

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ УРСР

ТОМ IX
ДОСЛІДЖЕННЯ
НА ТЕРИТОРІЇ КАХОВСЬКОГО ВОДОЙМИЩА
РЕЗУЛЬТАТИ РОБІТ НІКОПОЛЬСЬКО-ГАВРИЛІВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1960

*Друкується за постановою вченої ради Інституту археології
Академії наук Української РСР*

Редактори:

B. M. Даниленко, |O. Ф. Логодовська|, A. I. Фурманська.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Спорудження великих гідроелектростанцій на Дніпрі відкрило перед археологами Радянської України величезні можливості у вивчені археологічних пам'яток в районі будівництва.

Роботи по археологічному вивченю району будівництва Каховської ГЕС Інститут археології АН УРСР почав ще в 1950 р., здійснивши широку програму археологічних розвідок, які виявили багато нових пам'яток. Тоді ж було обслідувано ряд раніше відкритих пам'яток і намічено об'єкти для стаціонарних археологічних розкопок.

Долина основної водної магістралі України — Дніпра надзвичайно багата в археологічному відношенні. Ще в роки будівництва ГЕС ім. Леніна (1927—1933) тут було досліджено пам'ятки різних археологічних епох — від палеоліту до середньовіччя. Багато археологічних пам'яток було зафіксовано в долині Дніпра і пізніше в 1949—1950 рр.— під час спорудження новобудов на Нікопольщині.

Уже на початку археологічних досліджень в районі Каховської ГЕС було встановлено, що ця територія надзвичайно багата на археологічні пам'ятки, які мають важливе значення в справі історико-археологічного вивчення української частини Північного Причорномор'я.

Об'єктами для стаціонарних археологічних робіт першої черги було обрано 13 пунктів: поблизу хут. Хмельницького, Нікопольського району, сіл Усть-Кам'янки, Грушівки, Кут, Апостолівського району, Дніпропетровської області; на правому березі Дніпра: в селах Осокорівці, Золотій Балці, Михайлівці, Гаврилівці, Дудчанах, Ново-Воронцовського району, в с. Зміївці, Береславського району, в Слобідці — передмісті Береслава, на лівому березі Дніпра: в селах Бабиному, Нижньому Рогачику, Верхньорогачицького району, та в с. Любимівці, Каховського району, Херсонської області.

Важко переоцінити значення відкритих пам'яток не тільки для відтворення далекого минулого Нижнього Подніпров'я, а й для історії півдня нашої Батьківщини в цілому.

Відкриті пам'ятки — могильники, неукріплені поселення та городища, що відносяться до різних історичних періодів від епохи ранньої бронзи до раннього середньовіччя,— дають змогу встановити основні риси господарства, побуту, культури, соціального устрою, місцевого та прибулого населення, яке жило на зазначенні території протягом тривалого часу.

Результати археологічних досліджень в районі будівництва Каховської ГЕС видаються в двох томах «Археологічних пам'яток УРСР» (томи IX і X). В цьому томі вміщені статті, присвячені розкопкам поселень і могильників епохи бронзи, а також скіфського і сарматського часу, що провадилися протягом 1951 і 1952 рр. та частково в 1953 р.

Том відкривається статтею В. Д. Рибалової про дослідження групи кромлехів та інших поховальних споруд поблизу с. Осокорівки. Могильник є цінною пам'яткою середньої пори мідного віку та пізньої пори бронзового віку. Найбільший інтерес становлять спостереження автора над основними похованнями в кромлехах, які близькі в культурному відношенні до матеріалів з нижнього шару відомого Михайлівського поселення.

Стаття В. А. Іллінської, Г. Т. Ковпаненко та Є. О. Петровської присвячена розкопкам курганної групи поблизу с. Первомаївки, Верхньорогачицького району. Проведені тут роботи дають надзвичайно цінний матеріал для встановлення культурно-історичної стратиграфії пам'яток заключної пори мідного віку та всього бронзового віку в цьому районі — від древньоїмної культури до заключної пори так званої зрубної культури. Становлять інтерес і більш пізні поховання сарматського часу. Особливо важливим є відкриття антропоморфної стели в супроводі іншого археологічного матеріалу, що вперше дало можливість датувати такі стели катакомбним часом.

Подібною до названої вище курганної групи виявилась і група курганів біля с. Мар'янського, Апостолівського району, якій присвячена стаття Д. Т. Березовця, Є. Ф. Покровської та А. І. Фурманської.

Курганний могильник епохи бронзи з великою кількістю поховань різних періодів цієї епохи, якому присвячена стаття Є. В. Махно, досліджувався також біля с. Усть-Кам'янки, де траплялись цікаві поховання і більш пізні часів, зокрема досить пізні сарматські, що супроводилися значним інвентарем.

Надзвичайно насиченому в археологічному відношенні курганному могильнику біля с. Кут присвячено велику статтю Д. Т. Березовця. Тут особливо важливими слід вважати ряд поховань ямно-катаомбного часу, які свідчать про переживання ямної культури на нижньому Дніпрі ще в ті часи, коли катаомбна культура на інших територіях уже пройшла етап свого складання.

Важливим також є відкриття значної серії поховань IV—III ст. до н. е., що характеризують не тільки похоронний ритуал середніх верств кочових скіфів того часу, але і їх соціально-економічне становище.

Поховальним курганным пам'яткам часів бронзи, відкритим на Нікопольщині, присвячена стаття І. П. Костюченка.

Значне місце в дослідженнях, що провадилися на цій території, займають розкопки городищ на нижньому Дніпрі, археологічне вивчення яких було почато ще в 1907—1909 рр. В. І. Гошкевичем. Розкопки, проведені на великій площі, дали надзвичайно цікавий матеріал для характеристики культури скіфо-сарматського часу на півдні України.

Археологічним дослідженням у с. Золотій Балці присвячені статті звітного характеру А. В. Добровольського, Р. І. Вієзжевої, А. І. Фурманської та О. Г. Шапошникової. В цих статтях подається опис будівельних залишків та речових комплексів, відкритих протягом 1951 і 1952 рр. на поселенні, а також публікуються матеріали розкопок могильника. Залишки жител дають змогу зробити висновки про планування поселення, будівельну техніку та про застосування тут деяких прийомів будівництва античних міст Північного Причорномор'я останнього періоду їх існування. Знайдений на поселенні речовий матеріал свідчить про широкі обмінні стосунки його жителів з античними містами Північного Причорномор'я, в першу чергу з Ольвією. Мешканці Золотобалківського поселення, очевидно, зай-

малися землеробством і риболовством. На території поселення були також досліджені могили з кам'яними закладками епохи бронзи, а також знайдені крем'яні та глиняні вироби неолітичного часу.

На підставі розкопок могильника встановлено, що тут застосовували два типи поховальних споруд: овальні ями та катакомби великих і малих розмірів. Поховання відрізнялися між собою як орієнтуванням, так і складом інвентаря.

Важливі дані здобуті в результаті дослідження городища біля с. Гаврилівки в 1951 р.¹ Опису та аналізу відкритих на ньому жител, господарських і оборонних споруд присвячені статті К. А. Бреде і Р. І. Ветштейн.

У 1951 р. Т. Д. Білановською, а в 1952 р. М. І. Вязьмітіною були проведені невеликі розкопки поблизу с. Дудчан, де на площі поселення пізньої бронзи було розташоване поселення перших століть н. е. Фрагменти сіроглиняного посуду, знайдені тут під час досліджень, нагадують сіроглиняну лощену кераміку, виявлену в Ольвії та на поселеннях черняхівської культури.

Проведені в 1951 і 1952 рр. розкопки зазначеніх археологічних пам'яток, багато з яких досліджувалось і в наступні роки, свідчать про широкі культурні та економічні зв'язки населення півдня України в епоху раннього заліза з гето-дакійським та античним світом Причорномор'я і Середземномор'я. Вони допомагають глибше і грунтовніше вивчити історію різних за своїм етнічним походженням племен, які населяли в давнину значну територію на півдні нашої республіки.

У дослідженнях, проведених Інститутом археології АН УРСР в районі будівництва Каховської ГЕС, брали активну участь різні наукові установи України: Інститут зоології та Інститут історії АН УРСР, краєзнавчі та історичні музеї Києва, Херсона, Нікополя, Дніпропетровська, Запоріжжя. Велику участь у дослідженнях також взяли співробітники провідних наукових установ Радянського Союзу — Державного Ермітажу і Ленінградського державного університету ім. А. О. Жданова.

¹ Н. Н. Погребова. Позднескифские городища на нижнем Днепре. МИА, № 64, 1958.

В. Д. РИБАЛОВА

МОГИЛЬНИК ЕПОХИ БРОНЗИ В с. ОСОКОРІВЦІ

У вересні 1951 р. провадились розкопки могильника епохи бронзи в с. Осокорівка, Ново-Воронцовського району, Херсонської області. Могильник розташований на краю обривистого правого берега р. Базавлук, на східному схилі лесового плато, що підвищується над заплавою річки на 13—14 м.

У зв'язку з безперервним руйнуванням берега камені закладок, якими були відмічені деякі поховання, були помітні в обрізі берега з боку дороги на Ново-Воронцовку, що проходила внизу вздовж заплави річки. Їх можна було також бачити в стінках численних окопів на території могильника.

За свідченнями місцевих жителів, на березі річки, під обривом, неодноразово знаходили людські черепи та окремі кістки.

Розкоп I був закладений направо від дороги на Ново-Воронцовку, недалеко від того місця, де вона починає підніматись вгору, на плато. Розкоп II знаходився на 51 м далі на південь, так само, як і розкоп I, на краю обриву. Розкоп III був закладений на відстані 22 м на північний захід від розкопа I і на відстані 10 м від краю обриву. Загальна площа всіх трьох розкопів становить 330 м². Це лише незначна частина могильника, зруйнованого обвалами берега та окопами воєнного часу.

Розкоп I

Чорноземний шар досягав тут 0,35—0,45 м завтовшки, камені закладок залягали в цьому шарі та у верхній частині лесу, що підстилав чорнозем.

На розкритій площі (блізько 100 м²) виявлені дві могильні споруди, які близько примикали одна до одної.

Споруда № 1 (рис. 1) мала вигляд двох концентричних кіл каменів — кромлехів. Камені внутрішнього кромлеха лежали майже горизонтально, лише з невеликим нахилом до центра. Контури кола були досить неправильними, переривистими, східна та північно-східна частини кромлеха виявилися зруйнованими внаслідок обвалів берега.

Від зовнішнього кола збереглося тільки кілька невеликих каменів, які лежали похило.

Рис. 1. Розкоп I після зняття з кромлеха кам'яної закладки зрубного часу.

Діаметр внутрішнього кромлеха — 5 м, зовнішнього — понад 6 м.

В межах внутрішнього кола була кам'яна закладка, що простежувалася лише на відстані 1,5—2,0 м від краю в напрямку центра, далі каменів не було.

Закладка складалася з двох шарів каменів різних розмірів, які лежали досить безладно.

Проте в південно-західній частині спорудження не було другого шару каменів. Основи каменів знаходилися в шарі гумусованого лесу.

Поховання 1 знаходилось у північній частині кромлеха. Тут майже на самому краю обриву, під каменями закладки на глибині

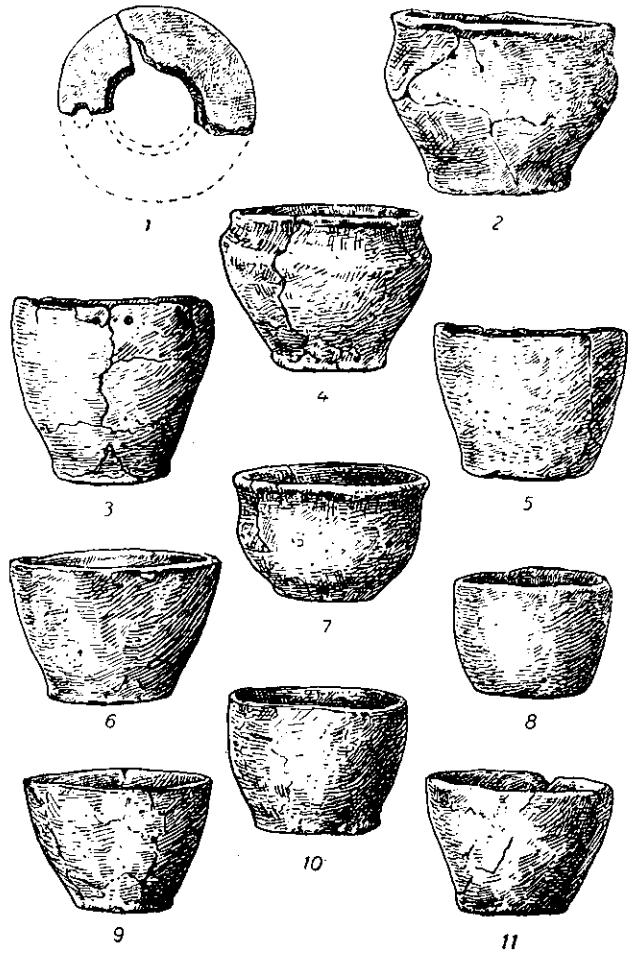

Рис. 2. Кераміка з поховань зрубного часу (розкоп I і II).

0,84 м, у верхній частині лесового шару знайдені дві кістки руки та частина черепної коробки. Між ними знаходилася перевернута дотори дном невелика, досить добре випалена мископодібна посудина з шорсткою поверхнею (рис. 2, 7).

Поховання 2 знаходилось у тій самій частині кромлеха, на південний від поховання 1. Тут під каменями виявлено залишки поховання дитини п'яти-шести років, яке знаходилось на глибині 0,73 м від основи каменів. Могильна яма була майже цілком зруйнована обвалом.

Але та частина її (північно-західна), яка збереглася, дає підставу твердити, що могильна яма мала глибину близько 30 см і була орієнтована в напрямку північний схід — південний захід. Рештки поховання представлені кістками ніг і таза, що лежали *in situ*; на деякій відстані від них знайдено також уламок черепної коробки. Дитина була похована в витягнутому положенні на спині, головою на

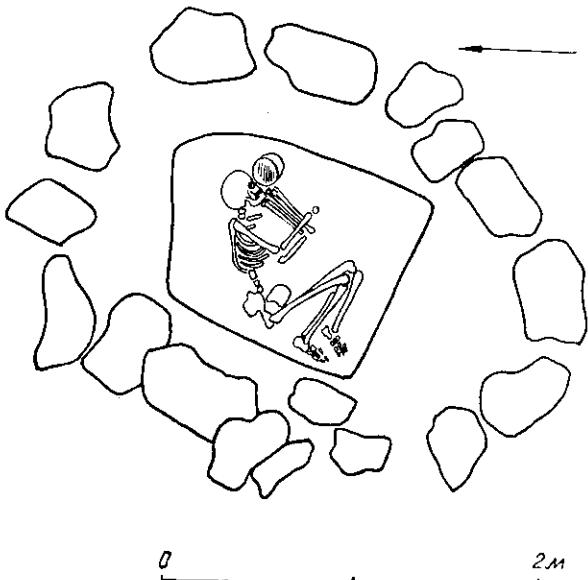

Рис. 3. План поховання 4 (розкоп I).

північ з невеликим відхиленням на захід. Над похованням були знайдені грудки жовтої вохри.

Поховання 3 знаходилось на схід від поховання 2. У глинистому шарі, на глибині 1,73 м, на самому краї обриву знайдено кілька безладно розкинутих кісток кінцівок, а також грудки жовтої вохри та дрібні черепки сіргоглянної посудини з домішкою черепашки в тісті, очевидно, від зруйнованого поховання.

Споруда 2 (поховання 4) знаходилась на відстані 0,5 м на південний захід від кромлеха. Вона являла собою невеликий викладений з каменів овал, всередині якого знаходилась кам'яна закладка. Камені, з яких були викладені овал і закладка, лежали горизонтально, причому камені закладки знаходилися на 10—20 см вище каменів овала, що обмежував її. Під каменями закладки в лесовому ґрунті майже в центрі овала виявлені два надмогильних камені та рештки жертовної їжі (щелепа вівці та інші кістки).

Могильна яма мала форму неправильного прямокутника. Довжина її західної стінки —

1,05 м, східної — 1,95 м, глибина — 0,45 м. Кістяк із сильно зігнутими ногами лежав на лівому боці, головою на північний схід (рис. 3). Ліва рука була піднята до обличчя, пальці її охоплювали край банковидної посудини зрубного типу (рис. 2, 2), покладеної отвором до обличчя. Права рука лежала на ліктьовому згині лівої. Збереженість кісток добра.

Поховання в овальному кільці з каменів під кам'яною закладкою, з банковидною посудиною зрубного типу, очевидно, є синхронним із зруйнованим похованням № 1 всередині кромлеха, що супроводжувалось гострореберною мискою.

Зруйновані поховання (2 та 3) з слідами жовтої вохри відносяться до значно ранішого часу. Спорудження самого кромлеха пов'язано з цими похованнями, в той час як кам'яна закладка, що знаходилася в його північній частині, відноситься до впускного поховання 1.

Розкоп II

Площа розкопу — 116 м². Центральна його частина зруйнована довгим окопом.

На розкопі II спостерігалося таке ж чергування шарів, як і на розкопі I: чорноземний шар

Рис. 4. Кромлех на розкопі II (вигляд з півдня).

підстилався потужним лесовим шаром. До глибини 0,3 м зустрічалися поодинокі уламки посудин черняхівського типу (квадрати ГД 2—4).

При знятті верхнього шару в квадраті В4 виявлені залишки зруйнованого впускного поховання.

Глибше почали виявлятися камені двох могильних споруд, які залягли в ґрутовому шарі та у верхньому горизонті лесу.

Споруда № 1 (рис. 4) являла собою кромлех діаметром 6,5 м. Частина кромлеха,

що збереглася, складалася з 17 великих плит і 13 каменів середніх розмірів. Цей кромлех знаходився всередині більшого кромлеха, діаметром 8 м, залишки якого простежувалися лише на деяких ділянках. Кромлехи були споруджені з плит сарматського валняку, найбільші з яких мали майже правильну прямокутну форму. Здебільшого плити стояли похило щодо центра, лише деякі стояли майже вертикально. Північно-східна частина кромлеха складалася з необрблених каменів середніх розмірів. Камені кромлеха своєю нижньою частиною залягали в шарі лесу на глибині 0,8—0,9 м від поверхні.

Всередині кромлеха виявлено 10 різночасових поховань, три поховання знаходилися на ділянці, що примикала до кромлеха з заходу.

В похованнях нижнього горизонту (11, 12, 13, 14) були помітні контури ґрутових ям. Кістяки погано збереглися і мали сліди пофарбування.

Поховання 12¹, очевидно, було центральним (рис. 5). Розміри могильної ями — 1,5×1 м, глибина — 15 см. Вона мала форму неправильного прямокутника, орієнтованого на південний захід — північний схід. Кістяк погано зберігся, він лежав на спині і був орієнтований на північний схід. Кістки мали червонувате забарвлення. Підігнуті ноги впали вліво; череп був зруйнований пізнішим похованням 10, яке, в свою чергу, було зруйноване ямою впускного поховання 9 (рис. 5). В південно-західній частині могили виявлена велика нора; цим пояснюється відсутність фаланг пальців ніг і наявність у могилі уламків кераміки черняхівського типу. Рештки цього поховання виявлені на глибині 1,2—1,3 м від поверхні.

У верхній частині заповнення ями поховання 9, в ґлині, очевидно, викинутій з могили поховання 12, були знайдені уламки невеликої сіроглиняної посудини біконічної форми, з відігнутими вінцями, під якими знаходились два косо розташовані наскрізних круглих отвори (рис. 6, 3). Посудина слабо випалена, поверхня її трохи лощена, в тісті є домішка товченої черепашки. Недалеко від неї знайдені уламки іншої посудини, аналогічної за фактурою. Кераміка ця, безумовно, не мала відношення до поховань 9 та 10. Описану посудину слід зв'язувати з похованням 12, яке частково зруйнувало поховання 10.

Поховання 14 (рис. 7) знаходилось в північно-східній частині кромлеха (рис. 5) на

¹ Опис розпочато з поховань нижнього горизонту, як основних, безпосередньо пов'язаних з кромлехом. Нумерація поховань відбиває послідовність їх виявлення.

глибині 1,7 м від поверхні. Могильна яма мала майже такі самі розміри і обриси, як і в похованні 12; вона була орієнтована на північний захід — південний схід, її глибина — 0,2 м. Кістяк, орієнтований на північний захід, лежав на лівому боці. Ступенем збереженості

8, 10), очевидно, відносяться вже до періоду зруйнування кромлеха пізнішим населенням цього району.

Поховання 10 було зруйноване вхідною камерою пізнішого підбійного поховання 9; в свою чергу воно перерізalo поховання 12,

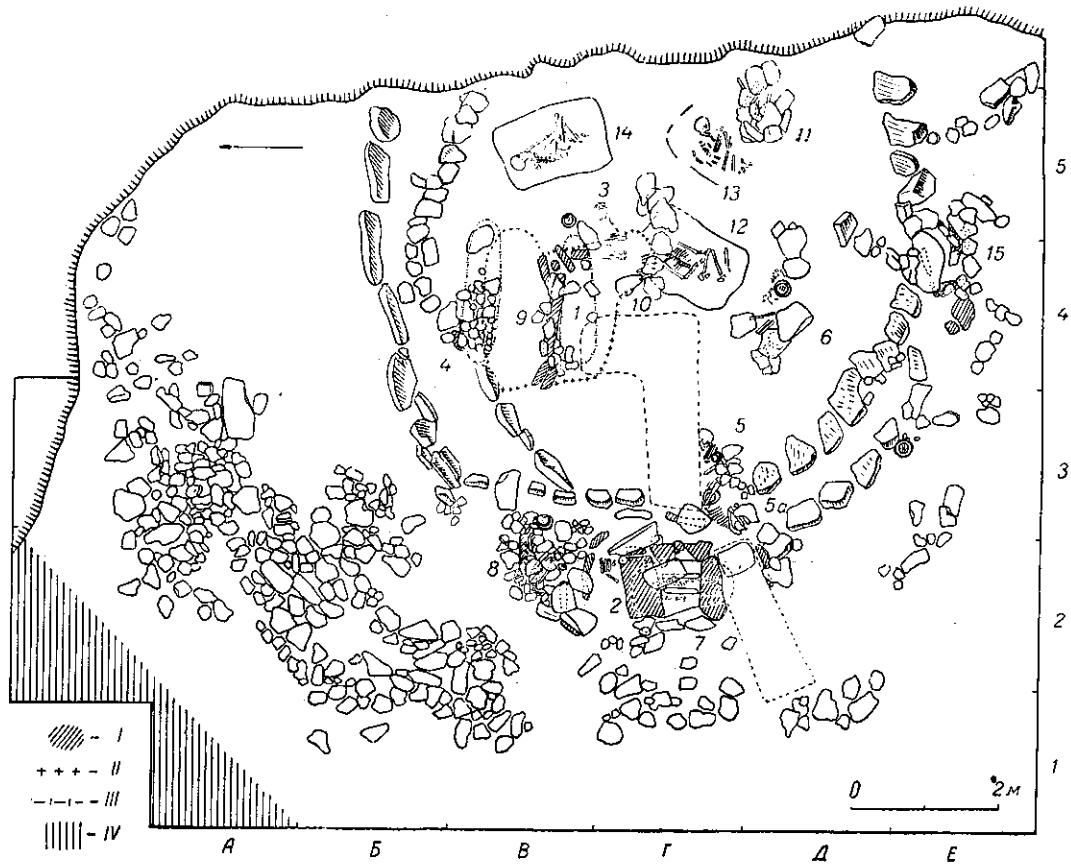

Рис. 5. План розкопу II.

I — камені нижнього горизонту; II — впускне пізнє поховання з підбоем; III — пізні впускні поховання; IV — нерозкопана частина.

кісток і їх забарвленням поховання 14 також близьке до поховання 12.

До цієї ж групи, очевидно, належить і поховання 13. Неглибока могильна яма його була паралельна ямі поховання 12. Кістяк орієнтований на північний схід і трохи пофарбований. Кістки збереглися дуже погано і лежали в твердій грудкуватій глині на глибині 1,2—1,3 м від поверхні. Кістяк, можливо, лежав на спині, з підігнутими ногами, череп упав вліво.

Поховання 11 знаходилося на глибині близько 1,5 м. Над ним була споруджена невелика ящикоподібна «закладка» з каменів (рис. 5). Від поховання збереглися тільки кістки підігнутих ніг, які були орієнтовані так само, як і в похованнях 12 і 13.

Поховання вищого горизонту (2, 3, 5, 5а, 6,

яке лежало нижче. Від поховання збереглися лише безладно розкидані нечисленні кістки. Між ними знайдені уламки мініатюрної кістяної пластинки пізньозрубного типу (рис. 2, 1).

Поховання 3 також частково було зруйноване впускним похованням. Кістяк лежав, очевидно, на правому боці, головою на північний схід, на глибині 0,7 м від поверхні.

На відстані близько 0,4 м на північ від черепа та на 0,3 м вище нього знайдено горщик, що лежав на боці (рис. 2, 4). Він належав або до поховання 3, або ж був викинутий з поховання 10 при копанні ями для пізнішого поховання.

Поховання 5 і 5а знаходились в західній частині кромлеха, їх розділяє дуже незначний час, можливо, вони є навіть одночас-

ними. Поховання дорослої людини (5) було перерізане окопом. За кістками черепа та ніг, які збереглися, можна встановити, що кістяк

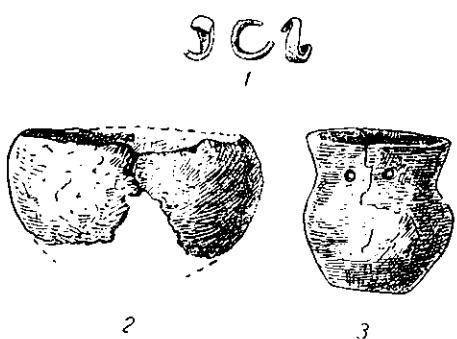

Рис. 6. Речі з поховань епохи раннього металу.
1, 2 — поховання 7; 3 — поховання 12
(розкоп II).

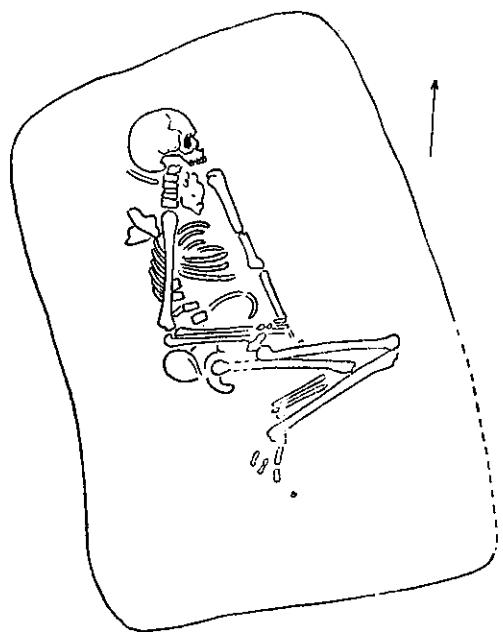

Рис. 7. План поховання 14 (розкоп II).

лежав у скорченому положенні, на лівому боці, головою на північний схід. Поблизу голови стояв невеликий банковидний горщик з темної глини, трохи асиметричної форми, з шорсткою поверхнею (рис. 2, 5). Гомілкова кістка однієї з ніг в похованні 5 лежала поверх іншої посудини, що відносилась до поховання 5а. Ця посудина мала вигляд широко відкритої банки (рис. 2, 6) і знаходилася на місці черепа поховання 5а, зрізаного окопом. Кістяк поховання 5а, що належав підлітку 12—15 років, також був орієнтований на північний схід.

Він знаходився частково на лінії каменів внутрішнього кола кромлеха, частково між внутрішнім і зовнішнім колом. Стінка внутрішнього кола кромлеха в цьому місці, очевидно, була розібрана при влаштуванні цієї могили.

Поховання 6. В південній частині кромлеха на глибині близько 1 м знайдені залишки сильно зотлілого кістяка. Він лежав головою на схід, підігнуті ноги впали вліво. Поблизу черепа знаходилася роздавлена гостровербна посудина (рис. 2, 2). Під кістками ніг знайдено уламок щелепи з якогось ранішого, зруйнованого поховання. На південний схід від поховання 6 на рівні цього поховання виявлені також уламки кісток ніг. Над похованням 6, на 0,2 м вище його, виявлена група невеликих каменів, які обмежували поховання з південного боку.

Споруда 2 (поховання 7). Навколо поховання 7, очевидно, колись була кругла огорожа, зроблена частково з плит зруйнованих кромлехів, про що свідчить кілька плит *in situ*, які немовби обмежували поховання півколом з східного і північного боків. На інших ділянках ця огорожа була складена переважно з каменів невеликих і середніх розмірів (рис. 5). Сама могила була перекрита кам'яною закладкою у формі майже правильного прямокутника (рис. 8, а). Камені закладки знаходилися трохи нижче основи плит огорожі (рис. 9). Сама закладка також, очевидно, була складена з плит, взятих з великого кромлеха, до якого вона була прибудована. Серед каменів закладки виділялися дві великі плити — північна та південна, між ними, над центральною частиною могили, знаходилися дві плити середніх розмірів, які опустилися в могилу під кутом одна до одної. Частина великої південної плити була відколота при спорудженні вже згаданої сучасної могили (рис. 5).

На одній з плит були помітні червонувато-коричневі потьоки рідкої фарби.

Могильна яма, що знаходилася на 15—20 см нижче каменів закладки, мала форму неправильного овала, що поширювався в бік півночі. Яма орієнтована на північ — південь з незначним відхиленням на захід — схід. Довжина її — 1,4 м, ширина — 0,55—0,75 м, глибина — 0,3 м. В ямі знаходився сильно зотлілий дитячий кістяк (рис. 8, б), що лежав на спині у витягненому положенні, головою на північ на глибині 1,5 м від поверхні. Збереглися кістки лицової частини черепа, плечові кістки, частина хребта і таза, а також деякі кістки ніг. На кістках помітні сліди фарби.

Направо від черепа в похованні 7 знайдено уламки невеликої темноглиняної мисочки із загнутими всередину краями (рис. 6, 2). Ви-

пал посудини слабий, поверхні темного кольору, загладжені. Поруч з мисочкою знайдено сильно пошкоджене мідне (?) колечко діа-

Положення споруди № 2 щодо споруди № 1, а також наявність в ній мідних виробів свідчить про пізніший час її виникнення. Про

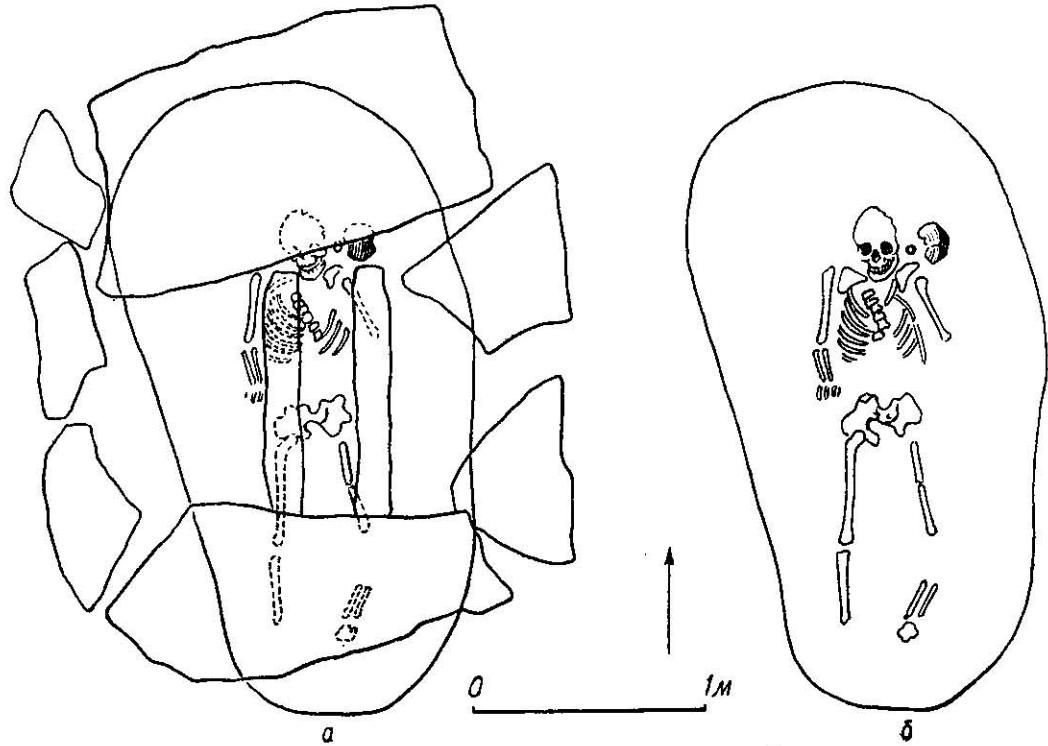

Рис. 8. План поховання 7 під кам'яною закладкою (розкоп II).

Рис. 9. Кам'яна закладка поховання 7 з центральними плитами, що провалилися всередину (розкоп II).

метром 9 мм (рис. 6, 1). Один кінець колечка, очевидно, обламаний, мав уплощення, другий був круглим в перерізі. Очевидно, ця знахідка є уламком спіралі віторога витка; такі спіралі часто зустрічаються в похованнях епохи ранньої бронзи.

це ж свідчить і своєрідна фактура посудини, знайденої в похованні 7,— відсутність черепашкової домішки, гладка матовочорна поверхня.

Ритуал поховання 7 також є досить своєрідним.

Всі ці факти не дозволяють цілком ототожнити його з похованнями 12—14, які знаходились всередині кромлеха, хоч, очевидно, воно хронологічно і культурно стойть близько до цієї групи.

Поховання 2. На глибині 0,5 м від поверхні у верхньому горизонті лесу були виявлені залишки цілком зруйнованого дитячого поховання та дві посудини банковидної форми (рис. 2, 9, 10), які добре збереглися.

Поховання 8. В кутку, утвореному зовнішньою стінкою кромлеха та огорожею поховання 7, яка примикала до неї, в шарі лесу, на глибині 1 м, виявлено кістяк. Кістки крупні, череп невеликий, дещо деформований. Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід з невеликим відхиленням на північ (рис. 10). Ноги були сильно зігнуті в колінах, руки — підняті до обличчя, пальці правої руки охоплювали край невеликої банковидної посудини (рис. 2,

8). Значно вище поховання, на глибині 0,2 — 0,3 м від поверхні, була закладка з невеликих каменів. Деякі з каменів цієї напівзруйнованої закладки лежали на верхніх кінцях вертикально поставлених плит кромлеха. Ця закладка майже змикалася із значно більшою за розмірами кам'яною вимосткою, що знаходилась в північно-західному куті розкопу. Під вимосткою не було виявлено ні слідів поховань, ні речей. Ця вимостка відноситься, очевидно, до того ж періоду, що й поховання 8, а також інші поховання з керамікою зрубного типу. Очевидно, вона мала якесь ритуальне значення. В південно-західній частині розкопу (квадрат Е3), приблизно на рівні тих самих поховань (глибина 1,05 м), було знайдено роздавлену банковидну посудину (рис. 2, 11), з жовтуватою поверхнею. Посудина знаходилась на відстані 0,2 м від стінки кромлеха. Біля неї виявлено лише два безформених уламки кісток тварин (?)

Крім поховань двох описаних вище типів в північній частині великого кромлеха виявлено три пізніх впускних поховання (1, 4, 9).

Поховання 1, як вже зазначалося, було виявлено в самому початку робіт, при знятті ґрунтового шару. Воно було пошкоджено окопом. Положення кістяка — витягнене на спині, головою на південний захід.

Поховання 4. В північній частині внутрішнього кромлеха на глибині 0,2 — 0,3 м виявлено невелику вкладку із невеликих каменів. Під нею на глибині 0,7 м знаходилось поховання доброї збереженості. Кістяк, орієнтований на захід, лежав на спині трохи похилено на лівий бік. Ліва рука була витягнута вздовж тіла, права — зігнута в лікті та покладена кистю на ліве стегно.

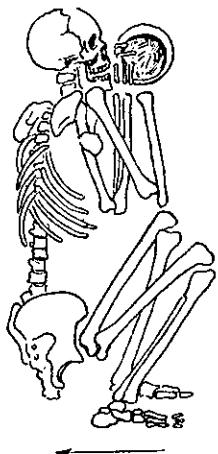

Рис. 10. План поховання 8 (розкоп II).

Поховання 9. При дальньому поглибленні на всій ділянці з'ясувалося, що поховання 1, а також частково поховання 4 знаходились над ранішим похованням 9. Поховання 9 мало дві камери — вхідну та поховальну, в північній стінці якої в невеликому підбої лежав похований. Обидві камери були заповнені темною мішаною пухкою глинаю, яка містила численні уламки кісток і фаланг пальців раніших зруйнованих поховань.

Поховальна камера мала форму овала, витягнутого із сходу на захід. Вхідна камера, що примикала до неї з півдня, була майже такої ж довжини, як і поховальна. Дно поховальної камери увігнуте і нерівне. Висота східної її стінки — 0,7 м, західної — 0,9 м, ширина — 0,65 м, довжина — 2,05 м. В заповненні були виявлені вуглини від згорілих тонких прутків.

Дно вхідної ями було на 0,15 м вище дна поховальної камери. На краю східця що утворився між ними, знаходилась перегородка з кам'яних плит. Одна з таких плит, яка мала розміри $1,15 \times 0,8$ м, стояла вертикально на довгому ребрі. Можливо, вона служила надмогильною плитою частково зруйнованого поховання 12.

Нагромадження каменів йшло від перегородки поховання 9 аж до верхніх шарів.

Невеликий підбій в північній стінці поховальної камери мав трохи округле склепіння. Кістяк доброї збереженості лежав у витягненому положенні на спині, головою на захід. Оскільки дно підбою являло собою схил до центра ями, то й кістяк був нахищений в цюму ж напрямку. Права рука була опущена вниз, ліва — зігнута в лікті, її кисть знаходилась на кістках таза. Ступня правої ноги лежала на лівій, можливо, через похиле положення дна і зрушення кісток. На дні вхідної ями поблизу основи перегородки були помітні сліди ритуального вогнища.

Судячи з положення кістяка і збереженості кісток, поховання 9 відноситься до того ж періоду, що й поховання 1 і 4, хоч воно і припадає на трохи раніший час.

Отже, на площі розкопу II виявлені поховання трьох типів.

Найдавнішу і основну групу поховань Осокіркі, з якою пов'язане будівництво кромлеха, становлять поховання в ґрунтових ямах, в яких кістяки лежать на спині чи на боці, орієнтовані на північний схід і північний захід, з слідами фарби на кістках (поховання 12, 13, 14).

До цієї групи належить, очевидно, і часткове поховання в кам'яном ящику (11), а також поховання в овальній ямі під закладкою з

плит, з яких складалась півкругла огорожа, очевидно, прибудована до кромлеха трохи пізніше (поховання 7). Для нього також характерними ознаками є північне орієнтування кістяка і пофарбованість кісток. Знайдена в цьому похованні мисочка (рис. 6, 2) за характером випалу та тіста близька до кераміки з поховання 12, хоч і має деякі відмінності.

Іншу групу складають поховання 2, 3, 5, 5а, 6, 8, впущені в лес на різну глибину. Для них характерні яскраво виявлені скорченість кістяків, покладення на лівий бік, орієнтування на північний схід. Як за типом поховання, так і за характеристикою інвентаря (кістяна кругла пряжка, банковидна та гострореберна кераміка) вони примикають до пам'яток зрубної культури. Майже всі поховання цього типу знаходились в північно-західній частині розкопу.

Крім цих двох груп, які відносяться до різних етапів бронзового віку, на розкопі II була виявлені група пізніх впускних поховань, які характеризуються витягненим положенням і західним орієнтуванням кістяків. Можливо, до цих поховань належить кераміка черняхівського типу, яка траплялася в верхньому шарі розкопу II.

Розкоп III

Розкоп знаходився на північному заході від розкопу I, його східна стінка була продовженням західної стінки розкопу I.

В північно-західному кутку розкопу на глибині 0,2—0,3 м від поверхні виявлені коло з невеликих каменів, які лежали у два-три ряди. Діаметр кола — 4,8 м. З північно-східного боку кінці кам'яної кладки не були замкнені і утворювали прохід всередину кола. За своєю будовою ця надмогильна споруда була дуже подібна до споруди, виявленої в похованні 1 кургана Сторожова могила, Дніпропетровської області¹.

В центральній частині кола на рівні основи каменів виявлено кілька каменів, які відмічали місце поховання. Проте могильної ями простежити не вдалося.

На глибині близько 1 м від поверхні виявлено рештки поховання — стегнові і гомілкові кістки. Судячи з їх розташування, кістяк лежав у витягненому положенні, головою на захід або південний захід. Направо від кісток знайдено невиразний уламок гладкостінної сіроглинної посудини, в тісті якої була домішка товчених черепашок.

¹ О. І. Тереножкін, Курган Сторожова могила, Археологія, т. V, К., 1951, стор. 185, рис. 2.

На південний схід від цього поховання, на схилі берега, що сильно знижується на цій ділянці, приблизно на тій самій глибині від поверхні, виявлено коло з одного ряду невеликих каменів, які лежали горизонтально в одній площині. Коло трохи витягнуте, діаметри його — 4,8 м (північний схід — південний захід) та 4,4 м. В центральній частині кола на глибині 1,2 м від поверхні виявлені частини черепа та уламки дуже крихкої темноглинної посудини, найбільш подібної за фактурою до тієї, яка знайдена в похованні 7 розкопу II.

Поховання розкопу III хронологічно і за культурою примикають до групи найдавніших поховань розкопів I та II.

* * *

Серед різночасних археологічних матеріалів, які походять з розкопок 1951 р. в с. Осокорівці, найбільший науковий інтерес становлять ті, які відносяться до епохи раннього металу. Але майже всі поховання цієї групи виявилися сильно зруйнованими і дали невеликий за своїм обсягом речовий матеріал.

За характером наявних могильних споруд (кромлехи і кільцеві обкладки з каменів) осокорівська група має аналогії як у пам'ятках ямної культури дніпровського Надпоріжжя, так і в пам'ятках усатівської культури. За останні роки кераміка осокорівського типу (рис. 6, 2, 3), що характеризується домішкою до керамічного тіста товчених черепашок, загладженою або підлощеною темною поверхнею, була виявлені в нижньому горизонті поселення поблизу с. Михайлівки, Ново-Воронцовського району.

Культурний зв'язок Осокорівки та Михайлівки був встановлений В. М. Даниленком, який також першим вказав на близькість цих пам'яток до трипільських¹.

Дійсно, незважаючи на всю своєрідність, кераміка Осокорівки — Михайлівки I має деякі риси, що зближують її з Трипіллям і дозволяють різко відрізняють від кераміки ямної культури, представленої двома верхніми горизонтами Михайлівки.

До числа цих ознак належить домішка черепашок та лощіння поверхні. Біконічна форма деяких посудин і мисочки із загнутими всередину краями також віддалено нагадують трипільську кераміку.

Виникнення на нижньому Дніпрі пам'яток типу Осокорівки — Михайлівки I безперечно

¹ В. Н. Даниленко, О ранніх звеньях в розвитку степових восточнославянських культур шнурової кераміки, КСІА, в. 4, К., 1955, стор. 128.

стоїть в тісному зв'язку з проникненням в цей район трипільської культури.

Про існування контакту між Осокорівкою та трипільськими пам'ятками свідчить знайдення аналогічної за профілем¹ осокорівській, але прикрашеної розписом, посудини в одному з поховань могильника стоянки Ігрень 8. Могильник цей за поховальним ритуалом стоїть близько до Осокорівського, хоч кромлеха в ньому і не було. Подібна за формою посудина знайдена і на нижньому Дністрі².

Проте на підставі всіх наведених фактів було б неправильним синхронізувати Осокорівку та Михайлівку I з розвиненою усатівською культурою. Це суперечило б ряду явищ культурного життя правобережжих степів, які свідчать про хронологічний і культурний стик Усатова з пізньою та катакомбною культурами. Проникнення трипільської культури в степові райони Правобережної України, очевидно, було тривалим процесом, який лише в південно-західній частині цієї області привів на рубежі III та II тисячоліть до н. е. до формування усатівської культури.

Якщо припустити, що цей процес почався ще в другій половині III тисячоліття до н. е., то факти знайдення кераміки осокорівського типу з трипільськими рисами в нижньому шарі Михайлівки цілком зрозумілі та закономірні.

Архаїчні риси осокорівської кераміки (слабий випал, відсутність в ній специфічних усатівських рис) є нібито підтвердженням висловленого припущення.

Так чи інакше стратиграфічне місце кераміки типу Осокорівки в багатошаровому поселенні поблизу с. Михайлівки, середній горизонт якого не може відноситись до часу, ранішого від початку II тисячоліття до н. е., змушує нас обмежити дату найдавніших поховань Осокорівки другою половиною III тисячоліття до н. е.

Відмічаючи риси культурної близькості Осокорівки та Михайлівки I з Трипіллям і відсутність прямого зв'язку між нижнім і серед-

¹ Посудина відома за рисунком О. Ф. Лагодовської, який вона демонструвала під час доповіді, присвяченої Михайлівському поселенню, на IX науковій конференції Інституту археології АН УРСР.

² Й. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, в. 1, К., 1951, табл. VI, 8

нім горизонтами Михайлівки, ми, проте, не маємо достатніх підстав для того, щоб цілком відривати ці пам'ятки від ямної культури даної території. Представлені в осокорівській кераміці трипільські культурні елементи не дістали на Дніпрі свого розвитку, тому що трипільці в цьому районі були, очевидно, досить нечисленною групою, асимільованою місцевим енеолітичним середовищем.

Проте не можна забувати того факту, що всі основні риси представленого в Осокорівці поховального ритуалу існують в цьому районі в епоху розквіту ямної культури. Так, наприклад, аж до періоду Михайлівки III тут дуже поширені поховання в безкурганних могилах, в кам'яних ящиках та кромлехах. Дедалі більш помітними в ямній культурі стають також звичай поховання в неглибоких ґрунтових ямах, на спині, з підгнутими ногами, або на боку, а також північне орієнтування, фарба в могилах.

Той факт, що деякі істотні риси поховального ритуалу, представленого в Осокорівці, а також в пам'ятках ямної культури дніпровського Правобережжя (ґрутові ями під плитами, положення померлих на спині, використання фарби, кромлехи тощо), характерні також для усатівської культури, досить знаменний. Він свідчить про те, що формування ямної і усатівської культур на правому березі Дніпра проходило більш-менш одночасно в умовах тісного культурного контакту та етнічного взаємопроникнення.

Поховання Осокорівського могильника (розкопи I, II), для яких характерне скорочене положення кістяків на лівому боці, північно-східне орієнтування та кераміка дещо деградованих банковидних і гострореберних форм, безперечно відносяться до пізнього етапу зрубної культури і можуть бути датовані останніми століттями II тисячоліття до н. е.

Носії зрубної культури в цьому районі не споруджували над померлими насипів, використовуючи для поховання давніші кургани та безкурганні могильники.

При спорудженні могил вони, як і більш стародавнє населення цього району, широко застосовували камінь, якого в цій місцевості було багато.

Кам'яні закладки над могилами є досить звичайним явищем для зрубної культури Надпоріжжя, джерела якої досі не з'ясовані.

Є. В. МАХНО

РОЗКОПКИ ПАМ'ЯТОК ЕПОХИ БРОНЗИ ТА САРМАТСЬКОГО ЧАСУ В с. УСТЬ-КАМ'ЯНЦІ

Нікопольська археологічна експедиція¹ 1951 р.¹ провадила роботу на захід від м. Нікополя у Нікопольському і Апостолівському районах, Дніпропетровської області, тобто в нижній течії р. Базавлука, в гирлах його притоків — р. Кам'янки, Солоної та Підпільної, а також в гирлі річки Чортомлика та Бакана.

Досліджуваний район виявився насыченим різноманітними пам'ятками переважно епохи бронзи. Були виявлені також скіфські та сарматські пам'ятки і, крім того, слов'янські поселення черняхівського типу.

Розкопки провадились на курганному могильнику епохи бронзи біля с. Шолохове, Нікопольського району, на кургані епохи бронзи біля Переїзьких хуторів, цього ж району, досліджуваних Хмельницьким загоном під керівництвом І. П. Костюченка; на кургані епохи бронзи в с. Кут, Апостолівського району, на поселенні черняхівського типу в селах Кут та Грушівка, Апостолівського району, Грушівським загоном під керівництвом Е. О. Симоновича.

В с. Усть-Кам'янка, Апостолівського району, провадилися розкопки на кургані епохи бронзи, на поселенні пізньої бронзи ранньоскіфського часу та на сарматському курганному могильнику під керівництвом Є. В. Махно.

¹ До складу експедиції входили: Є. В. Махно (начальник експедиції), Ф. Б. Копилов (заступник начальника), Е. О. Симонович, І. П. Костюченко (начальніки загонів), Н. І. Шендрик, О. М. Апанович, Н. В. Хижинська (наукові співробітники), О. С. Стуканог, С. М. Луцик (художники), О. Л. Рахвальський, Н. І. Акаторв, М. І. Зайцев (фотографи), А. Р. Трофименко, З. Й. Гладкова (лаборанти).

Розвідки запорозьких січей та розкопки чартомлицької січі в с. Капулівка, Нікопольського району, провадив Ф. Б. Копилов.

* * *

На північний схід від с. Усть-Кам'янки на території Грушівської вівцеферми у заплаві правого берега р. Базавлука знаходиться курганий могильник епохи бронзи. Він складається з дев'яти невисоких курганів діаметром від 10 до 30 м і витягнений вздовж берега ріки на схід від дороги з с. Усть-Кам'янки в с. Грушівку. Віддалі між курганами становить від 30—50 до 300 м (рис. 1). Всі кургани пошкоджені пізніми ямами, в яких іноді зустрічаються дрібні кістки та невиразні уламки ліпного посуду.

Розкопки провадилися на крайньому північно-західному кургані № 1 діаметром 20 і висотою 1 м.

Насип пошкоджений окопами, що проходили через центр кургана з північного заходу на південний схід. Вони частково зруйнували деякі поховання і змінили форму насипу.

В кургані виявлено 24 поховання, з них розкопано 21 (рис. 2).

Центральне поховання (23) — в центрі кургана з деяким відхиленням на південь. Верхня частина насипу зруйнована більш пізніми впускними похованнями, що порушили початкове положення каменів, якими, очевидно, було обкладено насип над центральним похованням.

Чотирикутна могильна яма шириною 1—1,1 м (схід — захід) і довжиною 1,6 м (північ — південь), виявлена на гл. 1,1 м, була пе-

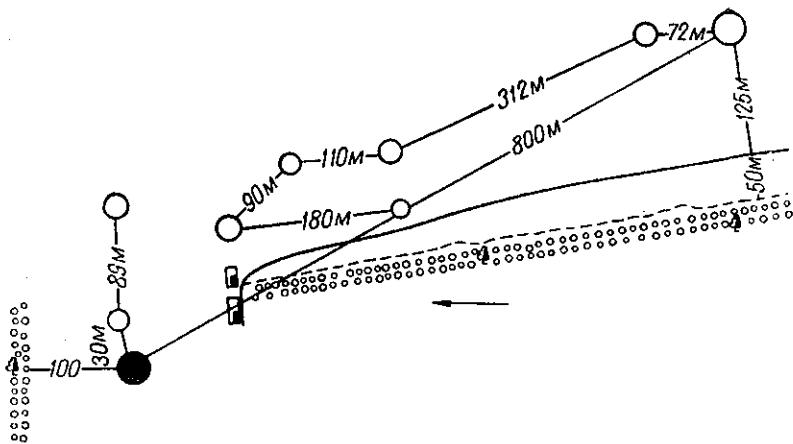

Рис. 1. План курганного могильника епохи бронзи у заплаві правого берега р. Базавлука.

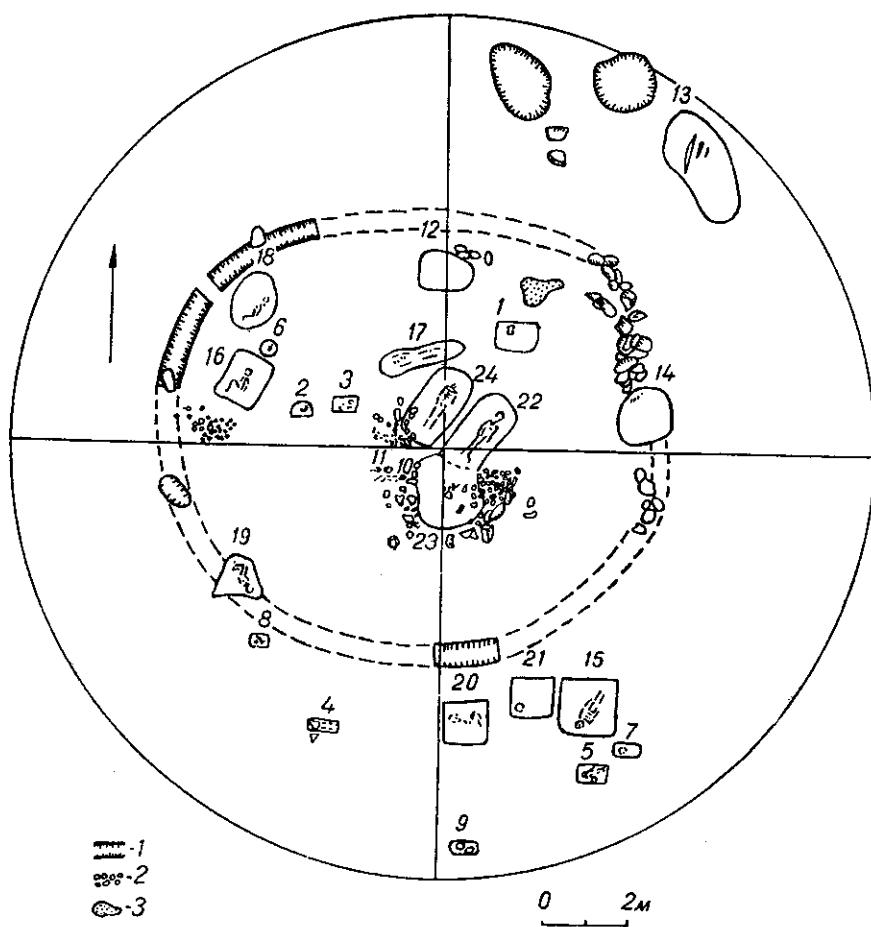

Рис. 2. План кургана № 1.
1 — канави та ями; 2 — камені; 3 — зола.

рекрита трьома великими каменями (рис. 3). У ямі на глибині 0,9 м лежав кістяк підлітка головою на південь, на спині, з витягнутими вздовж тіла руками і підігнутими ногами, злегка нахиленими вліво, причому ліва нога

Поховання 1 знаходилось на глибині 0,5 м¹. В ньому виявлено верхню частину черепа, біля якого знайдено два дуже дрібні уламки ліпного посуду. На відстані 0,9 м на захід від залишків черепа виявлена кістка би-

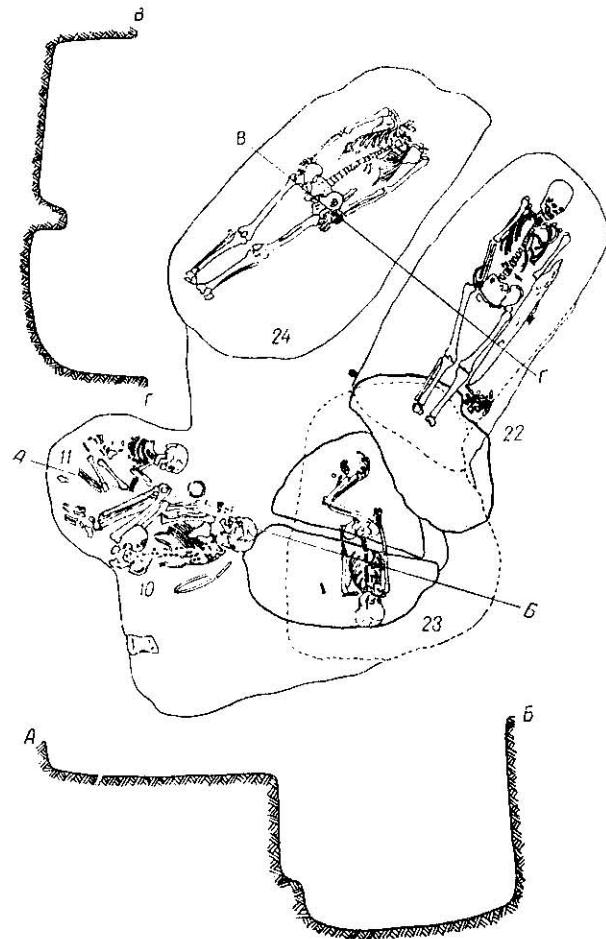

Рис. 3. План та розрізи поховань в центральній частині кургану (кістяк поховання 23, що лежав під кам'яною закладкою, умовно показаний суцільною лінією).

перекинута через праву. Кістяк пофарбований у червоний колір. При ньому крім кількох дрібних кісток тварин нічого не виявлено. Земля під кістяком порушена, що вказує на те, що основне поховання знаходиться глибше.

У східній і західній частині кургану на рівні древнього горизонту на відстані 3—6 м від могильної ями центрального поховання виявлено темні плями канавки шириною 0,5 м, яка оточувала поховання. У деяких місцях на цих плямах були виявлені крупні камені, що утворювали у східній частині кургану суцільну смугу, що, очевидно, є залишком кромлеха, який оточував центральне поховання (рис. 2).

Рис. 4. Інвентар кургану № 1.

1 — горщик з поховання 5; 2 — горщик з поховання 9; 3 — черпак із зруйнованого поховання, знайдений в траншеї; 4 — горщик з поховання 10—11; 5 — горщик з поховання 2; 6 — горщик із зруйнованого поховання, знайдений в траншеї; 7 — горщик з поховання 4; 8 — горщик з поховання 21; 9 — ніж з поховання 22; 10 — меч з поховання 22.

ка, а на відстані 1 м на північ — чотири великі камені, що лежали поруч.

Поховання 2 — дитяче — знаходилось на глибині 0,5 м. В ньому виявлено кілька кісток рук і ніг, складених в купку, на якій лежав розбитий череп. Поруч стояла ліпна посудина (рис. 4, 5) з шорсткою поверхнею сіробурого кольору, конічної форми, з широким отвором, край якого горизонтально зрізаний, і порівняно невеликим плоским дном. Висота —

¹ Глибина поховань вимірюється від вершини кургана.

11,5 см, діаметр отвору — 13,5 см, діаметр dna — 8,5—9 см.

Поховання 3 — дитяче — виявлено на глибині 0,7 м на відстані 0,8 м на схід від поховання 2. Кістяк, який дуже погано зберігся, лежав на лівому боці, головою на схід, ноги були зігнуті в колінах.

Поховання 4 — дитяче — виявлено на глибині 0,7—0,9 м. Кістяк довжиною 0,6 м, який погано зберігся, лежав у витягненому положенні на спині, головою на захід. Права нога була злегка зігнута в коліні, ліва — витягнута. Череп, повернутий очними ямками на південь, був роздавлений високим горщиком (рис. 4, 7), виготовленим, очевидно, на ручному гончарському крузі з глини, що мала домішку піску і дрібного шамоту. Глянцевана поверхня мала темносірий, майже чорний колір, що дуже нагадував колір корчоватівського посуду. Вінця були широко відігнуті, шийка — порівняно вузька, плічка — досить високі, заокруглені, спідня частина — конічна, дно — плоске. Середня і верхня частини горщика були вкриті прокресленими горизонтальними смугами. Під шийкою горщик був опрезаний хвилькою. Висота горщика — 18 см, діаметр вінця — 10 см, шийки — 8 см, тулуба — 16 см, dna — 6,5 см.

Поховання 5 — дитяче — виявлено на глибині 0,7—0,8 м. Кістяк довжиною 0,55 м, який погано зберігся, лежав у витягненому положенні на спині, головою на південний захід. Кістки правої руки відсутні. Праворуч від кістяка стояла нижня частина глекоподібної посудини з плоским дном (рис. 4, 1), поверхня якої у середній і нижній частині була оброблена розчосами. Верхня частина була прикрашена кількома горизонтальними рядами заглибин, виконаних гострим знаряддям. На згині тулуба посудина мала чотири симетрично розташовані сосковидні ручки з отворами для підвішування. Висота посудини — 12 см, діаметр тулуба — 16,5 см, діаметр dna — 7 см. Посудина відноситься до катакомбної культури.

Поховання 6 — дитяче. В ньому збереглися лише кістки рук і ніг, що лежали в анатомічному порядку. При розчистці найближчої траншеї знайдено черепну коробку, яка, можливо, відносилась до цього поховання.

Поховання 7 — дитяче — виявлено на глибині 0,9 м на відстані 0,5 м на північний схід від поховання 5. Кістки кістяка були розкидані.

Поховання 8 виявлено на глибині 1,1 м. Воно було зруйноване окопами; збереглось кілька кісток ніг і ребер.

Поховання 9 — дитяче — виявлено на

глибині 1,1 м. Кістяк лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на схід. Руки були трохи зігнуті в ліктях. Довжина кістяка із зігнутими ногами — 0,47 м. Трохи вище таза на кістяку лежав невеликий камінь. Перед обличчям стояв ліпний горщик (рис. 4, 2) з глини з домішкою піску. Поверхня сіробурого кольору була згладжена майже до глянцю. Вінця були злегка відхилені, тулуб — заокруглений, дно — плоске. Висота — 10 см, діаметр вінця — 9,8 см, тулуба — 12 см, dna — 7 см.

Поховання 10—11, очевидно, жінки і дитини, знаходилось поруч з ямою центрального поховання (рис. 3). Кістяк дорослого (поховання 10) лежав на правому боці, головою на схід, у сильно скорченому положенні, долоні були притиснуті до обличчя. Лікті торкалися колін. Довжина кістяка з підігнутими ногами — 1,1 м. В ногах цього кістяка на лівому боці лежав дитячий кістяк (поховання 11) головою на схід, у скорченому положенні. Ліва рука була витягнута вперед, права — притиснута до обличчя. Обличчя дитини було повернуте до дорослого і знаходилось на рівні його колін. Довжина дитячого кістяка з підігнутими ногами — 0,75 м. Між обома кістяками стояла банковидна ліпна посудина з глини з домішкою піску (рис. 4, 4). Поверхня — сіробуруватого кольору, шорстка. Вінце — злегка загнуте досередини, стінки — округлі, дно — плоске. Висота — 10 см, діаметр тулуба — 11,5 см, dna — 6,8 см.

Поховання 12, 13 і 14 розташовані на північний схід від центра кургана, недокопані.

Поховання 15 — дитяче — виявлено на глибині 1,1 м (рис. 5, 1). В прямокутній ямі (ширина 1,3 м (схід—захід), довжина 1,4 м, глибина 0,5 м) по діагоналі з південного заходу на північний схід лежав кістяк дитини довжиною 1,1 м, на спині у витягненому положенні, головою на північний захід, плечі були трохи підняті, ноги — зімкнуті в колінах і ступнях. Біля правої руки знайдено круглий камінчик.

Поховання 16 виявлено на глибині 1,1 м (рис. 5, 2) в ямі ширину 0,8 м (схід—захід), довжиною 1,4 м (північ—південь), глибиною 0,5 м. Кістяк лежав головою на північ, на правому боці з притиснутими до грудей колінами; одна рука була між колінами, друга підпирала щоку. Довжина кістяка у скорченому положенні — 0,9 м.

Поховання 17 зруйноване. Воно виявлено на глибині 1,4 м. Форму ями важко визначити. Череп, тазові і стегнові кістки відсутні. Кістяк лежав головою на захід, у витягненому положенні на спині. Довжина кістяка без черепа — 1,4 м.

Поховання 18 виявлено на глибині 1,4 м у майже прямокутній ямі довжиною 1,3 м (північний схід — південний захід), ширину

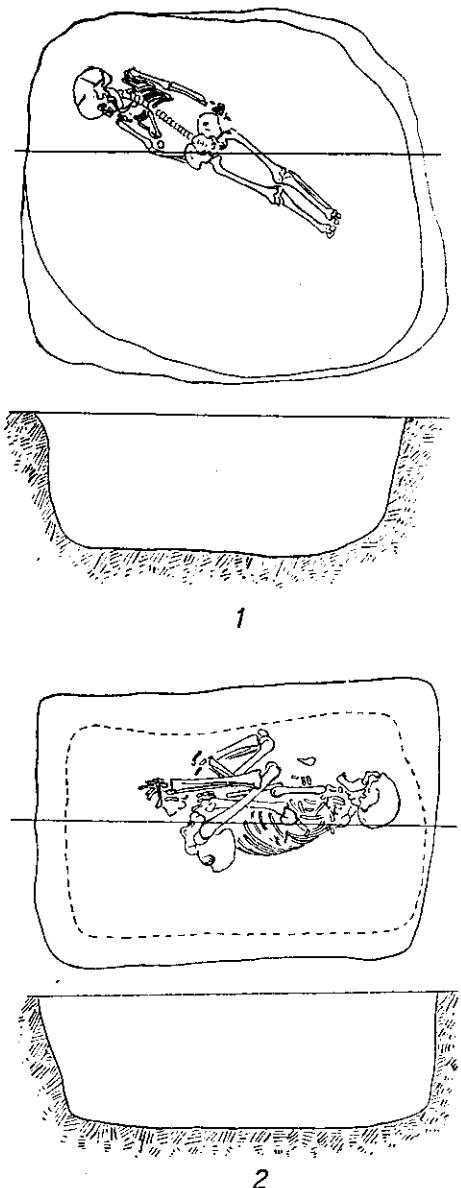

Рис. 5. Курганий могильник в заплаві правого берега р. Базавлук.

1 — поховання 16; 2 — поховання 15; Планы та розрізи.

1 м, глибиною 0,5 м. Кістяк довжиною 0,85 м лежав на спині у майже витягненому положенні, головою на північ і був трохи повернутий направо. Кістки були пофарбовані у червоний колір.

Поховання 19 виявлено на глибині 1,1 м у ґрунтовій ямі довжиною 1,5 м, шириною

1,2 м, глибиною 0,3 м, орієнтованій на північ — південь. Кістяк лежав головою на північний схід, на спині, з витягнутими вздовж тіла руками, ноги були зігнуті майже під прямим кутом і повернуті вправо. Довжина кістяка із зігнутими ногами — 1 м.

Поховання 20 — дитяче — виявлено на глибині 1,1 м у ґрунтовій ямі майже чотирикутної форми довжиною 1 м (схід — захід), шириною 0,7 м, глибиною 0,2 м. Кістяк лежав на лівому боці, головою на захід, у скорченому положенні, ноги були зігнуті під прямим кутом.

Поховання 21 — дитяче — виявлено на глибині 1,1 м у майже прямокутній ямі довжиною 1,1 м (схід — захід), шириною 0,7 м, глибиною 0,5 м. Знайдено кілька розкиданих кісток і ліпний горщик буруватого кольору з прямими короткими вінцями, високими закругленими плічками і плоским дном. Всередині і зверху горщик був вкритий черепашковими розчосами у вигляді фестонів, що перекривають один одного. Висота — 16,5 см, діаметр вінець — 12,5 см, тулуба — 18 см, дна — 8 см (рис. 4, 8).

Поховання 22 знаходилось в центрі кургана в майже чотирикутній ямі довжиною 2 м, шириною 0,75 м, орієнтованій на північний схід — південний захід. Глибина ями від рівня лесу — 0,6 м, від вершини кургана — 1,7 м. Південно-західний край ями знаходився над ямою центрального поховання, на 0,35 м вище її дна, і прорізував її так, що ноги кістяка з поховання 22 лежали у зруйнованій частині ями центрального поховання, але над каменями, які перекривали його. Кістяк чоловіка (довжина 1,65 м) лежав у витягненому положенні, головою на північний схід, ноги були зімкнуті в колінах і ступнях, кисть правої руки лежала на тазових кістках, ліва підтримувала однолезовий залізний меч у ножнах (рис. 4, 10). Довжина меча — 98 см, ширина — 8 см у верхній і 6 см у нижній частині. Під мечем лежав бойовий ніж у дерев'яному футлярі (рис. 4, 9). Довжина — 15 см, ширина — 2,3 см, довжина черенка — 5 см. Під черепом виявлено зотлілий залізний чотирикутний предмет розмірами 2×3 см, можливо, пряжка, і дві круглі бронзові заклепки діаметром 0,8 см, висотою стержня 0,6 см.

Поховання 23 — центральне — описане вище.

Поховання 24 було розташоване на відстані 0,15 м на північний захід від поховання 22. Кістяк, орієнтований на північний схід, лежав у майже чотирикутній ямі шириною 0,85 м, довжиною 1,9 м, глибиною 0,7 м у витягненому положенні. Від черепа збереглась

тільки нижня щелепа, руки були витягнені вздовж тіла, кисть правої руки лежала на тазових кістках. Довжина кістяка без черепа — 1,55 м.

На нижній частині гомілки виявлені бронзові платівки даже поганої збереженості, що служили, очевидно, застібками до взуття. Над лівою плечовою кісткою знаходились майже цілком зруйновані дві бронзові платівки, залишки тканини і якоєсь бронзової речі. Біля лівого стегна лежав залізний ніж у дерев'яних ножнах. Довжина ножа — 10 см, ширина — 1,5 см, довжина черенка — 3,5 см; частина ножа виявлена між кістками ніг.

Отже, з 21 розкопаного поховання чотири (6, 8, 17 і 24) були зруйновані траншеями. У викиді з цих траншей на поверхні кургану було знайдено залишки чотирьох черепів, уламки чотирьох ліпних посудин (две з них реставровані: невисока банка з прямими злегка загнутими досередини вінцями, прикрашеними по краю скісними насічками — рис. 4, 6, і черпак з добре глянцеваною поверхнею сірого кольору, прикрашений рифованими смугами, що йдуть навскіс по перегину тулуба і в горизонтальному напрямку по верхній частині тулуба та на ручці — рис. 4, 3 — посудина по техніці орнаменту нагадує чорноліські), мініатюрний черпачок діаметром 2 см, висотою 1,5 см, а також окремі уламки великої ліпної посудин типу банки, прикрашеної під вінцями наліпним валиком з пальцевим орнаментом, ліпного горщика із злегка відхиленими вінцями, амфор римського часу, грецьких амфор та два уламки сіргоглинняного кружального посуду.

Більшість поховань в кургані № 1 відноситься до епохи бронзи. Сюди, крім центрального поховання 23, відносяться поховання 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10—11, 16, 18, 19, 20, 21, тобто 15 поховань. До цього часу, очевидно, відносяться недокопані поховання 12, 13 і 14.

Поховання 1 слід, мабуть, віднести до скіфського часу.

Сарматським часом датуються діагональне поховання 15, поховання 22, 24 і, очевидно, поховання 17.

Дитяче поховання 4, мабуть, є слов'янським.

ПОСЕЛЕННЯ № 1

Це поселення розташоване на північний захід від могильника у нижній частині скідного дуже похилого схилу надзаплавної тераси правого берега р. Базавлука і заливається водою ріki під час весняних розливів.

Ніяких зовнішніх ознак укріплень на поверхні поселення немає. Довжина поселення —

блізько 500 м, ширина — блізько 200 м. Посуд, знайдений на поверхні поселення, складається із залишків боспорських та синопських амфор V—IV ст. до н. е. (за визначенням Б. Н. Гракова) і дуже дрібних уламків ліпного посуду, що не дозволяють визначити його форму, але, ймовірно, одночасні з амфорним посудом. Серед знахідок зустрічаються і матеріали епохи бронзи.

ПОСЕЛЕННЯ № 2

Поселення № 2 періоду пізньої бронзи та ранньоскіфського часу займає крайній південно-східний схил надзаплавної тераси на стрілці, що утворюється при злитті річок Базавлука і Кам'янки і має ширину блізько 300 м та довжину блізько 500 м (рис. 6).

Площу поселення ніколи не заорювали. Вона задернена степовою рослинністю. Культурні залишки виявлені під час зачистки ям та траншей воєнного часу¹. Поселення має добре виражений культурний шар.

В місцях, де прослідковувалося скупчення культурних залишків у вигляді кісток тварин, уламків ліпного посуду і амфор, було закладено три розкопи. Розкоп I у західній частині поселення, розкоп II у східній частині і розкоп III у центральній частині. Загальна площа їх — 716 м².

Розкоп I

Цей розкоп складався з 47 квадратів загальною площею 188 м². На відстані 8 м на південний схід від розкопу біля темної плями, виявленої в одній з канав, розбито додатково 19 квадратів розкопу із загальною площею 68 м².

У розкопі I верхній шар знято на глибину 0,6 м. Найбільша кількість знахідок виявлена на глибині 0,4—0,6 м. Вони концентрувалися в темній плямі, що мала вигляд не зовсім правильного чотирикутника із заокругленими кутами площею блізько 100 м² (рис. 7). Довжина його по вісі південний схід — північний захід — блізько 12 м, ширина по вісі південний захід — північний схід — блізько 8 м. Північно-східна частина зруйнована пізньою ямою.

Пляма мала попелясте забарвлення. Північно-західна частина її світліша; вона була заповнена величезною кількістю крупних кісток тварин. Товщина попелястого шару з кі-

¹ Одна з ям (1) знаходилась у західній, друга (2) — у східній частині поселення майже біля самої заплави. Від них тягнуться вузькі канави. Площу між ямами досліджували двома перехресними траншеями шириною 1 м, довжиною 192 м і 120 м.

стками, як це показали проріти навхрест крізь цю пляму однometрові траншеї, досягає 1 м.

Виразних контурів нижня частина плями не мала. Помічається все ж невеликий схил до середини, де він досягає 1 м глибини від рівня його виявлення і 1,4 м від сучасної поверхні. Тут же знайдено порівняно велике скучення каменів.

Подібні камені було виявлено біля другої плями (що знаходиться на відстані 2 м на пів-

припустати, що ця яма мала господарське призначення) ¹.

Найчисленнішу групу знахідок в розкопі I становлять кістки тварин. В деяких квадратах їх сотні. Всього кісток знайдено 1235. Це кістки 17 биків, 8 коней, 10 кіз і 3 свиней ².

Керамічний матеріал представлений 1483 уламками ліпних посудин з шорсткою поверхнею темносірого і буруваточервонуватого та сіруватожовтуватого кольору з глини, що має

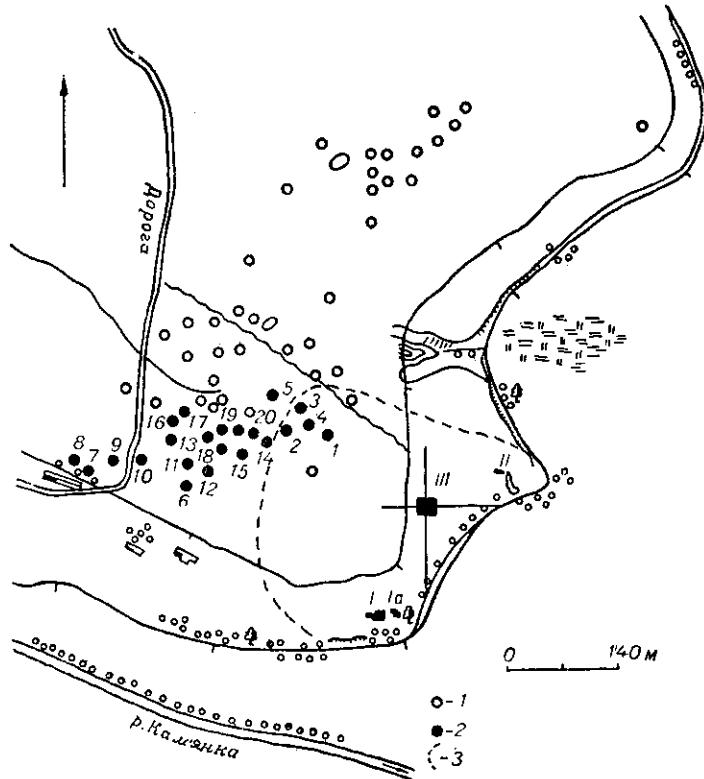

Рис. 6. План поселення № 2 та сарматського курганного могильника.

1 — нерозкопані кургани; 2 — розкопані кургани; 3 — межі поселення (розкопи I, Ia, II, III).

день від першої), яка має невиразні контури, займає площу близько 10 м² і заходить під південну стінку розкопу. Можна припустати, що ці плями були залишками досить великих споруд із заглибленою в землю долівкою.

В розкопі Ia знято шар до глибини 0,4 м і розчищено контури двох ям: одну — глибиною 0,2 м, довжиною 1,2 і ширину 0,4 м, другу — глибиною 0,6 м, ширину 1,6 і довжиною 2 м (північ — південь). З західного боку до неї примикав підбій висотою 0,4 м, ширину і довжину 1,2 м. Вхід до підбою не був, очевидно, широким (він зруйнований канавами, які пошкодили також східну частину ями. Можна

значну домішку піску, а зрідка і шамоту; товщина стінок — від 0,8 см до 1,2 см. По формі це здебільшого великі високі горщики з широким горлом (блізько 0,5 м), порівняно вузьким дном і нерозчленованим або слабо розчленованим туловом. Вінця у них майже прямі або злегка відхилені. У багатьох з них край зрізаний і тільки у деяких заокруглений, іноді

¹ Своєю будовою вона нагадує ями, виявлені при розкопках північно-східного сектора кургана № 3 на курганному могильнику № 2.

² Визначення кісток тварин зроблено І. Г. Підоплічком.

потоншений; 22 вінця із загального числа 60 не орнаментовані зовсім. 12 екземплярів орнаментовані тригранним гарно модельованим валиком без додаткових прикрас (рис. 8, 4). Деякі

личкою (рис. 8, 1, 2). Денця (22 уламки) плоскі, іноді злегка підкреслені з зовнішнього боку.

На розкопі I знайдено також 11 зовсім невиразних уламків грецьких амфор, які можна датувати V—IV ст. до н. е. Тут же знайдено двоперий втульчастий наконечник стріли, що датується приблизно V ст. до н. е. Ці знахідки сконцентровані в темному заповненні.

На розкопі I знайдено також близько 100 уламків посуду сконцентрованих переважно біля другої плями. Серед них близько 40 уламків тонкостінних, добре глянцеваних посудин кремуватосірого та темносірого кольору з плямами. Глина має густі домішки піску. Вінця однієї з таких посудин прикрашені погано модельованим наліпним валиком.

Тут же знайдено великі уламки товстостінних заокруглених посудин з відгинутими вінцями і плоским дном, прикрашених у верхній частині наліпними «сосками» або зовсім без при-

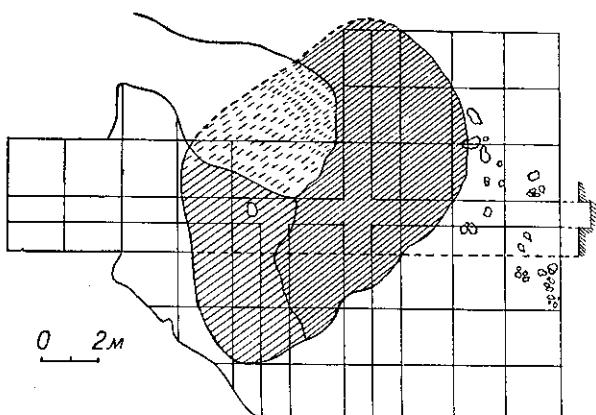

Рис. 7. План наземної споруди (розкоп I).

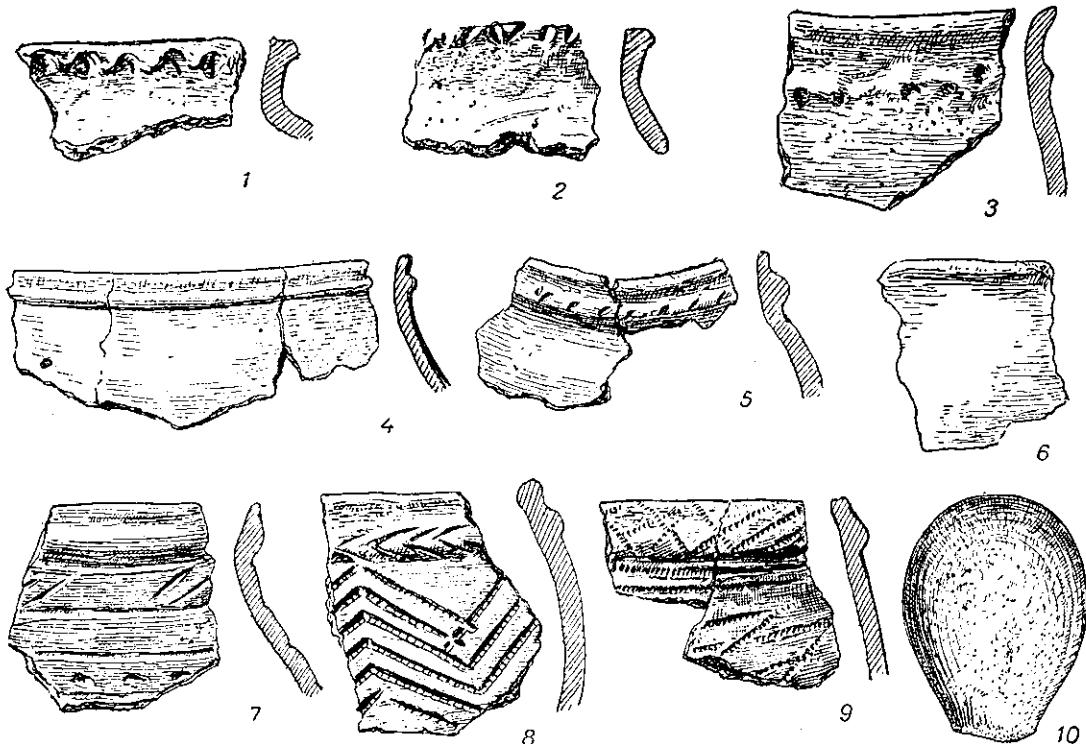

Рис. 8. Зразки посуду з поселення № 2.

валики розчленовані скісними або прямими на січками (рис. 8, 5). Зустрічаються також валики, погано модельовані, прикрашені пальцювими заглибинами (рис. 8, 3—18 екземплярів). Двоє вінців прикрашенні по краю: одні пальцювим орнаментом, другі наколами па-

крас. Аналогічні цим уламки знайдені на розкопі III (рис. 8, 6).

На розкопі I знайдено також 17 уламків посуду доби середньої бронзи (?). Всі вони орнаментовані комбінаціями із скісних смуг наколів, ямочок і шнурового орнаменту (рис. 8, 7).

Такі ж самі уламки знайдено на розкопі III (рис. 8, 9).

23 уламки — від посуду, поверхня якого оброблена розчосами.

Крім того, на розкопі знайдено три уламки кружального посуду цеглистого кольору, тісто

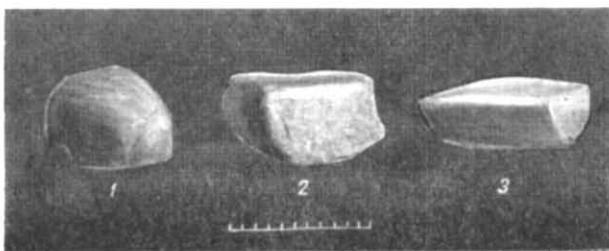

Рис. 9. Речі з розкопу I.

1, 2 — розтиральник і фрагмент зернотерки з кургану № 11; 3 — фрагмент зернотерки з поселення № 2.

яких дуже подібне до тіста амфор. Серед них одне плоске дно і два уламки, прикрашені горизонтальними смугами, прокресленими густим гребінцем.

Крім керамічних залишків на розкопі I знайдено верхній камінь зернотерки (рис. 9, 1),

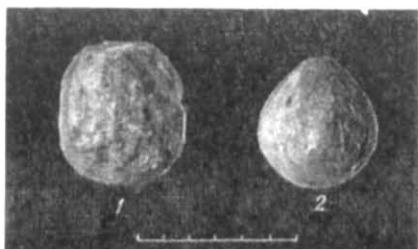

Рис. 10. Оброблені камені для полювання з поселення № 2.

четири обточені округлі камені діаметром приблизно 4—6 см, очевидно, від пращей, які були, мабуть, знаряддям полювання (рис. 10, 1, 2), бруск, уламок денця кам'яної банковидної посудини з вертикальними стінками і плоским дном і деяку кількість кам'яних плиток не зовсім правильної чотирикутної форми.

Розкоп II

Він розбитий на південно-східній крайній точці поселення. Загальна площа його — 60 м². Тут було знято тільки верхній шар до глибини 0,2 м. При цьому виявлено велику кількість невеликих плоских плиток з каменю, які, очевидно, є залишками вогнища зруйнованої наземної споруди, та дві темні попелясті плями.

Одна з плям являє собою залишки ями, заповненої попелом (глибина — 0,5 м, ширина з півночі на південь — 1,1 м).

Серед знахідок — кістки тварин (69 уламків), дрібні невиразні уламки ліпного посуду (23 уламки) і амфор (18 уламків), що, можливо, відносяться до часу основного культурного шару поселення. Знайдено також невеличке прясло з амфорного черепка. Діаметр пряслас — 1,8 см, діаметр отвору — 0,4 см.

На цьому ж розкопі знайдено уламок вінця глекоподібної посудини, виготовленої на гончарському кругі з відмуленої глини, яка має глянцевану поверхню сірокоричневого кольору і відноситься до сарматського часу, тобто до часу існування курганного могильника, що знаходиться поряд з поселенням.

Розкоп III

Цей розкоп розбитий на перетині двох траншей, що перерізають з півночі на південь та з сходу на захід середню частину поселення. Площа розкопу — 400 м².

На розкопі знято шар до глибини 0,6 м, а початкова траншея заглиблена до 0,8 м.

Чітких контурів будівель простежити не пощастило, хоч дуже виразно прослідковується нерівномірний розподіл знахідок на площі розкопу. Вони концентруються гніздами в певних місцях і на різних глибинах і дозволяють припустити наявність на розкопі кількох різночасних наземних легких споруд.

Перша з них знаходилась на глибині 0,2—0,4 м від рівня сучасної поверхні (рис. 11, 3, 4). Судячи з розташування знахідок, що якось мірою, очевидно, фіксують площу долівки споруди, можна припускати, що легка будівля довжиною 12—14 м, ширину близько 8 м охоплювала площу щонайбільше близько 100 м² і була орієнтована з північного заходу на південний схід. Майже в центрі цієї будівлі знаходилось кам'яне вогнище, навколо якого і концентрувалися всі знахідки. Особливо багато кісток було знайдено на південному заході від вогнища.

В основі вогнища лежало кілька великих каменів, навколо яких було покладено дрібніші. Можна припускати, що строго окресленої форми це вогнище не мало, і площа його була, можливо, трохи більшою 1 м².

Розташування знахідок на глибині 0,4—0,6 м дозволяє припускати, що першій споруді тут передувала також легка майже округла будівля, діаметр долівки якої наближається до 10 м і, отже, відповідно площа — до 80 м² (рис. 11, 1, 2).

Вогнище знаходилось в південно-західній частині цієї споруди, і знайдені кістки та посуд концентрувались навколо цього місця¹.

Нарешті, скучення кісток і каміння виявлено на глибині 0,6—0,8 м на відстані 4,5 м на схід від другого нижнього скучення знахідок, біля східної стінки розкопу. Воно прослідко-

неорнаментованих вінець вирізняються уламки піалоподібних посудин, край яких злегка загнутий досередини.

Уламків амфор знайдено 30. Це, найвірогідніше, уламки фасоських амфор, які можна датувати V—IV ст. до н. е. (визначення Б. Н. Грекова).

Всі ці знахідки концентруються навколо кам'яного вогнища на рівні 0,2—0,4 м і відповідають часові основних знахідок з розкопу I.

На розкопі III, крім того, знайдено кам'яні вироби яйцевидної форми — знаряддя полювання.

Тут же було знайдено дві кам'яні заготовки для прясел, а також виточені з каменю ложкоподібні пестики з обламаною ручкою (рис. 8, 10).

Зустрічаються невеличкі плитки невідомого призначення з каменю із старанно зрізаними краями, камені, якими можна розбивати кістки, плитки від вогнища, точильні бруски і, напрещті, знайдено шматок залізного шлаку.

Крім того на розкопі III знайдено 242 уламки посуду, що концентрувалися головним чином на глибині 0,6—0,8 м і 0,4—0,6 м, особливо в темній плямі. Серед них — 45 уламків тонкостінних глянцьованих посудин коричнюватого та темносірого кольору, 41 уламок — сірі у зламі із старанно обробленої глини з дрібними домішками. Один з них прикрашений рельєфним тригранним валиком. 85 уламків посудин коричневого кольору, без лощіння, серед них — шість уламків вінець посуду банковидної форми з відігнутими назовні краями, прикрашеними валиками з прямыми та скісними насічками, і 72 уламки товсто-стінних посудин, вкритих товстим шаром вапна. У зламі вони ясносірі та темносірі. Судячи з уламків вінець та денець, це були досить високі банковидні горщики великих розмірів. Вінця у них прямі або злегка відігнуті, денця плоскі, тулов не розчленований. Цей посуд прикрашений у верхній частині валиками із скісними насічками та пальцевим орнаментом.

На розкопі III, як і на попередніх, знайдено уламки посудин періоду середньої бронзи (39 уламків). Серед них є зразки вінець, прикрашених розплівчастим валиком, по якому нанесено два ряди зустрічних насічок. Деякі уламки посудин прикрашенні по тулову скісними, прямыми та перехресними насічками. Посуд виготовлений із старанно перемішаної глини і має ретельно згладжену поверхню сіробуроватого кольору. У 24 уламків посудин поверхня прикращена розчесами.

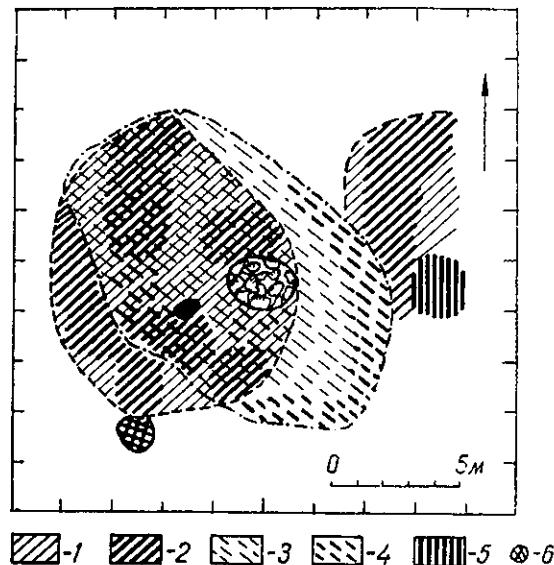

Рис. 11. План залишків трьох наземних різно-часних споруд на розкопі III.

1 — світлий ґрунт; 2 — золистий ґрунт; 3 — лесовий ґрунт; 4 — лес з вкрапленням золи; 5 — зола і вугілля; 6 — яма.

вутється на площі 48 м² (довжиною 8 м, ширину 6 м) (рис. 11, 5).

Серед знахідок з розкопу III — дуже велика кількість кісток тварин. У значній кількості представлені уламки ліпного посуду; знайдено також кілька уламків амфор та деякі вироби з каменю.

Найчисленнішу групу знахідок (759) становлять уламки ліпного посуду з глини, що має домішку піску, а часом і шамоту, з шорсткою поверхнею, темносірого, буруватосірого і червонуватого кольорів з плямами. Це уламки порівняно великих посудин банковидної форми з майже нерозчленованим туловою. Вінця у них, як правило, злегка відігнуті і мають потоншений край, і лише у деяких — плоский зрізаний край. Денця плоскі.

Із загального числа вінець (91) 11 уламків прикрашенні тригранним чітко модельованим валиком (рис. 8, 4), 31 — валиком, розчленованім пальцевими заглибинами (рис. 8, 3). Серед

¹ Між іншим, поруч із згаданим вогнищем дуже близько від нього знайдено потрошені кістки і рештки черепа людини.

* * *

При зачистці канав Ia і IIб на площині поселення виявлено залишки понад 20 ям, які, очевидно, мали в свій час господарське призначення.

Так, у західній стінці канави, що йде на північ від розкопу I (канава Ia), виявлено шість ям, темні контури яких можна прослід-

ті, є матеріали, які показують, що дана площа була заселена і в більш ранній час.

Незначні матеріали більш пізнього часу, головним чином рубежу нашої ери, особливо на розкопі I, вказують на те, що ці місця були заселені і в сарматський час.

Розглянутим періодам відповідають легкі наземні споруди, від яких не залишилося будь-яких виразних будівельних залишків, крім

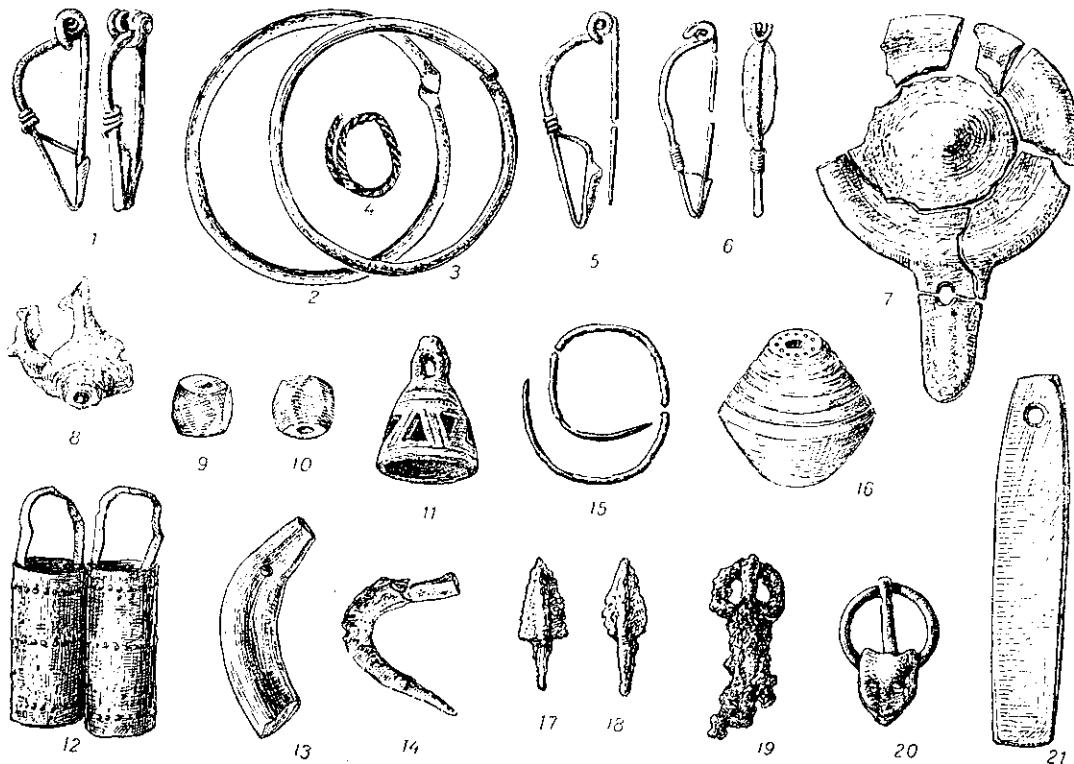

Рис. 12. Дрібні речі з сарматських поховань.

1—4, 8—14 — курган № 5; 5—7, 16 — центральне поховання кургану № 6; 15 — впускне поховання 6; 17—19 — курган № 14; 20, 21 — курган № 1.

кувати на ясножовтому ґрунті на глибині 0,4—0,6 м від сучасного рівня.

У східній стінці канави, що йде на північ від розкопу II (канава IIб), знайдено контури ще восьми ям та заглиблень. Ці ями глибиною 1 м і такого ж діаметра округлі, з прямовисними стінами або конусоподібні.

Знахідки, що зустрічаються при зачистці стінок канав, цілком аналогічні знахідкам з розкопів.

Отже, деяка кількість знахідок на поселенні відноситься до часу, який датується на кончиком бронзової стріли та частково грецькими амфорами в рамках V—IV ст. до н. е.

Більш ранній шар, до якого належать залишки споруд, відноситься до періоду пізньої бронзи — VIII — VII ст. до н. е. Нареш-

з руйнованих кам'яних вогнищ, невеликих заглиблень і ям господарського призначення.

САРМАТСЬКИЙ КУРГАННИЙ МОГИЛЬНИК

Сарматський курганный могильник розташований на північний схід від с. Усть-Кам'янки на південному схилі надзаплавної тераси лівого берега р. Кам'янки при її впадінні в р. Базавлук на північний захід і північ від поселення ранньоскіфського та пізньобронзового часу (рис. 6).

Могильник складається з 63 невеликих насипів майже округлої форми з невеличким напливом в бік схилу. Діаметр курганів коливається від 10—12 м до 20 м. Висота від — 0,3 м до 0,6 м. Винятком є один великий курган, що знаходиться в північно-східній частині могиль-

ника. Відстань між курганами — від 1,5 до 20 м і навіть до 60 м. У двох-трьох випадках кургани розташовані так близько один від одного, що зливаються, утворюючи в плані овал.

Площа могильника — 700×350 м. Основна кількість курганів розміщена у південно-східній частині могильника і лише 17 курганів, серед них і великий, витягнути стрілкою на північний схід. Майже вся територія могильника, за винятком деяких курганів у північно-східній частині, ніколи не заорювалася.

Розкопки проводились у південно-західній частині могильника. Розкопано 20 курганів, в яких було знайдено 24 основних і 7 впускних поховань.

Курган № 1

Цей курган крайній у південно-східній частині могильника. Висота його — 0,65 м, діаметр — 16 м.

У насипі кургана зустрічалася значна кількість уламків ліпного посуду і амфор, подібних до знайдених на поселенні, обробленого каменя та кісток тварин, що не мають відношення до поховання. Це свідчить про те, що землю для кургана брали з поселення, розташованого поруч з могильником.

Поховальна споруда в центрі кургана складалася з чотирикутної вхідної ями з заокругленими кутами (довжина — 2,05 м, ширина — 0,65—0,70 м, глибина — 1,3 м, орієнтована з північного заходу на південний схід) і підбою, що примикає до неї з заходу. Підбій на 0,15 м глибший впускної ями. Довжина його — 2,2 м, ширина в північно-західній частині — 0,6 м, в південно-східній — 0,8 м. Висоту підбою визначити важко, оскільки верхня частина його обрушилася ще в давні часи. Долівка й нижня частина стін обпалена до червоного. Вхід у підбій закритий тонкою дерев'яною перегородкою. Деревом заслана і долівка підбою та вхідної ями. Дерево у вхідній ямі було обпалене. В заповненні ями у великій кількості зустрічалися шматочки обпаленої глини.

В підбої лежав на спині кістяк доброї збереженості довжиною 1,75 м, з витягнутими ногами і руками, головою на південний схід. В ногах лежали кістки кози або вівці, а також залишки залишків ножа і дерев'яної мисочки, вінця якої були загнуті досередини. Біля лівого стегна знайдено бруск, що має вигляд тонкої пластинки довжиною 9,8 см, ширину 1,8 см, з отвором для підвішування (рис. 12, 21), та круглу бронзову дротяну пряжку, язичок якої накриває обойму, біля якої збереглися залишки ременя, прикріплених до пряжки товстими нитками. Ширина обойми — 2,5 см, висота — 2 см, товщина дроту — 0,3 см

(рис. 10, 20). В заповненні ями знайдено невеликий уламок амфори, який, очевидно, потрапив сюди разом із засипкою.

Курган № 2

Цей курган знаходився на відстані 37 м на північний захід від кургана № 1. Висота його — 0,75 м, діаметр — 16 м. В насипі зрідка зустрічались дрібні уламки ліпного посуду та амфор, кістки тварин та каміння, переважно дрібне. На глибині 0,75 м на рівні древнього гон-

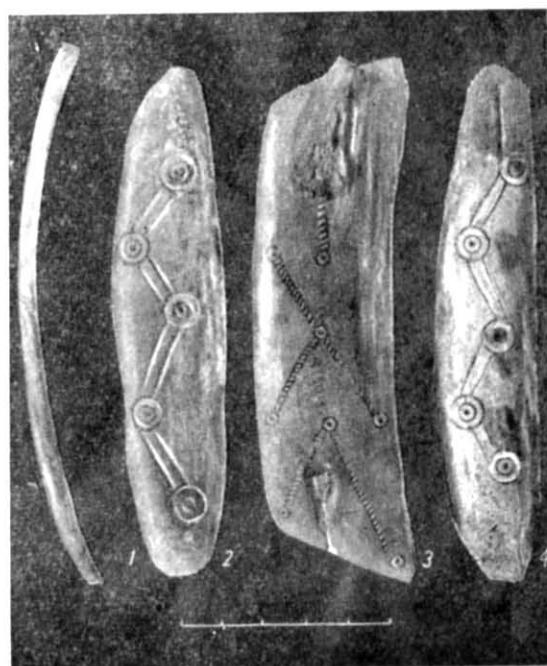

Рис. 13. Речі з кургана № 2.
1, 3, 4 — кістяні накладки лука; 2 — накладка колчана.

ризонту навколо могильної ями знайдено сухій шар жовтої глини з нальотом сажі у багатьох місцях.

Яма з підбоєм, розташованим з північно-західного боку, знаходилась в центрі кургана і була орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина вхідної ями — 2,2 м, ширина в південній частині — 0,82 м, в північній — 0,6 м, глибина — 1,7—1,8 м, довжина підбою — 2,5 м, ширина у північній частині — 1,1 м, у південній — 0,9 м, висота східця, що веде у підбій, — 0,15—0,25 м. Долівка підбою заслана рослинним настилом (можливо, циновкою).

В північній частині підбою лежали складені в купку кістки людського кістяка, причому стегнові кістки були покладені навхрест. Чепрена коробка була знайдена на дні вхідної

ями на відстані 0,7 м від південної стінки. Біля черепа знайдено кілька уламків мисочки, покритої поташем червоним лаком. Край вінець загнутий досередини, денце — на кільцевій підставці. Поруч з купкою кісток у підбої знайдена жовта фарба, бруск та купка залишків тригранних наконечників стріл. В південній частині підбою лежали кістки кози або вівці та залишки залишків залишків залишків ножа.

На 0,25—0,30 м вище цього поховання на глибині 1,5—1,6 м на дерев'яному настилі знайдена частина кістяка ще одного впускного пізньокочівницького поховання (без черепа, а також без кісток правої руки і ноги), який лежав на спині і був орієнтований на захід. Реш-

тврдити, що при похованні покійника, від якого зберігся верхній кістяк, нижнє поховання не було зачеплене, тому не можна пояснювати положення кісток спіднього кістяка тим, що верхнє поховання зруйнувало його.

Курган № 3

Курган знаходився на відстані 14 м на північний схід від кургана № 2. Висота його — 0,6 м, діаметр — 12 м. В насипі зрідка зустрічались уламки ліпного посуду та амфор, аналогічних знайденим на поселенні. Тут же знайдено фрагментований бруск, що не має відношення до поховання. Не мають відношення

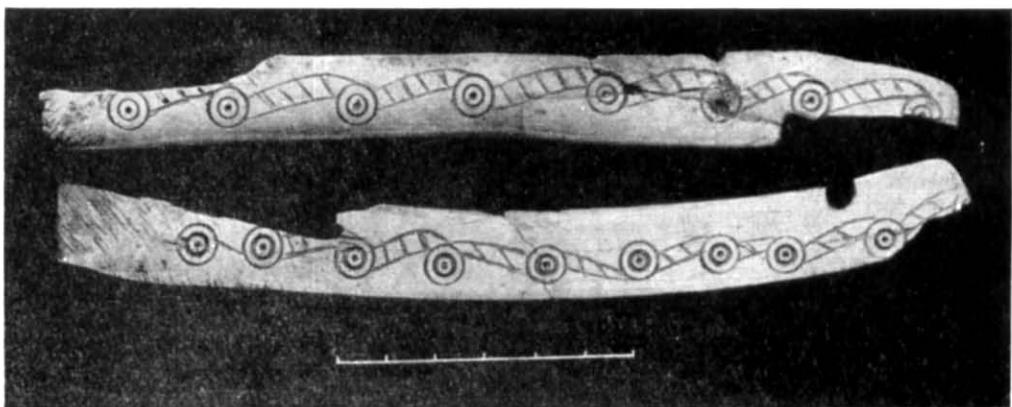

Рис. 14. Кістяні накладки лука з кургана № 2.

та кісток цього кістяка знаходилась тут же в ямі, але на 10—15 см вище поховання. Серед них знайдені деякі кістки, що не мають, очевидно, відношення до цього поховання.

Рештки кістяка були прикриті рослинним настилом, як і вся яма на цьому рівні. Біля правого плеча кістяка знайдено незначні залишки сагайдака, прикрашеного кістяними накладками. Верхня накладка орнаментована комбінацією вічок з крапкою (рис. 13, 3). Біля сагайдака знайдено кістяні парні звужені по краях пластинки, прикрашені кожна п'ятьма подвійними вічками, з'єднаними зигзагом парних смуг; довжина пластинок 13 см, ширина — 4 см (рис. 13, 2, 4). Недалеко від них знайдено ще чотири аналогічних парних пластинки, але трохи довші і вужчі (рис. 14, 1, 2). Всі вони є залишками прикраси лука. В ногах кістяка знайдено чотири копита та нижні кістки ноги коня. Над ними — череп коня.

У верхній частині заповнення ями знайдено уламок леза меча та уламок втулки наконечника списа.

Польові спостереження дають підстави

до кургана також дві з'єднані між собою грушевидні ями, виявлені в північно-східній частині. В обох ямах, викопаних у жовтому лесі і заповнених цим лесом, нічого не було знайдено.

Вхідна яма похованальної споруди, виявленої в центрі кургана, майже прямокутна в плані; довжина її — 2,12 м, ширина — 0,86—0,93 м, глибина — 0,8—0,9 м. Орієнтована яма з північного сходу на південний захід. З північного боку вона мала підбій, що знаходився на 0,2 м нижче вхідної ями (довжина підбою — 2,1 м, ширина — 0,9—0,7 м). На дні нижньої частини вхідної ями був зроблений східець шириною 0,3 м, висотою 0,14 м. Стеля підбою (висота — 0,5 м по краях, 0,42 м в центрі) нависала над кістяком, який лежав у витягнутому положенні, на спині, головою на захід, з витягнутими ногами, що сходились у колінах і п'ятках. Довжина кістяка — 1,73 м.

При кістяку біля лівої кисті руки знайдено 10 залишків тригранних черенкових наконечників стріл, два втульчасті наконечники із залишками древка (довжина наконечника — 2 см,

довжина черенка — 0,5 см), дві бронзові обойми з розведеніми кінцями ширину 0,8 см і дві круглі бляшки, очевидно, накладки за-клепок, діаметром 0,2 см; біля лівого коліна — залишки заливних вудил (?) з кільцями діаметром 3 см; біля ніг — кістки дрібної тварини і заливний ніж із залишками дерев'яної колодочки, що скріплювались мідними заклеп-ками (довжина ножа — 10,5 см, черенка — 3,5 см, ширина леза — 1,5 см).

Курган № 4

Цей курган знаходився на відстані 21 м на схід від кургану № 2 і був дуже плоский. Висота його — 0,4 м, діаметр — 10 м. У насипі зустрічались камені, уламки ліпного посуду, амфор і кісток тварин, що не мають прямого відношення до поховання. Такі знахідки були виявлені і нижче насипу кургану. Всі вони аналогічні знахідкам з поселення і дають під-ставу гадати, що в свій час поселення розташовувалось на площі, пізніше частково зайня-тій могильником.

На відстані 1 м на південний від центра кур-гана виявлена вхідна яма поховальної споруди (довжина — 2 м, ширина — 0,8 м, глибина — 0,9 м), орієнтована із заходу на схід з незнач-ним відхиленням на південний захід. Підбій, розташований з північного боку, на 0,3 м ниж-чий рівня вхідної ями. Довжина підбою — 2,18 м, ширина — 0,7—1 м, висота — 0,5—0,55 м і 0,55 м у східній та західній частині і 0,7 м в центральній. Долівка впускної ями і підбою була заслана рослинною підстилкою.

У підбої лежав витягнений на спині кістяк довжиною 1,72 м, з прямими злегка зведени-ми в колінах ногами, головою на захід.

Біля правого стегна знаходився тісно до нього притиснутий клиноподібний кинджал (рис. 15, 9) дуже поганої збереженості, в дерев'яних ножнах, скріплених двома попереч-ними накладками, прикрашеними бронзовими платівками з трикутниками на кінцях. Рукоят-ка закінчується шестигранним кільцем діа-метром 3,6 см з круглим отвором. Довжина кинджала — 33 см, довжина леза — 20 см, найбільша ширина — 4,2 см, довжина дерев'я-них накладок — 7,5 см, ширина — 1 см, дов-жина бронзових платівок — 6,2 см, ширина — 0,5 см.

Біля правої ступні кістяка знайдено купку кісток бика і коня, а біля неї — заливний ніж.

Курган № 5

Курган знаходився на відстані 16 м на пів-нічний захід від кургану № 3. Висота його — 0,5 м, діаметр — 12 м. В насипі знайдено кіль-

ка каменів та кісток тварин, уламок ліпної по-судини та амфори. Ці знахідки прямого відно-шення до поховання не мають.

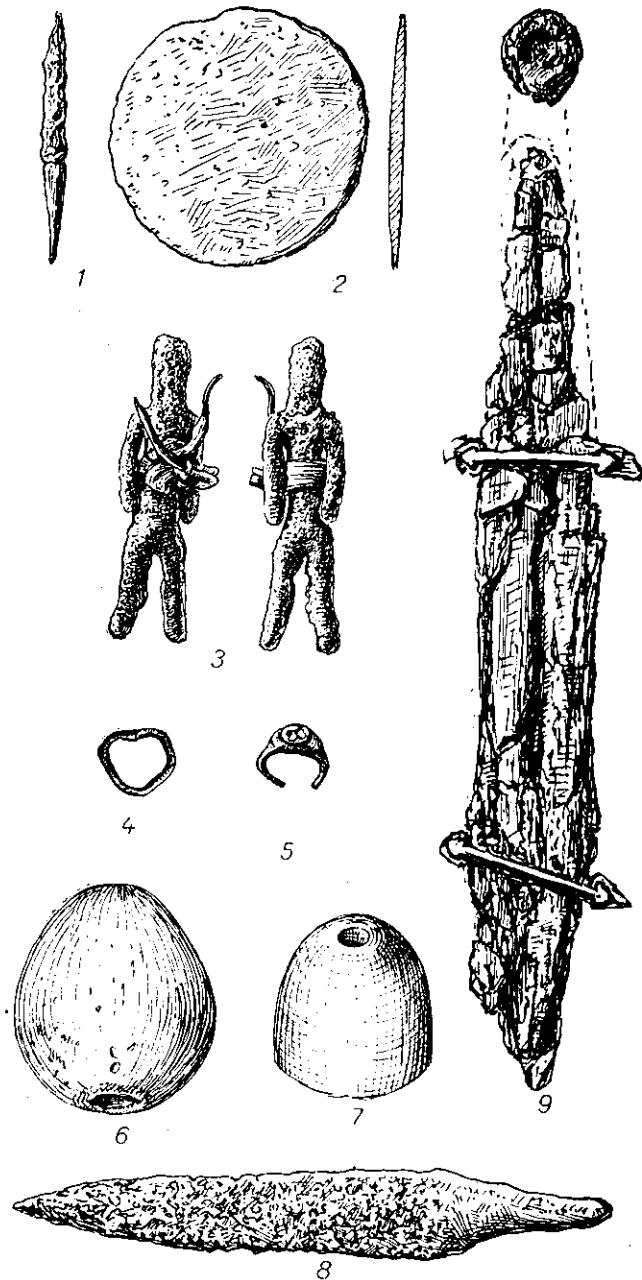

Рис. 15. Речі з сарматських поховань.

1, 2, 6, 7 — вістря, дзеркало та глиняні пряслиця з центрального поховання в кургані № 20; 3 — фігурука людини з впускного поховання 2 кургану № 20; 4 — сережка з кургану № 9; 5 — пер-стень з впускного поховання 3 кургану № 20; 8 — заливний ніж з центрального поховання кургану № 6; 9 — кинджал з кургану № 9.

Могильна споруда знайдена майже в цент-рі кургану. Вхідна яма мала форму еліпса (довжина — 1,8 м, ширина — 0,7 м в середній

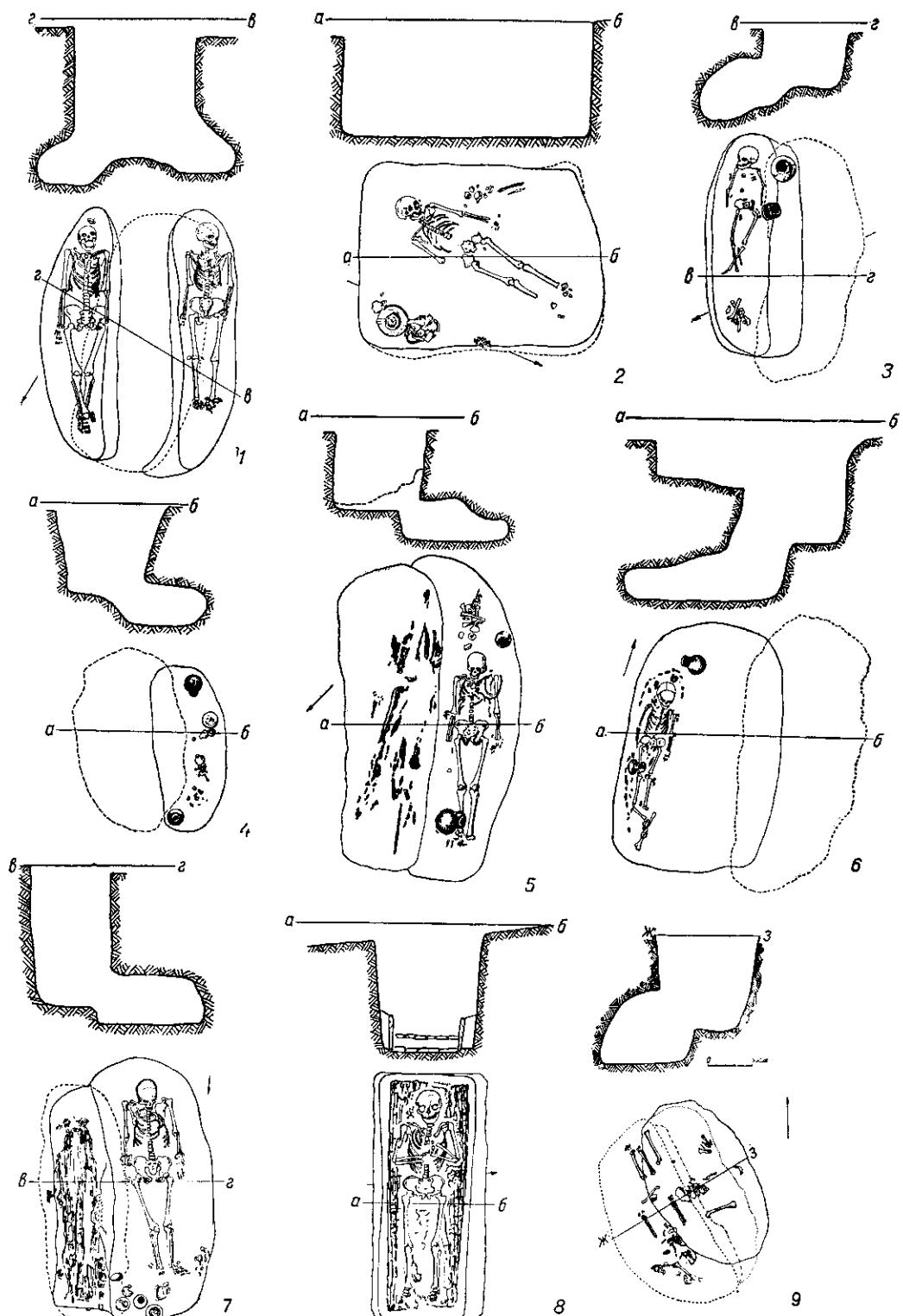

Рис. 16. Типи могильних ям і поховань сарматського могильника.

1 — курган № 9; 2 — центральне поховання в кургані № 6; 3 — впускні поховання кургана № 6; 4 — впускні поховання 3 кургана № 20; 5 — центральне поховання кургана № 20; 6 — впускні поховання 2 кургана № 20; 7 — курган № 5; 8 — курган № 7; 9 — центральне поховання кургана № 12.

частині, 0,55 м по краях, глибина — 1,2 м) і була орієнтована з півночі на південь. На дні її знайдено суцільний дерев'яний настил, міс-

жиною 2,1 м, ширину 0,8 м, висотою в північній і південній частинах 0,45 м, посередині — 0,35 м був нижчий дна вхідної ями на 0,2 м.

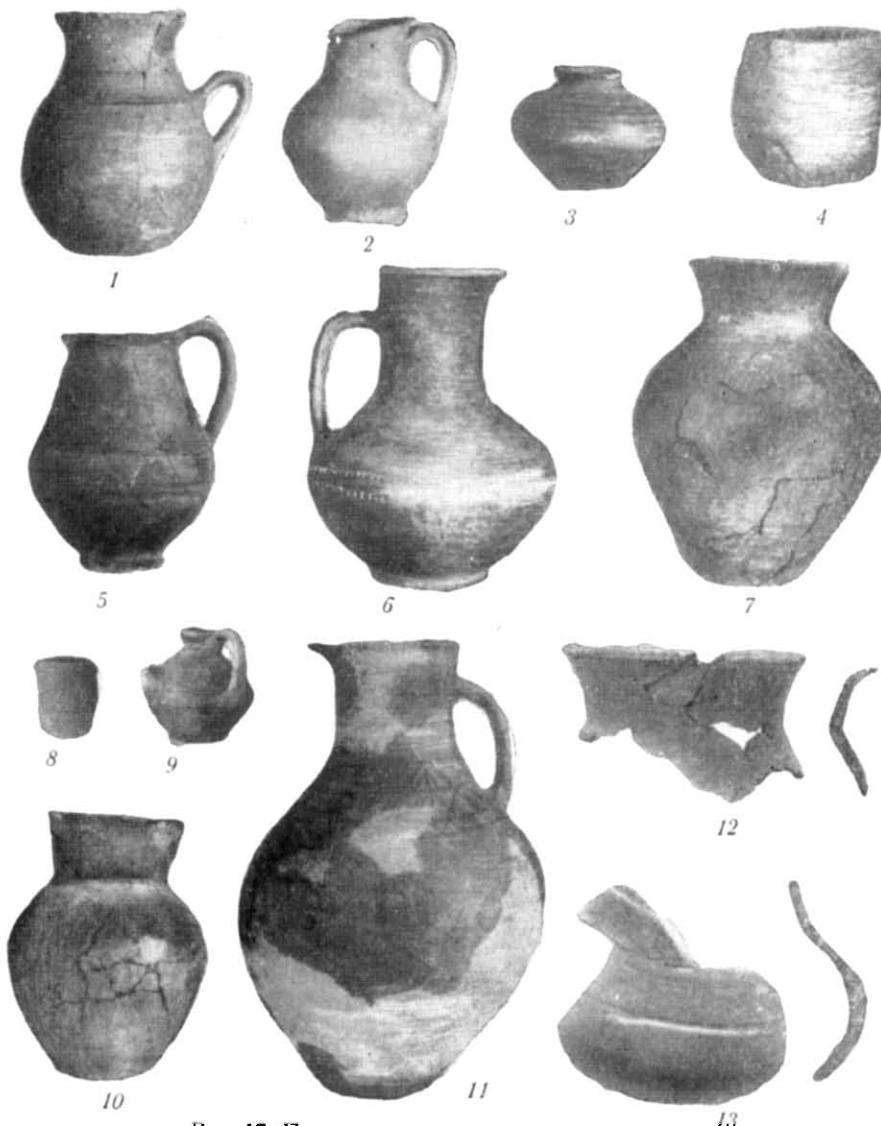

Рис. 17. Посуд з сарматського могильника.

1—3—кружальні посудини з кургана № 5; 4, 7—кружальні посудини з центрального поховання кургана № 6; 5—6—ліпні посудини з впускного поховання кургана № 6; 8, 10—ліпні посудини впускного поховання кургана № 12; 9—кружальна посудина з впускного поховання кургана № 13; 11—кружальна посудина з кургана № 10; 12—уламки ліпної посудини з центрального поховання кургана № 13; 13—уламок кружальної посудини з центрального поховання кургана № 13.

цями обпалений. Залишки дерева зустрічались і в заповненні ями.

На дні ями в південній частині простежено невелике заглиблення (10 см), заповнене попелом та сажею, біля якого лежало три маленьких камені, що, очевидно, символізували вогнище. З західного боку на глибині 0,75 м знайдена дерев'яна закладка підбою, яка з південного боку була подвійною. Підбій дов-

В підбої лежав кістяк у витягненому положенні, на спині, головою на південь. Ноги у нього були стиснуті в колінах і п'ятках, плечі високо підняті. Довжина кістяка — 1,6 м, грудна клітка пошкоджена гризунами (рис. 16, 7).

На кожному передпліччі біля кисті було по браслету (рис. 12, 2, 3); біля правої руки в ховрашиній нірці знайдено парні бронзові

трубочки (рис. 12, 12), виготовлені з прикрашеної пластинки, прорізний дзвіночок (рис. 12, 11), зуб тварини з отвором (рис. 12, 13), що служили підвісками. Коло ніг знайдено мушлю з просвердленим отвором (рис. 12, 8), литий бронзовий перстень (рис. 12, 4), зламане кругле дзеркало з тонкої пластинки, кістяну накладку, залишну скобу (рис. 12, 14). Тут же виявлено залишки білої, рожевої та червоної парфюмерних фарб, знайдено розтиральний камінь для зернотерки, кістки тварин і залиш-

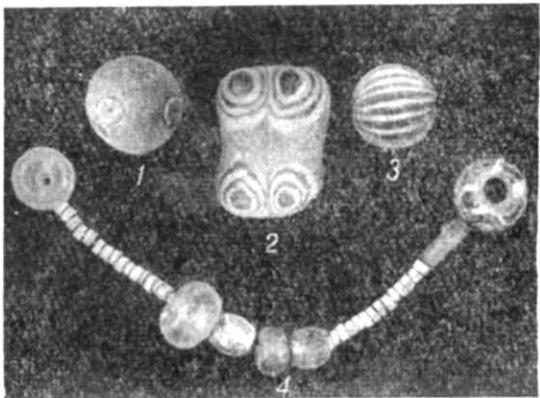

Рис. 18. Намистини з сарматського могильника.
1 — курган № 5; 2 — впускні поховання курганів № 12;
3 — курган № 11; 4 — центральне поховання курганів № 6.

ний ніж, а також — залишки дерев'яної мисочки, два глеки та горщик, виготовлені на кругі (рис. 17, 1—3). В ховрашиних норах знайдено дві бронзових дротяні фібули з короткою пружиною на чотири витки і підв'язною ніжкою (рис. 12, 1), дві кам'яних восьмигранних намистини (рис. 12, 9, 10), кілька скляних намистин, з яких одна з вічками (рис. 18, 1).

Курган № 6

Курган знаходився на відстані 175 м на південний захід від кургану № 2. Висота його — 0,8 м, діаметр — 12 м. В насипі кургана знайдено кілька невиразних уламків амфор і уламок ліпної посудини, що не мають відношення до поховань. В кургані знайдено два поховання.

Поховання 1 — основне — знаходилось в центрі кургана у прямокутній ґрутовій ямі з прямовисними стінами. Ширина її — 1,55 м довжина — 1,8 м, глибина — 1,1 м. Орієнтована яма з північного заходу на південний схід. На дні ями по діагоналі з південного заходу на північний схід лежав кістяк поганої збереженості у витягнутому положенні на спині, головою на південний захід. Череп був нахилен-

ний вліво (рис. 16, 2). Довжина кістяка — 1,56 м, біля грудної клітки знайдена бронзова фібула з підв'язною ніжкою і порівняно широкою спинкою (рис. 12, 6). Біля голови, біля ліктя лівої руки та в ховрашиній норі знайдено три пронизки із зображенням скарабеїв. Підвіски із зображенням левів знайдені біля лівої руки (рис. 19, 3, 4). Тут же лежали розбиті бронзове дзеркало з отвором на ручці (рис. 12, 7), мушля, білій вапняковий камінь і, очевидно, гаманець із берести та червона фарба. Поруч були виявлені кістки коня та кози або вівці, а біля них — залишний ніж (рис. 15, 8). У південно-східному куті ями знаходились два глеки (рис. 17, 5, 6) та уламки ліпної посудини. Один з глеків мав високу майже пряму шийку з відігнутими назовні вінцями, низький округло-біконічний тулов і дно на кільцевій ніжці. Виготовлений він на гончарському кругі і покритий червоним ангобом або лаком (рис. 17, 6). Другий глек — розбитий — також виготовлений на гончарському кругі, має сіру глянцевану поверхню. Вінця відігнуті назовні, конічна шийка зливається з туловом. Нижня частина округла, дно на кільцевій підставці. Ручка з'єднує край вінець і перегин тулова. Всередині цієї посудини були виявлені два прясла: одне біконічне з орнаментом (рис. 12, 16), друге округле.

В заповненні ями були знайдені дві кам'яних намистини та 41 дрібна намистина із скла (рис. 18, 4).

Поховання 2, впускне, у ямі з підбоем, виявлене у південно-західній частині кургана. Вхідна яма довжиною 1,8 м, шириною 0,7 м, глибиною 0,9 м орієнтована з південного сходу на північний захід. Підбій знаходиться з північного боку. Його довжина — 1,7 м, ширина — 0,55 м, висота — 0,47 м.

У підбої лежав на спині злегка повернутий вправо дитячий кістяк поганої збереженості, головою на південний схід із схрещеними нижче колін ногами і витягнутими руками. Довжина кістяка — 1,05 м. На ліктьовій кістці правої руки знаходився бронзовий спіралевидний браслет з розімкнутими кінцями (рис. 12, 15). Біля правої плечової кістки знайдена фібула з дроту з підв'язною ніжкою. Під черепом знайдені невиразні залишки залишного предмета. Біля ніг лежала кістка тварини. Біля тазових кісток кістяка зліва знайдено ліпну банковидну посудину (рис. 17, 4), а біля правого плеча — великий опуклобокий горщик з конічно розведеніми вінцями (рис. 17, 7). Під час розчистки кістяка, головним чином біля ніг, знайдені блакитні скляні намистини циліндричної форми, пронизки та намисто з рельєфними прикрасами — всього 43 штуки.

Курган № 7

Курган знаходився на відстані 125 м на захід від кургана № 6. Висота його — 0,4 м, діаметр — 8 м. У насипі кургана знахідок не виявлено. На відстані 0,5 м від центра кургана виявлена грунтовая яма правильної пря-

кургана. На північний схід та південний захід від неї знайдено ще по дві майже круглих ями з коритоподібним дном (рис. 20). Одна з них заповнена кістками тварин, в другій знайдено череп коня.

Поховання знаходилося в ямі, орієнтованій з півночі на південь, з підбоем, зробленим з

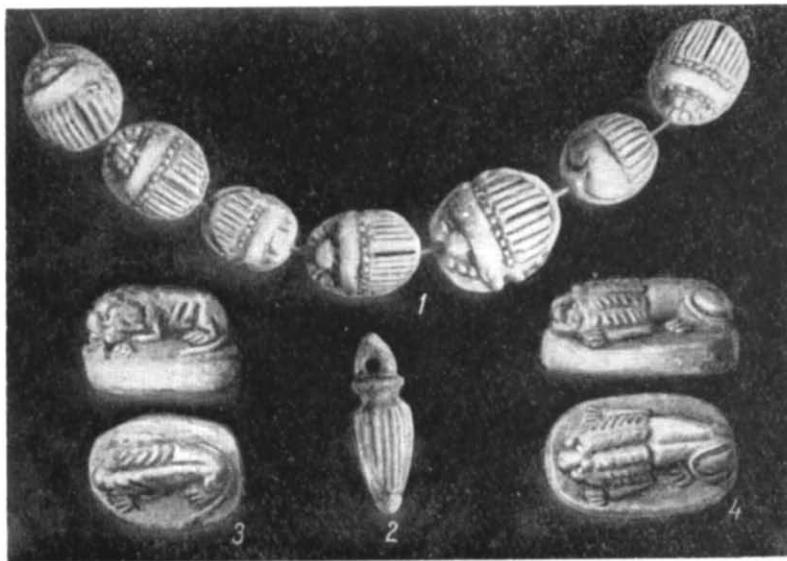

Рис. 19. Підвіски-амулети з блакитної єгипетської пасті.
1—2 — з центрального поховання кургана № 20; 3, 4 — з центрального поховання кургана № 6.

мокутної форми з прямовисними стінами (довжина — 2 м, ширина — 0,95 м, глибина — 1,3 м), орієнтована зі сходу на захід (рис. 16, 8). На дні ями знайдена труна у вигляді прямокутного ящика довжиною 1,95 м, шириною в головах — 0,62 м і в ногах — 0,55 м, висотою 0,25 м, зроблена без цвяхів з товстих дубових дошок товщиною 2—3 см, шириною близько 30 см.

У труні лежав на спині кістяк з великим черепом, орієнтований на захід, з прямими по-рівняно широко розставленими ногами і покладеними на грудях руками. Кисті були майже біля ключиць. Довжина скелета — 1,65 м.

На грудній клітці кістяка знайдено бронзовий бубонець діаметром 0,7 см.

Курган № 8

Курган знаходився за 4 м на північний схід від кургана № 7. Висота його — 0,55 м, діаметр — 12 м. У насипі знайдено п'ять уламків амфор.

Могильна яма знаходилась майже в центрі

західного боку. Довжина вхідної ями — 2,4 м, ширина дна у південній частині — 0,4 м, у північній — 0,6 м, глибина — 1,4 м. Довжина підбою — 2,1 м, ширина у південній частині 0,7 м, у північній — 0,3 м, висота — 0,4 — 0,25 м. У північній частині підбою викопано невеличке заглиблення (на 0,1 м). З ями в підбій вів східець висотою 0,17—0,15 м.

У підбої лежав на спині кістяк довжиною 1,65 м, головою на південь, з витягнутою лівою рукою та ногою. Кістки правої ноги та руки були розкидані по дну вхідної ями. В південній частині впускної ями знайдено сліди вогнища.

У заповненні ями та біля лівого коліна з правого боку знайдено залізні тригранні черенкові наконечники стріл із залишками древків, бронзові скобочки з незімкнутими кінцями, залізний предмет поганої збереженості з кільцем. Біля лівого коліна з правого боку знайдено призматичний брусков з отвором. В ногах біля кісток тварин лежав залізний ніж, а в головах була знайдена кістяна трапецієвидна пластинка з круглим отвором.

Курган № 9

Цей курган знаходився на відстані 26 м на схід від кургана № 8. Висота його — 0,25 м, діаметр — 10 м. В насипі кургана знайдено три уламки грецьких амфор та два уламки сіроглиняної посудини.

Ноги кістяка із східного підбою щільно стиснуті в колінах. Права нога перекинута через ліву, плечі злегка підняті. Довжина його — 1,55 м. В головах у нього лежав камінь, а біля правої щоки — бронзове розімкнute кільце — сережка (рис. 15, 4).

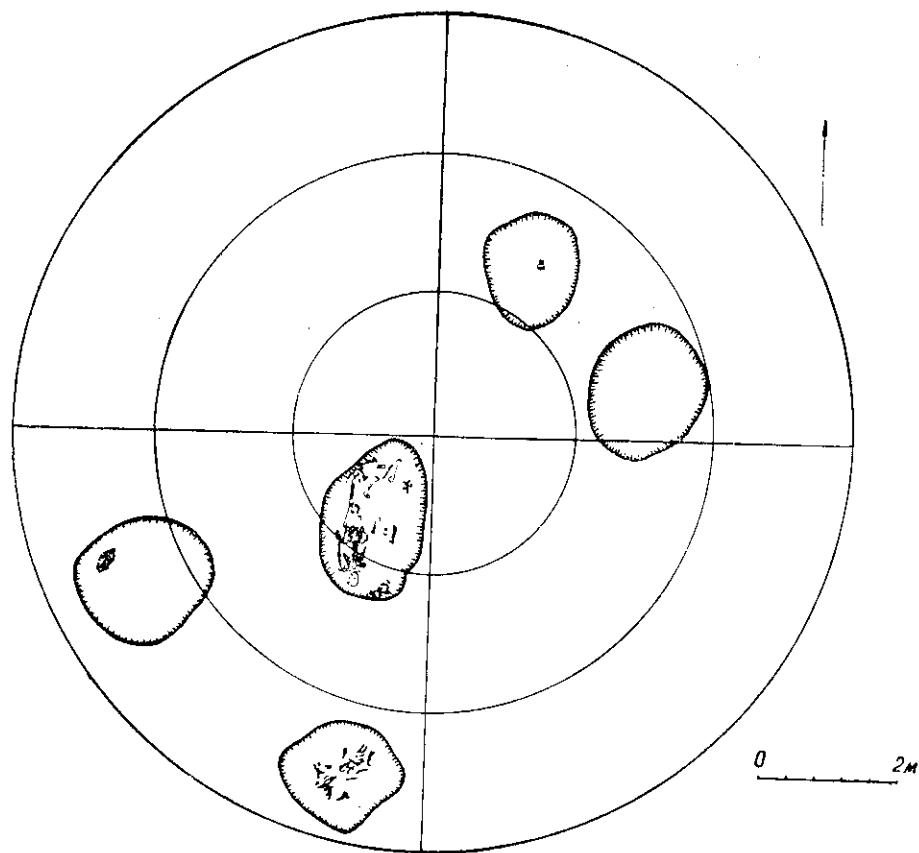

Рис. 20. План кургана № 8.

На відстані 25 м на південний від центра кургана знайдена яма з двома підбоями — східним і західним. Вхідна яма, що мала вигляд чотирикутника з заокругленими кутами (довжина — 2,1 м, ширина — 0,8 м, глибина — 1,35 м), була орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина східного підбою — 2 м, ширина в середній частині — 0,55 м, висота — 0,35 м. Його дно на 0,28 м нижче дна впускої ями. Довжина західного підбою — 2,10 м, ширина в середній частині — 0,45 м, висота — 0,35 м. Він глибший впускої ями на 0,15 м.

В кожному з підбоїв лежав на спині кістяк головою на південний захід. Руки в обох кістяків були витягнуті вздовж тулуба. Кисть лівої руки лежала на кістках таза.

Курган № 10

Курган знаходився на відстані 7 м на схід від кургана № 9. Висота його — 0,3 м, діаметр — 12 м. В насипі кургана знайдено два уламки амфор, очевидно, римського часу.

На рівні древнього горизонту на відстані 3—4 м на схід від центра знайдено уламки сіроглиняної посудини, розбитої, очевидно, при похованні. В кургані знайдено два поховання.

По хова нн я 1 — основне — знаходилось майже в центрі кургана у ямі з підбоем. Вхідна яма овальної форми (довжина — 1,9 м, ширина — 0,5 м, глибина — 1,5 м), орієнтована з південного сходу на північний захід, із західного боку мала підбій довжиною 2,23 м, ширину в південній частині 0,9 м, в північній —

0,6 м. Висоту підбою визначити неможливо, оскільки його стеля разом із східною стінкою вплускої ями зруйновані. Обвал відбувся, очевидно, до насипки кургана, бо слідів повторних порушень насипу в ямі не виявлено.

На дні підбою знайдено розкидані кістки. Деякі з них можливо погрізені (?). Частина кісток лежала на дні вхідної ями. Уламки че-

боєм. Вхідна яма має форму прямокутника з заокругленими кутами (довжина — 1,2 м, ширина — 0,6 м, глибина — 0,5 м) і орієнтована з північного заходу на південний схід. Східець висотою 0,2—0,3 м веде у підбій, зроблений із східного боку. Довжина підбою — 1,1 м, ширина в південній частині — 0,55 м, в північній — 0,45 м, висота — 0,30—0,42 м. Від

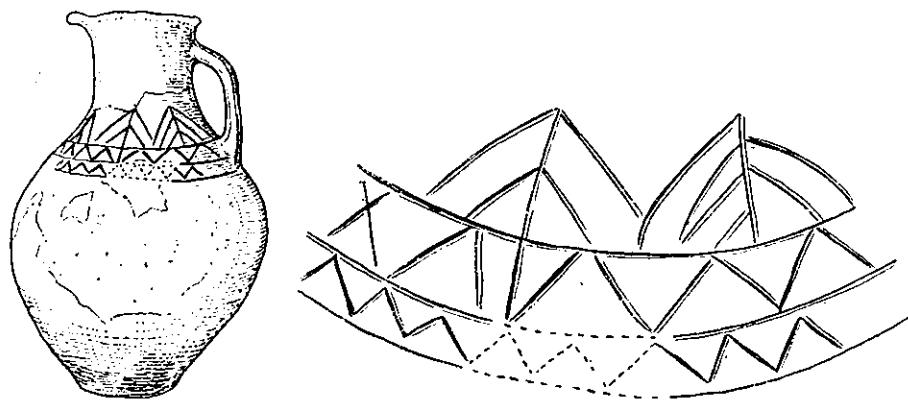

Рис. 21. Орнаментований глек з кургана № 10. Загальний вигляд і деталь орнамента.

репа були виявлені також у заповненні ями. Тут же зустрічались шматочки дерева і уламки сіроглинняої посудини, частина якої знайдена на рівні древнього горизонту. Серед кісток знайдена частина ножа і якогось предмета з кільцями.

Знайдення в засипці деформованої ями уламків посудини, більша частина якої знаходилась поблизу ями на рівні древнього горизонту, свідчить про те, що посудина розбита під час поховання. Отже, є підстави вважати, що деформація ями, розбивання посуду і роздроблення кістяка в цьому кургані — явища не випадкові, а зв'язані з якимсь певним ритуалом.

Посудина (реставрована) являє собою високий однорукий глек, виготовлений на гончарському кругі з відмуленої глини. Обпал поганий (рис. 17, 11). Поверхня його лощена і покрита сірим ангобом по шийці і у верхній частині. Вінця, злегка відігнуті назовні, в передній частині мають плоский злив, що різко виступає вперед. Шийка у цього майже циліндрична, плічка поступово заокруглені, нижня частина конічна, дно плоске. Глек прикрашений прокресленим орнаментом (рис. 21). Висота глека — 37,5 см, діаметр вінця — 12,4 см, діаметр шийки — 10,4 см, діаметр тулуба — 25,5 см, діаметр дна — 9,6 см, висота ручки — 12 см, ширина ручки — 3,7 см.

Поховання 2 — дитяче — виявлене у південно-західній частині кургана в ямі з під-

кістяка збереглися уламки черепа з молочними зубами, біля яких знайдено трикутник з крейди та 36 блакитних скляних намистин.

Курган № 11

Цей курган знаходився на відстані 50 м на схід від кургана № 10. Висота його — 0,45 м, діаметр — 12 м. На відстані 0,3 м від центра кургана на рівні древнього горизонту виявлена група дрібних і середніх каменів, складених в певному порядку, серед яких був уламок зернотерки (рис. 9, 2) з дрібного черепашника. Біля каменів знайдено 26 уламків ліпного горщика з відігнутим вінцем, округлим туловом і плоским дном, який був прикрашений по вінцу скісними насічками, а по плічку зашипами. Тут же був знайдений уламок денця на високій кільцевій ніжці від сіроглинняої кружальної посудини з глянцюваною поверхнею.

Поховання знайдено в ямі з підбоем, деформованій, очевидно, при похованні. Довжина вхідної ями внизу — 1,9 м, ширина східця в південній частині — 0,6 м, північній — 0,4 м, глибина — 0,7 м. Висота східця, що веде в підбій, який знаходиться із західного боку, — 0,10—0,13 м. Довжина підбою — 2,4 м, ширина — 0,8—0,9 м, висота — 0,4—0,5 м.

На 0,15—0,20 м вище дна ями знайдено уламки розбитих кісток людини, перемішаних з землею, в тому числі і потрощений череп. Частина хребців і ребра лежали біля західної

стінки підбою. Більшість кісток знаходилась на східці, що веде у підбій. Серед кісток знайдено уламок вінець відкритої мисочки з відгинутим назовні краєм і досить плавним переламом тулова. Мисочка виготовлена на гончарському кругу з відмуленої глини. Поверхня її сіра і була, очевидно, добре виглянцевана. Частина уламків мисочки знайдена на поверхні, частина потрапила у засипку ями, як це було з глеком у кургані № 10. На дні ями виявлено 10 скляних намистин (див. рис. 18,3), уламок бронзового браслета та пружину якогось бронзового виробу, очевидно, підвіски, бронзу пронизку у вигляді трубочки і уламок кільця для якоїсь підвіски.

Курган № 12

Курган знаходився на відстані 15 м на південний схід від кургана № 11. Висота його — 0,3—0,4 м, діаметр — 12 м. На рівні древнього горизонту знайдено два уламки ліпних посудин. В кургані виявлено два поховання.

Поховання 1 знаходилось майже у центрі кургана в ямі з підбоем. Вхідна яма мала форму еліпса, орієнтованого з північного заходу на південний схід, довжиною 2 м, ширину у верхній частині 1,2 м і глибину 1,4 м. Внизу яма має східець висотою 0,4—0,55 м, що веде в підбій, який знаходиться з західного боку. Ширина східця 0,38—0,45 м, довжина підбою — 2,3 м, ширина — 0,85—0,9 м, висота у південній частині — 0,7 м, у північній — 0,86 м.

На дні підбою і в заповненні ями знайдено людські кістки. В анатомічному порядку лежали лише кістки ніг нижче колін і рук, нижче ліктя, які дають підстави гадати, що покійник спочатку лежав у витягненому положенні головою на південь. Решта кісток розкидана по ямі; частина їх знайдена у підбої, а частина — на східці у підбої ями. На східці були знайдені також кістки тварин; між ними виявлено тригранний черенковий наконечник стріли, уламок ножа, 26 дрібних намистин з блакитного скла, невеличкі шматочки білого дерева.

Поховання 2 — дитяче — знаходилось у ґрутовій ямі довжиною 1,5 м, ширину близько 1 м і глибину 0,6 м. Яма була орієнтована з південного сходу на північний захід і знаходилась на відстані 1,5 м на північний схід від центрального поховання. Над ямою знайдено кілька каменів.

У ямі лежав кістяк поганої збереженості довжиною 1 м, очевидно, у витягненому положенні на спині, головою на південний схід. Біля черепа з правого боку знайдено уламки за-

лізного ножа, що лежав разом з кістками тварин.

На грудях були дві дротяні фібули з короткою віссю та підв'язною ніжкою, половина великої намистини з вічками скіфського часу (рис. 18, 2), що потрапила сюди, мабуть, випадково, 10 скляних намистин, в тому числі кілька покритих сріблом. Біля голови знайдено також маленьку ліпну баночку (рис. 17,8), а на кістках правої ноги — ліпну посудину з майже прямыми злегка розімкненими вінцями та кулястим тулово (рис. 17, 10).

Курган № 13

Курган знаходився на відстані 19 м на північний захід від кургана № 11. Висота його — 0,9 м, діаметр — 20 м. У насипі знайдено уламок кістки тварини та камінь.

У кургані виявлено рештки трьох поховань.

Поховання 1, 1а — парне, основне — знаходилось в центрі кургана у деформованій ямі з підбоем.

Верхня пляма вхідної ями мала форму еліпса (довжиною 2 м, ширину 1,53 м), орієнтованого з північного заходу на південний схід. Глибина ями до східця — 1,5 м. Східець в середній частині має ширину 0,65 м і висоту 0,35—0,45 м. Підбій знаходиться з західного боку. Довжина його — 2,2 м, ширина посередині — 1,2 м. До країв підбій звужується. Стеля його завалилася. Дно підбою біля вхідної ями на 0,25 м вкрите чорною землею, що злежалася. В ній знайдено розкидані кістки двох кістяків — дорослого та дитини. Серед кісток — 15 уламків ліпного посуду типу горщика, вінця якого конічно розхилені, тулов опуклий, дно плоске. Вінця по зовнішньому краю прикрашені скісними насічками (рис. 17,12). Тут же знайдено уламок глекоподібної посудини (рис. 17,13), виготовленої на гончарському кругу з глини, що має домішку піску. Поверхня посудини — сірого кольору, глянцевана. Вона прикрашена двома загибленими рівнобіжними горизонтальними смужками, між якими проходить рельєфний кант. Тут же знайдено фібулу з дроту з підв'язною ніжкою і короткою пружиною, натягнутою на дерев'яну вісь, кілька намистин (дрібних, блакитних із скла, циліндричних, можливо, коралових), біконічну привіску із геширу та уламок залізного ножа. У заповненні ями зустрічалися шматочки дерева; особливо багато їх було на східці.

Поховання 2 — дитяче — знаходилось у ямі з підбоем на відстані 6,5 м на південний захід від центрального. Вхідна яма довжиною 1,3 м, ширину 1 м, глибину 0,6 м орієнтована з північного заходу на південний схід.

У підбій із східного боку вів східець шириною 0,2—0,4 м, висотою 0,5 м. Довжина підбою — 0,9 м, ширина — 0,45 м, висота — 0,4—0,45 м.

На дні підбою знайдено кістяк поганої збереженості, що лежав головою на південь. Біля ніг знайдено маленький однорукий глечик з носиком, покритий поганим червоним лаком. Висота його — 7 см, діаметр вінець — 3,5 см, турова — 8 см, дна — 4,8 см (рис. 17, 9).

Курган № 14

Курган знаходився на відстані 37 м на північний схід від кургана № 12. Висота його — 0,3 м, діаметр — 10 м. У насипі знахідок не виявлено. Поховання знаходилось на відстані 10 м на південь від центра кургана в ямі з підбоем із західного боку. Вхідна яма неправильної форми (довжина — 2 м, ширина — 1,1 м, глибина — 1,3—1,5 м) орієнтована з півночі на південь. Східна стінка поступово звужується донизу, утворюючи на глибині 0,3 м східець шириною 0,3 м, висотою 0,4 м. Звужується також і південна стінка впускої ями. На рівні східця яма має довжину 1,6—1,7 м. Довжина підбою — 2,3 м, ширина — 0,8—1 м, висота 0,8—0,3—0,4 м.

У підбої, забитому твердим лесом, лежав кістяк довжиною 1,75 м у витягнутому положенні на спині, головою на південь. Трохи вище правого коліна знайдено залізні тригранні наконечники стріл, поруч — залізну пряжку із залізною прорізною обоймицею (рис. 12, 17—19). Під черепом лежала старанно відполірована квадратна пластинка з отвором в центрі, виготовлена з кості. Біля голови лежали кістки тварин, а біля них — ніж.

Курган № 15

Курган знаходився на відстані 10 м на північний захід від кургана № 14. Висота його — 0,25 м, діаметр — 8 м. В насипі знахідок не виявлено.

Могильна яма, мабуть, з підбоем з західного боку деформована. Довжина її — 2,2 м, ширина — 1 м, глибина — 0,9 м. Яма, орієнтована з півночі на південь, поступово звужується до дна. У північно-східній частині ями є східець шириною 0,4 м, висотою 0,35 м. У північно-західній частині ями знайдено невелику майже округлу яму довжиною 0,65 м, ширину 0,55 м, глибиною 0,3 м, заповнену пухкою ж沃тою землею. На глибині 0,3 м біля східної стінки на східці знайдені людські кістки, сильно розбиті і, очевидно, погризені. Частина кісток лежала на дві ями; серед них знайдено уламок ліпної посудини та чотири скляні намистини.

Курган № 16

Курган знаходився на відстані 14 м на північ від кургана № 13. Висота його — 0,3 м, діаметр — 10 м. У насипі кургана знахідок не виявлено. Могильна яма з підбоем з західного боку розташована майже в центрі кургана. Впускона яма має форму майже правильного прямокутника (довжина — 2,2 м, ширина — 0,7 м, глибина — 0,7 м), орієнтованого з північного заходу на південний схід. Ширина східця, що веде у підбій, — 0,45—0,55 м, висота — 0,25—0,30 м. Довжина підбою — 2,2 м, ширина — 0,6 м у північній частині і 0,3 м у південній. Висота — 0,25—0,33 м.

У підбої лежав кістяк у витягнутому положенні з щільно стиснутими в колінах і ступнях ногами, головою на північ. Біля лівого стегна знайдено чотири крупних тригранних залізних черенкових наконечники стріл. Тут же знайдено уламок залізного ножа, біля якого лежали кістки тварин.

Курган № 17

Курган знаходився на відстані 11 м на схід від кургана № 16. Висота його — 0,35 м, діаметр — 12 м. В насипі знахідок не виявлено.

Зовсім деформована яма з підбоем знайдена в центрі кургана. Східна частина вхідної ями має ширину 0,8 м, довжину 2 м. З північного боку до неї примикає спуск довжиною 1,2 м, ширину 1,1 м. Довжина підбою, зробленого з західного боку, — 1,85 м, ширина у північній частині — 0,5 м, у південній — 0,3 м, висота — 0,42 м. Долівка підбою була покрита темною одноманітною добре злежаною землею, поверхня якої нагадує зиб. В ній знайдено кілька людських кісток. Серед них — уламок ліпної посудини та чотири намистини із скла. Кілька кісток лежало на спуску до ями.

Курган № 18

Курган знаходився на відстані 25 м на південний захід від кургана № 17. Висота його — 0,45 м, діаметр — 12 м, в насипі знахідок не виявлено. На дні прямокутної ґрунтової ями довжиною 2,1 м, ширину 1 м, глибиною 1,1 м в центрі кургана, орієнтованої з північного заходу на південний схід, у безладді лежали кістки кістяка. Серед них знайдено намисто із скла, сердоліку та каменю бірюзового кольору, скарабей і залізний ніж.

Курган № 19

Курган знаходився на відстані 25 м на південний схід від кургана № 18. Висота його —

0,4 м, діаметр — 12 м. Знахідок у насипі не виявлено. В кургані знайдено два поховання.

Поховання 1 — центральне — знаходилось у ямі з підбоем, деформованим обвалом. Спочатку вхідна яма мала, очевидно, форму прямокутника з заокругленими кутами. Ширина її — 0,7 м, довжина 1,8 м, глибина — 1,6 м. У східній частині на глибині 0,8 м почि-

сота східців — 0,45 м, ширина — 0,6 м. Один з східців знаходився під навісом підбою. Підбій був розташований з східного боку. Ширина його — 0,45 м, довжина — 1,2 м, висота — 0,32 м.

На дні підбою головою на південнь лежав кістяк дуже поганої збереженості з роздавленим черепом. Біля кістяка знайдено намистин-

Рис. 22. Кружальний та ліпний посуд із сарматського могильника.

1, 2 — з центрального поховання кургана № 20; 3—4 — з впускного поховання 2 кургана № 20; 5 — з впускного поховання 3 кургана № 3; 6 — алеабастрова посудина з того ж поховання; 7 — ліпна миска з того ж поховання; 8 — глечик з того ж поховання; 9 — ліпний горщик з поховання кургана № 19.

нається східець шириною близько 0,3 м, висотою 0,7 м. На глибині 1,5 м до неї примикає ще один невеличкий східець шириною 0,3 м і висотою 0,5—0,4 м. Підбій (довжиною 2 м, шириною 1,05—1,1 м, висотою 0,4—0,5 м) та нижня частина вхідної ями були заповнені сипкою мулистою темною землею. Товщина цього заповнення — 0,4 м. Решта ями заповнена грудкуватою твердою землею, серед якої знайдено уламок ліпної посудини.

Рештки кістяка знайдені у нижньому заповненні. Кістки лежали купою біля північно-західної стінки. Біля східного східця знайдено роздавлений череп, а коло нього — нижню щелепу. Біля кісток лежало бочковидне прясло. Тут же знайдено уламок крейди та два уламики залізного ножа.

Поховання 2 — дитяче — було розташоване на захід від центра у ямі з підбоем. Вхідна яма мала форму майже прямокутника з заокругленими кутами (довжина — 1,7 м, ширина — 1,3 м, глибина — 0,9 м), орієнтованого з півночі на південь. Яма поступово звужувалась до дна з північного боку і заглиблювалась трьома сходинками на схід. Загальна ви-

ки з блакитного скла і ліпний горщик з відігнутими назовні вінцями, заокругленими плічками і плоским дном (рис. 22, 9).

Курган № 20

Курган знаходився на відстані 10—11 м на північний схід від кургана № 19. Висота його — 0,5 м, діаметр — 16 м.

В насипі зрідка траплялись окремі невиразні уламки ліпного посуду і амфор, що, очевидно, відношення до поховань не мають. В кургані виявлено три поховання.

Поховання 1 в центрі кургана — основне — знаходилось у ямі з підбоем. Вхідна яма, що мала майже прямокутну форму і прямовисні стінки, орієнтована з північного сходу на південний захід. Довжина її — 2,4 м, ширина — 0,8 м у південній частині і 0,65 м в північній. Глибина — 1,2 м, ширина східця — 0,6 м у південній і 0,5 м у північній частині, висота — 0,2 м. З південно-західного боку зроблено підбій довжиною 2,6 м, шириною 0,9 м в центральній частині і 0,7 м по краях.

Вхід у підбій було заставлено деревом, рештки якого дуже добре збереглися.

У підбої лежав кістяк довжиною 1,55 м, витягнутий на спині, головою на південний схід. Ноги у нього були стиснуті в колінах та п'ятках, руки випростані (рис. 16, 5). В головах лежали кістки тварин, а недалеко від них стояв сірий, виготовлений на круглій глек з ручкою, що нагадує черняхівський (рис. 22, 1). В ногах стояв ще один сіроглинняний глек з майже прямою шийкою та опуклим туловом (рис. 22, 2). Біля стегна знайдено два прясла з глини (рис. 15, 6, 7). На грудях та біля черепа знайдено сім пронизок з блакитної пасти із зображенням скарабейів і одну амфоровидну підвіску (рис. 19, 1, 2), дві кам'яні намистини та дві скляні (з вічками). В головах біля кісток тварин лежало округле дзеркало (рис. 15, 2). Поряд з ним — кістяна пластинка, що формою наближається до трикутника, залізне вістря (рис. 15, 1) та невеликий розтиральний камінь для парфумів.

Поховання 2 — дитяче — знаходилось на відстані 2,2 м на схід від центра кургану. Овальна вхідна яма (довжина — 2,3 м, ширина — 1 м, глибина — 1,1 м, ширина східця — 0,45 м і висота — 0,45 м) орієнтована з півночі на південь. Підбій розташований з західного боку. Довжина його — 2 м, ширина — 1,25 м.

У підбої знайдено кістяк довжиною 1,1 м, покритий шматочками дерева (можливо, рештки дерев'яної труни). Кістяк лежав на спині, головою на північ у витягненому положенні. Біля ніг лежали кістки тварин із залишками ножа. На лівій нозі, трохи вище коліна, лежав кружальний глек з ручкою, дуже схожий на черняхівський (рис. 22, 3). Недалеко від черепа знайдено ліпний глек з прямою шийкою та опуклим туловом (рис. 22, 4). Тут же знайдено рештки дерев'яної мисочки. Коло черепа з правого боку лежала бронзова фігурка людини, обв'язана ремінним поясом з петелькою (рис. 15, 3).

Поховання 3 — дитяче — знаходилось на південному заході від центра. Вхідна яма овальна в плані (довжина — 1 м, ширина — 0,6 м, глибина — 0,7 м, ширина східця — 0,3 м, висота — 0,2 м), орієнтована з північного заходу на південний схід. З південно-східного боку до неї примикає підбій довжиною 1,3 м, шириноро 0,55 м і висотою 0,35 м.

У підбої знайдено кілька кісток дитячого кістяка, складених купкою. Тут же стояли глек з сірим глянцем, вінця у якого відбиті, нижня частина фігурного глека, покрита червоним лаком, алебастрова посудина та ліпна мисочка, заповнена білою масою (рис. 22,

5—8), бронзовий перстень із вставкою, голка фібули, срібна бляшка (очевидно, дзеркало) та 71 намистина (дрібні блакитні та бочковидні чорні).

Отже, у 20 курганах з 27 могильними ямами знайдено 31 поховання (тілопокладення).

Поховання в основному одиночні, лише в кургані № 12 в одній ямі знайдено рештки трьох поховань (з них одне пізнє) та в курганах № 9 і № 13 у двох ямах — по два поховання.

З 27 поховальних ям чотири ями мають форму прямокутників з прямовисними стінами, 23 ями мають боковий підбій, в який веде вузька вхідна яма.

Орієнтовані поховальні ями в основному з півночі на південь з невеликим відхиленням. Чотири ями орієнтовані із сходу на захід (кургани № 3, 4, 6, 7). Підбій, як правило, знаходиться з західного боку. Східні підбої виявлені лише в дитячих похованнях (кургани № 10, 13, 19, 20). В ямах, орієнтованих із заходу на схід, підбій північні.

Щодо положення скелетів підбій знаходяться звичайно з правого боку, але зустрічаються також підбій з лівого боку, здебільшого у дитячих похованнях, а також в одному з парних поховань (східному) в кургані № 9 та в кургані № 16, де дорослий покійник лежав головою на північ.

Підбій іноді закладали дерев'яними дошками (кургани № 1, 5, 20), іноді забивали міцно утрамбованою землею (кургани № 3, 14).

Суворого додержання орієнтації кістяків не виявлено. Крім найпоширенішої південної орієнтації зустрічається західна, північна, а також східна (у дитячих похованнях).

Кістяки звичайно лежать у витягненому положенні, причому руки й ноги іноді лежать вільно, але часто зустрічаються кістяки із щільно стиснутими в колінах і ступнях ногами. Іноді ноги перехрещені вище колін. Кисть руки іноді лежить на стегнових кістках, а в одному випадку руки, зігнуті в ліктях, лежали на грудях.

Положення деяких кістяків вказує на те, що перед похованням покійників сповивали. Деякі кістяки лежали на рослинній підстилці (курган № 4), а також у дерев'яних трунах (кургани № 7, 20).

Іноді зустрічаються обпалені дерев'яні частини закладки підбій або долівки ями (курган № 1, 5).

Особливий інтерес становлять поховання, в яких кістяки пошкоджені. Про те, що це явилось зв'язане з певним ритуалом, свідчить, між іншим, і той факт, що інвентар в таких похо-

ваннях розбитий і частково знайдений у могильній ямі, а частково на рівні древнього горизонту під насипом.

При жіночих та дитячих похованнях знаходяться різноманітні кружальні глеки і порівняно однноманітні ліпні горщики, а також дзеркала, бронзові фібули, скляне, кам'яне та пастове намисто. При чоловічих — здебільшого

залізні наконечники стріл, бруски, пряжки та інші предмети, що датують поховання I—II ст. н. е.

Взагалі поховальний обряд, а також інвентар поховань мають найближчі аналогії серед сарматських пам'яток Поволжя і за населенням, що залишило могильник, може вважатися сарматським.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

РОЗКОПКИ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ЕПОХИ БРОНЗИ ТА СКІФСЬКОГО ЧАСУ В с. КУТ

Протягом 1951—1952 рр. в с. Кут, Апостоловського району, Дніпропетровської області, провадились розкопки курганного могильника¹, розташованого на низькому мисі значних розмірів, що вдається в Базавлукські плавні².

З північного сходу мис омивався водами р. Базавлука, з сходу та південного сходу —

0,8—1 км. В сильні весняні повені значна частина мису заливалась водою. Не заливалась лише найвища його частина, що мала найвищу відмітку. В цій частині мису і знаходився могильник, який складався з 31 курганом (рис. 1). Частина цих курганів була сильно розорана, частина цілком знищена земляними роботами. Кургани, які збереглись, мають ку-

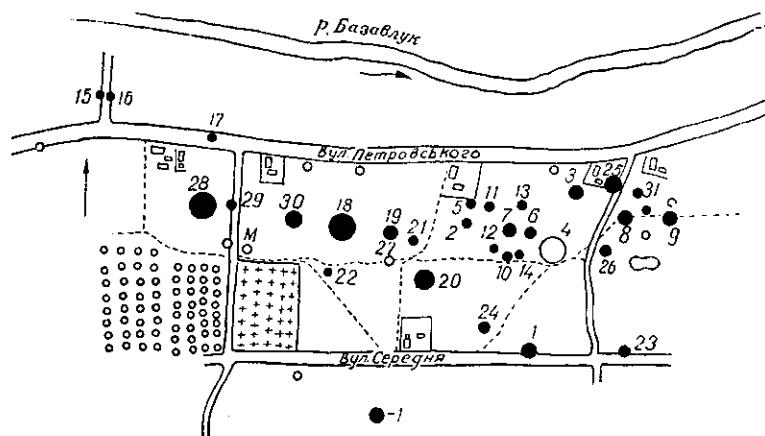

Рис. 1. План могильника в с. Кут.

р. Підпільною (притока Дніпра, що виходила з нього біля м. Нікополя і знову з'єднувалась з ним трохи нижче с. Малі Гирла). Мис цей мав довжину близько 4,5 км і ширину

¹ В роботах брали участь: Д. Т. Березовець (керівник), В. І. Довженок, В. А. Іллінська, І. І. Артеменко, В. Ф. Пешанов, Н. Т. Дяченко, В. Я. Березовець, І. Л. Біляк, А. П. Соколов.

² Тепер більша частина площини могильника залита водами Каховського моря, центральна частина його височить невеликим островцем, який з кожним роком все більше розмивається.

половидну форму, висота їх 0,8—3 м, діаметр — 18—35 м.

На осі могильника паралельно берегу р. Базавлука розміщувались три найбільших кургани. Один з них (№ 4) мав висоту до 5 м і діаметр близько 60 м, два інших мали висоту до 3 м та діаметри близько 48 м.

За два роки тут було розкопано 31 курган та 2 кургани, що до цього могильника не відносились. Майже в кожному з них були поховання різних епох (бронзи, скіфської, кочови-

ків). Більшість курганів була споруджена в епоху бронзи і використовувалась для поховань в скіфські і більш пізні часи. Лише одинокі кургани були насипані в скіфський час.

В розкопаних курганах було досліджено 205 поховань, з них епохи бронзи — 115, в тому числі 68 в ґрунтових ямах¹, 8 в катакомбах² та 39 в насипах курганів або без ознак могильної ями³. Поховань скіфського часу було 79,

шість поховань пізніх кочівників¹, одне татарське поховання² та два невизначених³.

Курган № 1

Курган знаходився на вулиці Середній і був крайнім в групі (з півдня). Він мав форму кульового сегмента. Висота його — 1,2 м, діаметр — 28 м.

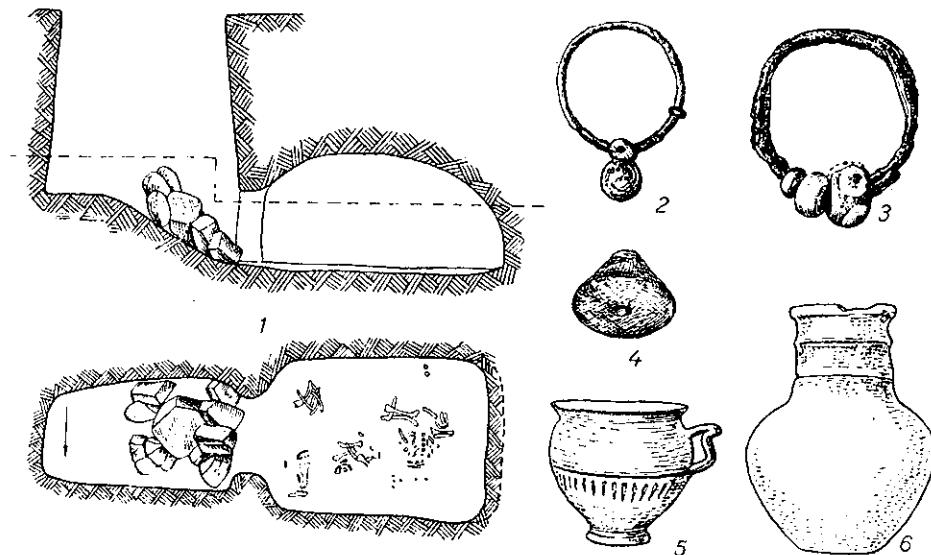

Рис. 2. Курганий могильник в с. Кут.

1 — план і розріз катакомби поховання 5 кургана № 1; 2, 3 — бронзові сережки з підвісками з поховання 1 кургана № 2; 4 — свинцеве браслетце; 5, 6 — сріблоштамповані посудини.

з них 30 в катакомбах⁴, 27 в ґрунтових ямах⁵ та 22 в насипах курганів⁶. Крім того, було виявлено два поховання часу раннього заліза⁷,

¹ Чисельником тут та далі вказаний курган, а знаменником — поховання: 3/1, 3/3, 3/4, 3/5, 3/8, 3/12, 3/13, 3/14, 3/15, 4/1, 4/2, 4/3, 4/4, 4/5, 4/7, 4/9, 4/10, 7/4, 7/5, 7/10, 14/3, 15/2, 15/4, 16/1, 16/2, 16/3, 18/4, 19/3, 19/4, 19/5, 26/1, 27/6, 28/1, 28/2, 28/3, 28/4, 28/6, 28/7, 28/9, 28/10, 28/11, 28/12, 28/13, 28/14, 28/19, 28/20, 28/21, 30/3, 32/3, 32/5, 32/6, 32/8, 32/12, 32/13, 32/15, 32/16, 32/17, 32/23, 32/26, 32/29, 32/30, 32/32, 32/34, 32/37, 32/40, 33/3 та 33/4.

² 3/6, 3/16, 6/4, 8/11, 28/5, 28/8, 28/15, 28/18.

³ 3/9, 3/10, 3/11, 4/6, 4/8, 6/1, 6/2, 10/1, 15/1, 15/3, 18/3, 18/5, 19/1, 27/1, 27/2, 27/5, 28/16, 28/17, 30/5, 32/1, 32/4, 32/10, 32/11, 32/14, 32/18, 32/19, 32/20, 32/21, 32/22, 32/24, 32/25, 32/26, 32/28, 32/31, 32/33, 32/35, 32/36, 32/39, 33/2.

⁴ 1/1, 1/2, 1/5, 2/2, 2/3, 3/7, 5/4, 5/5, 7/2, 7/3, 7/9, 9/1, 11/1, 13/3, 17/1, 18/1, 18/2, 20/1, 21/1, 21/3, 21/4, 22/7, 22/9, 22/10, 23/5, 23/6, 24/3, 29/3, 30/8, 31/1.

⁵ 1/3, 1/4, 2/1, 5/1, 5/2, 5/3, 7/8, 8/3, 8/4, 8/6, 8/7, 8/8, 8/9, 8/10, 10/4, 13/2, 22/4, 22/5, 22/6, 22/8, 23/1, 23/2, 23/3, 24/1, 27/3, 27/7.

⁶ 6/3, 7/1, 8/1, 8/2, 8/5, 9/2, 10/3, 12/2, 12/3, 13/1, 13/4, 14/4, 19/2, 21/2, 22/1, 22/2, 29/1, 29/2, 30/4, 30/6, 30/7, 33/1.

⁷ 8/12, 32/7.

На глибині 0,65 м був зафікований стародавній горизонт, на рівні якого лежав шар викиду жовтої глини (товщиною 0,6—0,8 м) з центральної катакомби. Викид утворював кільце шириною 1,1—1,45 м навколо центральної частини кургана. В насипі біля центра були знайдені уламки сірої енохії з невеликим носиком (рис. 2, 6), невеликої чорнолакової мисочки на кільцевій ніжці та невеликого канфаровидного чорного кубка з трохи відігнутими вінцями та фігурною ручкою (рис. 2, 5). Слід гадати, що всі ці речі потрапили в насип кургана із зруйнованого поховання і можуть датуватись раннім сарматським часом.

Поховання 1 (скіфське) знаходилось в поперечній катакомбі⁴. Входом до неї служила прямокутна яма, орієнтована з північного заходу на південний схід, довжиною 2 м та

¹ 10/2, 12/1, 23/4, 26/2, 27/4, 32/9.

² 3/2.

³ 30/1, 30/2.

⁴ Поперечними катакомбами ми будемо називати такі споруди, в яких камера катакомби викопувалась паралельно довгій стіні вхідної ями, поздовжніми — коли вхід зроблено з торця вхідної ями і камера катакомби знаходиться на одній осі з ямою.

шириною 0,75—0,8 м з земляними східцями в південно-західній стіні ширину 12—17 см і висотою 35 см від дна ями. В південно-східній стіні ями була викопана камера катакомби з стелею, що являла собою склепіння; долівка її знижувалась вглиб камери.

Камера катакомби була щільно забита материковою глиною. Вхідна яма була засипана чорною землею. Біля північно-східної стіни камери лежав на лівому боці повернутий до стіни кістяк людини, черепом на північний захід, з руками, витягнутими вздовж тулуба, і зігнутими ногами.

На рівні потиличних кісток, трохи на південний захід від них, лежав залізний ніж з дерев'яною ручкою, що дуже погано збереглась. Біля ножа лежало біконічне глиняне пряслице з гладенькою поверхнею.

За черепом в північно-західному кутку катакомби лежала частина кістяка коня (ребра, лопатки), на ребрах лежав залізний ніж з кістяною ручкою. Лезо ножа зовсім переіржало, воно вставлялось в паз, пропилений в ручці, і закріплювалось залізою та мідною заклепками.

Поховання 2 (скіфське) знаходилось в поздовжній катакомбі. Вхідна яма мала два східці шириною 0,35—0,30 м кожний, дно ями знижувалось в бік катакомби на протязі півметра на 25 см. Вхід в катакомбу висотою 0,65 м та шириною 0,75 м був овальний.

Сама камера катакомби була чотирикутна з округлими кутами. Її південно-південно-східний кут був обвалений. Стеля катакомби, що являла собою склепіння, була на висоті 0,7 м. Камера катакомби і вхідна яма були орієнтовані з південного заходу — заходу на північний схід — схід. Її розміри — 2,3×0,9 м.

Вздовж катакомби лежав кістяк черепом на південний захід — захід, на спині, з зігнутими в ліктях руками так, що кисть лівої руки знаходилась на верхній частині таза, а кисть правої — на грудній клітці. Ноги витягнуті і трохи зсунуті вліво, мабуть, обвалом кутка катакомби.

Під плечовою кісткою лівої руки знайдені кістяні намистини дуже поганої збереженості (лише одну з них вдалося взяти). Під правою рукою на ребрах лежало глиняне пряслице біконічної форми.

На всій долівці камери катакомби були добре помітні різникользорові прошарки землі, намитої водою, що покривали собою і кістяк. Катакомба була не засипана і лише частково заповнилась землею через вхідну яму.

Поховання 3 (скіфське) знаходилось в чотирикутній ямі з заокругленими кутами і невеликим підбоем. Глибина ями — 2,9 м, дов-

жина — 1,7 м, ширина — 0,8 м. Орієнтована вона з північного заходу — заходу на південний схід — схід. Дно ями трохи похило до південно-східної стіни, в якій викопано підбій глибиною 0,25—0,30 м. В підбої лежав простягнутий на спині кістяк дитини 10—12 років, черепом на північний-північний захід. За черепом лежали кістки коня, на них — залізний горбатий ніж з дерев'яною ручкою.

Поховання 4 (скіфське, сарматське?) знаходилось майже в центрі кургана, поховання пограбоване. В темній плямі діаметром 2,5 м були знайдені людські та тваринні кістки, залізний ніж, уламки якогось залізного предмета, бронзове кілечко з тонкого дроту та уламки якихось залізних предметів, що зовсім не зберегли своєї форми. Біля північно-східної стіни ями на глибині 1,2 м в купці попелу та дрібного вугілля лежав панцир черепахи.

Поховання 5 (скіфське) було розташоване на південь від поховання 4 поруч з ним.

Вхідна яма мала чотирикутну форму розмірами 2,2×1,05—1,35 м, донизу стінки її розширювались (рис. 2, 1). Орієнтована вона була довгою стороною з північного заходу — заходу на південний схід — схід. Яма мала глибину біля південно-західної стіни — 2,5 м (від древнього горизонту), що відповідає глибині 4,1 м від поверхні кургана. На північний захід — захід дно ями знижувалось і на відстані 1,4 м від стіни знаходилось на глибині 2,65 м. В цьому місці зроблені східці: перший — шириною 0,43 м, висотою 0,30 м, другий — шириною 0,6 м, висотою 0,4 м. Отже, біля північно-східної стіни яма мала глибину 3,35 м.

Дно ями, східці і стіни її були обкладені очеретом та деревною корою. Східці були завалені великими гранітними брилами; деякі з них були обтесані і мали форму паралелепіпедів розмірами 0,4×0,32×0,2 м.

При розчистці ями в центрі насипу зустрічались прошарки намитої землі у вигляді різникользорових овальних плям, серед яких виявлені розрізнені кістки тварин та два бронзових тригранних наконечники стріл.

Під камінням, що завалювало східці, знайдено уламки чорнолакової мисочки, залізну втулку від списа і шматки деформованого сильно окисленого заліза.

На рівні східців в західній стіні ями знаходився склепістий вхід в камеру катакомби. Сама камера була орієнтована по тій самій осі, що і вхідна яма. Долівка її була чотирикутна з заокругленими кутами і трохи розширювалась в напрямку південного заходу. Торцеві стінки камери катакомби (південно-східна та північно-західна) були вертикальні,

перекриття її було склеписте. В центрі склепіння було квадратне поглиблення, сторона якого становила 30 см, глибина — 10—12 см. Камера катаомби мала розміри 3,2×2,2 м при висоті 1,55 м (в центрі). В давнину катаомба не засипалась, на її долівці було заповнення товщиною 0,4 м, що складалося з численних прошарків землі, яка потрапляла туди разом з водою після пограбування поховання. На склепінні та стінках катаомби були помітні сліди знаряддя, яким вона вирубувалась в лесі, — канавки шириною близько 5 см.

Катаомба була пограбована, на долівці її під шаром намитої землі лежали розрізнені людські кістки дуже поганої збереженості. Біля самого входу двома купками з обох боків його лежали в анатомічному порядку кістки коня і поверх їх — залишки залізних ножів.

В катаомбі було знайдено два пряслиця з свинцю (рис. 2, 4), чотири бронзових вістря стріл та безформні уламки залізних предметів.

Курган № 2

Насип кургана ледве помітний. За свідченням місцевих жителів, насип був набагато вищий, але при забудові цієї частини села років 40—50 тому він був знятий.

Курган розкопаний квадратом 10×10 м. В кургані було досліджено три поховання: два в катаомбах та одне, дитяче, в ямі. Поховання 2, слід гадати, було центральним.

Поховання 1 (скіфське) знаходилось у ямі з нечіткими контурами глибиною 0,1 м, викопаній в материковому лесі.

Тут лежав кістяк дитини шести—восьми років черепом на захід, витягнутий на спині, з простягнутими вздовж тулуза руками. Біля тазових кісток цього кістяка були знайдені залишки іншого, зовсім пошкодженого кістяка, всі кістки якого дуже погано збереглися.

Біля скронь першого кістяка знайдені дві бронзові сережки: ліва з нанизаною намистиною, права з підвіскою у вигляді скляного кувшинчика (рис. 2, 2, 3). Біля правої скроні знайдено також кісник з тонкого бронзового дроту. На шийних хребцях та між ребрами виявлено 66 різнокольорових скляних намистин, серед яких були намистини з різночільними вічками, рубчасті, позолочені. Крім скляних, тут була одна кам'яна намистина коричневого кольору з широким жовтим хвилястим пояском.

На другому черепі лежав невеликий овальний браслет з круглого бронзового дроту, кінці якого трохи заходили один за один. Розміри його — 4,5×4,5 см.

Поховання 2 (скіфське) знаходилось

в поздовжній катаомбі з овальною долівкою розмірами 2,70×1,65 м. Поховання зруйноване грабіжниками. Судячи з наявних у катаомбі кісток, тут було чотири кістяки. Всі кістки були розкидані по грабіжницькому лазу, який вів у катаомбу з-під поля кургана.

В грабіжницькому лазі та в катаомбі знайдені залізний наконечник стріли, кістяна ворвірка, шість дрібних скляних намистин, залишки якогось залізного предмета, уламок залізного кільця, кістяна полірована ручка ножа, кільце з тонкого бронзового дроту та три білих скляних намистин.

Поховання 3 (скіфське) розташоване в поздовжній катаомбі, викопаній в материковому лесі. Долівка катаомби довжиною 3 м та шириною 2 м знаходилась на глибині 3,55 м від сучасної поверхні, мала овальну форму і була орієнтована з південно-західного заходу на північний схід. З північно-східного боку камери була вхідна яма шириною 0,7 м та довжиною 2,3 м, дно якої знижувалось в бік камери катаомби. Біля входу був східець висотою 0,45 м. Склепіння катаомби обвалилось.

В катаомбі біля північної стіни лежав випростаний на спині кістяк черепом на південний захід — захід, із злегка зігнутими в ліктях руками. Біля південної стіни катаомби лежала передня частина кістяка коня.

Під кістяком простежена підстилка, що дуже нагадувала шкіру або войлок (в деяких місцях збереглась вовна). При кістяку були знайдені: біля скронь з обох боків по сережці з підвіскою у вигляді скляного інкрустованого кувшинчика, біля шиї та грудей — 22 дрібних скляних намистин та одна намистина з вічками. Біля кисті правої руки знайдено глиняне пряслице, два інші пряслиця лежали з правого боку кістяка на рівні грудної клітки. Тут же лежав уламок залізного ножа.

На кістках коня лежав другий залізний ніж дуже поганої збереженості. На північ від кісток коня лежав шматок обробленого пісковика (точило?).

Курган № 3

Насип кургана був зруйнований при будуванні колгоспної стайні, в західній частині його земля була знята нижче сучасного рівня, в східній залишились сліди великого кургана.

Діаметр його, слід гадати, становив 22—24 м, а висота — 1,8—2 м (рис. 3). В кургані виявлено 16 поховань: 14 — епохи бронзи, одне — скіфського, часу і одне татарське (?).

Курган можна віднести до перехідного часу — від ямного до катаомбного.

Поховання 1 (бронза) знаходилось в ґрутовій ямі з виступами з трьох боків. Тут

лежав на лівому боці скорчений кістяк черепом на північний захід. В північно-східній стороні ями, на виступі, лежали кістки вівці або кози. Кістяк пофарбований; між кістками грудної клітки зрідка зустрічались дрібні вуглиники.

Поховання 2 (татарське?) знаходилось в ґрунтовій овальній ямі з невеликим підбоєм. Яма мала глибину 0,4 м від поверхні материка. На дні ями лежав випростаний на спині кістяк дитини черепом на південний захід,

Кістяк був сильно пофарбований.

Поховання 4 (катакомбне) знаходилось в ґрунтовій прямокутній ямі з розмірами $2,0 \times 1,6$ м, глибиною 0,25 м від поверхні материка, орієнтованій з сходу на захід.

В східній частині ями лежали кістяки жінки і дитини головами на північ. Обидва кістяки скорчені. Кістяк жінки лежав на лівому, а дитини — на правому боці (табл. I, 1).

У дитини на потилиці була овальна рубчаста глинена намистина (табл. I, 2), на ґру-

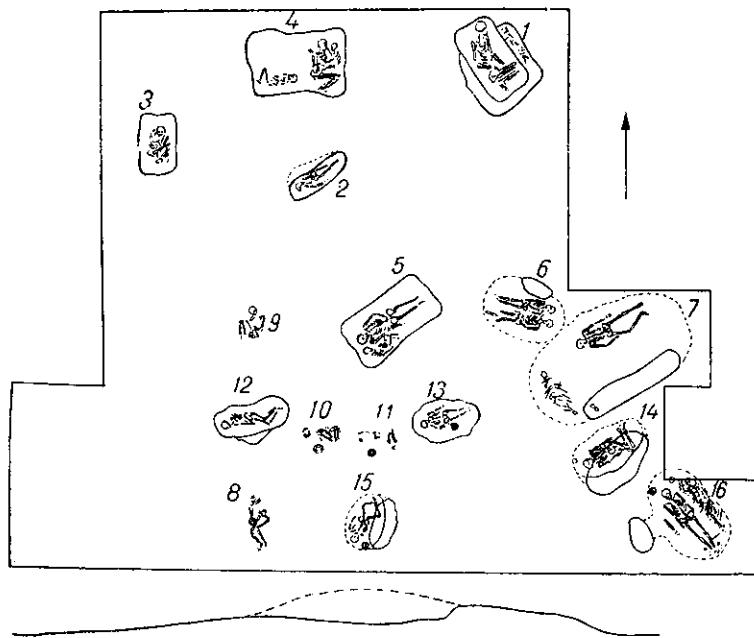

Рис. 3. План і профіль кургану № 3

права рука була трохи відведенена від тулуба, ліва лежала вздовж тулуба.

Поховання 3 (бронза) знаходилось в ґрунтовій ямі глибиною 0,25 м з невеликими виступами в східній та південній сторонах. Прямокутна яма з розмірами $1,4 \times 0,8$ м була орієнтована з південного сходу на північний захід. В центрі лежав на лівому боці кістяк із сильно скорченими ногами, черепом на північ. Череп був роздавлений і знаходився між хребтом та кістками колін. Частина кісток черепної коробки і частина нижньої щелепи знаходились під тазовими кістками. Права рука була зламана в лікті, плечова кістка лежала між тазом та колінами. Права ключиця знаходилась між тазовими кістками та п'ятковими кістками. Інші кістки лежали в анатомічному порядку.

Дно могильної ями було вистелене очеретом. Біля тазових кісток лежало два хребці крупної риби та були помітні залишки якогось дерев'яного предмета.

дях — низка кістяних гладких намистин-трубочок, зроблених з трубчастих кісток дрібного ссавця (табл. I, 4). Намистини були витягнуті в одну лінію, можливо, вони були вплетені в косу.

В південно-західному кутку могильної ями було виявлено другий дитячий кістяк, що лежав у скорченому положенні на правому боці, головою на схід.

Починаючи від потиличних кісток черепа, вздовж хребта, трохи відступаючи від нього, лежало 10 витягнутих в одну лінію кістяних трубочок-намистин, що чергувались з кістяними квадратними намистинами (табл. I, 3). Складалось враження, що намисто було вплетене в косу. Всі кістки густо пофарбовані.

Поховання 5 (катакомбне) знаходилось в неглибокій ґрунтовій ямі з розмірами $2,1 \times 1,25$ м і глибиною 0,45 м від рівня материка. Тут лежало два кістяки.

Кістяки були орієнтовані на південний за-

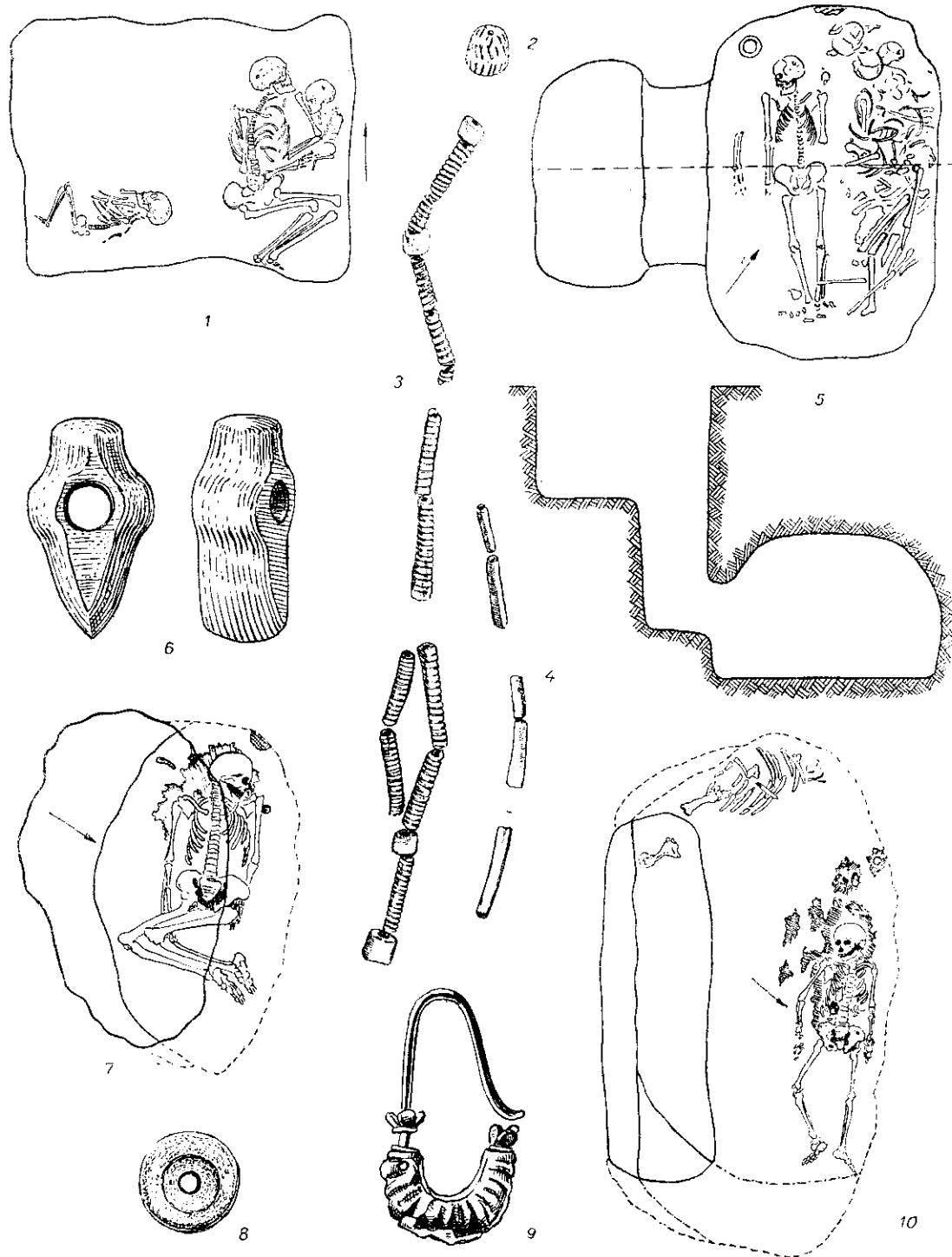

Табл. I. План поховань та речі з кургану № 3.
 1 — поховання 4; 2—4 — намистини з поховання 4; 5 — план і переріз катакомб поховання 16; 6 — кам'яна сокира з поховання 14; 7 — поховання 14; 8 — кам'яне прислище; 9 — золота сережка з поховання 7; 10 — план катакомб поховання 7.

хід. Правий лежав на спині, права рука була простягнута вздовж тулуба, ліва трохи відведена вбік і зігнута в лікті. Кисть лежала на лобкових кістках. Ноги були витягнуті, нижче колін вони були обламані ще в давнину. Похований досягав понад 2 м на зріст.

Лівий кістяк лежав на лівому боці і був зігнутий в спині, права рука була відведена назад і зігнута в лікті, ноги були підігнуті. Біля

нічно-західної стіни катакомби лежав кістяк, простягнутий на спині, черепом на південний захід.

За головою похованого, біля південно-західної стіни катакомби, на дерев'яному блюді лежала частина туші коня, на якій лежав залізний ніж з старанно відполірованою ручкою. Безпосередньо за головою були знайдені кам'яне червоне пряслице (табл. I, 8), залишки

Рис. 4. Речі з курганного могильника в с. Кут.

1 — кам'яна сокира, знайдена в насипі кургану № 4; 2 — ліпна мисочка, знайдена в похованні 8 кургану № 3; 3 — горщик з поховання 15 кургану № 3; 4 — посудина з насипу кургану № 4.

тазових кісток лежала посудина, орнаментована по плічках відбитками шнура.

Під кістяками була підсипка з попелу та дрібних грудочок червоної фарби.

Поховання 6 (катакомбне) — парне. Знаходилось воно в катакомбі. Вхідна яма розмірами $1 \times 0,8$ м та глибиною 1,35 м мала овальну форму. Катакомба являла собою овальний підбій розмірами $2,1 \times 1,4$ м, орієнтований з північного заходу на південний схід.

Кістяки, простягнуті на спині, лежали поруч черепами на південний схід і були сильно пофарбовані. Багато фарби було виявлено на дні катакомби.

Поховання 7 (скіфське) знаходилося в поперечній овальній у плані катакомбі, вход до якої являв собою вузький і довгий колодязь глибиною 2,6 м від рівня материка (табл. I, 10). Катакомба була орієнтована з північного сходу на південний захід, вход до неї був розташований з південно-східного боку. Біля пів-

маленької виточеної з дерева мисочки і в ній — поганої збереженості залізний перстень з овальним щитком. Тут же лежала грудка твердої червоної фарби (рум'яна?). Біля кісток скронь з обох боків черепа лежали дуже зношені, протерті до дірок золоті сережки (табл. I, 9). На шиї було намисто з 41 дутої золотої намистини, однієї кам'яної та двох скляних.

На кисті правої руки був бронзовий браслет з товстого круглого дроту з незімкнутими кінцями. На кисті лівої руки був такий самий залізний браслет. Під кістяком виявлені залишки рослинної підстилки.

Поховання 8 (катакомбне) знаходилось на глибині 1,5 м від сучасної поверхні в материкові. Ознаки могильної ями не виявлено. Поховання частково зруйноване. Верхня частина кістяка (до тазу) відсутня.

На підставі положення кісток ніг можна зробити висновок, що кістяк лежав на правому боці, головою на північ або північний захід,

із злегка зігнутими ногами. Біля стегнових кісток стояла чорна з рудими плямами мисочка з глянцюваною зовнішньою поверхнею (рис. 4, 2).

Поховання 9 (зрубне) знаходилось на глибині 1,45 м від сучасної поверхні в підгрунті. Ознаки могильної ями не виявлено.

Кістяк лежав на правому боці у сильно скорченому положенні і був орієнтований на північ. Череп був роздавлений, кістки дуже погано збереглися. Речових знахідок не виявлено.

Поховання 10 (ката콤бне) знаходилось в підгрунті на глибині 1,4 м від сучасної поверхні. Ознаки могильної ями не виявлено. Кістяк дитини, що дуже погано зберігся, лежав на правому боці, черепом на захід, ліва рука була зігнута в лікті, права — простягнута. Ноги були зігнуті так, що кістки гомілки щільно прилягали до кісток стегна. Перед кістяком на рівні грудей лежали два зуби собаки, а трохи далі стояв горщик світлокоричневого кольору з чорними плямами і зовсім чорний всередині. Горщик мав майже прямі високі вінця, маленькі, але круті плічка і злегка опуклий тулов, невелике плоске денце, заокруглене по краях.

Вся поверхня горщика як зверху, так і всередині була вкрита слідами вигладжування травою.

Поховання 11 (ката콤бне) знаходилось за 0,3 м на схід від поховання 10, на тому ж рівні. Ознаки могильної ями не виявлено. Тут лежав кістяк дитини дуже поганої збереженості. Кістяк лежав на лівому боці і був орієнтований головою на схід. Положення рук та ніг з'ясувати не вдалося. За головою було покладено купкою шість щелеп собаки, перед обличчям — невеликий горщик коричневого кольору з темними плямами на зовнішній поверхні і слідами розчесів. Вінця його прямі, невеликі, плічка похилі, тулов злегка опуклий.

Поховання 12 (ката콤бне) знаходилось в овальній ямі розмірами $1,7 \times 1,05$ м і глибиною 0,4 м від поверхні материка. Яма орієнтована з північного заходу — заходу на південний схід — схід. Кістяк лежав головою на південний захід — захід, на правому боці, права рука була простягнута вздовж тулуба, ліва до ліктя — вздовж тулуба, а в лікті зігнута, кисті рук були зведені докупи. Ноги були злегка скорчені.

Поховання 13 (ката콤бне) знаходилось в овальній ґрунтовій ямі з нерівними краями. Розміри ями — $1,3 \times 1$ м, глибина — 0,3 м від поверхні материка. Яма орієнтована з південного заходу — заходу на північний схід — схід. Тут лежав кістяк підлітка, простягнутий

на спині, черепом на південний захід — захід. Біля тазових кісток з правого боку стояв невеликий чорний сильно закопчений горщик, який мав злегка глянцювану поверхню.

Поховання 14 (ката콤бне) знаходилось в овальній ямі, орієнтованій з південного заходу на північний схід з підбоями в північній і західній стіні. Кістяк лежав головою на південний захід на спині, з піднятими в колінах ногами, які потім впали вправо (табл. I, 7).

Під кістяком були помітні залишки кори або якісь інші рослинні залишки. Кістяк був густо пофарбований, багато фарби було виявлено і на дні ями. За черепом біля стіни підбою лежав великий шматок зеленого глею. Біля черепа з правого боку лежав оброблений кремінець, а трохи далі — кусок дерева. Під кістками лівого плеча знаходився кам'яний топрець, зроблений з міцного пісковика, шліфований, з висвердленим циліндричним отвором (табл. I, 6).

Поховання 15 (ката콤бне) знаходилось в ямі овальної форми з підбоєм в південно-західній стіні. Кістяк, орієнтований на південний захід, лежав на спині, ліва рука була відведена від тулуба і зігнута в лікті, кістки правої руки відсутні, ноги зігнуті в колінах і розвернуті в різні боки, п'ята зведені докупи. За черепом з правого боку стояв присадкуватий горщик темнокоричневого кольору, орнаментований по вінцях та плічках скісними відбитками палички, перевитої ниткою (рис. 4, 3).

Поховання 16 (ката콤бне) — послідовне поховання в одній ката콤бі п'яти осіб (табл. I, 5). Ката콤ба, овальна в плані, має розміри $2,3 \times 1,4$ м та висоту 0,9 м. Вхідна яма з східцем також овальна і має розміри $1,3 \times 0,7$ м та загальну глибину 3,7 м від сучасної поверхні. Дно катакомби на 0,6 м глибше.

Біля входу в катакомбі лежали в анатомічному порядку кістки правої руки людини. Трохи далі, вглиб катакомби, лежав цілий кістяк, простягнутий на спині, черепом на північний захід. Зліва від черепа під самою стіною катакомби лежав великий камінний розтирач з добре обробленою бічною поверхнею.

Під черепом, біля нього та біля ніг лежали розкидані людські кістки. Вздовж північно-східної стіни катакомби в безладі лежали зсунуті кістки четырьох людей (черепи — в північно-східній частині катакомби, кінцівки — в протилежній).

Всі кістки пофарбовані. Найгустіше пофарбовані кістки руки, що окрім лежала біля входу. У кістяка, що лежав в анатомічному порядку, найбільш інтенсивно пофарбований череп.

Катакомба та вхідна яма були заповнені чорною землею.

Курган № 4

Цей курган найбільший в групі. Він має місцеву назву Висока Могила. Сучасна висота його — 3,5 м. Курган на протязі кількох десятків років розкопується місцевим населенням, що бере з нього землю на різні господарські потреби. За свідченням місцевих жителів, його насип мав висоту до 8 м і діаметр 60 м. Та частина кургана, що збереглась до початку наших робіт, мала розміри 25×15 м.

Зруйнована частина кургана досліджувалась концентричними двометровими траншеями, які доводились до материка, частина, яка збереглася, також занесена до ґрунту.

В основі насипу добре простежений древній горизонт у вигляді шару чернозему товщиною до 1 м, перекритого насипом кургана рудуватого кольору.

В насипі кургана знайдено полірований камінний топірець з циліндричним отвором (рис. 4, 1), приземистий банкодібний горщик з товстими стінками, половинку приземистого горщика чорного кольору з невеликими вертикальними вінцями, крутими плічками, опуклим туловою, з поверхнями, вкритими слідами вигладжування. Нижче вінець проходили три горизонтальні відбитки шнура, плічка були орнаментовані трикутниками, розташованими вершинами донизу. Сторони цих трикутників — потрійні відбитки того самого шнура. Внутрішня площа трикутників заповнена горизонтальними рядочками відбитків людського пальця і нігтя. Між трикутниками по плічках в ряд проходять круглі заглиблення. Нижче трикутників йде другий ряд таких самих заглиблень, які через одне обведені потрійним концентричним відбитком шнура (рис. 4, 4). В насипі знайдені також уламки амфори з двоствольною ручкою, уламки посуду епохи бронзи та глиняне довгасте пряслице.

В кургані виявлено 10 поховань часу бронзи.

Поховання 1 (катакомбне) знаходилось на глибині 0,7 м від рівня древнього горизонту. Тут виявлено могильну пляму овальної форми з розплівчастими контурами.

В дуже мілкій ямі лежав кістяк дитини трьох-чотирьох років, орієнтований на північний-північний схід, з піднятими в колінах ногами і зігнутою в лікті лівою рукою, відведеною від тулуба. Кістяк частково зруйнований більш пізніми ямами. Під кістяком виявлена червона фарба, трохи пофарбовані були й кістки. Біля черепа з правого боку лежала на боді

нижня частина горщика із згладженою поверхнею зламу. В такому вигляді ця частина була у вжитку, про що свідчить закопченість загладженого краю.

Поверхня посудини глянцевана, горщик був орнаментований трикутниками.

Поховання 2 (катакомбне) знаходилось в ґрунтовій ямі розмірами 1,5×1,2 м і глибиною 0,5 м від древнього горизонту. В ямі було зруйноване поховання. Судячи з решток, кістяк лежав головою на захід, із скорченими ногами.

Дно ями, викопаної в суглинку, було посипане чорноземом (яма була засипана суглином). В заповненні ями помітні залишки дерева, мабуть, від перекриття. Під залишками

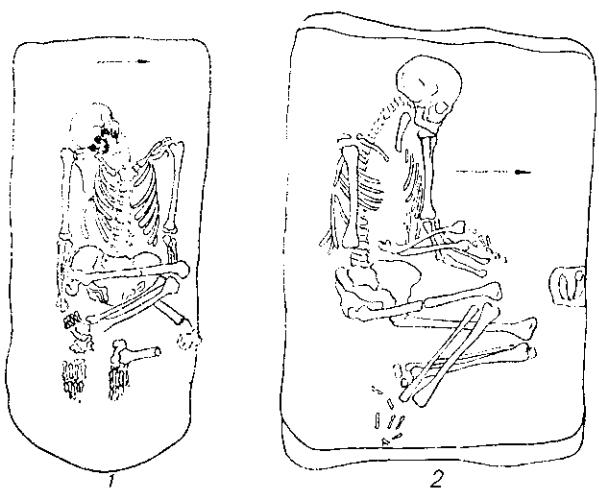

Рис. 5. Курган № 4.
1 — план поховання 5; 2 — план поховання 10.

черепа на дні ями була помітна підсипка з вхори.

Поховання 3 (ямне) знаходилось в прямокутній ґрунтовій ямі розмірами 1,7×1,2 м на глибині 0,85 м від древнього горизонту. Яма мала округлі кути і була орієнтована з північного сходу на південний захід.

Кістяк лежав на спині, головою на північний захід, з піднятими в колінах ногами і простягнутими вздовж тулуба руками. Біля правого плеча лежала велика грудка червоної фарби. Такою ж фарбою були пофарбовані кістки ніг.

Поховання 4 (бронза) знаходилось на глибині 0,4 м від рівня древнього горизонту і було зовсім зруйноване. Ознаки могильної ями не виявлено. Очевидно, кістяк лежав головою на північ. Кістки пофарбовані.

Поховання 5 (ямне) знаходилось в ґрунтовій ямі на глибині 0,7 м від древнього

горизонту. Яма прямокутна, розміри її — $1,7 \times 0,75$ м.

Кістяк лежав на спині з піднятими в колінах ногами, черепом на захід, руки були простягнуті вздовж тулуба (рис. 5, 1). Біля плечової кістки правої руки на дні могильної ями була помітна пляма червоні фарби. Пофарбовані були також череп та кістки ніг.

Поховання 6 (бронза) знаходилось в центрі кургану безпосередньо над похованням 10. В насипі, в якому не було виявлено ознак

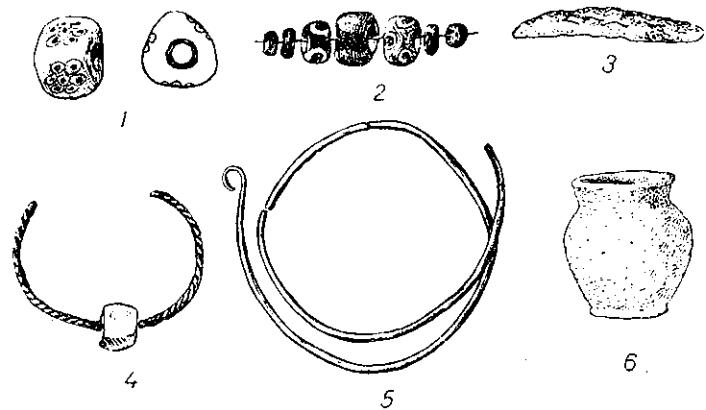

Рис. 6. Курган № 5.

Поховання 5: 1, 2 — намистини, 3 — лезо ножа. 4 — сережка, 5 — ліпний горщик; поховання 3: 6 — шийна гривна.

могильної ями, лежав простягнутий на спині кістяк, орієнтований на південний схід.

Поховання 7 (ката콤бне) знаходилось в ґрунтовій ямі глибиною 0,7 м від древнього горизонту. Випростаний на спині кістяк дуже поганої збереженості був орієнтований на захід. Череп був трохи зміщений до правого плеча, біля нього виявлена підсипка з перепалених черепашок *Unio* товщиною 1 см, біля кісток правого плеча помітна червона фарба.

Поховання 8 (бронза) було зовсім зруйноване і знаходилось в насипі кургану на 0,7 м вище древнього горизонту. Під кістяком виявлені сліди червоні фарби.

Поховання 9 (бронза) знаходилось в центрі кургану під похованням 6 в ямі, орієнтованій з сходу на захід, розмірами $2 \times 1,15$ м і глибиною 0,6 м. На древньому горизонті вздовж західного краю ями лежав рядок камінців. На дні могильної ями лежали розкидані ребра й хребці людини. Разом з кістками траплялись окремі вуглинки та уламки черепашок.

Поховання 10 (ямне) — центральне — знаходилось на глибині 1,75 м від древнього горизонту в ямі з виступами.

Кістяк лежав у скорченому положенні на лівому боці, черепом на захід. На рівні таза

біля північної стіни могильної ями на останці материкового суглинку, квадратному в перетині із стороною 0,3 м, лежали два роги барана (рис. 5, 2).

Кістяк не пофарбований, але сліди фарби помітні на дні ями, особливо біля черепа та в південній стороні. На дні ями збереглись залишки рослинної підстилки.

Курган № 5

Цей курган знаходився поруч з курганом № 2. Насип його ледве помітний. В кургані було досліджено п'ять поховань скіфського часу, з яких центральним було поховання 5.

Поховання 1 (скіфське) знаходилось в неглибокій материковій ямі ($0,20-0,15$ м) прямокутної форми, розмірами $1 \times 0,7$ м. Тут виявлено дуже поганої збереженості простягнутий на спині кістяк дитини трьох-чотирьох років. Біля ший знайдено 10 дрібних скляних жовтих намистин.

Поховання 2 (скіфське) знаходилось на глибині 1,5 м від сучасної поверхні в материковій ямі неправильно овальної форми, орієнтованій з північного сходу на південний захід, розмірами $1,90 \times 1,45$ м. Тут виявлено дуже поганої збереженості кістяк. Цей кістяк лежав на спині і був орієнтований на південний захід. Біля шийних хребців знайдено вісім дрібних скляних намистин. За черепом лежав на боці невеликий ліпний горщик чорного кольору з великими відігнутими назовні вінцями. Поверхня горщика шорстка з бугорками. Нижче шийки навколо нього йдуть клиноподібні скісні зарубки.

Поховання 3 (скіфське) знаходилось на глибині 2,1 м від сучасної поверхні. Тут знайдено череп, що стояв тім'ям дотори. Біля нього було шість шийних хребців, розташованих в анатомічному порядку. На хребцях була знайдена бронзова шийна гривна з кінцями, що заходили один за другий на $\frac{3}{4}$ оберта. Зроблена вона з круглого дроту з плоскими кінцями діаметром 0,6 см (рис. 6, 5).

Поховання 4 (скіфське) знаходилось в поперечній катакомбі-підбої. Вхідна яма довжиною 1,6 м та ширину 0,4 м мала напівовальну форму і була орієнтована з півночі на південь. Склеписта камера катакомби розмірами $2,45 \times 1,4$ м і висотою 0,8 м мала овальну форму і була орієнтована з сходу на захід. Камера була щільно забита материковим лесом, а вхідна яма засипана чорною землею.

Трохи на північ від середини підбою лежав випростаний на спині кістяк верхньою частиною на захід. Руки були злегка відведені від тулуба. Черепа не було, лише нижня щелепа

лежала в анатомічному порядку по відношенню до всього кістяка. За місцем, де повинен був бути череп, в західному кутку катакомби лежала частина кістяка коня з ребрами.

Обабіч щелепи, трохи вище від неї, лежали бронзові сережки, біля шийних хребців — сім глиняних позолочених намистин. На кисті правої руки був залізний зовсім переіржавілий браслет, на кисті лівої — бронзовий з круглого дроту і вільними кінцями. Біля обох браслетів було по шість намистин.

Біля північної стіни підбою на рівні місця черепа лежало 14 бронзових тригранних наконечників стріл. На кістках коня лежав добре збереженості залізний ніж з кістяною ручкою. Уламки другого ножа лежали трохи на північ від кісток коня.

Вище місця черепа знайдено два свинцевих пряслиця. Під кістками таза лежало два вдитих одне в одне тонких дротяних бронзових кільця з незімкнутими кінцями.

Поховання 5 (скіфське) являло собою колективне поховання чотирьох чоловіків у поздовжній катакомбі (рис. 7). Катакомба мала вхідну яму довжиною 1,3 м, ширину 1,2 м і глибину 2 м від поверхні материка. Камера катакомби мала грушовидну форму і була орієнтована з півночі на південь. Вхід до неї був розташований з півдня. Склеписта стеля катакомби мала висоту 0,8 м.

В північно-західній частині катакомби виявлений хід грабіжників. Катакомба була щільно забита лесом, вхідна яма, а також хід грабіжників були заповнені черноземом.

В катакомбі знаходилось три кістяки, частково зруйновані грабіжниками, та один, що зберігся цілком.

Кістяк № 1 (нумерація кістяків дається з сходу на захід) був випростаний на спині. Біля правої скроні знаходилась бронзова сережка із скрученого дроту і нанизаною на нього камінною квадратною намистиною коричневого кольору (рис. 6, 4). На кисті правої руки були бронзовий браслет та три великих намистини — одна кістяна та дві скляні синього кольору з білими вічками і червоновою крапкою в центрі (рис. 6, 1). Чотири таких намистини лежали біля кісток лівої руки. На лобових кістках лежала якась прикраса, очевидно — пряжка матерчастого пояса (кілька кілець круглого бронзового дроту з нанизаними на одне з них намистиною та іклом дрібного хижака).

Біля черепа лежали лопатка і ребра коня, а на них — лезо залізного ножа, що добре збереглося (рис. 6, 3), і глиняне пряслице.

Кістяк № 2 був випростаний на спині, череп — відділений і лежав збоку коло кістя-

ка, хребет був трохи зсунутий з місця, ліва нога лежала на місці в анатомічному порядку, права була відділена, і кістки її лежали зліва. По всій грудній клітці були розкидані дрібні скляні намистини (51 шт.), які, очевидно, були нашиті на одяг (рис. 7, 2).

Під хребцем в центрі грудної клітки лежало два тонких дротяних бронзових кільця, вділі нашиті на одяг (рис. 7, 2).

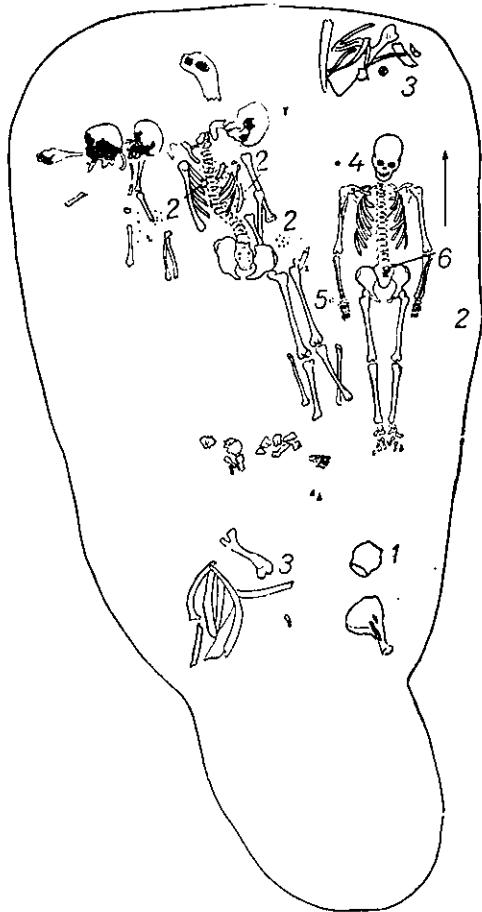

Рис. 7. Курган № 5, поховання 5.
1 — ліпний горщик; 2 — намисто; 3 — кістки коня;
4 — бронзова сережка; 5 — бронзовий браслет;
6 — пряжка.

тих одне в одне. Зліва від тазових кісток, в тому місці, де знаходилася кисть лівої руки, були знайдені дрібні скляні намистини і трохи нижче від них — кістяна ручка ножа. Між черепами кістяків № 1 та № 2 знайдено кілька бронзових тригранних наконечників стріл.

Кістяк № 3 та № 4 зовсім зруйновані грабіжниками. Біля грудної клітки кістяка № 3 знайдено сім дрібних скляніх намистин. Біля ніг кістяка № 2 лежали кістки тварини і два бронзових наконечники стріл. Біля самого входу на дні катакомби проти кістяка № 1 лежав великий ліпний горщик (рис. 6, 6), такий, як і в

похованні 2, але без орнаменту. Тут же були лопатка коня і кілька ребер. Над ними знайдено уламки залізного ножа з дерев'яною ручкою. На захід від кісток коня лежали уламки другого залізного ножа.

Очевидно, катакомба була пограбована в той час, коли зв'язки кістяка № 2 ще не згнили.

Курган № 6

Насип кургана сильно оповз і майже не зберіг своєї форми. Висота його — близько 0,5 м, діаметр — 15—16 м. В центрі насипу був помітний глинняний викид. В кургані було чотири поховання, три з яких відносяться до часів бронзи, а одне — до скіфського часу.

Поховання 1 (бронза) знаходилось на глибині 0,4 м. Тут в насипі кургана був виявлений дуже поганої збереженості кістяк людини, орієнтований на північний захід — захід. Він лежав на правому боці, права рука була витягнута до зігнутих в колінах ніг. Ліва рука, тазові кістки та гомілка відсутні. Ознаки могильної ями простежити не вдалось. Кістяк пофарбований.

Поховання 2 (бронза) знаходилось безпосередньо під похованням 1 на 0,2 м глибше. Кістяк дуже поганої збереженості лежав у скорченому положенні на правому боці і був орієнтований на захід.

Поховання 3 (скіфське) знаходилось на ґрунті. Яма не виявлена. Тут знайдено випростаний кістяк дитини, черепом на захід.

Поховання 4 (катакомбне) знаходилось в катакомбі на глибині 4,6 м від древнього горизонту. Катакомба в плані майже кругла, долівка її була вистелена кошмою або грубою шерстяною тканиною. Діаметр катакомби — 3,5—3,4 м. Склепіння катакомби було обвалене, і простежити його не вдалось. Стіни її простежені на висоту 1,1 м. Вхід в катакомбу був розташований у північно-східній частині і мав вигляд вузького колодязя розмірами 1,05×0,6 м. Долівка входу була на 0,6 м вища за долівку катакомби. Вхідна яма була з'єднана з катакомбою вузьким круглим проходом діаметром 0,85 м. Прохід з боку вхідної ями був закладений великою гранітною плиткою розмірами 0,7×0,4×0,15 м.

В центрі катакомби лежали поруч поганої збереженості два кістяки, орієнтовані на південний-південний схід. Східний кістяк — жиночий — був простягнутий на спині, череп лежав на лівій скроні. Кисть лівої руки знаходилась в кисті правої руки другого кістяка. Другий кістяк — західний — був трохи повернутий на правий бік і лежав з простягнутими вздовж тулуза руками. Череп лежав на правій

скроні (поховані лежали повернуті обличчями один до одного). Показові розміри кістяків: чоловічий кістяк мав довжину 2,15 м, жіночий — 1,85 м. Кістяки пофарбовані, грудки фарби лежали біля черепів.

У вхідній ямі стояв дуже низенький глинняний ліпний горщик банковидної форми. Верхній край його округлий, дно плоске, з одного боку є закраєць. На зовнішній стороні дна — чотирикутне заглиблення.

Під черепами була підсипка з зеленого глею, а за ними біля стінки катакомби простежені залишки дерева, можливо, від перекриття, що обвалилося.

Курган № 7

Курган знаходився в центральній частині могильника між курганами № 2 та № 6 і мав форму кульового сегмента. Тільки в останні роки його почали розорювати. Висота кургана — 1,2 м, діаметр — 18—20 м.

В насипі кургана знайдені окремі фрагменти амфор. В центральній частині насипу на глибині 0,65—0,75 м простежений викид глини товщиною 30—45 см, що мав овальну форму. За 0,6 м на північ від геометричного центра кургана на жовтій плямі викиду була добре помітна чотирикутна пляма грабіжницького ходу, розмірами 2,2×1,6 м, орієнтованого з сходу на захід. Грабіжницький хід вів до центрального поховання.

Курган був насипаний в епоху бронзи і мав спочатку висоту 0,35—0,2 м, профіль цього насипу добре фіксується викидом жовтої глини із скіфської катакомби, після закриття якої насип кургана був досипаний до сучасної висоти.

В кургані було п'ять поховань часу бронзи та п'ять скіфських. З поховань епохи бронзи центральним було поховання 10.

Поховання 1 (скіфське) не мало ознак могильної ями. В насипі кургана на глибині 0,4 м був знайдений череп дитини, що лежав тім'ям дотори, очними ямками на північний захід. Біля черепа збереглись лише два шийні хребці.

Поховання 2 (скіфське) знаходилось в поперечній катакомбі з вхідною прямокутною ямою розмірами 1,9×0,4—0,9 м, орієнтованою з сходу на захід. Сама катакомба заглиблювалась нижче дна вхідної ями на 25 см і мала глибину 2,1 м від поверхні кургана. Форма катакомби — чотирикутна, розміри — 1,6×0,7 м, склеписта стеля знаходилась на висоті 0,65—0,75 м. Вся камера катакомби була щільно забита материковим лесом.

У вхідній ямі лежали в безладді окремі кістки людського скелета та череп без нижньої ще-

лепи. В катакомбі знаходився випростаний на спині кістяк поганої збереженості, орієнтований на захід. За черепом лежала частина кістяка коня (ребра, кілька хребців), на них —

четирикутна з заокругленими кутами, розміри камери — $1,65 \times 1,1$ м.

В катакомбі були два дитячих кістяки. Первішний лежав простягнутий на спині, черепом на

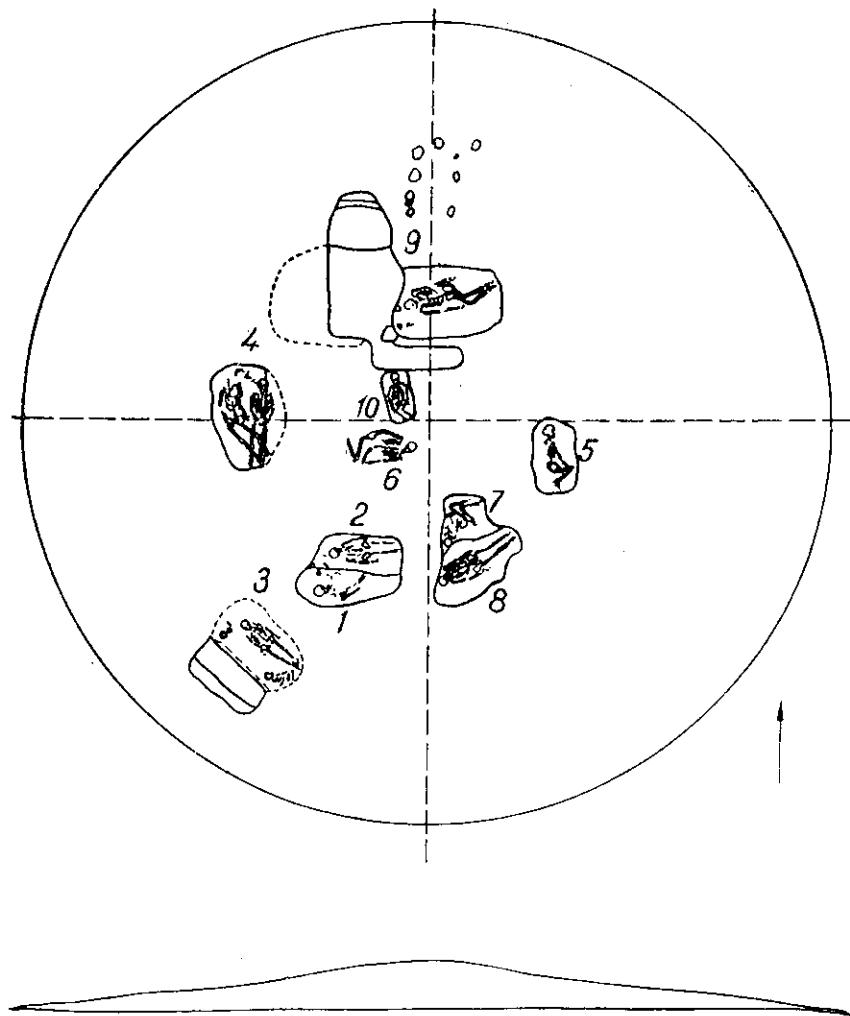

Рис. 8. План кургану № 7.

залишки залізного ножа з кістяною ручкою. Біля скелета було п'ять намистин з вічками, з них дві лежали біля кисті лівої руки, одна — біля кисті правої руки та дві — на хребцях. За черепом біля конячих кісток були помітні залишки якогось дерев'яного предмета.

По ховання 3 (скіфське) знаходилось в поперечній катакомбі з входною ямою розмірами $1,1 \times 0,8$ м і глибиною 3,2 м, орієнтованою з північного заходу на південний схід (рис. 9, 1). На глибині 0,55 м яма мала східець ширину 0,25 м. Склепистий вхід в катакомбу мав висоту 0,3 м. Долівка катакомби нижча від дна входної ями на 25 см. Камера катакомби

південний захід. Під нижньою щелепою знаходилося вісім скляних позолочених намистин та три амулети-скарабеї дуже поганої збереженості. На кисті правої руки було 12 скляних намистин різних розмірів — синіх, зелених, коричневих. На грудях було намисто з 28 намистин. Трохи нижче лежало ще сім намистин. На безіменному пальці правої руки був надітий золотий перстень, квадратний в перетині, з вільними кінцями, що заходили один за другий, та великим гладким круглим щитком (рис. 9, 2). Зроблений перстень з одного куска металу, очевидно, холодним куванням. За черепом в західному куті катакомби стояла чор-

йолакова канфаровидна чаша на піддоні з штампованим і різним орнаментом всередині. Чаша мала дві ручки. Поверхня її сильно пошкоджена, в деяких місцях лак зовсім відбитий, ручки поламані. Все це свідчить про довгочасне її вживання (рис. 10, 2). Біля чаші лежала грудка білого поруч із залишками дерев'яної коробочки (пексіди) та плоского каменя, що

збереглися від поховання.

Другий кістяк лежав простягнутий на спині, черепом на північ. Кисті рук були на лоб-

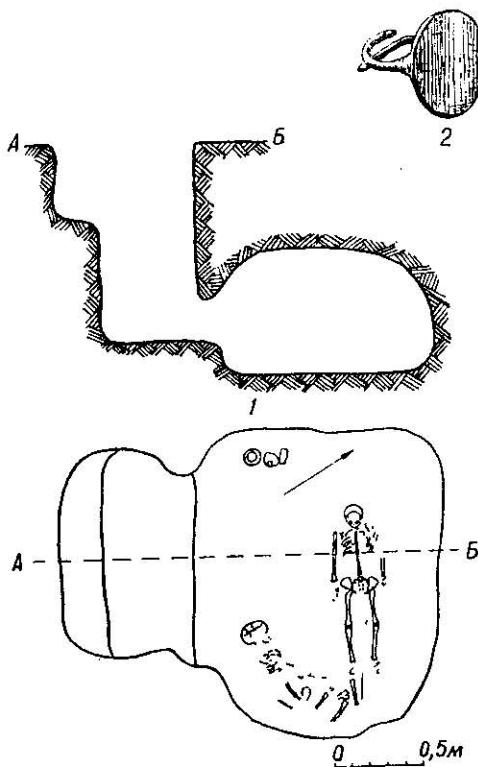

Рис. 9. Курган № 7, поховання 3.
1 — план та розріз поховання; 2 — перстень з поховання.

служив для розтирання білого порошку. Тут же лежало зовсім зруйноване часом бронзове вістря (шпилька?).

В ногах першого кістяка у південно-східному кутку катакомби лежав другий дитячий кістяк черепом на захід, на лівому боці, з підгнутими ногами і простягнутими руками так, що пальці їх торкалися колін. Речових знахідок не виявлено.

Поховання 4 (катаkomбне) знаходилось у великій ямі з підбоєм на глибині 2,8 м. Дно ями мало форму неправильного овала розмірами $2 \times 1,45$ м. Яма орієнтована з північного сходу на південний південь. В ямі було три кістяки, два — дорослих і один дитячий. Перший кістяк, орієнтований на північний схід, лежав на спині з трохи підгнутими в тазі ногами, які лежали поверх ніг другого кістяка.

Рис. 10. Курган № 7.
1 — амфора з поховання 9; 2 — кілік з поховання 3; 3 — кілік з поховання 9.

кових кістках. Біля стегна лівої ноги лежав розтирач з вапняку.

За головами дорослих було виявлено поховання немовляти, витягнуте на спині, головою на північний захід. Ноги його лежали на черепі другого кістяка.

Поховання 5 (катаkomбне) знаходилось в прямокутній ґрунтовій ямі з розмірами $1,6 \times 1$ м та глибиною 0,75—0,8 м від поверхні материка. В ямі лежав на лівому боці скорчений кістяк черепом на північ. За черепом лежали дві створки черепашки *Unio* і кістка риби, зліва від них — кремінь. Кістяк пофарбований.

Поховання 7 (катаkomбне) — парне — зруйноване похованням 8. Збереглись лише сильно скорчені ноги та тазові кістки дорослої людини і кістяк немовляти, що лежав між колінами та грудною кліткою дорослого.

Поховання знаходилось в неглибокій материковій ямі прямокутної форми шириноро 0,7 м (довжина не простежена) і глибиною 0,3 м від поверхні материка. Яма була орієнтована з північного-північного сходу на південний-південний захід. Кістяк дорослого був орієнтуван-

ний на південний захід — захід і лежав у сильно скороченому положенні на лівому боці, ліва рука була простягнута і кистю досягала гомілки лівої ноги.

Кістяк немовляти лежав на правому боці, ноги були зігнуті в колінах, руки — зігнуті в ліктях. Обидва кістяки пофарбовані.

Поховання 8 (скіфське) знаходилось в овальній ямі глибиною 0,45 м, розмірами

піста і знижувалась від центра на північ, захід і південь. Східна стіна була вертикальна.

Східна катакомба мала трохи менші розміри і являла собою велику нішу, зроблену в східній стіні західної катакомби. Її розміри — 2,1×1,3 м, висота — 0,9—1 м.

На стінках східної катакомби збереглись залишки циновок, якими вона була обита. Закріплювались циновки дерев'яними кілочками.

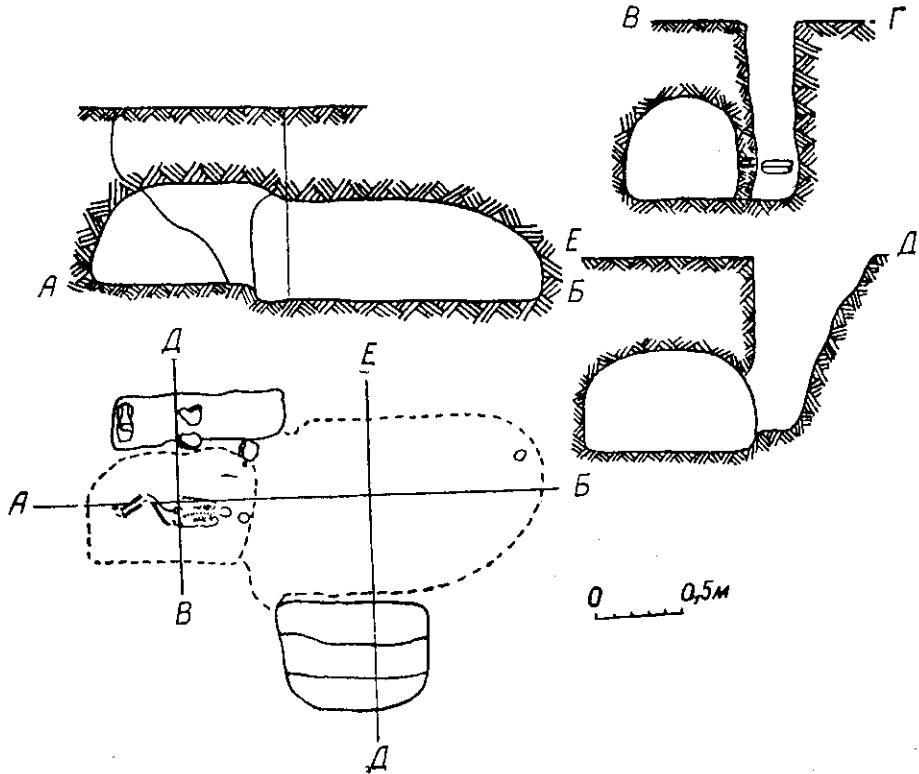

Рис. 11. Курган № 7. План і розріз поховання 9.

$2,6 \times 1,4$ м з невеликим підбоєм, що перерізала прямокутну яму поховання 7.

Простягнутий кістяк лежав на спині і був орієнтований на південний захід. За черепом в підбої лежали кістки коня, а на них — залізний ніж з кістяною ручкою.

Поховання 9 (скіфське) складалося з двох катакомб, розташованих по одній осі з обох боків входу (рис. 11).

Вхідна яма звужувалась донизу і мала розмір у верхній частині $1,65 \times 1,1$ м, в нижній — $1,65 \times 0,6$ м при глибині 2,05 м від поверхні материка. Долівка катакомби була нижчою від дна ями.

Західна катакомба була прямокутна і мала розміри $2,8 \times 2,1$ м і висоту 1,24 м. Склепіння її в багатьох місцях обвалилось. Наскільки вдалось простежити, стеля катакомби була скле-

на півден від східної катакомби на відстані 7—12 см від її південної стіни проходив грабіжницький хід у вигляді прямокутного вертикального колодязя розмірами $2,2 \times 0,55$ м, викопаного з центра кургана. Західна сторона цього колодязя упиралась в південно-східний кут західної катакомби, яка й була через нього пограбована. Східна катакомба грабіжниками не була помічена.

В заповненні західної катакомби в різних місцях і на різних рівнях зібрани уламки чорнолакового і червонолакового посуду, уламки ліпного посуду та 69 бронзових тригранних наконечників стріл (рис. 12, 2). Біля південної стіни лежали залишки пояса, обшитого вузенькими і довгими бронзовими платівками, що, як луска, находили одна на одну. Кожна платівка мала по дві дірочки для пришивання. Платівки в перетині овальні (рис. 12, 6). В південно-схід-

ному кутку катакомби лежав людський череп верхньою щелепою дотори, на північ від нього — гомілка коня та ніж з кістяною ручкою. Поблизу виявлено також бронзовий предмет, що нагадує своєю формою шпору, кілька залишних наконечників списів та меч. Ці залишні речі збереглись дуже погано.

В грабіжницькому ході було багато людських кісток, здебільшого ребер. В катакомбі біля грабіжницького ходу лежала нижня час-

метром 18,5 см з кістяною ручкою. Ручка вузенька в середній частині і розширяється до країв. З одного боку ручка розпилена і в паз глибиною 4,5 см встановлено плоский трапецієвидний кусок заліза, який з одного боку прикріплюється до ручки трьома залишними заклепками, а з другого — до дзеркала двома заклепками (рис. 12, 4).

Дзеркало трохи вигнути. Вигнутий бік його добре відполірований. На полірованій поверхні

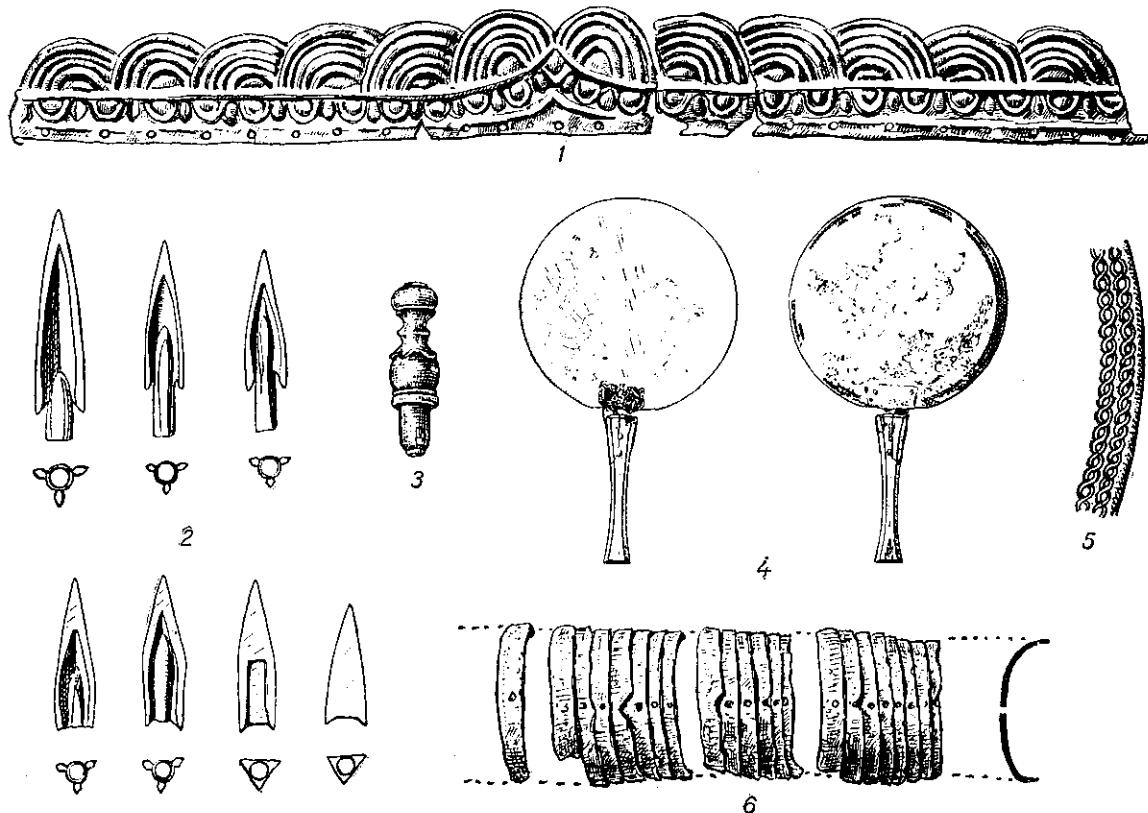

Рис. 12. Курган № 7, поховання 9.

1 — золота діадема; 2 — зразки бронзових наконечників стріл; 3 — точна кістяна ручка від криники дерев'яної піксиди; 4 — бронзове дзеркало; 5 — орнамент по краю дзеркала; 6 — пояс з пластинок.

тина амфори родоського типу (рис. 10, 1). Верхня частина її була знайдена майже під поверхнею кургана, в самому початку грабіжницької ями.

Поруч з верхньою частиною амфори лежали два бронзових наконечники стріл, залишки залишного ножа і лопатка коня. В грабіжницькій ямі було п'ять великих каменів, що їх, слід гадати, грабіжники витягли з катакомби.

В східній катакомбі була похована багата жінка. Тут знаходився доброї збереженості жіночий кістяк, що лежав черепом до входу (на захід), на спині, з простягнутими руками і трохи нахиленими вправо ногами. В головах похованої знайдено бронзове дзеркало діа-

після очистки стали помітні зображення рогу якоїсь тварини. На зворотному боці дзеркала по його краю йде плетений орнамент у два ряди (рис. 12, 5). Дзеркало, очевидно, було підвішене до склепіння катакомби.

На лобі черепа була золота діадема з штампованим симетричним орнаментом (рис. 12, 1). В одній половині її проходить смуга, що в центрі трохи піднімається вгору. Смуга ця заповнена ніби зрізаними неправильними овалами, обернутими своєю зрізаною частиною дотори. Під ними, майже по краю діадеми, є дірочки, з допомогою яких вона прикріплювалась до головного убору або до якоїсь стрічки.

Друга частина діадеми являє собою фесто-

ни у вигляді концентричних лівкіл, що заходять одне за одне. Довжина діадеми — 22,4 см, ширина — 2,3 см.

Біля шийних хребців було багато дрібних різокольорових скляніх намистин дуже поганої збереженості. Між правою ключицею і плечем лежала велика кругла сердолікова намистина.

На вказівному пальці правої руки був тонкий круглий в перетині перстень з широким овальним щитком. Перстень, зроблений з низькопробного срібла, зберігся дуже погано. Щиток з зовнішнього боку був обкладений золотим листочком і мав рельєфне зображення

Рис. 13. Курган № 7, поховання 6. Щиток персия (збільшено в два рази).

бика в зігнутому положенні. У тварини добре позначені ребра, хвіст і ратиці на ногах. Морда його знаходиться біля самих ратиць передніх ніг. Довжина щитка — 2 см, ширина — 1,5 см (рис. 13). Біля ліктя лівої руки і безпосередньо на ньому лежав сагайдак, від якого залишилась коричнева маса від перегнилої кори або тоненьких дерев'яних дощечок. В сагайдаку знаходилося 87 бронзових тригранних наконечників стріл. Верхні шари стріл були зрушені з місця обвалом склепіння катакомби. Під сагайдаком лежав залізний ніж, або кинджал, з трохи зігнутим широким лезом, гострим кінцем і красиваю кістяною ручкою, вузькою в середній частині і розширену до кінців. Лезо було закріплене чотирма залізними заклепками.

На південь від черепа стояв чорнолаковий канфар на широкій ніжці (рис. 10, 3) з штампованим орнаментом на дні. Одна ручка його відбита. Канфар може бути датований IV—III ст. до н. е. Біля канфару лежали два свинцевих пряслиця, або ворворки, і залишки дерев'яної круглої піксиди з кістяною точеною ручкою (рис. 12, 3). Вздовж східної стіни катакомби лежали дуже поганої збереженості два залізних наконечники списів довжиною 0,43 м.

Поховання 10 (ямне) знаходилось в самому центрі кургану на глибині 2,35 м в ґрунтовій ямі глибиною 0,45 м і розмірами 0,8 ×

× 0,45 м. Тут лежав дитячий кістяк, на спині, з руками, простягнутими вздовж тулуба, і піднятими в колінах ногами. Кістяк густо пофарбований, дно ями густо посыпане червоною фарбою. Велика грудка фарби лежала біля правого плеча.

Курган № 8

Курган мав форму кульового сегмента з трохи зміщеною на південь вершиною. З південної частини насипу місцеві мешканці брали

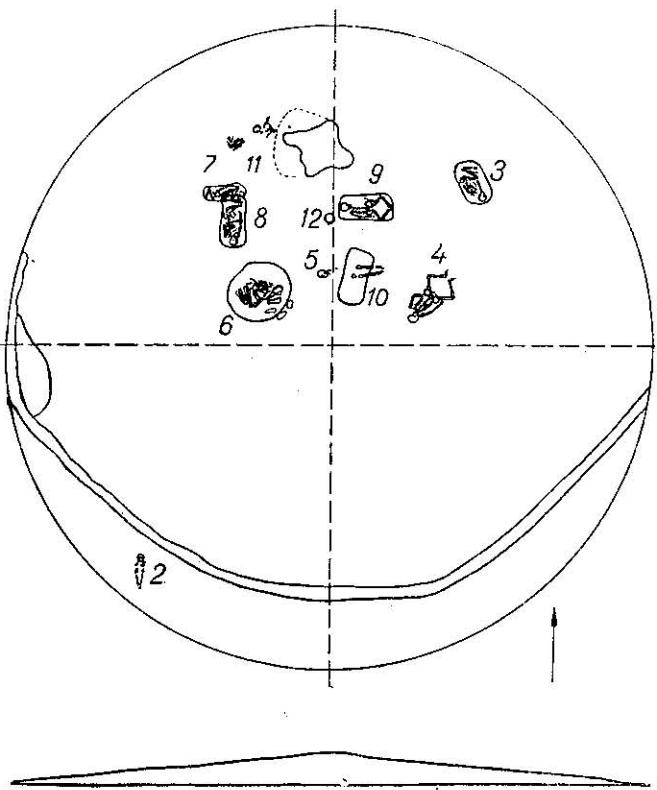

Рис. 14. План кургана № 8.

землю для будування хат. Курган зараз має висоту 1,17 м і діаметр 28 м.

Під насипом кургана було 12 поховань, з них дев'ять часу бронзи та три скіфських. В насипі кургана знайдені уламки ліпного посуду, кістки тварин, залізне вістря стріли з черенком та масивною передньою частиною (рис. 16, 2), уламок кремінної пластинки, трапецієвидної в перетині, з ретушшю по одному краю.

На глибині 1,1 м простежений рівень древнього горизонту. Трохи нижче цього рівня в південній частині кургана простежуються залишки канавки діаметром 25—30 см, заповненої чорноземом (рис. 14).

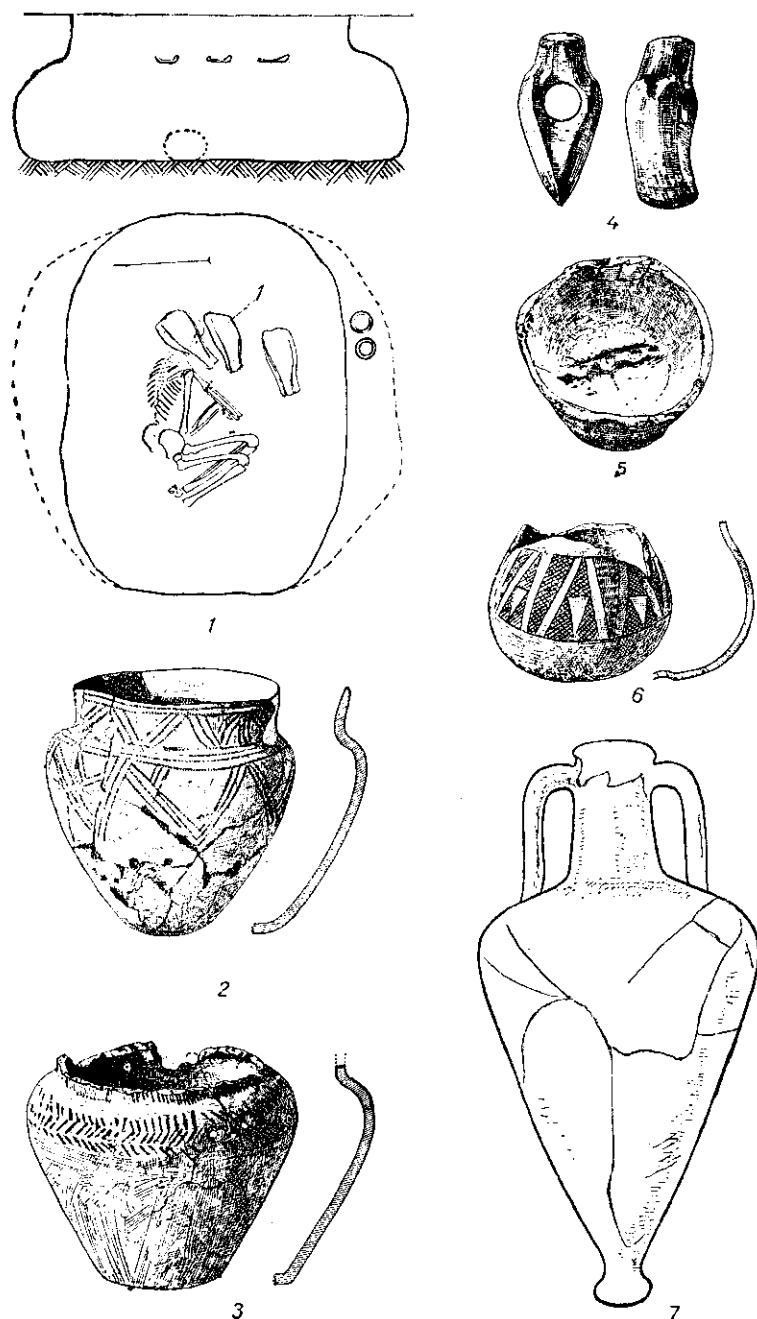

Рис. 15. Курганий могильник в с. Кут.

1 — план і розріз поховання 6 кургана № 8; 2, 3 — посудини з того ж поховання;
 4 — молоток з поховання 4 кургана № 7; 5 — посудина з поховання 4 кургана
 № 8; 6 — посудина з поховання 12 кургана № 8; 7 — амфора із зруйнованого
 поховання в кургані № 11.

Поховання 1 (скіфське) знаходилось на рівні древнього горизонту. Тут лежало поруч два черепи — один очними ямками на схід, другий — на північ. Біля другого черепа лежали уламки ребер та намистини, зроблені з черепашки *Unio*, овальної форми з дірочками.

Обидва черепи роздавлені. За 0,65 м на північний схід від черепів лежали кістки коня — ребра й лопатка. Очевидно, в даному випадку ми маємо справу із зруйнованим ще в давнину скіфським похованням.

Поховання 2 (скіфське?) знаходилось на рівні древнього горизонту. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 1,2 м знайдено кістяк дитини, що лежав простягнутий на спині черепом на північ.

Поховання 3 (зрубне) знаходилось в овальній ямі з нерівними краями глибиною 0,25 м від поверхні материка. В ямі лежав кістяк на правому боці, черепом на південний захід. Права рука була витягнута, кисть лежала на стегні правої ноги, ліва була зігнута в лікті, кисть лежала на коліні лівої ноги. Ноги були зігнуті в колінах і підтиснуті до грудної клітки так, що кістки лівої половини таза знаходились на кістках п'ят лівої ноги. Кістяк сильно пофарбований.

Поховання 4 (ката콤бне?) знаходилось в ямі глибиною 0,2 м від древнього горизонту, контури якої простежити не вдалось.

Кістяк лежав на спині і був орієнтований на південний-південний захід. Череп лежав на правій скроні, права рука трохи була відведена вперед, ліва — відведена в плечі й зігнута в лікті, кисть лежала на тазових кістках. Ноги, зігнуті в колінах, були розвернуті, п'ятки зведені докупи. Кістяк сильно пофарбований. За 0,5 м на південний схід від черепа стояла глинена ліпна глибока мисочка (чаша) чорного кольору з рівною поверхнею. Її плоске дно неправильної форми було злегка глянцеване.

Всередині мисочки, на її дні, є невеликий гребінець з чотирма заглибинаами (рис. 15, 5).

Поховання 5 (бронза) знаходилось вище материка на 0,15—0,20 м. Ознак ями не виявлено. В чорноземі на спині лежав кістяк, орієнтований на захід. Ноги були витягнуті. Кістки грудної клітки, рук і таза не збереглись.

Поховання 6 (ямно-ката콤бне) знаходилось на глибині 0,9 м від древнього горизонту. Тут виявлена чорна пляма овальної форми, орієнтована з сходу на захід, розмірами 2,10 × 2,10 × 1,55 м. На глибині 20 см починається підбій в північний і південний боки, внаслідок чого дно могильної ями набуло форми майже правильної кола діаметром 2,1 м. Глибина ями — 0,8 м.

В центрі ями лежав скорчений на лівому боці кістяк черепом на схід. Над черепом в заповненні ями лежала лопатка бика. Дві таких самих лопатки лежали поруч на тому ж рівні перед лицевими кістками черепа (рис. 15, 11). Тут же лежала грудка червоної фарби завбільшки з куряче яйце.

Весь кістяк був пофарбований, сліди фарби були помітні на всій площі дна ями.

В південному підбої на рівні лицевих кісток черепа стояли два глиняні горщики. Один з них був з обламаними в давнину вінцями і мав досить круті плічки і прямий тулов, стінки якого плавно переходили в невелике плоске дно. По вінцях й плічках горщик орнаментований відбитками гребінця, розташованими ялинкою. Вся поверхня його вкрита розкосами (рис. 15, 3). На плічках горщика є два просвердлених отвори з обох боків древньої щілини, зроблені для скріplення його. Горщик чорний із значним шаром нагару, особливо у верхній частині.

Другий горщик — яйцевидний, темнокоричневого кольору з дуже закопченими стінками (рис. 15, 2). Горщик орнаментований відбитками шнура. На внутрішній та зовнішній поверхнях добре помітні сліди згладжування глини пучком трави або соломи.

Поховання 7 (ката콤бне). При зачистці материка була помітна пляма з дуже нечіткими контурами, в якій були вкраплені дуже дрібні грудки червоної фарби. Трохи глибше пляма зникла, але на глибині 0,35 м в цьому ж місці стали помітні більш крупні грудочки фарби, і на глибині 0,4 м був виявлений кістяк. Контурів могильної ями так і не вдалось простежити.

Кістяк поганої збереженості частково порушені ямою поховання 8. Він лежав на спині, з сильно підігнутими ногами, черепом на схід. Збереглись кістки правої руки, що лежала вздовж тулуба і була трохи відведена в лікті. На хребцях, трохи вище таза, лежав великий кремінний ніж, розломаний, з світлого кременю, який мав незначну патину. Довжина його — 23,5 см, ширина — 3,2 см, товщина 0,6 см. Краї ножа заточені старанною дрібною ретушшю (рис. 16, 3).

Поховання 8 (ката콤бне) знаходилось в ґрунтовій ямі з нечіткими контурами, яка частково зіпсувала поховання 7.

Кістяк лежав на глибині 0,8 м від поверхні материка (на 0,35 м глибше поховання 7), черепом на південь, на правому боці. Права рука була витягнута вздовж тулуба, ліва — зігнута в лікті, кисть лежала на ліктьовій кістці правої руки. Ноги були скорчені. Кістяк пофарбований.

Поховання 9 (бронза) знаходилось на глибині 1,4 м в прямокутній ямі глибиною 0,2 м і розмірами 1,7×1 м, орієнтованій з сходу на захід.

Кістяк лежав на спині, черепом на захід, руки були витягнуті вздовж тулуба, трохи від-

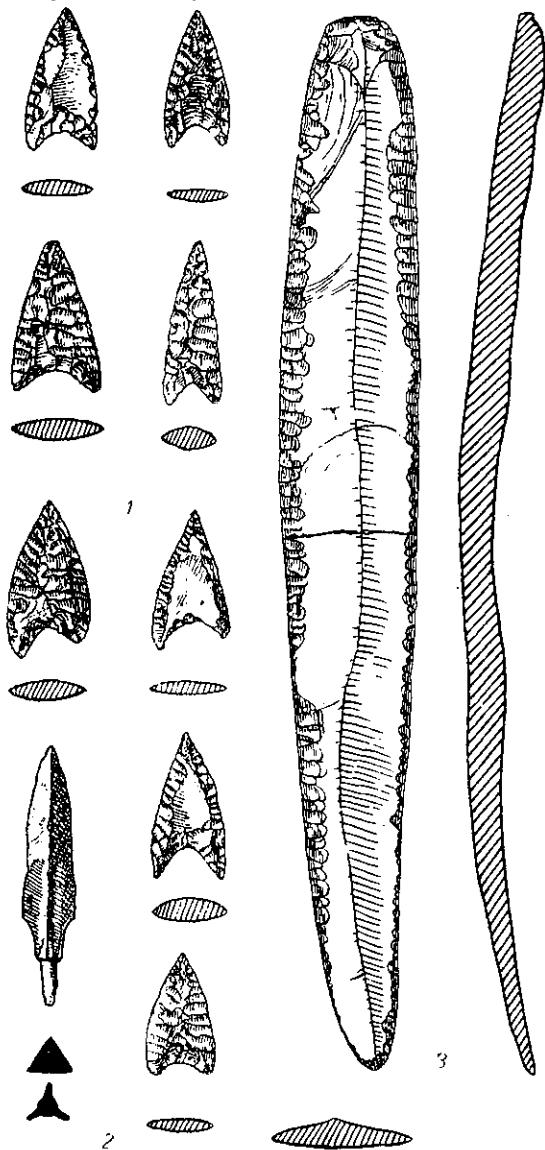

Рис. 16. Курган № 8.

1 — кремінні наконечники стріл з поховання 6;
2 — залізний наконечник стріли з насипу; 3 —
кремінний ніж з поховання 7.

ведені в ліктях, ноги — розвернуті в колінах, ступні зведені докупи. Кістяк пофарбований. Фарба простежена й на дні ями.

Поховання 10 (ката콤бне) знаходилось в неглибокій (0,15—0,20 м) чотирикутній материковій ямі, розмірами 1,8×0,85 м, орієнтований з північчі на півден. Кістяк був зруй-

нований, збереглись лише гомілка та пальці ніг. Він був скорчений і орієнтований на північ. Кістки сильно пофарбовані, багато фарби було і на дні могильної ями. В північно-західному кутку ями лежало купкою вісім кремінних наконечників стріл з поглибленим на основі та ретушшю з обох боків (рис. 16, 1).

Поховання 11 (скіфське) знаходилось в зруйнованій скарбошукачами катакомбі. Від прямокутної вхідної ями йшов поперечний підбій, в заповненні якого виявлені розрізнені людські й конячі кістки, залишки залишків предметів та сім бронзових тригранних наконечників стріл, три з яких мали внутрішні втулки і рівні бокові грані, а один був жаловидний з внутрішньою втулкою, а також три жаловидні наконечники з короткими зовнішніми втулками. При вістрях стріл збереглись частини деревок.

Поховання 12 (VII ст. до н. е.) Вище материка, майже на рівні древнього горизонту виявлене дитяче поховання.

Кістяк був зовсім зотлілий. За кістяковою трухою можна допускати, що він лежав черепом на захід у випростаному положенні на спині. Біля черепа стояла нижня частина невеликої шароподібної глиненої посудини чорного кольору з глянцеваною поверхнею та інкрустованим орнаментом (рис. 15, 6).

Курган № 9

Курган знаходився в східній частині могильника на садибі колгоспника І. Кравченка. Незважаючи на те, що курган розорюється, насип досить добре зберіг свою форму. Висота його — 1,3 м, діаметр — 22—24 м.

Під самим краєм насипу кургана навколо нього проходив рівчик шириною 25—35 см, глибиною 12—16 см, який утворював коло діаметром близько 7 м. В південно-східній частині кургана цей кільцевий рівчик перетинався прямим рівчиком, який йшов з південного заходу на північний схід. Цей рівчик мав таку ж глибину й ширину і виходить за межі кургана. Другий рівчик був простежений за 8 м на південний схід від кінця насипу кургана, потім він повертає на північ. Складається враження, що ці рівчики не мають відношення до кургана і являють собою ходи якоїсь крупної тварини, можливо, видри.

В кургані було два скіфських поховання.

Поховання 1 (скіфське) — центральне — знаходилось в центральній частині кургана. Тут були виявлені дві прямокутних темних плями, орієнтовані з північного сходу на південний захід на відстані 3 м одна від одної, розмірами: північно-східна — 2,5×1 м,

південно-західна — $2,8 \times 1$ м. Північно-східна пляма була перекрита викидом жовтої глини товщиною до 0,8 м. На поверхні цього викиду різко виділялась овальна чорна пляма розмірами $1,4 \times 0,85$ м. Обидві прямокутних плями — вхідні в катакомбу.

Південно-західний вхід мав вигляд колодязя глибиною 2,7 м з вертикальними стінками. На цій глибині знаходився круглий в перетині лаз в катакомбу, дно якої було на 0,5 м нижче від дна колодязя.

Дно північно-східної вхідної ями мало невеликий схил в бік катакомби і закінчувалось коротким коридором (довжина — 1,6 м), що мав склеписту стелю. Коридор був щільно забитий жовтою глиною, в якій була добре помітна чорна кругла пляма грабіжницького ходу, що йшов з поверхні кургану вздовж східної стіни вхідної ями. Ця стіна, починаючи з $\frac{1}{3}$ глибини, була поколупана і мала численні поглиблення — сліди шукань грабіжниками входу до катакомби.

Катакомба складалася з двох камер, відділених одна від одної перегородкою з материкового лесу, яка збереглася лише біля східної стіни на всю висоту катакомби і утворювала ніби поріг в останній її частині. Біля західної стіни ознаки перегородки не прослідковувались зовсім. Важко визначити призначення цієї перегородки, тобто з'ясувати питання, чи маємо ми в даному випадку дві самостійні камери, чи одну, що складалася з двох частин, які мали окремі входи.

Обидві камери округлі з східного боку, прямокутні з західного і мають майже однакові розміри: східна — $3,2 \times 2,4$ м і західна — $3,4 \times 2,6$ м.

Склепіння в обох камерах обвалились, але є всі підстави гадати, що вони були не нижчі 1,8 м.

На долівках обох камер, а також в проході та в обох ямах збереглись залишки рослинних плетених циновок, що вкривали долівку й стіни камер і ям. До стін ці циновки кріпились дерев'яними кілочками.

В південно-західній камері було п'ять черепів, чотири з яких лежали в південно-західному кутку і один — в північно-східному. Вся долівка цієї камери була вкрита людськими кістками, що лежали без всякого порядку. Лише біля північної стіни, біля перегородки, лежали в анатомічному порядку кістки людської грудної клітки й половина таза. Судячи з цієї знахідки, кістяк був орієнтований на захід. Біля чотирьох черепів лежало велике кругле бронзове дзеркало з дерев'яною ручкою діаметром 14,8 см. Ручка мала ширину 2,5 см. Лицевий бік дзеркала трохи ввігнутий, ручка (від неї

залишилось лише кілька уламків дерева, просякнутих окислами міді) прикріплювалася до дзеркала з допомогою мідної дротяної петлі.

Зворотний бік дзеркала зберіг на собі залишки шматків сплетеної з рогози циновки, що прилипли до нього. Плетена вона у формі ромбиків з стороною 3 см (рис. 17, 1). На зворотному боці дзеркала по самому його краю є невелике потовщення — рантик з радіальними насичками.

В північно-східному кутку другої камери знаходився один череп, навколо нього лежали

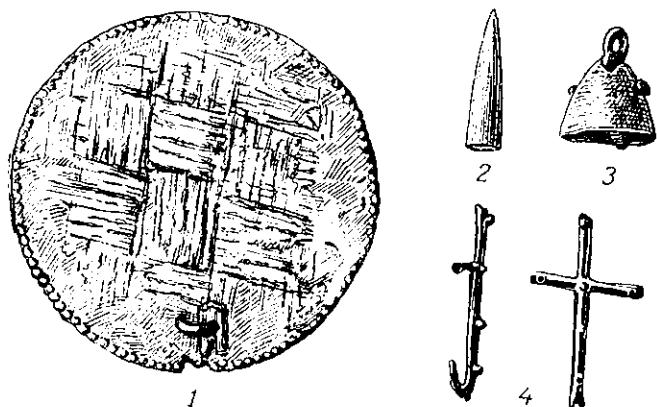

Рис. 17. Речі з поховання I кургана № 9.

1 — бронзове дзеркало з слідами циновки; 2 — кістяний наконечник стріли; 3 — бронзовий бубонець з залізним сердечником; 4 — хрестовидний предмет.

18 бронзових тригранних наконечників стріл і бронзове колечко. Біля східної стіни був знайдений бронзовий литий хрестоподібний предмет з гачком в нижній частині та Т-подібним пристроєм для прикріплення його до пояса (рис. 17, 4). На протилежному до гачка боці є чотири гульки, що імітують заклепки. Слід гадати, що цей предмет призначався для підвішування до пояса, найвірогідніше, сагайда.

На долівці коридора лежали три точених з кістки наконечники стріл (рис. 17, 2) та пластина з м'якого каменю овальної форми з однією плоскою та другою трохи випуклою сторонами. Вздовж краю пластини по всьому її периметру були просвердлені маленькі отвори, з допомогою яких вона пришивалася до якоїсь основи.

В грабіжницькому ході було знайдено кістяну обкладку лука у вигляді тонкої пластини, півкруглої з одного боку, довжиною 20 см і шириною 1,8—0,7 см, бронзовий литий дзвіночок з вушком і залізним серцем на залізній осі. Дзвіночок мав висоту 4,5 см; висота вушка — 1 см, діаметр основи — 3,8 см (рис. 17, 3).

Поховання 2 (скіфське) знаходилось на відстані 6 м на південь від центра. В насипі без

ознак могильної ями на глибині 0,8 м лежав дитячий череп лицевими кістками вниз. Кістяк був сильно зруйнований часом. Очевидно, похований лежав простягнутий ниць, головою на захід. Над кістяком, на 12 см вище черепа, знайдена велика скляна намистина діаметром 2,5 см з наліпними кульками розміром з горошину. Зліва від черепа лежали дві намистини з вічками, а також овальний кавалок черепашки *Unio* з просвердленою дірочкою.

Курган № 10

Курган розташований недалеко від кургана № 6. Він сильно розораний, і насип його ледве помітний. Сучасна висота насипу 0,25—0,4 м

планки. Кістяк був орієнтований на північ, руки — простягнуті вздовж тулуба, ноги — витягнуті.

Біля плечової кістки правої руки лежали великі залізні ножиці (рис. 18, 2), під кистю лівої руки — кругле бронзове дзеркало діаметром 7,9 см (рис. 18, 1). Біля скроні знайдені дві бронзові сережки, під черепом — бронзове дротяне кільце. На правій стегновій кістці, зліва від кисті, лежав залізний ніж з довгою дерев'яною ручкою (рис. 18, 3), біля ступні правої ноги — сильно окислений бронзовий предмет з тонкого листа (можливо, залишок наколінника). На ногах похованого були шкіряні шиті чоботи, низ яких нагадував чувяки. Від ступні до колін збереглись залишки тов-

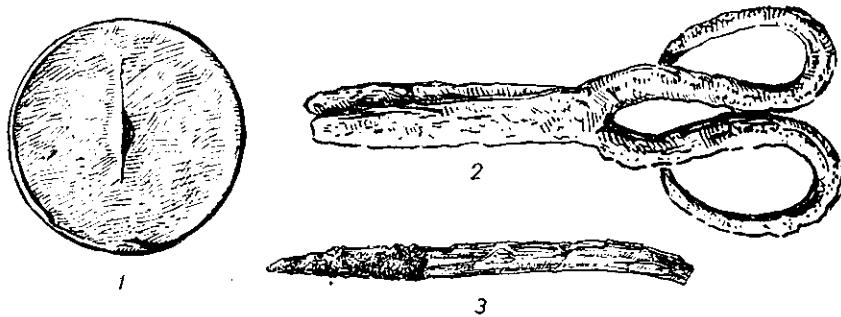

Рис. 18. Речі з поховання 2 кургана № 10.
1 — бронзове дзеркало; 2 — ножиці; 3 — ніж з дерев'яною ручкою.

при діаметрі 14—16 м. В кургані було чотири поховання: одне часу бронзи, два скіфських та одне кочівницьке.

Поховання 1 (катаомбне?) — парне, орієнтоване на північний-північний схід, знаходилось безпосередньо під черноземом. Ознак могильної ями не виявлено. Обидва кістяки лежали в зовсім одинакових позах один за одним, на лівому боці, у скорченому положенні. Черепи лежали на лівих скронях, руки були простягнуті і трохи відведені від тулуба, ноги — зігнуті в колінах.

Поховання 2 (кочівницьке) — впускне в центр кургана знаходилось на глибині 1,4 м. Кістяк лежав у ящику з тоненьких дощечок, обтягнутих зовні корою. Поверх тіла були покладені поперек ящика сім вузеньких і тоненьких дощечок. Цілком вірогідно, що ящик мав символізувати човен, бо в одному кінці (під шийними хребцями кістяка) бокові планки сходились кутом, що нагадував ніс човна, а з другого боку ящик закінчувався планкою, що нагадувала корму. Голова похованого знаходилась за межами ящика. Під черепом збереглись залишки тонкої, дуже густо плетеної вовняної тканини, що лежала згорнута в кілька рядів, під тканину були підкладені дерев'яні

стої вовняної тканини типу войлока. Безпосередньо над кістяком в засипці могили лежали залізні вудила, що складалися з двох частин.

Обличчя похованого було закрито тканиною типу парчі з золотими нитками, що йшли в одному напрямі. Тканина закривала частину тім'я, лоб, очі і спускалась до рота, на нижній щелепі слідів її вже не було, з правого боку тканина покривала скроню. На лицевих кістках та переніссі вона утворювала кілька складок, а в решті місць лежала в один шар.

Поховання 3 (скіфське) — дитяче — знаходилось на північний схід від центра кургана в нижній частині курганного насипу і було зовсім зруйноване. Кістяк, слід гадати, був орієнтований на північний захід. Лежав він на спині, права рука була простягнута вздовж тулуба, ліва — також витягнута. Біля правої скроні знайдена сережка з бронзового дроту і трьома нанизаними на неї намистинами, дві з яких — скляні з вічками і одна — бронзова — кругла.

Біля шийних хребців лежало 16 пронизок та сім намистин, три з яких — з вічками. На грудях лежала велика блакитна скляна намистина діаметром 1,5 см та керамічна конусо-

видна намистина з трьома білими вічками.

Зліва від ліктьової кістки лівої руки лежав залізний ніж з кістяною полірованою ручкою.

Поховання 4 (скіфське) знаходилось безпосередньо під похованням 2 на глибині 2,3 м в материковій ямі розмірами $2,5 \times 1,4$ м і глибиною 0,7 м від поверхні материка. Яма була орієнтована з сходу на захід. В ямі було три кістяки — два — дорослих і один дитячий.

Простягнуті кістяки дорослих лежали поруч, черепами на захід. За їх черепами лежало кінське м'ясо, а за ним — дитячий кістяк, черепом на південний захід — захід з простягнутими руками і трохи зігнутими в колінах ногами.

Біля шийних хребців дитячого кістяка було три намистини і п'ять пронизок, що зовсім розклалась. На кістках коня лежав залізний ніж, на південь від кістяка лежав залізний наконечник списа дуже поганої збереженості.

На ключиці північного кістяка (дорослого) лежала велика блакитна інкрустована намистина, біля лівого плеча — два бронзових наконечники стріл. Біля лівої скроні цього кістяка знайдена тонка дротяна овальна бронзова сережка розмірами $2,5 \times 2$ см.

Курган № 11

Цей курган знаходився біля кургана № 7. Насип його ледве помітний, не вищий 0,2 м, діаметр — 12—14 м. Під насипом кургана була зовсім зруйнована катакомба скіфського часу, в якій знайдені уламки родоської амфори (рис. 15, 7).

Курган № 12

Курган знаходиться в центрі групи на відстані 6—7 м на північний захід від кургана № 10. Висота його — 0,25—0,30 м, діаметр — 9—10 м. В кургані було три поховання: одне кочівницьке та два скіфські.

Поховання 1 (кочівницьке) знаходилось на відстані 4,5 м на південний схід від центра. В темній плямі невизначененої форми на глибині 1,1 м знаходився витягнутий на спині кістяк черепом на захід. Руки були простягнуті вздовж тулуба.

Біля правої скроні знаходилась сережка з тоненького бронзового дроту, на грудній клітці було чотири бронзових сферичних гудзики. Нижче — між лікtem лівої руки і ключицею лежали великі ножиці з штифтом. На ногах були залишки шкіряного взуття типу чувяків з довгим тонким носком, загнутим дотори. Залишки шкіри, мабуть, від пояса, були помітні на хребцах трохи вище таза.

Поховання 2 (скіфське) знаходилось на відстані 1 м на південний схід від центра. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 1,1 м в жовтуватому підґрунті було три кістяки: один кістяк дорослого та два дитячих.

Кістяк дорослого лежав на спині, черепом на захід, з простягнутими руками і зігнутими ногами. Біля шийних хребців виявлена дуже поганої збереженості прикраса з тонкого бронзового дроту, зігнутого петельками. Складалось враження, що ним був обшитий комір одягу.

З лівого боку від кістяка дорослого лежав простягнутий на спині кістяк дитини черепом за захід. На грудній клітці його було 15 склянин пронизок, з лівого боку на рівні таза лежало дуже поганої збереженості глиняне біконічне пряслице, біля плеча — свинцеве пряслице та залишки якогось дерев'яного предмета.

За черепами цих кістяків лежав кістяк другого підлітка, орієнтований на південний-південний захід. Біля шийних хребців його знайдено вісім кольорових намистин. Кістяк цей був перекритий кінськими кістками. Очевидно, частина туші коня була покладена поверх тіла підлітка. На кістках коня лежав залізний ніж з неохайнозробленою кістяною ручкою.

Поховання 3 (скіфське) знаходилось на відстані 5 м на північний захід від центра. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 1,2 м лежали кістки людини і коня. Серед кісток знайдені залишки залізного ножа та тригранний бронзовий наконечник стріли з внутрішньою втулкою.

Курган № 13

Курган знаходився в центрі могильника між курганами № 11 та № 6. Насип його зберігся дуже погано. Сучасна висота кургана — 0,2—0,25 м, діаметр — 14 м. В кургані було чотири скіфських поховання.

Поховання 1 (скіфське) знаходилось на відстані 7 м на південний схід від центра. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 1,5 м в підґрунті лежав витягнутий на спині кістяк дитини черепом на північний захід — захід, руки були трохи зігнуті в ліктях. На 0,4 м вище черепа стояла мініатюрна мисочка, покрита кришечкою, і поруч — невелика глинняна посудинка з прямими трохи відігнутими вінцями. Обидві — коричневого кольору (рис. 19). На боковій стінці посудинки є отвір з конусовидним соском. Це, найвірогідніше, була соска.

Поховання 2 (скіфське) знаходилось на відстані 0,5 м на північ від центра. Тут виявлено

зовсім зруйноване поховання в ґрунтовій ямі розмірами $2,2 \times 1,6$ м, глибиною 2,25 м.

Поховання 3 (скіфське) знаходилось в поперечній катакомбі з входною ямою довжиною 2,05 м, ширину 0,5 м, глибиною 2,25 м, орієнтованою з сходу на захід. В північній стіні входної ями вздовж всієї стіни проходила щілина — вхід в катакомбу.

Долівка катакомби знаходилась на 0,25 м нижче дна входної ями. Камера катакомби розмірами $2,8 \times 1,5$ м, висотою 0,75—0,65 м (в центрі) мала овальну форму і склеписту стелу.

По центру катакомби лежав простягнутий на спині кістяк черепом на захід. На руках похованого біля зап'ясть були браслети з круглого бронзового дроту: на правій — з плоскими нез'єднаними кінцями, що підходили один

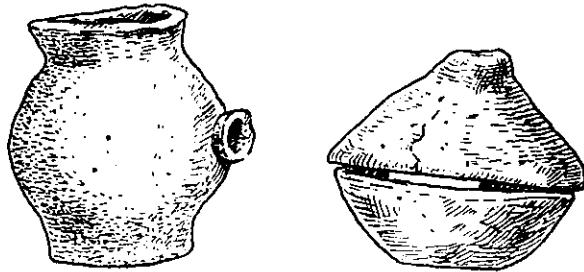

Рис. 19. Курган № 13. Посудини з дитячого поховання I.

до одного впритул, на лівій — такий самий браслет, але з кінцями, що підходили один за другий на три четверті оберту. Біля лівої скроні лежала тоненька дротяна бронзова сережка діаметром 3 см. На кістках грудної клітки було багато скляних намистин, з яких вдалося взяти лише вісім. За головою біля західної стіни катакомби лежали кінські кістки, а на них — залізний ніж. На північ від цих кісток було знайдено чотири свинцевих пряслиця, або ворворки, та одне глиняне.

Поховання 4 (скіфське) знаходилось на відстані 1 м на південний захід від центра. Ознак могильної ями не виявлено. В насипі на глибині 0,85 м лежав простягнутий на спині кістяк дитини черепом на північний захід. Біля шийних хребців знайдено кілька дрібних скляних намистин різного кольору.

Курган № 14

Курган давно розорюється. Він зовсім не зберіг своєї форми, насип ледве помітний. В кургані було чотири поховання: два християнських (1 та 2), одне часу бронзи і одне скіфське.

Поховання 3 (катакомбне) знаходи-

лось в центрі кургану. На глибині 1,26 м від поверхні кургану позначилась яма овальної форми розмірами $2 \times 1,5$ м, орієнтована з півночі на південь. На глибині 0,75 м в центрі ями лежало два роги бика. На глибині 2,15 м в східній стіні ями був східець, на якому лежало дві надзвичайно масивних гомілки бика¹. На цій самій глибині в західній стіні визначився вхід в катакомбу.

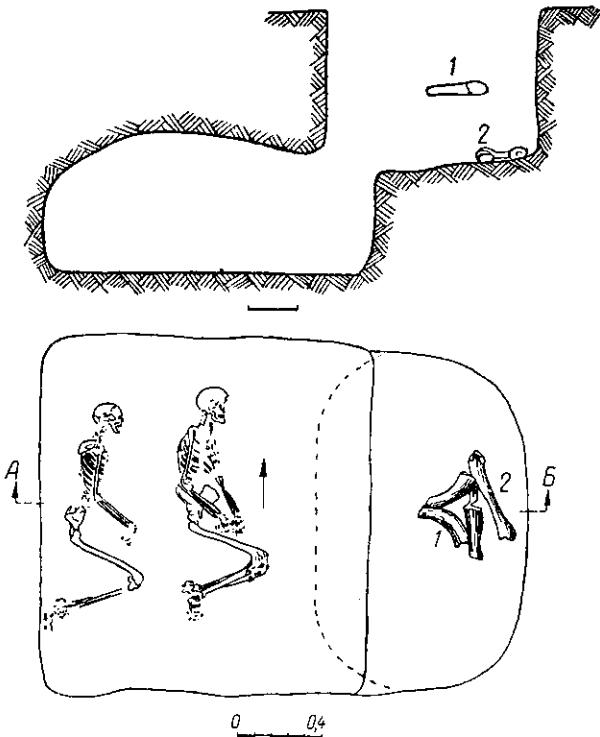

Рис. 20. Курган № 14. План і розріз катакомби поховання 3.
1 — роги бика; 2 — кістки бика.

Катакомба була прямокутна в плані. Розміри її — $2 \times 1,8$ м. Висота склепіння — 1 м (рис. 20). Катакомба була не засипана і заповнилась на $\frac{1}{3}$ своєї висоти шаруватим чорноземом. Долівка катакомби була зовсім рівна і знаходилась на глибині 2,85 м від сучасної поверхні.

В катакомбі знаходилось два кістяки що лежали поруч в одинаковому положенні — скочені на лівому боці. Обидва кістяки пофарбовані. Грудки фарби знайдені й на долівці катакомби. Більшість з них розчинилася і пофарбувала в червоний колір всю долівку.

Поховання 4 (скіфське) знаходилось на відстані 1,2 м на північ від поховання 3. Тут на глибині 1,55 м виявлено зруйнований

¹ За визначенням І. Г. Підоплічка, кістки належали бику, близькому до червоної української породи.

кістяк без ознак могильної ями. Між кістками знайдено два бронзових наконечники стріл, бронзове кільце та проіржавілій залізний ніж з кістяною ручкою.

Курган № 15

Курган розташований в північній частині могильника, біжче до берега р. Базавлука. Його насип майже не зберігся. В кургані було чотири поховання часу бронзи. На відстані 3 м на північний схід від центра курганна на древньому горизонті виявлено кам'яний чотирикутний ящик розмірами $2,2 \times 1,55$ м без кришки, зроблений з вертикально поставлених плит пісковика. Поховання в ящику не було.

Поховання 1 (бронза) знаходилося в північно-східній частині курганна на глибині 1 м від сучасної поверхні. Ознаки могильної ями не виявлено. Тут в підгрунті лежав витягнутий на спині кістяк поганої збереженості черепом на північний захід.

Поховання 2 (ката콤бне) знаходилось на відстані 4 м на північний схід від центра. В прямокутній ґрутовій ямі з заокругленими кутами, орієнтованій з північного сходу на південний захід, розмірами $1,7 \times 1,3$ м лежав скорочений на правому боці кістяк черепом на південь. Права рука була протягнута до стегна, ліва — зігнута в лікті. Кістяк пофарбований, грудка червоної фарби лежала біля потиличних кісток.

За плечима похованого лежав на боці ліпний горщик з невеликими слабо відгнутими вінцями, похилими плічками та невеликим плоским денцем. На зовнішній поверхні горщика та всередині є сліди вигладжування гребінцем. Плічка його орнаментовані відбитками шнурка, що йдуть трьома паралельними лініями. Дві таких лінії проходять біля денця.

Поховання 3 (бронза) знаходилось на відстані 2 м на схід від центра. В чорноземі на глибині 0,5 м було виявлено парне поховання поганої збереженості. Поховані лежали у витягненому положенні головами на схід повернуті один до одного відповідно на правому та лівому боках.

Поховання 4 (зрубне) знаходилось на відстані 0,6 м на південь від поховання 3. В ямі, контури якої не простежувались, лежав кістяк на спині, черепом на захід. Руки були трохи зігнуті в ліктях, ноги зігнуті і повернуті вправо. Кістяк пофарбований.

Біля кісток правого плеча знаходилась частина сірого горщика з невеликим денцем. Плічка й вінця його не збереглись. У верхній

частині горщик був орнаментований трьома глибокими довгастими заглибинами.

Курган № 16

Курган розташований безпосередньо біля кургана № 15, але ще ближче до ріки, і є крайнім в групі. Насип зберігся дуже погано, висота курганна — 1,9—1,1 м.

В південно-східній частині курганна лежали дві переміщених кам'яних плити розмірами $2,2 \times 1,1 \times 0,3$ м. В кургані було три поховання катакомбного часу.

Поховання 1 (ката콤бне) знаходилось на відстані 5,6 м на південний-південний захід від центра в прямокутній ямі розмірами $1,5 \times 0,45$ м на глибині 0,65 м від рівня материкового суглинку. В ямі знаходився сильно скорочений на правому боці кістяк черепом на північ. Череп був трохи піднятий і на лівій скроні мав великий древній пролом. Руки витягнуті вздовж тулуба з сильно зігнутими в бік тулуба кистями. Кістяк пофарбований.

В північно-східному кутку ями лежав на боку горщик з широкою шийкою світлокоричневого кольору з трохи відгнутими вінцями, похилими плічками та плоским дном. По плічках і боках горщик орнаментований наколами гребінця в ялинку.

Біля шийних хребців і на грудній клітці похованого від нижньої щелепи і до тазу лежали в ряд кістяні намистини-пронизки з спіральними нарізками, квадратні й прямокутні плоскі кістяні намистини. Цілком вірогідно, що ці прикраси були вплетені в косу.

Біля лікті правої руки лежало чотири амулети із зубів собаки. Під хребтом на рівні нижнього краю лопаток лежав ще один такий амулет із стесаним до половини внутрішнім боком і випиленою петелькою для привішування, тут же лежала молоткоподібна шпилька, або амулет, з рогу оленя.

Поховання 2 (ката콤бне) знаходилось на відстані 2 м на захід від центра. В прямокутній материковій ямі розмірами $1,45 \times 1,05$ м на глибині 0,65 м лежав сильно скорочений на лівому боці кістяк черепом на південний захід — захід з витягнутими руками. Кістяк пофарбований.

Поховання 3 (ката콤бне) знаходилось на відстані 2 м на південний захід від центра. В прямокутній ґрутовій ямі, частково зруйнованій сучасною ямою, лежав на спині кістяк черепом на північний схід — схід. Права рука була простягнута вздовж тулуба, ліва — зігнута в лікті, кисті обох рук були зведені

докупи, ноги скорчені і повернуті вправо. Кістяк пофарбований.

Курган № 17 (скіфський)

Курган знаходився посередині вулиці Набережної. Зовні він був майже непомітний. Мешканці села згадують, що він мав колись високий насип. Місце, де був курган, розкопане квадратом 16×10 м.

В південно-східній частині розкопу був невеликий рівчак шириною 0,5 м і глибиною 0,3—0,4 м, що проходив навколо кургана. В цьому рівчаку були знайдені дві нижніх щелепи коня. В кургані було одне скіфське поховання, яке знаходилось майже в центрі кургана в подовжній катакомбі з прямокутною глибокою входною ямою, орієнтованою з заходу на схід, розмірами $1,6 \times 1$ м, глибиною 3,6 м. В східній частині її починався коридор, що вів до катакомби. В коридорі було чотири східці висотою відповідно: 0,8, 0,7, 0,6 та 0,5 м.

Камера катакомби мала чотирикутну форму з ніби зрізаним північно-західним кутом. Долівка її була трохи заглиблена в центрі і мала розміри $2,85 \times 1,8$ м. Склеписта стеля катакомби знаходилась на висоті 1,4 м (в центрі). Катакомба була пограбована через входну яму. На долівці її були розкидані кістки одного людського кістяка. В анатомічному порядку лежали лише кістки однієї ноги. На цій підставі можна припустити, що похований лежав на спині, головою на схід.

На долівці катакомби було знайдено два бронзових тригранних наконечники стріл з внутрішньою втулкою, дві намистини — одна скляна з вічками і одна пастова, — а також бронзову сережку з кістяною підвіскою.

Курган № 18

Курган був розташований на захід від курганів № 19 та № 27. Насип його мав форму кульового сегмента висотою 1,3—1,4 м та діаметром близько 24 м.

В західній половині кургана на глибині 1,1—1,3 м (на рівні древнього горизонту) простежувався коритоподібний рівчак глибиною 0,5—0,7 м і шириною 0,8—1 м, що проходив по периметру кургана. У рівчаку в різних місцях і на різних рівнях лежали окремі кінські кістки і амфорні черепки. На лінії центр — захід рівчак обривався. Тут на рівні древнього горизонту лежали купкою три плоскі камінні плити (одна гранітна і дві з черепашника). На плитах та біля них лежало багато амфорних черепків, з яких потім було реставровано дві амфори.

В кургані виявлено п'ять поховань, з них три — часу бронзи та два скіфських.

Поховання 1 (скіфське) знаходилось на відстані 7 м на південний схід від центра. Тут була поперечна катакомба глибиною 2,1 м від древнього горизонту, яка мала прямокутний вхід розмірами $1,8 \times 0,45$ м, орієнтований з північного сходу на південний захід. Камера катакомби, овальна в плані, трохи розширювалась на південний захід щодо входної ями. Її розміри — $2,5 \times 0,55$ м.

В катакомбі лежав кістяк, простягнутий на спині, черепом на захід. Права рука була простягнута вздовж тулуза, ліва — зігнута в лікті; кисть її лежала на зап'ясті правої руки. З лівого боку кістяка, між ребрами, знайдений бронзовий тригранний наконечник стріли.

За черепом лежали кістки кози або вівці і на них — горбатий залізний ніж з кістяною добре полірованою ручкою.

Поховання 2 (скіфське) знаходилось на відстані 5,4 м на північний-північний схід від центра в поперечній катакомбі. Катакомба мала камеру значних розмірів з півкруглою південно-західною стіною (проти входу) розмірами $5,5 \times 4,5$ м. Висоту стелі простежити не вдалось, оскільки склепіння її обвалилось.

Вхідна яма була прямокутна, довга стіна її дорівнювала ширині катакомби (4,5 м), ширина — 1 м. Дно входної ями, як і долівка катакомби, були на глибині 2,7 м від рівня древнього горизонту.

В центрі кургана була кругла яма, яка частково зруйнувала поховання 4. Від неї в бік катакомби було два грабіжницьких ходи, круглих в перетині, діаметром 0,8—0,95 м. Один з них (західний) не досягав катакомби і закінчувався на відстані 0,3 м від неї, другий (східний) входив у катакомбу на висоті 1,25 м від її долівки. Крім того, у вхідній ямі був простежений і третій грабіжницький хід, який також вів у катакомбу.

В заповненні катакомби (вона розкопувалась ямою з поверхні землі) починаючи з глибини 1,8 м (1 м вище рівня долівки) почали зустрічатись розрізнені кістки людини, коня та бика. На долівці катакомби біля самого входу лежали два людських черепи. Біля черепів були знайдені два бронзових вістря стріл, уламки залізних предметів, втулки списів або дротиків, уламки двох чорнолакових посудин, дві скляні намистини та тоненька золота бляшка з тисненим зображенням грифона і дірочками по краях для нашивання (рис. 21,3).

Очевидно, катакомба була пограбована двічі: перший раз через хід у вхідній ямі, а вдруге через хід з вершини кургана. При дру-

гому пограбуванні склепіння камери вже було частково обвалене.

Поховання 3 (катакомбне) знаходилось в центрі кургана на глибині 0,65 м від древнього горизонту, в підгрунті. Ознак могильної ями не виявлено. Тут лежав кістяк людини, витягнутий на спині, черепом на південний схід — схід. Біля черепа, трохи збоку, стояла глибока миска типу ринки з відбиткою ручкою, глянцьованою поверхнею, орнаменто-

кою відтягнутою ручкою, що мала горизонтальну дірочку для підвішування. По верхньому краю посудина була орнаментована в ялинку відбитками штампика (рис. 21, 5).

Курган № 19

Курган сильно розораний, сучасний діаметр його — 16—18 м, висота — 0,35 м. В насипі кургана на глибині 0,3 м дуже близько

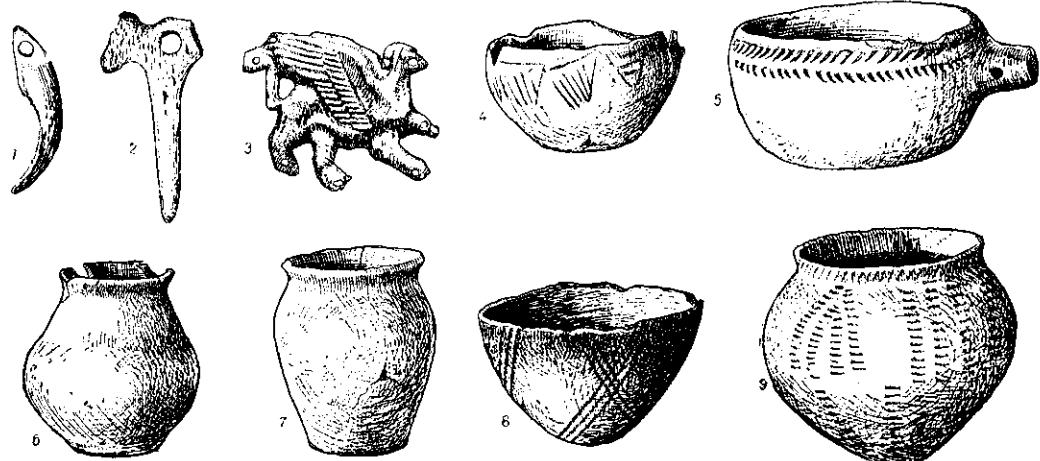

Рис. 21. Речі з курганного могильника в с. Кут.

1, 2 — курган № 16; поховання 1; 3 — курган № 18, поховання 1; 4 — курган № 18, поховання 3; 5 — курган № 18, поховання 5; 6, 7 — курган № 19, поховання 2; 8 — курган № 19, поховання 4; 9 — курган № 19, поховання 5.

вана дев'ятьма трикутниками, що спускалися від борозенки, проведеної трохи нижче краю мисочки до середини бічної поверхні. Трикутники заповнені рисками (вісімма вертикальними та однією горизонтальною) (рис. 21, 4).

Поховання 4 (ямне) — основне — знаходилось під похованням 3 в ґрутовій прямокутній ямі розмірами 2,5×1,6 м і глибиною 1,55 м. Воно зруйноване грабіжницьким ходом, що йшов до катакомби. Похований, очевидно, лежав на спині, головою на схід з витягнутими вздовж тулуба руками і піднятими в колінах ногами, що впали потім вправо. Кістяк і дно ями сильно пофарбовані червоною фарбою. Біля лівої стегнової кістки лежала створка черепашки *Unio*, яка, можливо, була заповнена фарбою.

Поховання 5 (катакомбне) знаходилось на відстані 9 м на північний-північний схід від центра. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 1,5 м в материковій глині лежав кістяк дитини, частково зруйнований катакомбою поховання 2. Кістяк лежав на спині, черепом на схід. З правого боку грудної клітки стояла посудина чорного кольору з опуклими боками і широким дном та невели-

від поховання 1 знайдений ліпний горщик з відламаною верхньою частиною, майже прямыми боковими стінками і плоским дном, що мало великий закраєць. В глині велика домішка жорстви.

В кургані було п'ять поховань, з них чотири часу бронзи та одне скіфське.

Поховання 1 (бронза) знаходилось на відстані 5 м на схід від центра кургана. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 1 м лежав поганої збереженості кістяк, на спині, черепом на схід, із скорченими, повернутими вліво ногами.

Поховання 2 (скіфське) знаходилось поруч з похованням 1. Ознак могильної ями не виявлено. На рівні древнього горизонту на глибині 0,6 м лежав зовсім зруйнований кістяк. Від кістяка збереглись лише кістки ніг, орієнтовані стопами на захід. Біля гомілки стояв ліпний сірий горщик з невеликими відігнутими вінцями, слабо вираженою шийкою, круглою бічною поверхнею і плоским дном на невеликому піддонні. Стінки посудини були рівні і мали різну товщину. В глині виявлені домішки дрібного шамоту. Обпал добрий (рис. 21, 6).

Курган № 20 (скіфський)

Курган погано зберіг свою форму, його діаметр — 18—20 м, висота — 0,35—0,4 м.

В насипі кургана на глибині 0,5 м в чорноземі знайдено бронзову сережку, що складалась з двох дротяних кілець, на одне з яких було нанизано дві пастових намистини. На відстані 3 м на південний схід — схід від центра кургана. В прямокутній ґрунтовій ямі розмірами $1,8 \times 1$ м і глибиною 1,75 м від поверхні кургана лежав на спині кістяк, черепом на північний захід, з простягнутими руками і піднятими в колінах ногами, які потім упали вправо. На плечовій кістці правої руки трохи вище ліктювого суглоба лежала створка черепашки *Unio*.

Поховання 4 (ката콤бне) знаходилось на відстані 5 м на південний схід від центра. В ґрунтовій прямокутній ямі розмірами $1,4 \times 1,2$ м і глибиною 1,25 м лежав на лівому боці з підігнутими ногами кістяк, орієнтований на захід. Ліва рука була простягнута вздовж тулуба. Кістки правої руки лежали в неприродному положенні, так, ніби рука була вирвана з тіла разом з лопаткою.

Перед грудною кліткою стояла глибока ліпна мисочка, чорна всередині і коричнева зовні, з дуже вузьким денцем. По зовнішній поверхні мисочки була орнаментована чотирма симетрично розташованими навскісними хрестами, кожен з яких складався з трьох паралельних відбитків шнура. Орнамент вкривав всю поверхню і, мабуть, був заповнений (інкрустований) червоною фарбою (рис. 21, 8).

Поховання 5 (ямно-ката콤бне) — центральне — знаходилось в самому центрі кургана. В ґрунтовій ямі прямокутної форми розмірами $1,4 \times 1$ м і глибиною 1,15 м від поверхні кургана лежав кістяк, скорочений на лівому боці, черепом на північ. Перед грудною кліткою кістяка стояв перевернутий догори дном гостродонний горщик з невеликими майже вертикальними вінцями, вкритими навскісними рисками. Вся поверхня посудини була вкрита смугами з відбитків чотиризубого дрібного гребінця. По зовнішній і особливо по внутрішній поверхнях горщик був вкритий слідами розчесів гребінцем з ширими зубами (рис. 21, 9).

Перед лицевими кістками черепа лежали два кремінні відщепи, між тазовими і п'яточними кістками лежали кремінний однобічний скребок та чотири кремінних відщепи. Кістяк пофарбований, сліди фарби були помітні і на дні могильної ями.

В кургані було одне скіфське поховання, яке знаходилось майже в самому центрі кургана. Тут була виявлена вхідна яма в ката콤бу розмірами $2 \times 1,2$ м і глибиною 1,3 м, орієнтована з сходу на захід. В північній стіні вхідної ями знаходився вхід в поперечну катакомбу із склепистою стелею розмірами $4,3 \times 2,6$ м. Катакомба була пограбована через хід, зроблений в стіні проти входу. В ката콤бі знайдені розрізнені людські і кінські кістки.

Курган № 21

Курган знаходився майже в центрі могильника і мав ледве помітний насип. В кургані було чотири скіфських поховання.

Поховання № 1 (скіфське) знаходилось на відстані 6 м на південний-південний захід від центра в невеликій поздовжній ката콤бі. Вхідна яма глибиною 0,65 м, розмірами $1,35 \times 0,65$ м мала прямокутну форму і була орієнтована з північного заходу на південний схід. В північно-західній стіні її знаходився вхід в катакомбу, що мала розміри $1,1 \times 0,7$ м. В ката콤бі лежав випростаний на спині кістяк дитини. Зліва від кістяка лежала купка кісток кози або вівці.

Поховання 2 знаходилось на відстані 2 м на північний схід від центра кургана. Ознаки могильної ями не виявлено. На глибині 1,7 м лежав простягнутий на спині кістяк дитини черепом на південний захід.

Поховання 3 (скіфське) знаходилось на відстані 1,5 м на північний захід від центра кургана. Поховання розташоване в поперечній ката콤бі, яка після цього була щільно забита лесом. Катакомба мала прямокутну вхідну яму розмірами $1,7 \times 0,45$ м і глибиною 2,8 м, орієнтовану з південного заходу — західу на північний схід — схід. Камера катакомби овальна в плані. Розміри її — $2,1 \times 0,7$ м, склеписта стеля в центральній частині знаходиться на висоті 0,5 м. В камері лежав кістяк, простягнутий на спині, черепом на південний захід — захід. Біля ліктювого суглоба правої ру-

ки лежав бронзовий наконечник стріли, другий наконечник був знайдений трохи вище за п'ястя тієї ж руки між ліктьовою і променевою кістками. Трохи нижче таза, зліва, лежали кутою 13 бронзових наконечників стріл. Цілком можливо, що ці стріли лежали в сагайдаку.

За черепом лежали кістки вівці або кози, а на них — залізний ніж з дерев'яною ручкою.

Поховання 4 (скіфське) — парне — знаходилось в поздовжній катакомбі на від-

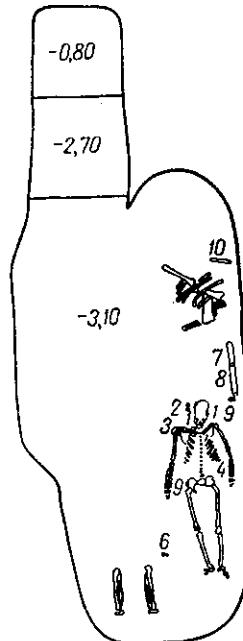

Рис. 22. Курган № 21.
поховання 4.

1—сережка; 2—пряслице; 3—
дзеркало; 4, 9—наконечники стріл;
5, 6—наконечники стріл; 7—
залізний меч; 8—ворвірка;
10—залізний ніж.

стані 4 м на південний захід від центра. Прямокутна входна яма мала розміри $2,1 \times 0,75$ м і глибину 4,9 м від поверхні кургана. Вхідна яма була орієнтована з сходу на захід. Вхід в камеру катакомби був виявлений на глибині 1,25 м.

Камера катакомби трохи зміщена на північ щодо входу, долівка її нижча від дна входної ями на 0,35 м. Камера майже прямокутна. Розміри її — $4,05 \times 2,2$ м. Стелья її склеписта і знаходиться на висоті 1,45 м (в центрі катакомби).

В катакомбі знаходилось парне поховання, камера була щільно забита лесом. Катакомба була пограбована грабіжниками через входну яму. Пограбованим і зруйнованим виявилось чоловіче поховання в центрі катакомби (віднього збереглись лише дві гомілки, що лежа-

ли в природному положенні в східній частині катакомби).

Частина вхідної ями і центральна частина катакомби були заповнені чорною землею із значними вкраплинами лесу. В цьому заповненні були знайдені окремі людські кістки, в тому числі — нижня щелепа.

В північній частині катакомби лежав випростаний на спині жіночий кістяк черепом на захід. За черепом лежали кістки коня і залізний ніж з кістяною ручкою. Зліва від черепа знаходився залізний меч з лезом довжиною 45 см і ширину 5 см. Рукоятка розкладася. На середній частині меча лежали боком дві кістяні ворвірки у вигляді зрізаних конусів з отворами в центрі. На місці, де мала бути ручка меча, лежали в кілька рядів 36 бронзових тригранних наконечників стріл, що були обернуті вістрями в бік ніг. Біля наконечників стріл збереглись залишки древок довжиною близько 45 см. Під залишками стріл і по боках була помітна зміна забарвлення ґрунту — наслідок розкладу сагайдака. Всі ці залишки вкривали собою меч. До чого відносились ворвірки, що лежали поверх меча, — до нього чи до сагайдака — сказати важко.

З правого боку від кісток скроні лежало ще дві ворвірки — одна кістяна і одна свинцева. З обох боків черепа, біля скроні, було по бронзовій сережці з скляними підвісками у вигляді інкрустованих кувшинчиків. Під правим плечем лежало бронзове дзеркало з дерев'яною ручкою. Біля кистей обох рук знайдені дрібні скляні намистини, якими були обшиті рукава одягу.

Біля лівого коліна похованого лежало 11 бронзових тригранних наконечників стріл. Цікаво відзначити, що біля жіночого кістяка сагайдак із стрілами був покладений за головою на мечі, а біля чоловічого кістяка лежав нижче таза з лівого боку.

В чорному заповненні катакомби знайдено кілька шматків заліза, форму яких визначити неможливо, залишки втулок списів або дротиків та уламки двох чорнолакових канфарів.

Курган № 22

Курган сильно розораний, його діаметр не перевищує 15 м, а висота — 0,4—0,5 м. В кургані було 10 скіфських поховань. Поховання 3, 5 і 6 знаходилися на відстані 1,5 м на північний схід від центра в ямах, що перерізували одну одну. Найбільш древнє з них поховання 5, що було майже вцент зруйноване ямами поховань 3 та 6.

Поховання 1 (скіфське) знаходилось на відстані 3 м на північний-північний захід

від центра. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 1 м в чорноземі виявлений простягнутий на спині кістяк дитини, черепом на південний захід. Біля черепа і на грудній клітці було шість скляних намистин з вічками.

Поховання 2 (скіфське) знаходилось на відстані 2 м на північ від центра. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 0,9 м в чорноземі лежав сильно зруйнований випростаний на спині кістяк дитини, черепом на захід. Біля тазових кісток знайдена одна скляна намистина з вічками.

Поховання 3 (скіфське) знаходилось на відстані 1,5—2 м на південний схід від центра кургану. В прямокутній ямі лежав зовсім

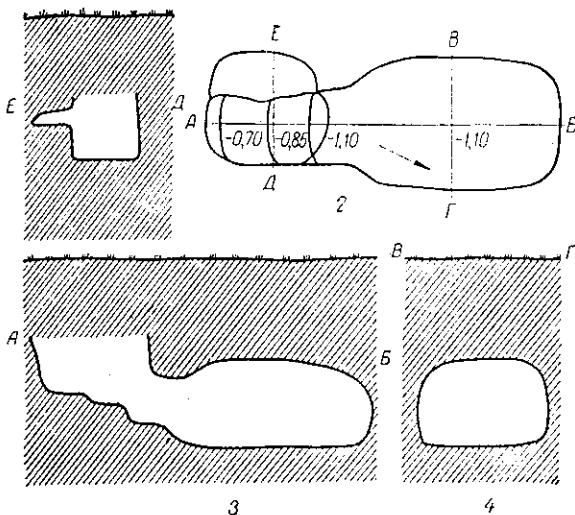

Рис. 23. Курган № 22, поховання 9.
1 — розріз по ЕД; 2 — план катакомби; 3 — розріз по АБ; 4 — розріз по ВГ.

зруйнований кістяк, орієнтований на захід. За черепом лежали кістки коня, а на них — залізний ніж з кістяною ручкою.

Поховання 4 (скіфське) знаходилось на відстані 5 м на південь від центра кургану. Поховання зруйноване вхідною ямою поховання 9.

Поховання було розташоване в ямі з невеликим підбоєм розмірами 1,1×0,9 м. В цьому підбої лежали порушені кістки дитини, між якими було знайдено кілька намистин, серед них — одна з вічками.

Поховання 5 (скіфське) знаходилось між похованнями 3 і 6. Зруйнований кістяк знаходився в овальній ґрунтовій ямі, орієнтованій з сходу на захід. Слід гадати, що він був простягнутий на спині, черепом на захід.

Поховання 6 (скіфське) знаходилось в овальній ґрунтовій ямі розмірами 2×0,65 м і

глибиною 1 м. Кістяк лежав випростаний на спині, черепом на захід. За черепом лежали кістки кози.

Поховання 7 (скіфське) знаходилось на відстані 2,5 м на південний захід від центра катакомби. Поперечна катакомба мала вхідну

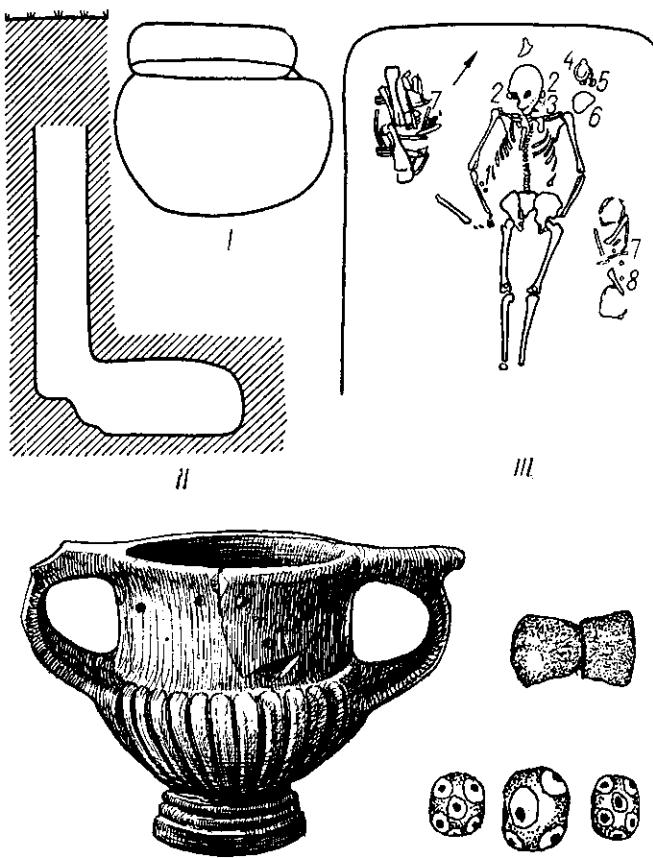

Рис. 24. Курган № 22.
I — план катакомб поховання 7; II — розріз катакомб; III — план поховання 9. Внизу — речі з поховання 9.

прямокутну яму розмірами 1,5×0,5 м і глибиною 4 м, орієнтовану з сходу на захід. В північній стіні вхідної ями була викопана овальна камера-підбій розмірами 2,0×1,3 м. Ката комба була розграбована через вхідну яму. В землі, що заповнювала її, знайдено бронзове кільце з трьома шишкоподібними виступами.

Поховання 8 (скіфське) знаходилось на відстані 3,7 м на північ від центра кургану. В підгрунті на глибині 1,1 м в овальній ямі розмірами 1×0,5 м лежав сильно зруйнований кістяк дитини, орієнтований на захід.

Поховання 9 (скіфське) знаходилось на відстані 5 м на південь від центра кургану.

Тут була виявленена входна яма до поздовжньої катакомби розмірами $1,5 \times 0,85$ м і глибиною 2,45 м, орієнтована з північ-північ-заходу на південь-південь-схід. В південно-східній стіні її, починаючи з глибини 1,8 м, були три східці. Коротеньке склеписте устя катакомби, зроблене в північно-західній стіні входної ями, мало висоту 0,6 м та ширину 1 м і з'єднувало входну яму з камерою катакомби. В західній стіні входної ями на глибині 1,24 м був низенький підбій овальної форми, що вдавався на 0,55 м в стіну. В підбої не було виявлено нічого. Його призначення невідоме.

Камера катакомби була прямокутна з округлими кутами. Розміри камери — $3,6 \times 1,6$ м. Вона мала склеписту стелю, що знаходилась на висоті 1 м. В центрі камери лежав простягнутий на спині кістяк з трохи зігнутими в ліктях руками, черепом на північ-північ-захід (ногами до устя).

Біля черепа з правого боку лежали кінські кістки, а на них — залізний ніж з кістяною ручкою. З другого боку лежали чорнолаковий канфар (рис. 24) і глиняне пряслице. Біля плечової кістки лівої руки знайдено кругле бронзове дзеркало, трохи зрізане в нижній частині. Біля скронь було по дротяній броузовій сережці. Нижче лівої сережки лежали купкою 26 скляних з вічками і пастових намистин. Трохи нижче ліктя лівої руки знайдено ще дві великих намистини, з яких одна різна пастова і одна скляна з вічками. Зліва від кісток ніг лежало два дитячих черепи і кілька трубчастих кісток дуже поганої збереженості. Складалось враження, що двоє немовлят лежали поруч головами в протилежні боки. Посередині між черепами немовлят лежали залізний ніж з кістяною ручкою та одна скляна намистина.

Поховання 10 (скіфське) знаходилось на відстані 3,6 м на північ від центра кургану в поперечній катакомбі. Входна яма, прямокутна в плані, мала розміри $1,25 \times 0,5$ м і глибину 2,6 м. Вона була орієнтована з північного заходу — заходу на південний схід — схід. В південно-західній стіні входної ями викопана катакомба-підбій, долівка якої мала форму трапеції (більша основа — 0,95 м, менша — 0,5 м). Біля південної стіни камери лежав випростаний на спині кістяк дитини, черепом на захід. Біля шийних хребців знайдено 21 скляну намистину. Цими намистинами був обшитий комір одягу.

Курган № 23

Курган був розташований дещо на схід від кургану № 1 з самого краю могильника, над шляхом. Курган давно розорюється, насип йо-

го зберігся погано. Висота кургану не перевищує 0,5 м, діаметр — 18 м.

В північній частині, під насипом кургану в підгрунті була розчищена невелика канавка, коритоподібна в перетині. Вона йшла по дузі з більшим, ніж курган, радіусом. В північно-західному та південно-східному секторах кургану канавка виходила за його межі. Загальна довжина її в межах курганного насипу — 15 м.

В центральній частині кургану на глибині 0,2 м був великий круглий в плані викид жов-

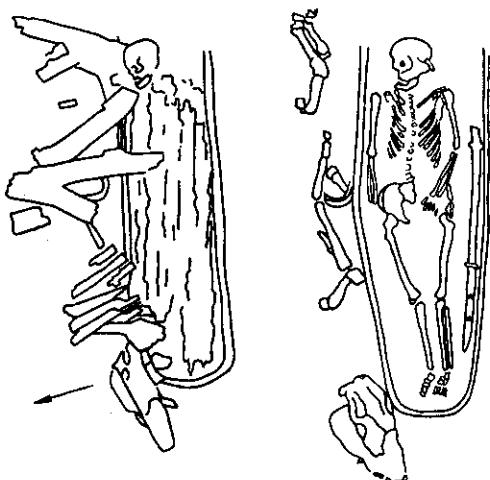

Рис. 25. Курган № 23, поховання 4.

тої глини діаметром близько 8 м і товщиною 0,6 м (в центрі). Викид утворився внаслідок копання грабіжниками ходу до центрального поховання (глибше цього викиду на рівні древнього горизонту були помічені прошарки жовтої глини — залишки викиду з центральної катакомби). В кургані було шість поховань: п'ять скіфських і одне кочівницьке.

Поховання 1 (скіфське) знаходилось на відстані 5 м на схід від центра кургану. На глибині 1,25 м в ямі яйцевидної форми лежав випростаний на спині кістяк дитини, черепом на захід.

Поховання 2 (скіфське) знаходилось на відстані 6 м на північ від центра кургану. В ямі з підбоєм розмірами $1,4 \times 1,2$ м і глибиною 2,2 м лежав випростаний на спині кістяк дитини, черепом на північний захід.

Поховання 3 (скіфське) знаходилось на відстані 4 м на північний захід від центра. Тут в овальній ямі розмірами $2,10 \times 0,75$ м і глибиною 1,6 м лежав випростаний на спині кістяк, черепом на південний захід.

Поховання 4 (кочівницьке) знаходилось в самому центрі кургану. В перекритій деревом могильній ямі розмірами $2,5 \times 1,65$ м і

глибиною 1,45 м, що перерізувала зовнішній викид, у видовбаній колоді лежав випростаний на спині кістяк, черепом на південний схід — схід. Зліва від тазових кісток лежав зализний ніж з дерев'яною ручкою (ручка не збереглась), трохи далі, також зліва, в шкіряних піхвах лежала довга шабля, або однолезовий меч, довжиною (без ручки) 1,1 м (рис. 25).

За колодою, з правого боку від похованого, знаходились: в ногах — череп коня з залізними

а трохи нижче — невелике кільце з бронзового дроту.

Катаkomba з західного боку мала прямокутну входну яму розмірами $0,75 \times 0,35$ м і глибиною 1,6 м (від древнього горизонту). Овальна камера катаkombi мала розміри $1,1 \times 0,9$ м. Катаkomba і вхід до неї були перекриті викидом з центральної катаkombi.

Поховання 6 (скіфське) знаходилось в центрі кургану. Тут була виявлена зруйно-

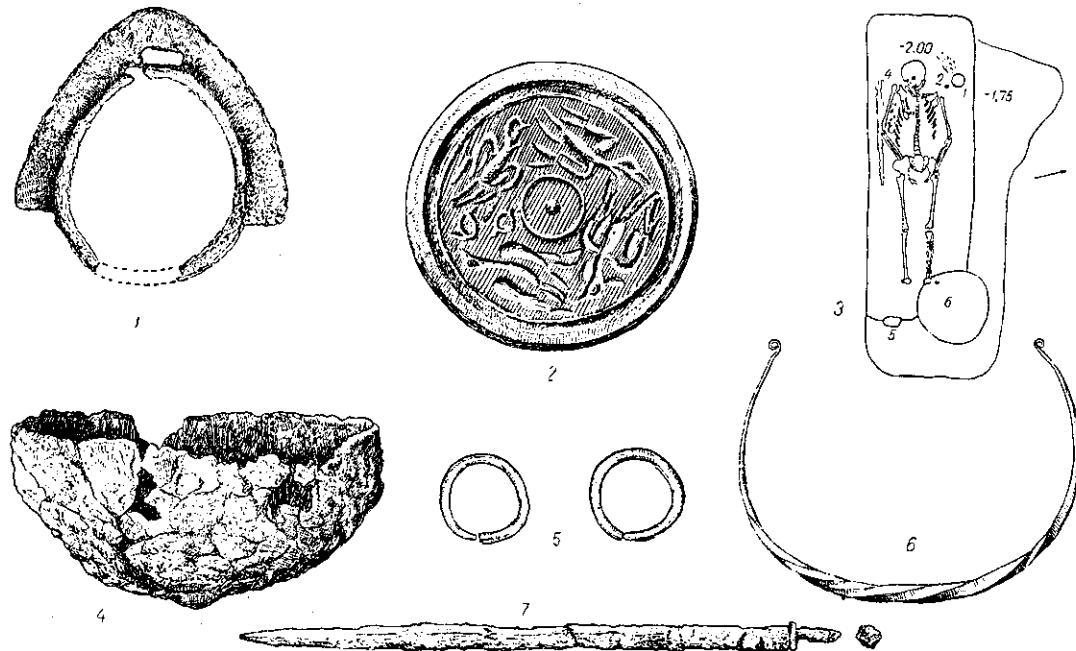

Рис. 26. Речі з кочівницьких поховань.

1, 7 — стремено та меч з поховання 4 кургана № 23; 3 — план поховання 2 кургана № 26; 2, 4 — дзеркало та казан з цього поховання; 5, 6 — золоті сережки та срібна шийна гривна з поховання 4 кургана № 27.

вудилами, на рівні тазових кісток — кістки задніх ніг коня і масивне залізне стремено (рис. 26, 1). На грудній клітці знайдено два сферичні бронзові гудзики і залізний ніж з дерев'яною ручкою. На рівні черепа лежали зігнуті в колінах кістки передніх ніг коня. Тут же знаходився уламок дугоподібної кістяної пластини, що нагадувала обкладину лука, і залізний плоский наконечник стріли з черенком. Під кістками грудної клітки знайдено шматок міді або бронзи, що не зберіг певної форми.

Поховання 5 (скіфське) знаходилось в маленькій катаkombi, що завалилась. Тут лежали два випростаних на спині дитячих кістяки черепами на схід. Біля устя катаkombi лежали кістки кози або вівці і на них — залізний ніж з кістяною ручкою. Біля шийних хребців дитячих кістяків, що лежали поруч, знайдені три великих інкрустованих скляних намистини,

вана катаkomba, що мала вхід з північної поли кургану. Після поховання катаkomba була щільно забита материковим лесом. Грабіжники прокопали вхід в катаkombu трохи на південь від центра кургану. Внаслідок цього утворився великий викид, який зафіксував древню поверхню кургану.

Курган № 24

Курган знаходився на захід від кургану № 1. Насип його зруйновано окопом часів Великої Вітчизняної війни. Висота кургану — 0,5—0,6 м, діаметр — 18—19 м. Розкопаний курган кругом діаметром 16 м. В південно-східній частині насипу кургану виявлена невелика канавка шириною 0,55 м і довжиною 4,5 м, що йшла з північного заходу на південний схід. Канавка викопана на рівні древнього

горизонту, який визначається тут великою кількістю уламків родоських амфор, що залягали на одному рівні на площі близько 6 м^2 (з цих уламків реставровано три родоських амфори з клеймами, рис. 27, 2). За 4 м на північ від

кістяк дорослої людини, черепом на схід. Череп лежав дуже близько від грудної клітки і ніби був нахилений до неї.

За черепом лежала верхня частина передньої ноги коня, а над нею — половина перед-

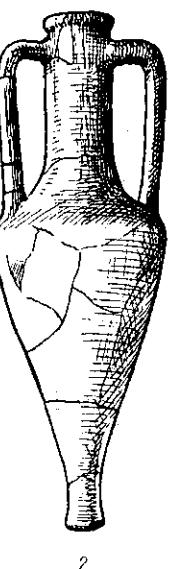
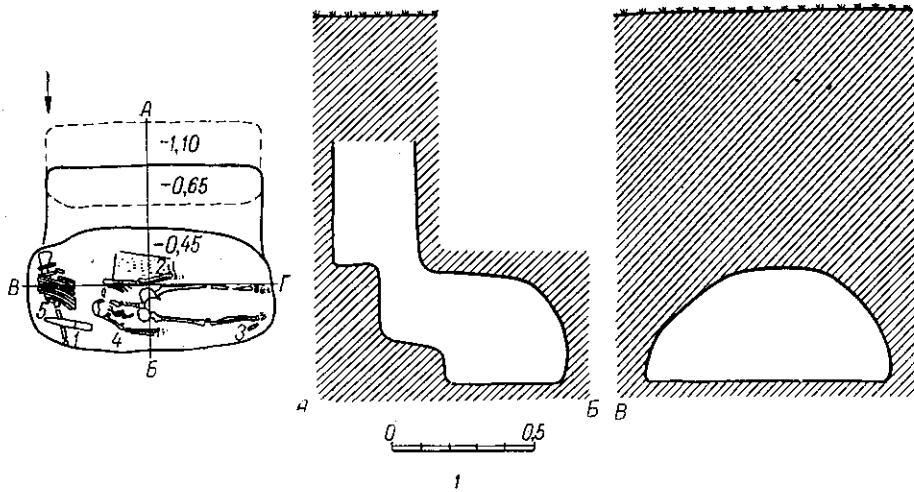

Рис. 27. Курган № 24.

1 — план та розрізи катакомб поховання 3; 2 — амфора з насипу кургана.

центра, в насипі кургана, на глибині 0,6 м виявлено шість дуже великих ікол дикого кабана з дірочками. Ікла лежали компактною купокою, ніби були нанизані на коротенький мотузок. Крім того, в насипі був знайдений уламок бронзової псалії. В кургані було три скіфських поховання, одне з яких раннє.

Поховання 1 (ранньоскіфське) знаходилося безпосередньо під іклами кабана у підґрунті в ямі неправильної форми розмірами $1,25 \times 0,8 \text{ м}$ і глибиною 0,2 м (0,45 м від поверхні кургана). Тут був виявлений кістяк, орієнтований на захід, сильно скорочений на лівому боці з простягнутими вздовж тулуба руками. На кисті лівої руки був масивний круглий в перетині залізний браслет. За черепом лежали кістки задньої ноги кози і на них — залізний ніж з тонкою кістяною ручкою, зробленою з ребра тварини.

Поховання 3 (скіфське) знаходилось на відстані 4 м на північ від центра в поперечній незасипаній катакомбі.

Вхідна яма розмірами $2,2 \times 0,65 \text{ м}$ прямокутна в плані і орієнтована з сходу на захід. На глибині 2,1 м у південній стіні вхідної ями починалось склепіння камери катакомби. Камера розмірами $2,1 \times 1 \text{ м}$ і висотою 1—1,2 м овальна в плані.

В катакомбі лежав випростаний на спині

ньої частини туші того ж коня. Поверх туші було покладено залізний ніж з кістяною ручкою та два круглих в перетині залізних нако-

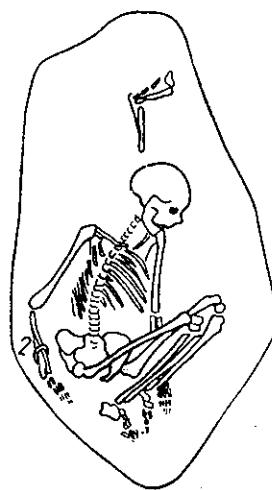

Рис. 28. Курган № 24.

План поховання 1.

1 — ніж; 2 — браслет.

нечники списів довжиною 0,4 м. Зліва від кістяка, трохи перекриваючи кістки грудної клітки і лівої руки, лежав яйцевидної форми щит широкою частиною до голови. Щит зовсім роз-

клався, від нього залишився лише тлін коричневого кольору, поверх якого в деяких місцях збереглась червона фарба.

Під щитом знаходився сагайдак трапецієвидної форми, що добре простежувався за формою плями зотлілого дерева, за древками стріл, а також за розташуванням їх бронзових наконечників, що лежали в кілька рядків біля самої кисті лівої руки вістрями в бік ніг. Всього тут було 118 наконечників. Біля ліктя правої руки лежали залишки залізного браслета або, можливо, великої пряжки. Біля гомілки правої ноги знаходився залізний трубчастий предмет, можливо вістря дротика.

Курган № 25

Курган зовсім зруйнований якимись ямами і бліндажами часів Великої Вітчизняної війни. В насипі знайдені уламки амфор. Поховань не виявлено.

Курган № 26

Курган знаходився в східній частині могильника, насип його ледве помітний. Розкопаний він кругом діаметром 12 м.

В кургані було два поховання — ямне та кочівницьке.

Поховання 1 (ямне) знаходилося на відстані 2,5 м на південь від центра кургана.

Рис. 29. Курган № 26.
План поховання 1.

В ґрунтовій ямі прямокутної форми з округлими кутами розмірами $1,7 \times 1$ м і глибиною 1,5 м, орієнтованій з північного заходу — заходу на південний схід — схід, лежав кістяк на спині, черепом на південний схід — схід. Руки були зігнуті в ліктях і покладені долонями на відповідні ключиці, ноги — скорчені і повернуті вліво.

Поховання 2 (кочівницьке) знаходилось у центрі кургана, в прямокутній ямі розмірами $2,3 \times 1,1$ м і глибиною 1,4 м від сучасної поверхні, орієнтованій з сходу на захід, в дуже своєрідній споруді, що мала вигляд короба, плетеного з берести, розмірами $1,7 \times 0,7$ м. Зверху короб був перекритий поперечними тоненькими дощечками, під якими була парча з синіми, схожими на стилізовані дзвіночки, квітками. Тканина при розчистці раптово обезбарвлювалась, і візерунок зникав. Залишились лише близкучі золоті нитки. Все тіло похованого від п'ят до підборіддя було обгорнуто цією тканиною. Дно короба, як і дно могильної ями, було вистелене очеретом або рогозою (рис. 26, 3).

Кістяк був простягнутий на спині, черепом на захід. В ногах похованого лежав перекинутій дотори дном великий залізний казан (рис. 26, 4) з опуклим дном і прямими стінами, діаметром 0,5 м і висотою 0,25 м. Стінки котла дуже поганої збереженості мали товщину близько 8 мм. Ніяких кілець або вушок для привішування казана не було. Під казаном лежали два зовсім зруйнованих залізних стремена з широкою овальною нижньою частиною.

На лівій плечовій кістці лежало кругле бронзове дзеркало полірованою частиною вниз. Діаметр його — 7,8 см. На зворотній стороні дзеркала по краю йшов бортик шириною 5 мм. На відстані 1 см від нього, а також на відстані 7 мм від центра йшли два концентричних рельєфних кола. Між цими колами містилися зображення чотирьох птахів, що летять один за одним. На цій самій стороні дзеркалі є зображення, що нагадують арабські літери (?) (рис. 26, 2). Трохи нижче дзеркала знаходилось свинцеве пряслице. Складалось враження, що воно відносилось до мішечка або сумочки, в якій лежало дзеркальце.

Біля обох скронь було по підвісці чотирикутної форми з безколізорового скла в бронзовій оправі. Навколо черепа та на ньому були білі плями, що нагадували сліди біліл. Під нижньою щелепою знайдені шматочки бронзового дроту, плоского з одного боку і опуклого з другого, що був зігнутий меандром. Слід гадати, що ним був обшитий комір одягу.

З правого боку від кістяка, біля ребер, знайдені поганої збереженості залізні ножиці з штифтом. Трохи нижче від них лежала доброї збереженості велика скляна намистина чорного кольору з білими прожилками. Слід гадати, що цією намистиною закінчувався мішечок або підвісна кишеневка, в якій були ножиці. На грудній клітці лежав срібний круглий предмет, схожий на монету, з припаяним вушком для нитки.

В могильній ямі над кістяком, на глибині 0,6 м (на 0,7 м вище кістяка) був знайдений кінський череп.

Курган № 27

Курган погано зберігся. На північний схід від центра був виявлений грабіжницький хід глибиною 2,15 м і шириноро 0,6 м, що йшов з південного заходу на північний схід. Грабіжники, шукаючи катакомбу, натрапили на поховання 5 і даліше розвідування в цьому напрямку припинили. В північно-східній частині свого ходу вони потрапили на поховання 8 часу бронзи і зруйнували його.

В кургані було сім поховань: чотири — часу бронзи, два — скіфських та одне — кочівницьке.

Поховання 1 (катакомбне) знаходилось на відстані 3 м на південь від центра. Ознака могильної ями не виявлено. Тут на глибині 1,8 м в підгрунті знайдено поганої збереженості кістяк підлітка. Кістяк був орієнтований на схід, руки — зігнуті в ліктях, положення ніг не встановлено.

За 1 м на північний захід від кістяка на глибині 0,4 м в насипі знайдений ліпний горщик світлосірого кольору з рівною поверхнею. Горщик мав прямі злегка відігнуті назовні вінця, невеликі плічки, майже прямі стінки, плоске денце з невеликим закрайцем. По зовнішньому краю вінець нанесені досить глибокі вертикальні риски, плічка вкриті сьома трикутниками з п'яти — семи врізаних ліній кожний, розташованими вершиною догори. По плічках навколо горщика проведені три глибокі паралельні боріздки. Стінки його прикрашені чотирма трикутниками, розташованими вершиною догори. Кожен з них складається з чотирьох — семи глибоко врізаних ліній.

Поховання 2 (бронза) знаходилось на відстані 1 м на захід від центра кургану.

Ознака могильної ями не виявлено. В насипі на глибині 0,5 м лежав на лівому боці з зігнутими в ліктях руками і скорченими ногами поганої збереженості кістяк підлітка.

Поховання 3 (скіфське) знаходилось на відстані 1,8 м на північ від центра кургану. В підгрунті на глибині 1,05 м від поверхні кургану в овальній ямі розмірами 1,4×1,1 м лежав кістяк підлітка 10—12 років, простягнутий на спині. Біля скронь знайдено по бронзовій сережці дуже поганої збереженості з тонкого дроту, на який нанизані скляні намистини. Біля кисті правої руки лежав залізний предмет, можливо, ніж.

Поховання 4 (кочівницьке) знаходилось на відстані 2,5 м на південь від центра

кургану. В овальній ямі розмірами 1,8×1 м, орієнтованій з сходу на захід, на глибині 1,65 м від поверхні кургану лежав чоловічий кістяк, простягнутий на спині, черепом на захід.

Біля скронь було по сережці або підвісці з товстого золотого дроту (рис. 26, 5) у вигляді кілець з нез'єднаними рівно обрубаними кінцями. На шийних хребцях знаходилась шийна гривна із скрученого стержня (рис. 26, 6) з розімкнутими кінцями, що знаходились на грудях. На кістках грудної клітки лежав овальний амулет з шматочка валняку, що мав отвір для підвішування. Під шийними хребцями знайдені сферичні бронзові гудзики з петельками. Біля кисті правої руки лежав залізний ніж з дерев'яною ручкою. За черепом знаходились кістки кози або вівці.

Поховання 5 (бронза) знаходилось в центрі кургану. Ознака могильної ями не виявлено. В чорноземі на глибині 1,05 м лежав зруйнований скарбошукачами кістяк, простягнутий на спині, черепом на південний схід. Під ліктьовою кісткою правої руки лежала створка черепашки *Unio*.

Поховання 6 (катакомбне) знаходилось на відстані 1,5 м на північний схід від центра кургану. В прямокутній ямі розмірами 0,7×0,4 м і глибиною 1,6 м виявлено дитяче поховання, зруйноване скарбошукачами. Від поховання збереглось лише кілька кісток та уламків горщика катакомбного типу.

Поховання 7 (скіфське) знаходилось на відстані 3 м на південь від центра під похованням 4. В ямі з підбоем розмірами 2×0,9 м і глибиною 2,1 м від поверхні кургану лежав виправстаний на спині кістяк, черепом на захід. За черепом знайдено лопатку і трубчасті кістки коня. Біля скронь лежало по бронзовій сережці, біля кисті лівої руки — 26 дрібних намистин.

Курган № 28

Курган знаходився в західній частині могильника. Він зберіг свою форму — дуже похилого конуса висотою 1,25—1,35 м і діаметром близько 25 м. В деяких місцях насип кургану зіпсований пізніми ямами.

В південно-західному секторі кургану на відстані 8 м і 9 м від центра під самою поверхнею лежали дві гранітних плити, оброблені з обох боків. Одна з них розмірами 1,1×1,5 м і товщиною 0,15 м мала майже правильну прямокутну форму. З північно-східного боку її лежали три великих камінці. Друга плита розмірами 1×0,8 м і товщиною 0,45 м мала овальну форму. Під плитами нічого не було.

У тому ж секторі і майже на тій самій відстані від центра на площі близько 4 m^2 знаходилась кам'яна викладка, що не мала певної форми. Викладка залягала на глибині 1,15 м. Серед камінців її було знайдено чотири уламки великого ліпного горщика. Під викладкою

трохи округлими стінками і плоским з невеликим закрайцем денцем та великий, приземистий горщик з широкою шийкою катакомбного типу.

Можливо, ці посудини були пов'язані із зовсім зруйнованими дитячими похованнями.

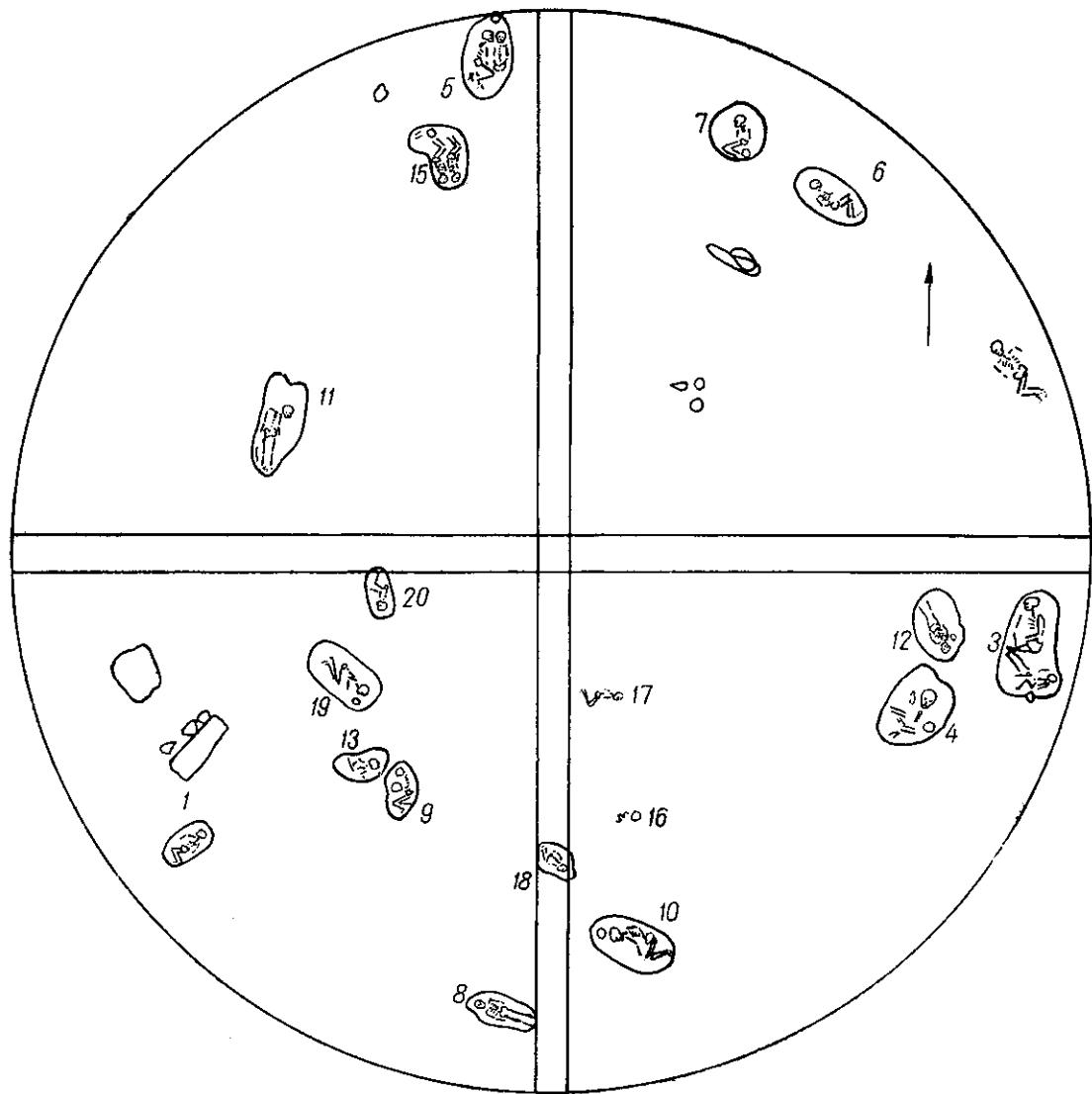

Рис. 30. План кургану № 28.

знаходилось поховання — половина гостродонного горщика і в ній череп немовляти.

В північно-західному секторі на глибині 0,8 м знайдено два камені великої зернотерки, що лежали в робочому положенні. Безпосередньо біля них знаходилось поховання 5.

В насипі було знайдено дві ліпні посудини, які не мали відношення до поховань, глибоку зрубного типу чашечку сірого кольору з

В кургані було 21 поховання часу бронзи.

Поховання 1 (бронза) знаходилось на відстані 9,5 м на північний захід від центра кургану. Кістяк, орієнтований на північний схід, лежав в ямі з півкруглою південно-західною стіною, розмірами $1,9 \times 1,1\text{ м}$ і глибиною 0,5 м (від поверхні кургану), повернутий на три чверті на правий бік. Руки були простягнуті вздовж тулуба, ноги скорчені і нахилені

вправо. Череп був обпертий на кістки правого плеча. Біля ліктя лівої руки лежало кілька амулетів з ікол собаки. Зліва від черепа знайдено кілька грудочок фарби.

Поховання 2 (бронза) знаходилось в південно-східному секторі на віддалі 11 м від центра. Кістяк лежав в прямокутній материковій ямі розмірами $1,4 \times 0,85$ м і глибиною 1,7 м з округлими кутами, черепом на північ-

вий в нижній частині і чорний у верхній, приземистий з широкою майже вертикальною шийкою, похилими плічками і широким дном. Зовнішня поверхня його вкрита слідами вигладжування широкозубим гребінцем. Горщик нагадує класичні катакомбні горщики з району Сіверського Дінця (рис. 31, 1).

Поховання 4 (бронза) знаходилось на відстані 9 м на південний схід від центра. В ма-

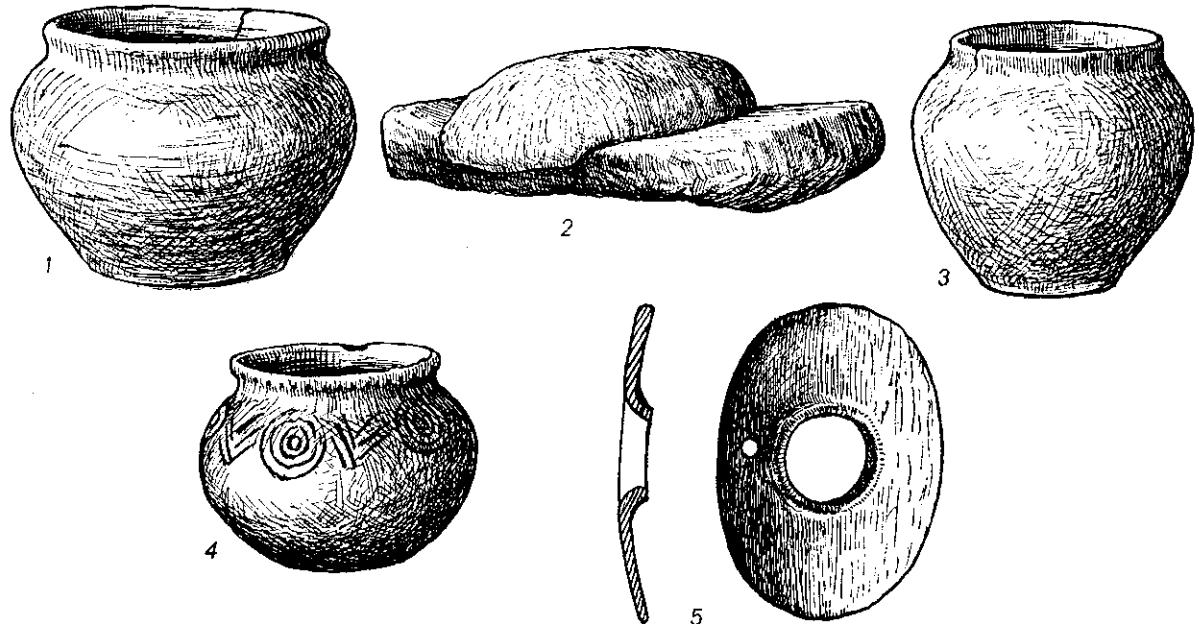

Рис. 31. Речі з кургану № 28.

1 — поховання 3; 2 — насип; 3 — поховання 5; 4 — поховання 12; 5 — поховання 16.

(з невеликим відхиленням на захід). Права рука була простягнута вздовж тулуба, ліва — зігнута в лікті, обперта кистю на поясні хребці. Ноги — скорчені. Під кістками правого плеча лежав невеликий шматок фарби. Кістяк був пофарбований.

Поховання 3 (катакомбне) знаходилось в південно-східному секторі за 10 м від центра. В прямокутній материковій ямі розмірами $1,6 \times 1$ м і глибиною 1,6 м, орієнтованій з півночі на південь, виявлено парне поховання.

По осі ями лежав на правому боці скорчений кістяк дорослого, черепом на північ. Права рука була злегка зігнута в лікті. Її зап'ястя знаходилось між стегновими кістками скорчених вправо ніг. Кисть лівої руки лежала на лікті правої.

Другий кістяк — підлітка — лежав вздовж південної стіни ями, на спині, черепом на схід, з простягнутими руками і скорченими вліво ногами. На рівні таза стояв перекинutий догори дном товстостінний ліпний горщик, коричне-

териковій прямокутній ямі розмірами $0,9 \times 0,8$ м і глибиною 1,55 м лежав кістяк підлітка, черепом на південний-південний схід, скорчений на лівому боці. Кістяк в значній частині пошкоджений. Зліва від кістяка лежав невеликий ліпний горщик з широкою вертикальною шийкою, ледве помітними плічками, опуклим туловою і маленьким денцем. Він дуже близький по своїй формі до гостродонних горщиків ямного типу. Зовнішня і внутрішня поверхні його вкриті слідами вигладжування гребінцем. Біля таза лежала створка черепашки *Unio*.

Поховання 5 (катакомбне) знаходилось на відстані 10 м на північний захід від центра. Тут у поперечній катакомбі виявлено парне поховання.

Вхідна яма розмірами $1,3 \times 0,65$ м і глибиною 1,9 м має овальну форму і орієнтована з півночі на південь. В східній стіні ями була викопана овальна в плані катакомба розмірами $2 \times 1,2$ м і висотою склепіння 1,1 м. Долівка її була на 0,25 м нижче дна вхідної ями. По осі

катаомби лежали два кістяки, черепами на північ. Вони були повернуті один до одного так, що стикались лобними кістками.

Східний кістяк був випростаний на спині. Череп його був повернутий на захід. Західний кістяк лежав скорчений грудною кліткою вниз. Ліва рука в лікті була зігнута і проходила під хребтом. Права рука була простягнута вздовж тулуба.

За черепами, біля стінки камери, стояв великий ліпний горщик катакомбного типу з слідами вигладжування гребінцем по зовнішній та внутрішній поверхнях (рис. 31, 3).

Поховання 6 (ямне) знаходилось на відстані 10 м від центра кургана і на відстані 5 м від перемички центр — схід. В прямокутній ямі з розмірами $1,6 \times 1,2$ м по верхньому краю та $1,35 \times 0,7$ м по дну і глибиною 0,7 м (2,2 м від поверхні кургана), що звужувалась до дна, мала округлі кути і була орієнтована з північного заходу — заходу на південний схід — схід, лежав скорчений на лівому боці кістяк черепом на північний захід — захід (рис. 32, 2). Кістяк був пофарбований.

Поховання 7 (бронза) знаходилось на відстані 10 м від центра і на відстані 8 м від перемички центр — північ. В майже круглій ямі з діаметром 1,5 м і глибиною 1 м (2,5 м від поверхні кургана) лежав скорчений на правому боці кістяк черепом на північ. Руки були простягнуті вздовж тулуба, кисті знаходились між ногами. Кістяк був пофарбований.

Поховання 8 (катакомбне) знаходилось на відстані 10 м на південь від центра, в поперечній катакомбі.

Катаомба мала вхідну яму з розмірами $1,6 \times 0,9$ м з двома східцями. Висота катаомби — 0,4 м, дно овальної форми має розміри $2,1 \times 1,05$ м. Орієнтована вона з північного-північного заходу на південний-південний схід. Долівка катаомби знаходилась на глибині 2,25 м від поверхні кургана.

В камері катаомби більше до входу лежав випростаний на спині кістяк черепом на північний захід — захід.

Поховання 9 (катакомбне) знаходилось на відстані 7 м на південний-південний захід від центра. В чорноземі на глибині 1,4 м (рівень древнього горизонту) в овальній ямі з неясними контурами виявлено сильно зруйноване дитяче поховання.

Виходячи з положення тих кісток, що збереглися, можна гадати, що похований лежав скорчений на лівому боці, головою на північ. Трохи вище тазових кісток стояв догори дном ліпний горщик катакомбного типу. Зовнішня і внутрішня поверхня його мають сліди вигладжування гребінцем.

Поховання 10 (катакомбне) знаходилось на відстані 9 м на південь від центра. На глибині 0,8 м від материка (2,2 м від поверхні кургана) в овальній ямі неправильної форми з розмірами $2,1 \times 1,4$ м, орієнтованій з північного заходу на південний схід, лежав скорчений на правому боці кістяк, черепом на захід. Права рука була простягнута вздовж тулуба, ліва — зігнута в лікті.

Трохи вище кісток скроні на черепі є заглибина і сліди пролому, по краях якого утворився кістковий мозоль. Кістяк був пофарбований.

За черепом лежав маленький глиняний горщик з плоским денцем, дуже товстими стінками, прямими вінцями і похилими плічками. Горщик був коричневого кольору з плямами сажі.

Поховання 11 (катакомбне) знаходилось на відстані 7 м від центра та на відстані 2,5 м на північ від перемички центр — захід. В ямі з невеликим підбоем з розмірами $2,9 \times 1,45$ м на глибині 2,1 м виявлене парне поховання. Витягнутий на спині кістяк дорослого був орієнтований на північ. Череп лежав біля кісток лівого плеча, нижня щелепа — на лівій ключиці (слід гадати, що поховання було порушене). Біля правого коліна лежали кістки немовляти. Кістяк дорослого був пофарбований.

Поховання 12 (катакомбне) знаходилось на відстані 9 м на схід від центра кургана. В широкій з округлими кутами ямі з розмірами $2,2 \times 1,8$ м на глибині 1,45 м знаходився випростаний на спині кістяк, черепом на південь (з невеликим відхиленням на схід). Руки кистями торкалися стегнових кісток. Біля черепа стояв ліпний горщик типової катакомбної форми. Він мав широку шийку, невеликі злегка потовщені вінця, округлий тулуб і плоске дно. Горщик був чорного кольору і мав злегка загладжену поверхню. Зовнішній край вінця орнаментований вертикальними рисочками, по плічках розташовано шість кружків, кожен з яких складається з чотирьох концентричних кіл. Простір між кружечками заповнений шевронами (рис. 31, 4).

Поховання 13 (бронза) знаходилось на відстані 6 м на південний захід від центра. На глибині 1,5 м в материковій неправильної формі ямі з розмірами $1 \times 0,7$ м лежав скорчений на лівому боці кістяк підлітка, черепом на схід. Обидві руки були зігнуті: кисть лівої знаходилась біля нижньої щелепи, права — на стегні.

Поховання 14 (катакомбне) знаходилось на відстані 7 м на південь від центра. В неглибокій материковій прямокутної формі ямі з розмірами $1,5 \times 1,1$ м, орієнтованій з північ-

ного сходу — сходу на південний захід — захід, на глибині 1,8 м лежав скрчений на лівому боці кістяк, черепом на північний схід — схід. Ліва рука була простягнута, і кисть її знаходилась біля середини лівої стегнової кістки. Права — зігнута в лікті, кисть — на лобкових кістках. Кістяк слабо пофарбований. Проти лицевих кісток черепа в кутку могильної ями стояв додори дном дуже поганої збереженості ліпний горщик катакомбного типу.

Поховання 15 (катакомбне) знаходилось на відстані 8,5 м на північний захід від

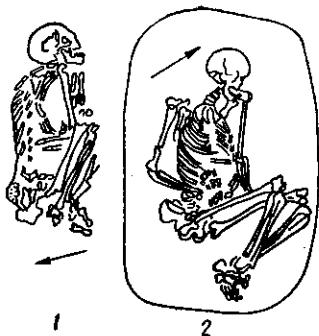

Рис. 32. Курган № 28.
1 — план поховання 16; 2 — план поховання 6.

центра кургану. В катакомбі знаходились кістяки двох дорослих і однієї дитини. Вхідна яма розмірами $1,5 \times 0,55$ м і глибиною 2,1 м прямокутна в плані і орієнтована з сходу на захід. Вона вводила пряму в північну частину камери катакомби. Камера розмірами $2 \times 1,65$ м і висотою 0,85 м мала форму прямокутника з нерівними сторонами.

В катакомбі лежали два повернуті один до одного кістяки, орієнтовані на південь.

Східний кістяк лежав скрчений на лівому боці. Права рука була зігнута в лікті, ліва — випростана. Західний кістяк лежав у такому самому положенні, але на правому боці. Кисть лівої руки західного кістяка лежала в кисті правої руки східного кістяка. За черепами стояв дуже поганої збереженості орнаментований горщик катакомбного типу.

В ногах, в особливому підбої, долівка якого була на 0,35 м вища долівки катакомби, лежав кістяк підлітка на правому боці, черепом на схід. Руки були простягнуті, ноги — скрчені.

Всі кістяки були пофарбовані.

Поховання 16 (пізня бронза) знаходилось на відстані 6 м на південний схід від центра. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 1,1 м в чорноземі лежав кістяк на лівому боці, черепом на схід (рис. 32, 1).

Права рука до ліктя лежала вздовж тулу-

ба, в лікті вона була неприродно зігнута назад. Ліва рука була підвернута під тулуб. Ноги були сильно зігнуті і підтиснуті до таза. Трохи вище таза, під хребцем, лежала овальна кістяна пряжка (рис. 31, 5).

Поховання 17 (зрубне) знаходилось на відстані 3,6 м на південь від центра кургану. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 0,6 м від поверхні кургану в насипі лежав скрчений на лівому боці напівзруйнований кістяк, черепом на північний захід — захід. За черепом стояла грубо зроблена ліпна миска зрубного типу.

Поховання 18 (ямне) знаходилось на відстані 7 м на південь від центра кургану. В материковій прямокутній ямі розмірами $1,25 \times 1,2$ м і глибиною 0,75 м (2,25 м від поверхні кургану) знаходився скрчений на лівому боці кістяк, черепом на схід. Права рука була зігнута в лікті і кистю торкалась стегнових кісток. Ліва рука була випростана, кістяк — пофарбований.

Поховання 19 (катакомбне) знаходилось на відстані 5 м на південний захід — захід від центра. В ґрутовій ямі прямокутної форми розмірами $1,7 \times 1,5$ м і глибиною 1,4 м (2,8 м від поверхні кургану) лежав кістяк. Яма була орієнтована з південного сходу на північний захід. В північно-східному боці на 0,9 м вище її дна був овальний виступ розмірами $0,7 \times 0,9$ м, на якому купкою лежали кістки бика. Виступ цей був завалений уламками черепашника, окремі куски якого зустрічались і в заповненні могильної ями.

На дні могильної ями лежав скрчений на лівому боці кістяк, черепом на захід. Руки його були зігнуті в ліктях так, що фаланги пальців знаходились на щелепах. Перед черепом стояла частина ліпної посудини, верхній край якої був відбитий і обпилений в давнину. За черепом лежала велика вуглина.

Поховання 20 (бронза) знаходилось на відстані 4 м на захід від центра кургану. Тут на глибині 1,2 м була виявлена гранітна чотирікутна плита розмірами $1,85 \times 1,25$ м і товщиною 25—30 см. Плита знаходилась трохи вище рівня древнього горизонту і перекривала собою ґрутову з округлими кутами прямокутну яму розмірами $1,7 \times 1,1$ м і глибиною 0,35 м, орієнтовану з північного сходу на південний захід. На дні могильної ями лежав кістяк, скрчений на правому боці, черепом на південний схід. Права рука була в плечі сильно висунута вперед і в лікті неприродно зігнута в бік тулуба. Ліва рука була зігнута в лікті. Кістяк сильно пофарбований. Велика грудка фарби лежала біля ліктя правої руки.

Поховання 21 (ямне) — центральне — знаходилось в центрі кургана на глибині 2 м. Тут була виявлена прямокутна гранітна плита розмірами $1,7 \times 0,85$ м і товщиною 25 см з краю та 45—55 см в центрі з плоскою верхньою гранню і опуклою нижньою.

Плитою була перекрита материкова яма глибиною 0,2—0,25 м, на дні якої лежав кістяк на спині, з простягнутими руками і піднятими в колінах ногами, що похилились вправо. Кістяк був не пофарбований.

Курган № 29

Курган знаходився на дорозі. Він майже зовсім не зберігся; сучасний насип його не перевищує 0,2 м. Курган розкопаний кругом діаметром 12 м.

В кургані було три скіфських поховання.

Поховання 1 (скіфське?) знаходилось на відстані 5,5 м на південь від центра. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 0,45 м в чорноземі лежав випростаний на спині кістяк, черепом на північний захід. Зліва від черепа лежала гомілкова кістка барана або кози. На лівій половині таза лежав розламаний залізний ніж, під тазом — грудочка червоної фарби.

Поховання 2 (скіфське) знаходилось на відстані 6 м на північний захід — захід від центра. Ознак могильної ями не виявлено. В чорноземі на глибині 0,8 м лежали два дитячих кістяки, простягнуті на спині, черепами на південь.

Біля черепа західного кістяка знайдені уламки бронзових сережок з тонкого дроту, одна з яких мала підвіску, зроблену з уламка чорнолакової посудинки. Між ребрами зібрано багато дрібного скляного намиста.

Біля правої скроні східного кістяка була бронзова сережка, що зовсім розклалась. На кістках грудної клітки лежали уламки залізного предмета, що дуже нагадував браслет. На кистях обох рук були одягнуті бронзові браслети (зберігся лише один на лівій руці).

Поховання 3 (скіфське) знаходилось на відстані 2 м на захід від центра кургана в поздовжній катакомбі з входною ямою розмірами $1,2 \times 0,6$ м, орієнтованій з сходу на захід. В східній стіні входної ями було чотири східці, що вели в катакомбу. Східці починалися на глибині 2,3 м і закінчувались на глибині 4,7 м.

Камера катакомби розмірами $1,4 \times 1,1$ м була овальна в плані і мала склеписту стелю на висоті 0,6 м. Долівка камери була на 25 см нижче входу (рис. 33, 1).

Катакомба неодноразово була пограбо-

вана. В заповненні її знайдені розрізнені людські і тваринні кістки, скляні підвіски у вигляді кувшинчиків, уламки двох залізних ножів, уламки бронзового браслета, кістяна ворвірка,

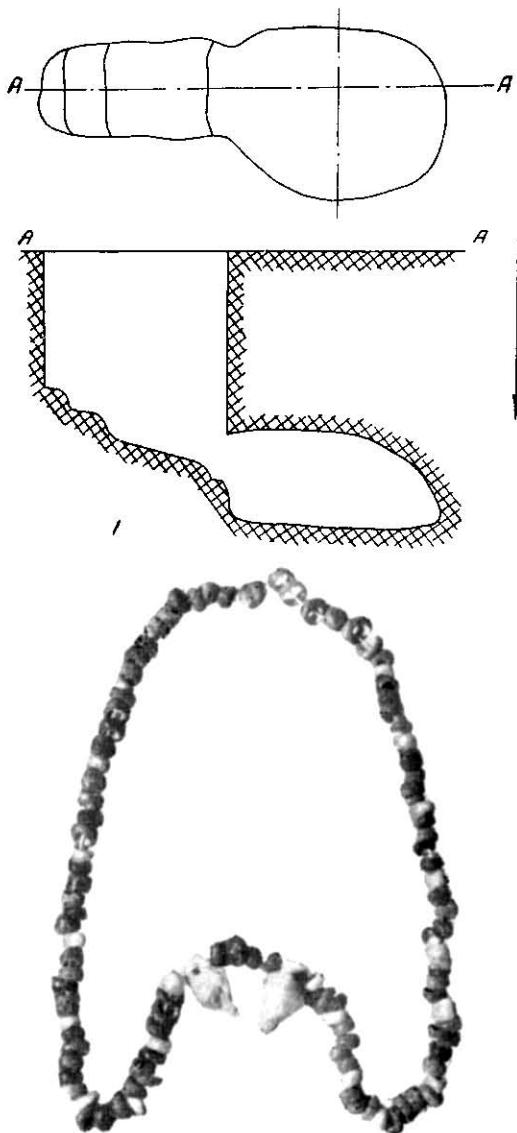

Рис. 33. Курган № 29.
1 — план і розріз катакомби поховання 3; 2 — намисто з катакомби.

дві кістяні намистини, одна велика скляна намистина з вічками. На долівці катакомби, в центрі її, зібрано 114 дрібних скляних намистин і дві великі круглі, бронзовий наконечник стріл і уламки бронзових предметів.

Курган № 30

Курган сильно розораний. Його висота — 0,25 м. Він розкопаний кругом діаметром 12 м.

В кургані було вісім поховань, з яких два — часу бронзи, чотири скіфських та два, можливо, пізні.

Поховання 1 (пізне?) знаходилось на відстані 4,3 м на південний схід від центра. Ознак могильної ями не виявлено. В черноземі на глибині 0,4 м лежав випростаний на спині кістяк, черепом на північний-північний схід.

Поховання 2 (пізне?) знаходилось на відстані 4,2 м на схід від центра. Ознак могильної ями не виявлено. В черноземі на глибині 0,5 м лежав випростаний на спині кістяк, черепом на північ. Ліва рука була зігнута в лікті.

Поховання 3 (ката콤бне?) знаходилось на відстані 3 м на південний захід від центра. В материковій овальній ямі розмірами $1,4 \times 1$ м і глибиною 1,75 м лежав скорочений на правому боці кістяк із складеними на грудях руками, черепом на північний схід. Лише череп кістяка був сильно пофарбований.

Поховання 4 (скіфське) знаходилось на відстані 1,6 м на південь від центра кургана. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 0,85 м в черноземі виявлено череп зруйнованого дитячого поховання. При похованому були: скляна намистина з вічками, морська чепрашка і маленька дротяна срібна сережка, на яку була нанизана намистина з вічками.

Поховання 5 (бронза) знаходилось на відстані 1,6 м на південь від центра кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В черноземі на глибині 0,55 м були виявлені кістки ніг та таза людини. Похований, очевидно, лежав скорочений на лівому боці. Проти його колін стояв ліпний горщик з дуже маленькими вінцями, злегка потовщеними і відтягнутими назовні, досить великою шийкою, віddленою від плічок різкою гранню. Шийка горщика — широка, денце — вузьке, сіра поверхня його рівна, згладжена. Від плічок і до вінець горщик орнаментований п'ятьма трикутниками з глибоких рисок.

Поховання 6 (скіфське) знаходилось на відстані 1 м на північний-північний захід від центра кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В черноземі на глибині 0,85 м лежав дитячий кістяк поганої збереженості, простягнутий на спині, черепом на північ. Біля черепа лежало кільце з тонкого дроту низькопробного срібла.

Поховання 7 (скіфське) знаходилось на відстані 1,2 м на північний схід від центра. Однак могильної ями не виявлено. В підгрунті виявлений зруйнований кістяк дитини, черепом на захід. Біля черепа знайдена тоненька золота сережка у вигляді півмісяця.

Поховання 8 (скіфське) знаходилось на відстані 1 м на південний захід від центра

кургана в поперечній катакомбі з овальною вхідною ямою розмірами $2,8 \times 1,3$ м. В катакомбі під північно-східною стіною лежав випростаний на спині кістяк, черепом на північний захід. Кістяк неприродно зігнутий в тазі, що, слід гадати, є наслідком порушення тіла незабаром після поховання.

Між хребтом і лівою рукою лежало бронзове дзеркало з залізною ручкою. Дзеркало мало форму круга, зрізаного в місці прикріплення ручки, що з'єднувалась з ним двома заклепками. Діаметр дзеркала — 15 см, довжина ручки — 15 см, ширина по краях — 4 см, в середині — 2 см. За черепом біля північно-західної стіни катакомби лежали кістки передньої частини коня, а над ними — залізний ніж з кістяною ручкою.

Курган № 31

Курган знаходився в північно-східній частині могильника. Його насип в значній частині зруйнований силосною ямою.

Поховання 1 (скіфське) знаходилось на відстані 2 м на південь від центра кургана. На цій відстані був вхід в цілком зруйновану поздовжню катакомбу, розміри і конструкцію якої встановити не вдалося.

В заповненні катакомби серед розрізнених людських кісток знайдено: бронзове дзеркало, кругле, діаметром 13,5 см з широкою дерев'яною ручкою (4 см), що прикріплювалась двома заклепками, уламки втулок списів із залишками древок, уламки кістяних ручок від ножів та залишки залізних предметів, що не зберегли своєї форми.

Курган № 32

Курган знаходився на віддалі 800 м на захід від курганної групи, в центрі села, на базарній площі. Він не належить до описаного вище могильника. Своїм зовнішнім виглядом він також відрізняється від курганів цієї групи. Його насип має форму витягнутого овала розмірами $35 \times 17 - 19$ м.

За свідченням місцевих жителів, курган мав насип висотою до 3 м. Тепер він сильно поруйнований. В середній частині насипу була широка сідловина, на підставі чого можна гадати, що тут поруч було два, а можливо й три кургани, які внаслідок численних підсипок майже злились. В процесі дослідження кургана це допущення підтвердилося.

В західній частині кургана був виявлений кромлех, перекритий насипом, з оброблених гранітних плит, що були трохи нахилені назовні. Кромлех мав форму овала розмірами

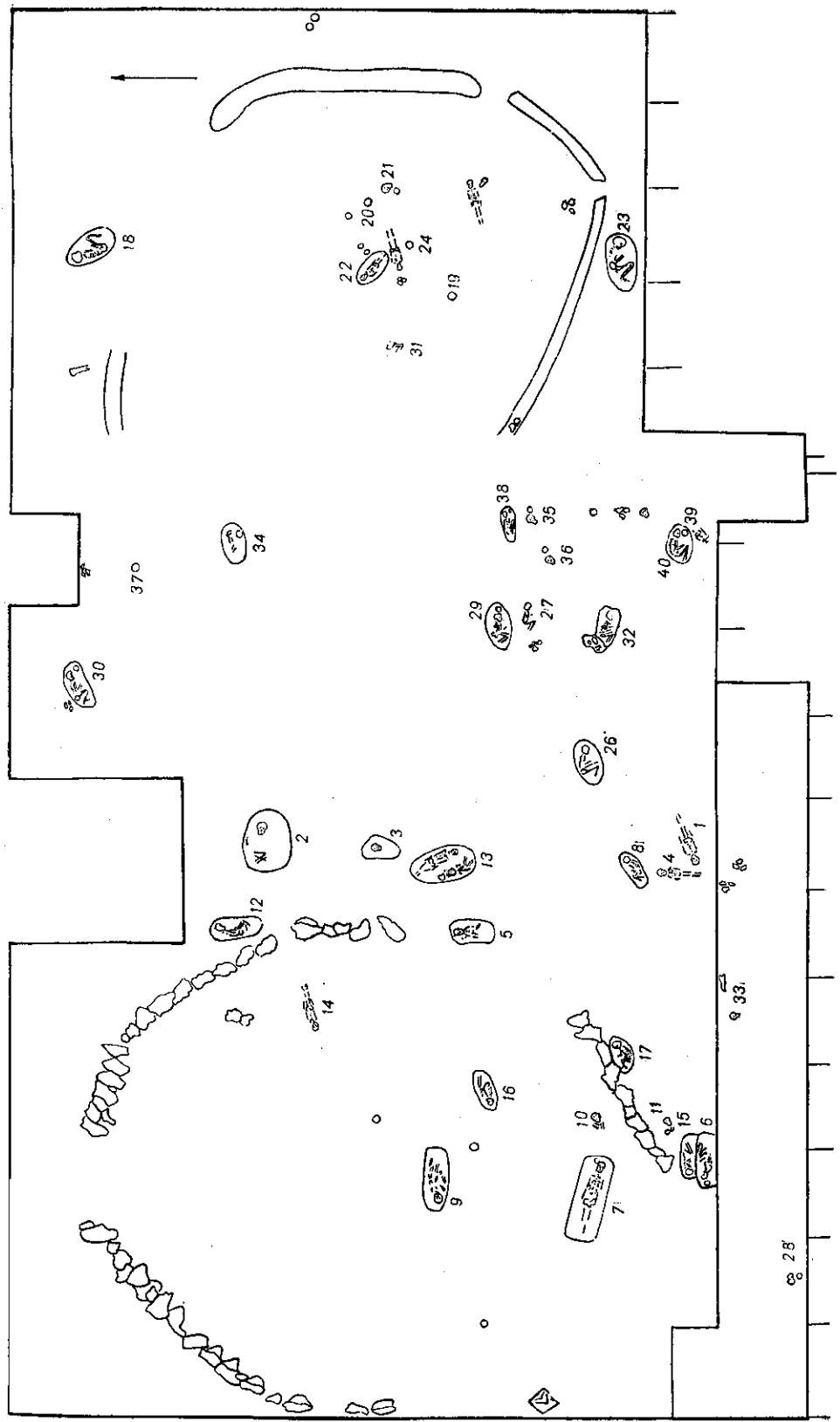

Рис. 34. План розкопу кургана № 32.

14 (північ — південь) \times 11 (схід — захід) м. Місцями кромлех зруйнований, особливо сильно — в південно-західній частині. В східній частині виявлена канавка, що оточувала східний

Рис. 35. Кромлех в західній частині кургана № 32.

курган або частину його. Канавка була викопана в підгрунті і мала коритоподібний перетин шириною 0,8 м та глибиною 0,5 м.

На схід від кромлеха був знайдений банкіподібний посуд з рівно зрізаним верхнім краєм

Рис. 5. Кромлех в західній частині кургана.

темносірого кольору. Поблизу від нього в насипі стояв великий темносірий з чорними плямами горщик банковидної форми з ледве позначеними вінцями і маленькими плічками. Тут же і на тому самому рівні лежала на боці невелика ліпна посудина з яйцеподібним тулом, слабо позначеними вінцями і конічною підставкою. Посудина прикрашена зарубками по верхньому краю вінець, невеликими конусоподібними шишечками і різними трикутниками нижче вінця.

На південний захід від кромлеха на відстані 0,5—2 м знайдено половину ліпного зрубного горщика, невисоку баночку з товстими стінками і нерівною поверхнею та ще одну баночку середніх розмірів з різким ребром посередині ту-

лова і орнаментом з недбало прокреслених трикутників.

В центральній частині насипу був знайдений розбитий горщик зрубного типу.

Всі ці знахідки слід, мабуть, пов'язувати з впускними похованнями немовлят і віднести до зрубного часу.

Крім цих знахідок, всередині кромлеха на глибині 0,2 м знайдена невелика ліпна мисочка з шийкою, зроблена з глини, що мала в собі велику домішку жорстви. Обидві поверхні її вкриті червоним ангобом, що нагадує рим-

Рис. 37. Курган № 32.
1 — горщик з поховання 5; 2 — горщик з поховання 7.

ський лак. В дуже незначній кількості в насипі кургана зустрічались уламки амфор.

В кургані було досліджено 40 поховань часу бронзи.

Поховання 1 знаходилось в центральній частині кургана. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 0,8 м в черноземі лежав простягнутий на спині кістяк черепом на південний захід — захід.

Поховання 2 (зрубне) знаходилось в центральній частині кургана. В овальній материковій ямі розмірами 1,6 \times 1,1 м і глибиною 1,8 м лежали залишки кістяка (збереглись череп і кістки ніг). Слід гадати, що кістяк лежав скорчений на лівому боці, черепом на схід. На рівні колін стояла ліпна баночка чорного кольору, що розширювалась догори. Верхній її край прикрашений зарубками, смуга таких самих зарубок проходить і нижче.

Поховання 3 (кенатаф катакомбного часу) знаходилось на відстані 2 м на південь від поховання 2. В ґрутовій ямі розмірами 0,8 \times 0,6 м і глибиною 1,45 м, орієнтованій з північного сходу на південний захід, в північному кутку стояв ліпний горщик катакомбного типу. Він мав майже прямі вінця, невеликі похилені плічки, опуклі бочки і закруглене денце. На рівні плічок з протилежних боків є два плоскі виступи, кожен — з двома дірочками для підвішування. Посудина коричнева з чорними плямами, на обох поверхнях є сліди вигладжування (рис. 38, 2).

Поховання 4 знаходилось в західній частині кургана. На глибині 0,8 м від поверхні в черноземі лежав простягнутий на спині кістяк дитини, черепом на південний захід—захід.

Поховання 5 (ямне) знаходилось в західній частині кургана. В підгрунті на глибині 1,2 м в чотирикутній ямі розмірами $1,05 \times 0,75$ м, орієнтованій з півночі на південь, лежав на спині кістяк підлітка 12—13 років, з випростаними руками і піднятими в колінах ногами. Під кістяком була підсипка з піску.

Кістяк сильно пофарбований. Грудки фарби лежали біля ліктя лівої руки. Тут же стояв ліпний горщик з невеликими вертикальними вінцями, похиличами плічками і яйцевидним тулом. По вінцях та плічках він був прикрашений шнуром орнаментом.

Поховання 6 (ямне) знаходилось в західній частині кургана. В ґрутовій ямі розмірами $1,4 \times 0,7$ м і глибиною 1,25 м, орієнтованій з сходу на захід, лежав скорчений на спині кістяк жінки, черепом на захід. Права рука була простягнута вздовж тулуба, ліва обіймала кістяк немовляти.

Немовля лежало поруч лицем до матері, із скорченими ногами.

За черепом жіночого кістяка стояв яйцевидний ліпний горщик з вертикальними вінцями і розчосами по обох поверхнях.

Поховання 7 (раннє залізо) знаходилось в західній частині кургана. В ґрутовій ямі розмірами $2,1 \times 0,65$ м і глибиною 1,35 м лежав випростаний на спині кістяк, черепом на південний схід—схід. Біля черепа стояв ліпний орнаментований горщик з невеликими вінцями, кулевидним тулом і маленьким дном. Нижче вінець навколо посудини проведені риски, відстань між якими заповнена косими лініями і крапками.

Поховання 8 знаходилось в західній частині кургана. В материковій ямі з підбоем розмірами $1,75 \times 1,05$ м на глибині 1,05 м лежав скорчений на правому боці кістяк, черепом на південний схід. Права рука була зігнута в лікті і кистю торкалась нижньою щелепою. Ліва була простягнута вздовж тулуба.

Поховання 9 знаходилось в центрі кромлеха в західній частині кургана. В черноземі (засипка могильної ями) на глибині 1,1 м лежав череп коня з відділеною нижньою щелепою. Нижче черепа була яма розмірами $2,9 \times 0,9$ м і глибиною 0,3—0,4 м (від підгрунтя), заповнена землею, змішаною з печиною і вуглинами. На дні її на підсипці з попелу лежали залишки кістяка і кістки великої тварини. Всі кістки були сильно потрощенні.

Поховання 10 знаходилось в західній частині кургана. На глибині 0,25 м від сучас-

ної поверхні вище рівня древнього горизонту виявлено зруйноване дитяче поховання. Похований лежав у скорченому положенні на правому боці, головою на схід. Біля черепа стояв невеликий ліпний горщик з прямими трохи розвернутими вінцями, невеликими похиличами плічками та прямими бочками, що звужувались до дна. Верхній край вінець вкритий зарубками. Плічка прикрашена трикутниками.

Поховання 11 знаходилось в західній частині кургана. Безпосередньо за кромлехом

Рис. 38. Курган № 32.
1 — горщик з поховання 12; 2 — горщик з поховання 3.

знаходились залишки дитячого черепа, біля них — воронкоподібний посуд сірого кольору.

Поховання 12 (ката콤бне) знаходилось в західній частині кургана біля північної сторони кромлеха. В ґрутовій неправильної формі ямі розмірами $1,95 \times 1,5$ м, орієнтованій з півночі на південь, на глибині 2,4 м від поверхні кургана (1,8 м від поверхні материка) лежав скорчений на лівому боці кістяк, черепом на північ. Ліва рука була простягнута вздовж тулуба і кистю торкалася коліна правої ноги. Права була зігнута в лікті і кистю лежала на лобкових кістках. Кістяк був пофарбований. Дно ями посипане піском з вкрапленнями червоної фарби.

В північно-західному кутку ями лежав на боці ліпний горщик яйцевидної форми з невеликими ледве відгнутими вінцями і маленьким плоским дном. Горщик мав оранжовий колір і був по всій поверхні орнаментований відбитками зубчастого штампу та шнуром.

Поховання 13 (ката콤бне) знаходилось в західній частині кургана. В неглибокій овальній ката콤бі з прямоокутною входною ямою з східного боку виявлено колективне поховання.

Вхід в катакомбу і сама катакомба погано простежувалися. Камера мала розміри $2,1 \times 1,5$ м. Висота її не перебільшувала 0,7 м, долівка катакомби знаходилась на глибині 2,4 м від поверхні кургана. Орієнтована камера з півночі на південь.

На долівці катакомби, біля її західної стіни, лежали в безладді кістки двох кістяків. Біля входу лежав третій кістяк, випростаний на спині, черепом на південний-південний схід. Біля лівої стегнової кістки лежала кисть руки пальцями на південь, що відносилась до одного з кістяків, зсунутих до західної стіни.

Поховання 14 знаходилось в західній частині кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В чорноземі на глибині 0,4 м лежав випростаний на спині кістяк, черепом на південний захід.

Поховання 15 (ямне) знаходилось в західній частині кургана під похованням 6. Тут в прямокутній ямі розмірами $2,45 \times 0,8$ м і глибиною 1,25 м від поверхні кургана лежав кістяк на спині з піднятыми в колінах ногами, черепом на захід. Права рука була пряма, ліва — трохи зігнута в лікті, кисть — на лобкових кістках. Кістяк був пофарбований.

Поховання 16 знаходилось в західній частині кургана. Всередині кромлеха в прямокутній ямі розмірами $2,2 \times 1,2$ м і глибиною 1 м лежав на спині кістяк, черепом на південний захід. Ліва рука була витягнута, права — зігнута в лікті. Ноги були зігнуті і нахилені вліво. Кістяк був пофарбований. На дні ями виявлені залишки рослинної підстилки і грудочки червоної фарби.

Поховання 17 знаходилось в західній частині кургана. Безпосередньо під каменями південної частини кромлеха в прямокутній ямі розмірами $1,65 \times 0,8$ м і глибиною 1,6 м лежав на спині кістяк, черепом на північний схід—схід, з простягнутими руками і піднятыми в колінах ногами. Поховання старіше від кромлеха.

Поховання 18 знаходилось в східній частині кургана. У чорноземі в неглибокій ямі розмірами $0,8 \times 0,45$ м на глибині 0,75 м лежав простягнутий на спині кістяк дитини, черепом на північний захід.

Поховання 19 знаходилось в східній частині кургана. На глибині 0,4 м в чорноземі виявлено зовсім зруйноване поховання. Від кістяка залишились лише уламки черепа, біля яких стояв ліпний темнокоричневий горщик зрубного типу з невеликими вінцями, похилені плічками і майже прямыми боками. По всій поверхні він орнаментований відбитками зубчастого коліщатка та пальцевими заглибинами.

Поховання 20 знаходилось у східній частині кургана. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 0,75 м від поверхні кургана в насипі виявлений кістяк, зруйнований похованням 24. Збереглись лише кістки зігнутих ніг. Слід гадати, що похований лежав на

правому боці. Перед кістяком стояла чорна ліпна баночка з трохи загнутим всередину краєм.

Поховання 21 знаходилось у східній частині кургана. Ознак могильної ями не виявлено. Безпосередньо під похованням 20 (на 0,2 м глибше) в чорноземі лежав кістяк дитини, на спині, черепом на північний захід. Руки були простягнуті до піднятых в колінах ніг. З правого боку біля черепа лежав на боці гостроронній горщик ямного типу з вертикальними вінцями.

Поховання 22 знаходилось у східній частині кургана поблизу поховань 20 і 21. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 0,75 м в чорноземі лежав простягнутий на спині кістяк, черепом на захід.

Поховання 23 знаходилось у східній частині кургана. В чотирикутній ямі розмірами $1,35 \times 1$ м і глибиною 0,35 м (1,25 м від поверхні) лежав скорчений на лівому боці кістяк, черепом на захід. Руки були зігнуті в ліктях і кистями торкались щелеп.

Поховання 24 знаходилось у східній частині кургана під похованням 20. Ознак могильної ями не виявлено. В чорноземі на глибині 0,9 м лежав скорчений на лівому боці кістяк, черепом на захід. Ліва рука була витягнута вперед, права була зігнута в лікті і кистю торкалась ліктя лівої руки.

На південний захід від черепа купкою лежали людські кістки, що, слід гадати, відносились до поховання 20.

Поховання 25 знаходилось в східній частині кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В чорноземі на глибині 1 м лежав сильно пошкоджений скорчений на лівому боці кістяк, черепом на захід.

Поховання 26 знаходилось в центрі кургана. В ґрунтovій з округлими кутами ямі розмірами $1,90 \times 1$ м на глибині 1,55 м лежав на грудях скорчений кістяк. Обидві руки були підтиснуті до грудної клітки, кисті знаходились біля щелеп. Кістяк був пофарбований.

Поховання 27 знаходилось в центрі кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В насипі на глибині 0,5 м лежав скорчений на лівому боці кістяк підлітка, черепом на схід. Ліва рука була простягнута вздовж тулуба, права — зігнута в лікті.

Біля шийних хребців знайдено кілька шматків сильно окисленого бронзового тонкого дроту.

Поховання 28 знаходилось в південно-західній частині кургана. Ознак могильної ями не виявлено. На глибині 0,8 м в чорноземі знайдено залишки черепа підлітка і біля них — невеликий банковидний горщик.

Поховання 29 знаходилось в центральній частині кургана. В прямокутній ямі розмірами $1,45 \times 1$ м і глибиною 1,2 м від поверхні кургана лежав скорчений на лівому боці кістяк, черепом на схід. Руки були зігнуті в ліктях. Кістяк — пофарбований.

За черепом стояла глинена ліпна чорна баночка з маленькими плічками та вінцями. По верхньому краю та плічках баночка орнаментована неглибокими заглибинами, що утворюють трикутники.

Поховання 30 знаходилось в центральній частині кургана. В ґрутовій ямі розмірами $1,5 \times 1$ м і глибиною 1,2 м від поверхні кургана лежав на грудях скорчений кістяк, черепом на південний схід — схід. Руки були зігнуті в ліктях і кистями торкались щелеп. Перед черепом стояла ліпна сіра з чорними плямами банковидна посудина.

Поховання 31 знаходилось у східній частині кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В підгрунті на глибині 1 м лежав частково зруйнований кістяк, скорчений на лівому боці.

Поховання 32 знаходилось в центральній частині кургана. В материковій ямі розмірами $1,2 \times 1,1$ м і глибиною 2,15 м від поверхні лежав сильно скорчений на лівому боці кістяк, черепом на схід. Руки були зігнуті в ліктях, кисть лівої руки знаходилась над черепом, правої — на лікті лівої руки.

В північно-західному куті могильної ями на 15 см вище її дна в невеликій прямокутній ніші розмірами $0,4 \times 0,3$ м лежав череп підлітка, накритий половиною великого ліпного горщика.

Поховання 33 знаходилось в західній частині кургана. Тут знайдено зовсім зруйноване поховання, біля якого виявлені грудки червоної фарби.

Поховання 34 знаходилось в центральній частині кургана. В овальній ґрутовій ямі розмірами $1,25 \times 1,15$ м і глибиною 1,75 м (від рівня материка) знайдено зруйноване поховання. Слід гадати, що похований лежав у сильно скорченому положенні на лівому боці, головою на схід. Дно ями мало намазку із спонділової глини. Біля голови стояла банковидна ліпна посудина чорного кольору з прямими стінками, що розширяються догори.

Поховання 35 знаходилось в центральній частині кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В чорноземі виявлено поховання, зруйноване пізнішою ямою. Залишився лише череп, біля якого стояв ліпний горщик зрубного типу.

Поховання 36 знаходилось в центральній частині кургана. Ознак могильної ями не

виявлено. В чорноземі на глибині 1,2 м лежав дитячий кістяк поганої збереженості, черепом на схід. За черепом стояла ліпна посудина, що нагадувала вазочку, орнаментована глибоко врізаними рисками.

Поховання 37 знаходилось в центральній частині кургана. В неглибокій ґрутовій ямі розмірами $1,2 \times 0,65$ м на глибині 1,35 м від поверхні кургана лежав на лівому боці сильно скорчений кістяк, черепом на схід. Руки були зігнуті в ліктях, кисть правої руки знаходилась під черепом, лівої — перед щелепами. Біля черепа стояв роздавлений землею ліпний горщик з опуклими вінцями.

Поховання 39 знаходилось в центральній частині кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В чорноземі на глибині 0,65 м лежав випростаний на спині кістяк без черепа і кісток ніг. Орієнтований він був на захід.

Поховання 40 знаходилось в центральній частині кургана. В неглибокій ґрутовій чотирикутній ямі розмірами $1,2 \times 0,85$ м і глибиною 1,3 м від поверхні кургана лежав скорчений на лівому боці кістяк, черепом на схід. Руки були зігнуті в ліктях, кисті знаходились перед черепом. Біля кистей стояв товстостінний ліпний банковидний горщик.

Курган № 33

Курган розташований на південній околиці с. Кут в заплаві р. Підпільної, зовсім в стороні від курганної групи¹. В північній частині насипу знайдено уламки стінок амфор, в південній частині — чотири кам'яних плити, трохи нахилені назовні, що були схожі на залишки кромлеха. Трохи близче до центра кургана була виявлена овальна кам'яна закладка, розмірами $1,1 \times 0,6$ м, під якою поховання не було.

В кургані було чотири поховання: три — часу бронзи, одне — скіфське.

Поховання 1 (скіфське) знаходилось у східній частині кургана. Тут виявлено зовсім пограбоване скіфське поховання. Серед розтрощених кісток було знайдено кілька склянин намистин.

Поховання 2 (бронза) знаходилось на відстані 3 м на південний захід від центра кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В чорноземі на глибині 0,4 м лежав скорчений на лівому боці кістяк, черепом на північний захід — захід. Біля тазових кісток стояв поганої збереженості ліпний горщик.

Поховання 3 (бронза) знаходилось на відстані 5 м на схід від центра кургана. В пря-

¹ В 1951 р. курган почав досліджувати Е. О. Симонович, в 1952 р. ці роботи закінчила В. А. Іллінська.

мокутній материковій ямі розмірами $1,4 \times 0,9$ м і на глибині 1,75 м від поверхні кургана лежав на лівому боці сильно скорчений кістяк. Права рука була випростана, ліва — трохи зігнута в лікті. Кістяк пофарбований.

Поховання 4 (бронза) знаходилось на відстані 5 м на південь від центра. Зразу за кам'яними плитами в прямокутній материковій ямі розмірами $1,2 \times 0,75$ м і глибиною 1,35 м від поверхні кургана виявлено зруйноване або пограбоване поховання.

В центральній частині ями трохи ближче до західної стіни стояв догори дном невеликий ліпний горщик з циліндричною шийкою, широкими плічками і плоским денцем. Горщик був вкритий по вінцях відбитками гребінця, а по плічках — відбитками шнура.

В південно-західному кутку могильної ями лежало кілька кісток людської стопи.

* * *

Підсумовуючи дослідження Кутянського могильника, можна зробити ряд висновків, що базуються, в основному, на даних польових досліджень.

В дослідженіх курганах були виявлені різночасні поховання. Ми спинимось лише на двох великих групах — похованнях часу бронзи та скіфських.

Для поховань ямного типу характерні прямокутні ями різної глибини. Покійники лежали здебільшого на спині з піднятими в колінах ногами або, рідше, на боці. В першому випадку ноги часто падали на бік, з чого можна зробити висновок, що ями цих поховань мали якесь перекриття, найвірогідніше — дерев'яне, і земля до них потрапляла не зразу після поховання, а через досить тривалий час. Кістяки здебільшого пофарбовані. Поховання частіше безінвентарні. Іноді вони супроводжуються керамікою.

Поховання ката콤бного часу розташовані як в катакомбах, так і в ямах, а дитячі — здебільшого в насипах курганів. Покійники лежали у скорченому положенні на боці, найчастіше — на лівому. Поховання цього типу супроводжувались найбагатшим інвентарем, особливо поховання дітей і підлітків. Крім глиняного посуду, зустрічались різні прикраси та амулети, зроблені з кістки, рогу, зубів тварин. При похованнях дорослих зустрічались свердлени і шліфовані кам'яні сокири, кремінні но жі, скребла і кремінні наконечники стріл.

Катаомби являли собою овальні або прямокутні камери з склепіннями і входними ямами, що часом мали східці. В катакомбах, як правило, виявлені парні або родинні похован-

ня. Родинні усипальниці були досліджені в курганах № 3 (поховання 16) та № 32 (поховання 13). В них ховали протягом досить тривалого часу. При черговому похованні кістки похованого раніше зсувались до стіни, противлежної входу.

Такі послідовні поховання в одній родинній катаомбі дають підставу вважати, що вхідні ями їх мали якісь наземні ознаки, добре відомі родичам, і що зберігались ці ознаки протягом досить тривалого часу. З цього можна зробити висновок, що якась родина або й ціле плем'я довгий час жило або кочувало в одних місцях.

Поховання зрубного часу, найбільш численні, були завжди впускні в насип курганів. Покійники лежали на боці в сильно скорченому положенні, кістяки здебільшого були пофарбовані. До цієї групи можна віднести і кілька поховань, що можуть відноситись як до пізньої бронзи, так і до раннього заліза.

Простежити якусь закономірність в орієнтуванні кістяків часу бронзи неможливо. Навіть в одній ямі або катаомбі зустрічались протилежно орієнтовані кістяки. Можна приступити, що при похованнях орієнтування особливого значення не мало.

В хронологічному відношенні поховання ямного та катаомбного типів дуже близькі між собою, а частково, очевидно, і одночасні. Це припущення підтверджується похованням 8 з кургана № 6, де біля кістяка, що лежав у ямі з двобічним підбоєм, стояв горщик ямного типу і поруч з ним — горщик катаомбного типу. З цього погляду цікава кераміка, в якій можна вбачати перехідні форми від ямного до катаомбного типу — це горщики з маленьким денцем, прикрашені орнаментом, зробленім зубчастим штампом, і вкриті гребінцевими розчесами.

Аналогічне явище спостерігалось і в інших могильниках. Наприклад, в могильнику біля хут. Хмельницького на р. Солоній (поблизу від розглянутого могильника) в похованні 1 кургана № 1 був знайдений яйцевидний горщик, по формі тулова — ямний, але з масивною ручкою, прикрашеною симетрично розташованими ямками, як у посудин катаомбного часу¹.

Якщо порівняти поховання Кутянського могильника з класичними похованнями цього ж часу в басейні Сіверського Дінця, то виявиться ряд істотних відмін.

В Кутянському могильнику не було знайдено жодної бронзової речі, при будівництві

¹ Див. статтю І. П. Костюченка у цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР».

поховальних споруд майже зовсім не використовувалось дерево, тут зовсім відсутні зруби інші дерев'яні конструкції, дуже обмежене застосування каменю, поховання супроводжувались порівняно бідним інвентарем. Для переважної більшості курганів характерні центральні поховання — ямні; катакомби у всіх випадках впускались в кургани з полі. Складається враження, що населення, яке ховало своїх покійників в катакомбах, добре знало про існування центральних ямних поховань. В курганах Сіверського Дінця катакомби майже завжди займали в курганах центральне положення.

Слід також вказати на відсутність в похованнях Кутянського могильника відрізаних тваринних голів та ніг, які часто супроводжують донецькі поховання.

Дуже близький за типом могильник був розкопаний у 1932—1939 рр. в м. Нікополі, де в зв'язку з будівництвом проводились археологічні дослідження співробітником місцевого музею К. М. Кирсановим, а після його смерті Л. Д. Дмитровим та Б. М. Граковим¹.

Скіфські поховання виявлені як в ямах, так і в катакомбах різної форми і глибини.

Поперечні катакомби мали довгі і вузькі вхідні ями, в одній з бокових стін яких був вхід у катакомбу, здебільшого у вигляді вузької горизонтальної щілини висотою 0,45—0,55 м. Камери катакомб були прямоугутні або овальні в плані і мали висоту 0,6—1,2 м.

Поздовжні катакомби мали входи з торців вхідних ям у вигляді лазів або склепистих отворів, що з'єднували вхідні ями з камерами. Вхідні ями поздовжніх катакомб, як правило, глибші, але коротші, ніж вхідні ями поперечних.

Катакомби обох типів мали глибину 2,5—4 м. Майже завжди камери катакомб були щільно забиті лесом, а вхідні ями завжди засипалась чорноземом. Поховання в цих катакомбах не супроводжувались багатим інвентарем. Тут майже зовсім не було чорнолакового посуду, багатьох прикрас. Звичайно ці поховання супроводжувались одним—трьома пряслицями, залізними ножами, намистом, рідше —бронзовими браслетами та сережками.

Найбагатші поховання були виявлені в катакомбах, що нагадують споруди великих скіфських курганів в басейні річок Соленої і Чортомлика. Камери цих поховань знаходились на глибині 4,5—6,8 м (від рівня древнього горизонту) і являли собою великі підземні приміщення площею 12—13 м². Входи до них

мали вигляд глибоких колодязів, що з'єднувались з камерами порівняно вузькими устями, які в деяких випадках закладалися кам'яними плитами (курган № 1). Камери ці, як правило, після поховань не засипались землею, засипались лише вхідні ями.

Цікаво відзначити, що ніяких ознак викидного лесу, який виймався при будуванні камер і вхідних ям (до 40 м³), в насипах кургана немає. Цей лес відносився кудись далеко за межі могильника.

Всі камери поховань цього типу пограбовані через вхідні ями. Пограбування відбувалось незабаром після поховання, про що свідчить той факт, що в кількох випадках в пограбованих катакомбах були виявлені частини кістяків, що лежали в анатомічному порядку. Це значить, що грабіжники були в катакомбах в той час, коли між кістками кістяків ще не перегнели зв'язки.

Спільною для всіх поховань є наявність у могилах певної частини кінської туші — ритуального м'яса. В могили клали половину передньої частини коня (передня нога від лопатки до колінного суглоба), яка завжди прикривалась половиною грудної клітки того ж коня. Це ритуальне м'ясо клалось в головах похованіх просто на дно могили або на якусь дерев'яну підкладку, можливо, навіть у формі блюда. Поверх м'яса клали один—три залізних ножі з кістяними ручками.

Поховані лежали на спині і були по-різному орієнтовані. Інвентар, що іх супроводжував, складався переважно з різних прикрас, часом золотих, та зброй. Знаряддя праці не були виявлені в жодному випадку. З побутових предметів знайдені лише ножі, пряслиця і в дуже незначній кількості — посуд. Переважна більшість речей, знайдених у похованнях, —грецького походження. Власне скіфськими речами можна вважати лише пряслиця, ліпні горщики, ножі та бронзові наконечники стріл і, можливо, дротяні сережки.

В багатьох похованнях зустрічався чорнолаковий грецький посуд, як правило, дуже старий, а часто навіть і побитий та полагоджений. З цього видно, що такий посуд дуже високо цінився в тогочасному суспільстві. Про це свідчить і сережка, що мала підвіску, зроблену з черепка чорнолакової посудини. В деяких багатьох похованнях зустрічалися і амфори. Більше всього амфор у вигляді черепків зустрічалось в насипах курганів, у канавках, що їх оточували. Ці знахідки слід пов'язувати з тризнами або якимись іншими ритуальними діями.

Між іншим, слід відзначити наявність в могильнику поховань своєрідних «амазонок» —

¹ Л. Д. Дмитров, Археологічне вивчення Нікопольщини в 1935—1936 рр., «Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР», кн. II, 1946, стор. 55—73.

жінок, похованих з мечами, списами, сагайдаками (наприклад, курган № 7, поховання 9). За інвентарем ці поховання тотожні похованням чоловіків-войнів.

Датується Кутянський могильник досить добре всім комплексом речового інвентаря (прикраси, амфори, чорнолаковий посуд, зброя) початком IV — кінцем III ст. до н. е.

У скіфських похованнях Кутянського могильника на відміну від поховань інших могильників та курганів слід відзначити цілковиту відсутність характерних для скіфського часу поховань вершників. При розкопках не виявлені поховання коня, в могилах, навіть багатих, з золотими речами, зовсім не було кінської збріу або предметів кінського убору. Замість того сюди клали лише кінське м'ясо, з чого можна зробити висновок, що для людей, які ховали тут своїх покійників, кінь був звичайною свійською твариною, м'ясо якої споживалось.

Зараз важко твердити, чим пояснювалась

така відмінність в похованнях цього могильника, але можна припустити, що не у всіх скіфських племен кінь мав однакове значення. Можна припускати, що частина скіфського населення поєднувала хліборобство із скотарством. Це населення кочувало по невеликій території, головним чином на лугових заплавах Дніпра, що давало їому змогу займатись сезонним хліборобством. В цих умовах кожен член громади був головним чином не воїн, а пастух та хлібороб.

Нам здається, що поселення, розкопане на місці урочища Раївщина та біля хут. Шевченка (розкопки Г. П. Грозділова) коло с. Нижній Рогачик, Верхньо-Рогачицького району, Херсонської області (лівий берег Дніпра), залишено населенням, дуже близьким по своїй господарській діяльності до населення, після якого залишився Кутянський могильник.

¹ Матеріали розкопок біля с. Верхній Рогачик друкуються в АП, т. X.

І. П. КОСТЮЧЕНКО

МОГИЛЬНИК ЕПОХИ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ хут. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В результаті розвідки, проведеної в 1951 р. Хмельницьким загоном Нікопольської експедиції на правому березі Дніпра в басейні річок Чортомлика, Базавлуга і Солоної, виявлено велику кількість окремих курганів і курганих груп, а також залишки поселень різних епох.

ПОСЕЛЕННЯ ЕПОХИ БРОНЗИ (Пізньозрубна культура)

1. В с. Перевізькі Хутори, Нікопольського району:

а) В південно-західній частині села на лівому березі надзаплавної тераси р. Базавлуга по обидва боки дороги до парому.

Кераміка тут представлена уламками глиняних з домішкою жорстви горщиків з відігнутими назовні вінцями. Під вінцями або на плічках є валик, часто розчленований скісними насічками або пальцювими заглибинами. З інших знахідок слід відзначити товкачик, зроблений з уламка кам'яного молотка.

На поселенні зустрічаються і пізніші знахідки, наприклад, уламки посуду, що відносяться до останньої четверті I тисячоліття н. е., а також до часів Запорозької Січі. Посередині поселення знаходитьться низький курган.

б) На північ від с. Перевізьких Хуторів на схилі плато в районі колгоспного курника знайдено кілька фрагментів посуду епохи бронзи. Тут же виявлено курган напівсферичної форми (висота — 1 м, діаметр — 20 м).

2. В західній частині с. Олександрівка, Нікопольського району, в нижній частині надзаплавної тераси, що йде в напрямку до с. Усть-

Кам'янка. Кераміка тут представлена уламками горщиків і банковидного посуду, глина яких має домішку дрібного піску або жорстви. Частина посуду орнаментована наліпленим валиком, розчленованим пальцювими заглибинами.

3. На північний схід від с. Олександрівки, Нікопольського району, поблизу урочища Попова Балка і на схід від нього, на пологому схилі лівого берега р. Солоної. Кераміка тут представлена уламками горщиків з глини, що має домішку дрібного піску або жорстви. Орнаментовані вони наліпленим валиком, часто розчленованим пальцювими заглибинами або скісною насічкою. Тут же зустрічаються уламки посуду, що відносяться до пізнішого часу. Серед них — велика кількість амфор.

4. На захід від Шолохівської МТС¹ в нижній частині надзаплавної тераси лівого берега р. Солоної. Кераміка тут представлена горщиками, глина яких має домішку дрібного піску або жорстви. Орнаментовані вони наліпленим валиком із скісними насічками. Зустрічається також кераміка і більш пізнього часу, в тому числі — амфори.

5. На захід від хут. Хмельницького, Ольго-Іванівської сільради, Нікопольського району, в нижній частині схилу правого берега надзаплавної тераси р. Солоної. На поселенні знайдені залишки житла у вигляді каменів, складених в один ряд. Тут же знайдена велика кількість уламків посуду з глини з домішкою дрібного піску. Орнаментовані вони наліпле-

¹ Напроти хут. Хмельницького (с. Шолохове знаходитьсь на правому березі, напроти с. Олександрівки).

ним валиком під вінцями або на плічку. Валик розчленований окісними насічками або пальцювими заглибинами.

6. В східній частині с. Шолохова, Нікопольського району, в нижній частині надзаплавної тераси правого берега р. Солонії.

ПОСЕЛЕННЯ КІНЦЯ I ТИСЯЧОЛІТтя ДО Н. Е. I ПЕРШИХ СТОЛІТЬ Н. Е.

1. В східній околиці с. Шолохове, Нікопольського району, зустрічається ліпний посуд у формі відкритих мисок, що нагадують миски з поселення у Золотій Балці, Любимівського і Гаврилівського городищ.

2. В цьому ж селі в урочищі Гончарище на схилі надзаплавної тераси знайдені уламки посуду, які мають спільні риси з посудом полів поховань черняхівського типу.

ПОСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ПОЛІВ ПОХОВАНЬ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО ТИПУ

1. В с. Олексіївці, Нікопольського району, на південний захід від клубу в нижній частині надзаплавної тераси р. Чортомлик. На поверхні поселення зустрічаються в обмеженій кількості гончарна і ліпна кераміка. Уламки гончарного посуду — це уламки горщиків сірого кольору, виготовлених з глини з домішкою жорстви. Ліпний посуд представлений днищами горщиків, зроблених з глини з великою домішкою жорстви.

2. В с. Переїзькі Хутори, Нікопольського району, на північ від села, в колгоспному садку, на схилі надзаплавної тераси лівого берега р. Базавлука. Площа поселення порівняно густо усіяна уламками посуду і каменями із слідами вогню, якими, очевидно, були викладені черені печей. Кераміка виготовлена на гончарському крузі і по характеру поверхні поділяється на дві групи. До першої належить посуд з лощеною поверхнею, зроблений з відмученої глини і представлений уламками мисок, горщиків і глечиків. Ця група посуду прикрашена геометричним орнаментом, нанесеним технікою лощіння або дрібним зубчастим штампом. До другої групи належать горщики з шорсткою поверхнею, зроблені з глини з домішкою жорсткви, шамоту і кварцу. Крім уламків посуду культури полів поховань черняхівського типу, тут знайдені фрагменти амфор, що відносяться до пізнішого часу.

3. В с. Олександрівці, Нікопольського району, поблизу перемички через р. Базавлук. Кераміка тут представлена уламками посуду

з лощеною поверхнею і уламками горщиків з шорсткою поверхнею. Останні виготовлені з глини з домішкою зернин кварцу.

ПОСЕЛЕННЯ КІНЦЯ I ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.

В с. Перевізькі Хутори, Нікопольського району, на південно-західній околиці села на території поселення епохи бронзи знайдені уламки посуду, схожі на салтово-маяцькі, які зустрічаються на поселеннях Харківщини, в районі Сіверського Дінця та р. Уди, що відносяться до кінця І тисячоліття н. е.

РОЗКОПКИ КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА ПОБЛИЗУ хут. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Хмельницький курганний могильник епохи бронзи знаходиться на відстані 120 м на північний захід від хут. Хмельницького, Нікопольського району, і налічує п'ять курганів (рис. 1). Вони круглі в плані і мають низький розпливчастий насип. Переважають кургани висотою 0,4—0,7 м і діаметром 20 м. Лише один курган (№ 4) досягає у висоту 1,5 м і має діаметр 32 м.

Кургани розміщені на площі у вигляді трикутника з прямим кутом в північному напрямку. По довгій осі (з сходу на захід) могильник простягається на 500 м, а по короткій (з півдня на північ) — на 200 м.

Курган № 1

Насип земляний, діаметр — 20 м, висота — 0,7 м. Розкрита площа — 250 м². Під насипом на поверхні похованого чорнозему зустрічається тонкий (1—2 см) прошарок жовтої глини. В насипі було вкраплення перепаленої землі, плями золи, окремі дрібні уламки посуду. Кожному похованню — їх в кургані три — (рис. 2) відповідає зольна пляма. Зольні плями впускних поховань розташовані в насипі вище поверхні древнього горизонту, а зольна пляма основного поховання — на поверхні древнього горизонту (рис. 2).

Поховання 1 (древньоємне) знаходилось на південний захід від центра кургана на поверхні древнього горизонту. Тут виявлено поганої збереженості кістяк, орієнтований на північний схід. Біля черепа стояв яйцевидний чорний з коричневими плямами горщик з вушком (рис. 3, 1), виліплений з глини з домішкою піску. Поверхня стінок рівна. Вушко і частково тулов орнаментовані заглибинами майже трикутної форми. Висота посудини—13 см.

Поховання 2 (піньозорубне) знаходиться на південний схід від центра кургану на

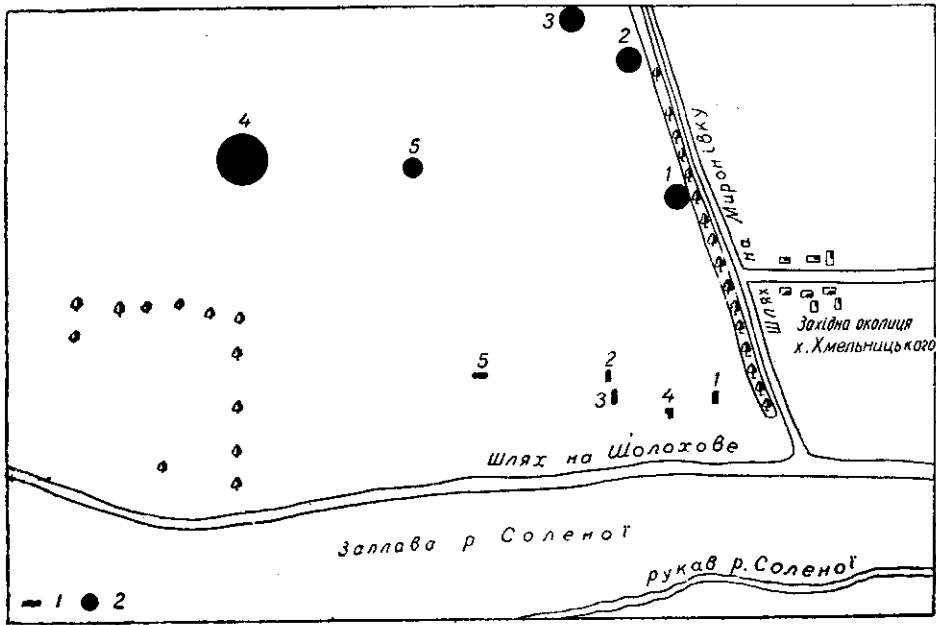

Рис. 1. План Хмельницького курганного могильника і поселення.
1 — траншеї на поселенні; 2 — кургани.

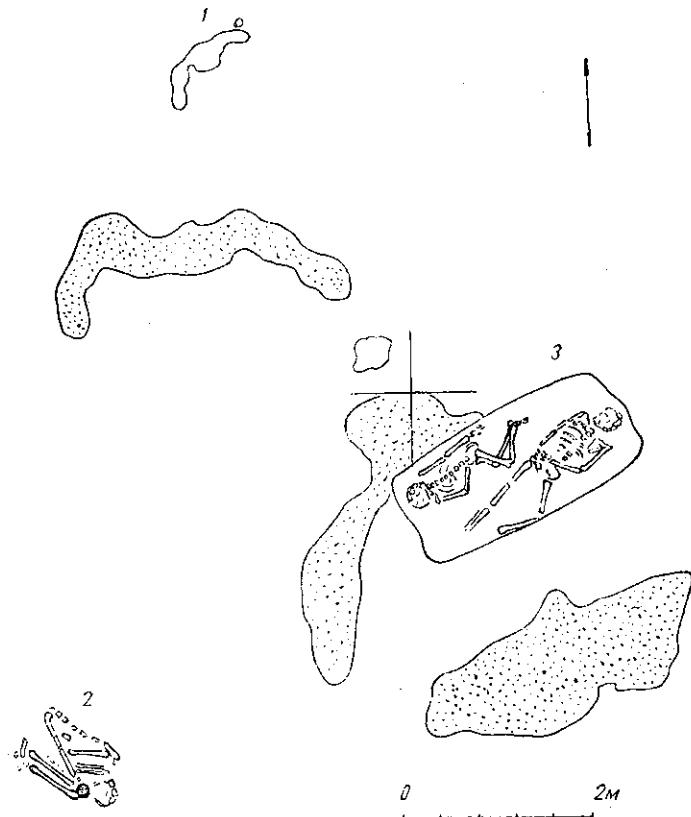

Рис. 2. План поховань і зольних плям кургана № 1.

поверхні дерев'яного горизонту. Тут виявлено кістяк, орієнтований на південний схід, що лежав на лівому боці в дуже скорченому положенні. Кисті рук знаходились перед лицем. Біля грудної клітки спереду стояв плоскодонний банковидний горщик, орнаментований під вінцями наліпним валиком (рис. 3, 2), зроблений із глини з невеликою домішкою жорсткості. Поверхня загладжена, колір темнобурний. Висота — 16 см.

Поховання 3 (древньоємне) — основне — знаходилось в центрі кургана. Могильна яма, орієнтована на південний захід — північний схід, мала форму прямокутника з заокругленими кутами. Довжина її — 2,3 м, ширин-

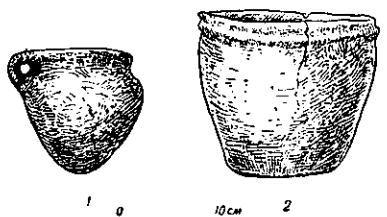

Рис. 3. Посуд з поховань кургана № 1.

на — 1,3 м, глибина — 1,7 м. Збереглися незначні сліди дерев'яного перекриття у вигляді решток дерева та м'якого заповнення ями, що характерно майже для всіх древньоємних поховань даного могильника. В могилі — парне поховання. Кістяк, орієнтований на південний захід, лежав на правому боці в скорченому положенні. Кисть правої руки була на тазових кістках. Ліва рука була простягнута вздовж тулуба. Кістяк, орієнтований на північний схід, лежав на спині у витягненому положенні. Права рука була простягнута вздовж тулуба, кисть лівої руки лежала на тазі. На дні ями виявлено коричневий тлін і невелику кількість червоної фарби.

Курган № 2

Курган знаходився на відстані 180 м на південний захід від кургана № 1. Насип земляний. В ньому зустрічаються скupчення золи і перепаленої глини. Діаметр — 20 м, висота — 0,5 м. В кургані знайдено три поховання (рис. 4).

Поховання 1 (зрубне) знаходилось в насипі на глибині 0,25 м від поверхні в центрі кургана на площі 3 м². Тут знайдено скупчення золи, дрібних вуглинок, перепаленої землі, кальцинованих кісток людини. Тут же знайдено дуже деформований вогнем горщик. Це єдине в усьому могильнику поховання з трупоспален-

ням. Горщик (табл. I,1) подібний до горщиків зрубної культури. Висота його — 13 см.

Поховання 2 (древньоємне) знаходилось на північний захід від центра кургана. Могильна яма мала прямокутну форму з заокругленими кутами. Довжина її — 1,6 м, ширина — 1,1 м, глибина — 0,95 м. В заповненні зустрічались уламки зотлілих невеликих дерев'яних плах. На дні поруч лежали два кістяки, орієнтовані на північний схід. Один кістяк — на спині, з зігнутими ногами, піднятими догори колінами, другий — на правому боці, з ногами,

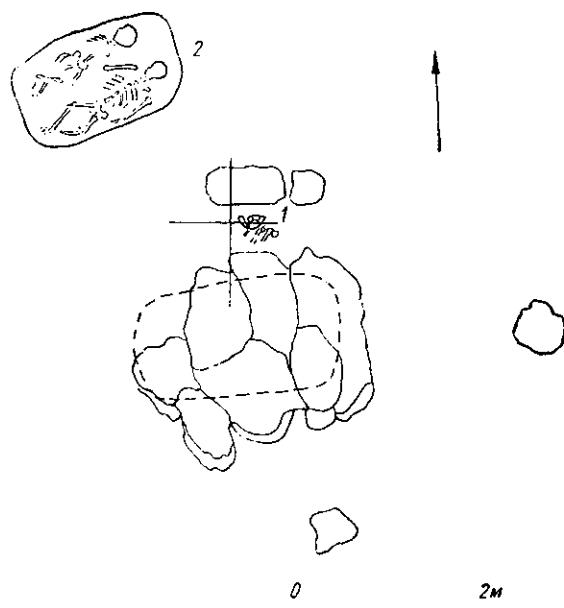

Рис. 4. План поховань кургана № 2.

підтиснутими до живота. Обидва кістяки були вкриті червоною фарбою.

Поховання 3 (древньоємне) — основне — знаходилось у центрі кургана в овальній ямі, орієнтованій на схід. Стіни прямовисні. В східній частині було похиле підвищення. Довжина ями — 2,3 м, ширина — 1 м, глибина — 0,85 м. В ній виявлено рештки зотлілої трубчастої кістки, очевидно, дитячої, і червону фарбу. Над могильною ямою на глибині 0,25—0,3 м від поверхні кургана по короткій осі було дев'ять каменів різного розміру.

Курган № 3

Курган знаходився на відстані 65 м на північний захід від кургана № 2. Насип його земляний. Діаметр — 20 м, висота — 0,4 м. Розкрита площа — 250 м². В кургані знайдено дев'ять поховань (рис. 5).

Поховання 1 (катакомбне) знаходилось на схід від центра кургана на поверхні древнього горизонту. Тут виявлено поганої збереженості кістяк, орієнтований на захід. Біля черепа знайдено горщик (табл. I,2) висотою

ватими плямами має сліди гребінчастої штриховки.

Поховання 3 (древньоямне) — основне — знаходилось у центрі кургана в овальній ямі, орієнтованій на схід. Довжина ями —

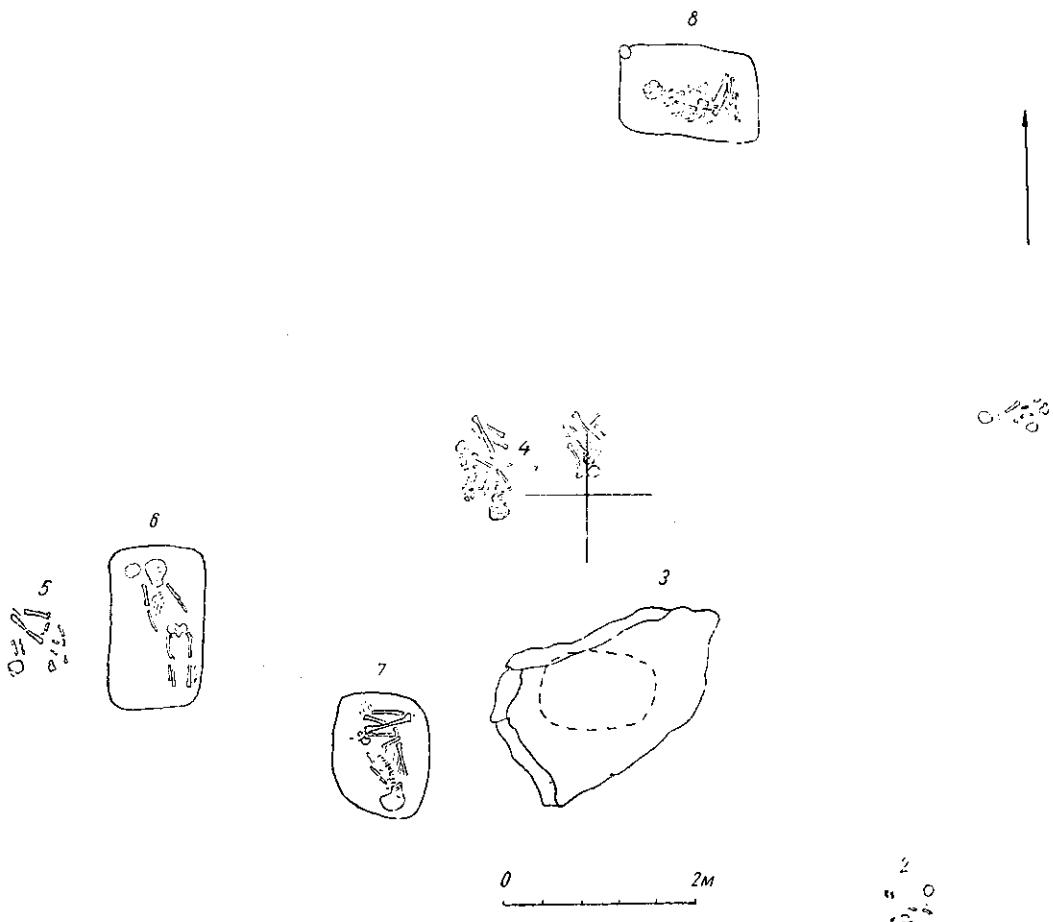

Рис. 5. План поховань кургана № 3.

14 см, виготовлений з глини з домішкою дрібного піску. Вінця, плічка і стінки плавно переходять одне в одне. На внутрішній поверхні чорного кольору сліди гребінчастої штриховки. Зовнішня поверхня гладенька, світлоокричнева. Горщик орнаментований по тулову відбитками шнура і серпоподібними заглибнами.

Поховання 2 (древньоямне) знаходилось на південний схід від центра кургана на поверхні древнього горизонту. Тут виявлено поганої збереженості кістяк, орієнтований на північ. Біля кісток черепа знайдено гостродонний горщик (табл. I,3) висотою 14 см, зроблений з глини з домішкою дрібного піску. Поверхня коричневого кольору з жовту-

1,75 м, ширина — 1,1 м, глибина — 0,85 м. На дні — три кістки дитячого кістяка, гостродонний горщик (табл. I,4), точильний зернистий камінь і червона фарба. Зверху могильна яма була перекрита великою плоскою камінною плитою з завуженим кінцем. Довжина плити — 2 м, ширина — 1,3 м, товщина — 0,15 м. Горщик — яйцевидної форми, коричневий з жовтими плямами. Висота його — 10 см, діаметр — 8 см. Зроблений він з глини з домішкою дрібного піску. Поверхня гладенька.

Поховання 4 знаходилось на північний захід від центра кургана на поверхні древнього горизонту. Тут виявлено кістяк, орієнтований на південь, який лежав у скорченому по-

ложенні на правому боці. Руки були зігнуті в ліктях.

Поховання 5 знаходилось в південній частині курганна на поверхні древнього горизонту. Кістки були розкидані.

Поховання 6 (катакомбне?) знаходилось в південній частині курганна в прямокутній ґрутовій ямі з заокругленими кутами, орієнтованій на північ. Довжина її — 1,5 м, ширина — 1,1 м, глибина — 0,3 м. Тут виявлено кістяк підлітка, який лежав на спині у витягненому положенні. Біля черепа була невелика купка золи.

Поховання 7 (древньоємне) знаходилось в південній частині курганна в ямі непра-

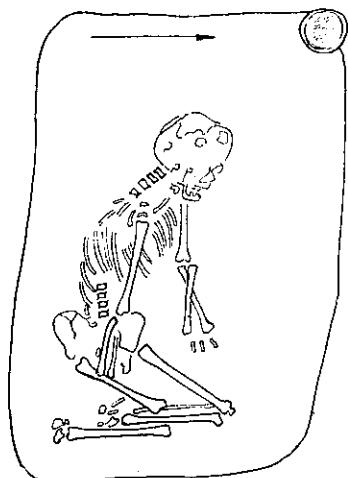

Рис. 6. План поховання 8 кургану № 3.

вильної овальної форми довжиною 1,25 м, ширину 0,75 м, глибину 0,4 м. Кістяк був орієнтований на південний схід і лежав у скорченому положенні на правому боці.

Поховання 8 (древньоємне) знаходилось в північній частині курганна в прямокутній з заокругленими кутами ямі, орієнтованій на захід. Довжина ями — 1,2 м, ширина — 0,8 м, глибина — 0,7 м. Тут виявлено кістяк, орієнтований на північний захід, який лежав у скорченому положенні на лівому боці (рис. 6). На кістках помітні сліди червоної фарби. Біля черепа стояв гостродонний горщик з трохи прим'ятим дном (табл. I, 5) висотою 14 см. Прямі вінця переходили в круглі плічки. На поверхні була помітна слаба гребінчаста штриховка.

Поховання 9 (зрубне) знаходилось у північній частині курганна в насипі. Тут виявлено кістяк поганої збереженості, який був орієнтований на південний схід. Біля черепа стояв плоскодонний буруватий з плямами банко-

видний горщик (табл. I, 6) з трошки загнутими досередині вінцями. Зроблений горщик з глини з домішкою дрібного піску. Поверхня гладенька. У верхній частині горщик був орнаментований відбитками недбайливо сплетеного шнурочка. Орнамент у вигляді петель спускався від вінець вниз.

Курган № 4

Курган був розташований на віддалі 500 м на захід від кургану № 3. Насип земляний, зустрічаються залишки вогнища. Діаметр курганна — 32 м, висота — 1,5 м. Розкрита площа — 1000 м². В кургані знаходилось 22 поховання (рис. 7).

Поховання 1 (зрубне), зруйноване, знаходилось на захід від центра курганна (з невеликим відхиленням на північ) у верхній частині курганного насипу. Тут виявлено кістяк, орієнтований на північний схід. Біля кісток черепа знайдено плоскодонний гострореберний горщик (табл. I, 7) середнього розміру з глини з домішкою жорсткі. У верхній частині горщика був орнамент у вигляді прокреслених заштрихованих трикутників.

Поховання 2 (піньозрубне), зруйноване, знаходилось на північний схід від центра курганна у верхній частині насипу. Біля кісток черепа знайдено банковидний горщик (табл. I, 8) висотою 10 см, з глини з домішкою дрібного піску. Зовнішня поверхня гладенька. Під вінцями наліплений валик, розчленований пальцями заглибинами.

Поховання 3 знаходилось на південний схід від центра курганна на поверхні древнього горизонту. Тут виявлено кістяк, який лежав на правому боці і був орієнтований на південний схід. Руки були витягнуті, ноги — трохи зігнуті в колінах. Біля черепа знаходились кістки тварини.

Поховання 4 знаходилось на південь від центра курганна на поверхні древнього горизонту. Тут виявлено кістяк, орієнтований на південний захід. Голова була повернута на захід. Кістки рук і ніг не збереглися.

Поховання 5 знаходилось на південь від центра курганна на поверхні древнього горизонту. Тут виявлено кістяк, орієнтований на схід, який лежав на правому боці у дуже скорченому положенні. Кістки рук знаходились перед лицем (рис. 8).

Поховання 6 (зрубне) знаходилось на південь від центра курганна на поверхні древнього горизонту. Тут виявлено кістяк, орієнтований на захід (з невеликим відхиленням на північ), повернутий лицем на південь, скорче-

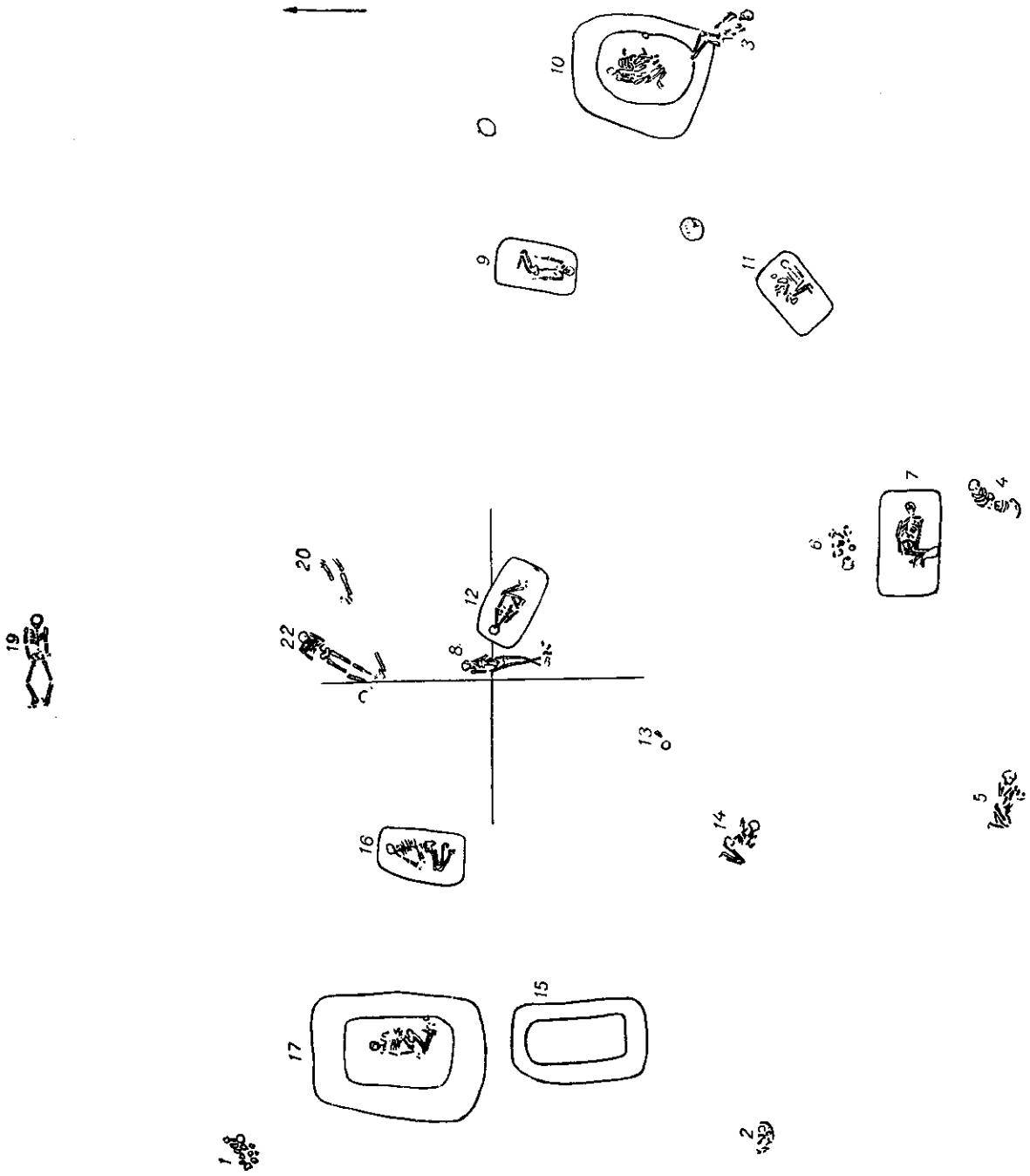

Рис. 7. План пожовани кургана № 4

ний на правому боці. Руки були схрещені на тазі. Біля грудної клітки була знайдена темна з червоними плямами банковидна посудина

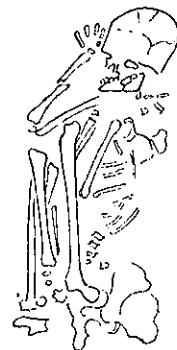

Рис. 8. План поховання 5 кургану № 4.

(табл. I, 12) висотою 5 см з глини з домішкою дрібного піску. Зовнішня поверхня гладенька.

Поховання 7 (древньоямне) знаходилось на південь від центра кургану в ґрутовій пря-

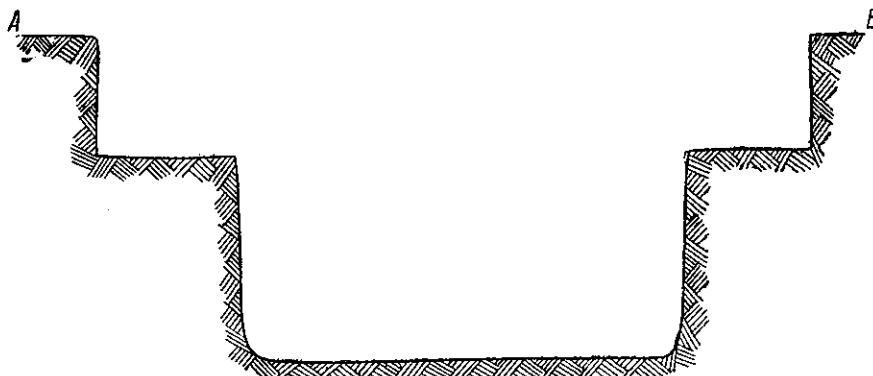

Рис. 9. Поздовжній переріз могильної ями поховання 10 кургану № 4.

мокутній ямі з заокругленими кутами. Довжина ями — 2 м, ширина — 1,2 м, глибина — 0,75 м. В ямі, особливо над кістяком, знайдено значну кількість зотлілого дерева. Тут виявлено кістяк, який був орієнтований на схід і повернутий лицем на південь. Він лежав на спині, з підігнутими ногами і витягнутими руками. На кістках помітні сліди вохри.

Поховання 8 (сарматське) знаходилось в південній частині кургану в насипі. Тут виявлено кістяк, орієнтований на північ, який лежав у витягненому положенні. Кисть правої руки лежала під тазом, кисть лівої — на тазових кістках. Ноги нижче колін були схрещені. Біля ніг знайдено кружальний одноручний глечик (табл. I, 11) з відмученої глини. Шийка — вузька і висока, тулуб майже ку-

лястий, ніжка кільцева. Зовнішня поверхня глечика мала рожевий колір, більша її частина була покрита кремовою фарбою. Висота

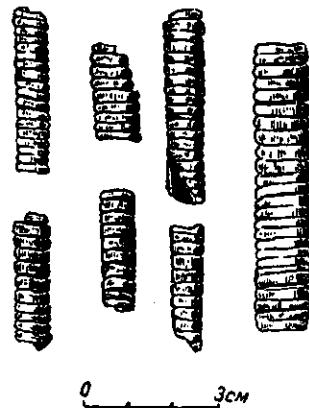
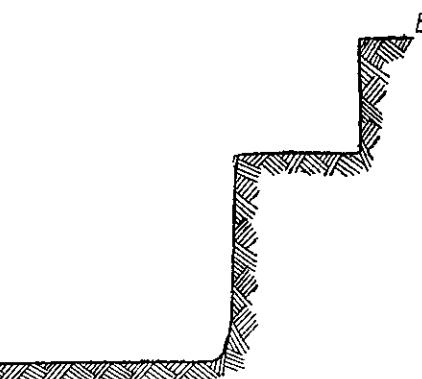

Рис. 10. Пронизки з поховання 10 кургану № 4.

глечика — 26,5 см, діаметр найширшої частини — 17,5 см, висота шийки — 11 см, діаметр

шийки — 3—4 см, діаметр денця — 10 см. На плічках темнокоричневою фарбою був нанесений орнамент у вигляді гілки з ягодами. На лоперкових хребцях кістяка знайдено залізну пряжку з нерухомим стрижнем по центру.

Поховання 9 (древньоямне) знаходилось на південний схід від центра кургану в прямокутній ямі з трохи заокругленими кутами, орієнтований на південь. Довжина її — 1,55 м, ширина — 0,85 м, глибина — 0,85 м. В ямі зустрічались залишки зотлілого дерева. Тут виявлено кістяк, орієнтований на південь і повернутий лицем на захід. Він лежав на спині, з зігнутими в колінах ногами. На кістках помітні сліди вохри.

Поховання 10 (древньоямне) знаходилось на південний схід від центра кургану

(рис. 9) в прямокутній ямі з виступом із заокругленими кутами. Верхня частина ями мала довжину 2,8 м, ширину 2,3 м. На глибині 0,45 м в центрі ями на площі 1,8×1,3 м зроблено заглиблення ще на 0,9 м. У верхній частині з східного боку знайдено 10 кістяних трубочок з різьбленим орнаментом у вигляді кілець і спіралей (рис. 10), кілька кісток барана, з яких були зроблені ці трубочки, залиш-

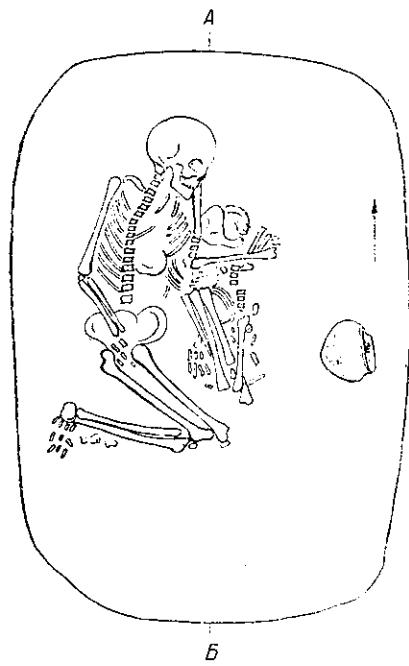

Рис. 11. План поховання 10 кургана № 4.

ки зотлілого дерева. На дні ями виявлено парне поховання (рис. 11). Кістяк, орієнтований на північ, був скорчений і лежав на лівому боці. Ліва рука була простягнута вздовж тулуба, права — напівзігнута в лікті. Кістяк, орієнтований на північ, був дуже скорчений. Череп торкався потилицею шийних хребців, очевидно — це сидяче поховання. Кістки були вкриті фарбою. Біля східної стіни ями знайдено гостродонний горщик (табл. I, 14) висотою 15 см з глини із значною домішкою дрібного піску. Поверхня горщика чорна, плямиста із слідами гребінчастого загладжування, вінця прямі, плічка крути.

Поховання 11 (древньоємне) знаходилося на північний схід від центра кургана в ямі, що має форму неправильного прямокутника. Довжина ями — 1,9 м, ширина — 0,97 м, глибина — 1,1 м. Орієнтована вона на північний схід. В ямі зустрічались залишки зотлілого дерева. На дні ями знайдено парне похо-

вання. Кістяк, орієнтований на північний схід, лежав на спині, з зігнутими в колінах ногами, що впали вправо. Голова була повернута вліво, руки простягнуті вздовж тулуба. Положення другого кістяка, який лежав з правого боку від описаного вище, подібне до положення орієнтованого на північ кістяка в похованні 10. Кістки були вкриті фарбою. На дні ями знайдено невеликий уламок посудини із слідами гребінчастого загладжування.

Поховання 12 (древньоємне) — основне — знаходилось у центрі кургана в ямі довжиною 1,7 м, шириною 1 м, глибиною 1,3 м. Навколо ями була брівка з глини — викид з ями. Тут виявлено кістяк, орієнтований на південний захід. Лицем він був повернутий на захід і лежав на лівому боці в скорченому положенні. Ліва рука була витягнута і відведенна під прямим кутом від тулуба. Права рука була зігнута в лікті. На кістках помітні сліди червоної вохри.

Поховання 13 (зрубне) знаходилось на південь від центра кургана на поверхні древнього горизонту. Кістяк, орієнтований на північний схід, був повернутий лицем на північ і лежав у скорченому положенні на лівому боці. Права рука була зігнута в лікті. Біля колін знаходилась нижня частина плоскодонної посудини, очевидно, банковидної форми.

Поховання 14 (зрубне) знаходилось на південь від центра кургана на поверхні древнього горизонту. Від поховання збереглися зотліла частина черепа і плоскодонний гострореберний горщик (табл. I, 13) з глини з домішкою дрібного піску. Поверхня гладенька. Під вінцями на шийці, а також по ребру бочка горщик орнаментований двома розчленованими валиками, між якими розміщені прокреслені заштриховані трикутники.

Поховання 15 знаходилось на південний захід від центра кургана. Тут під насипом знайдена прямокутна яма з виступом. Довжина її — 2,7 м, ширина — 1,6 м. На глибині 0,27 м центральна частина ями на площі 0,75×1,05 м заглиблена ще на 1,1 м. Решток похованого не знайдено.

Поховання 16 (древньоємне) знаходилось на захід від центра кургана в прямокутній ямі з заокругленими кутами, орієнтованій на північ. Довжина її — 1,7 м, ширина — 1,17 м, глибина — 0,95 м. У верхній частині ями біля південної частини стіни знайдені залишки зотлілого дерева. Тут виявлено кістяк, орієнтований на північ, який лежав на правому боці в скорченому положенні. Ліва рука була зігнута в лікті, права — витягнута.

Поховання 17 (древньоємне) знахо-

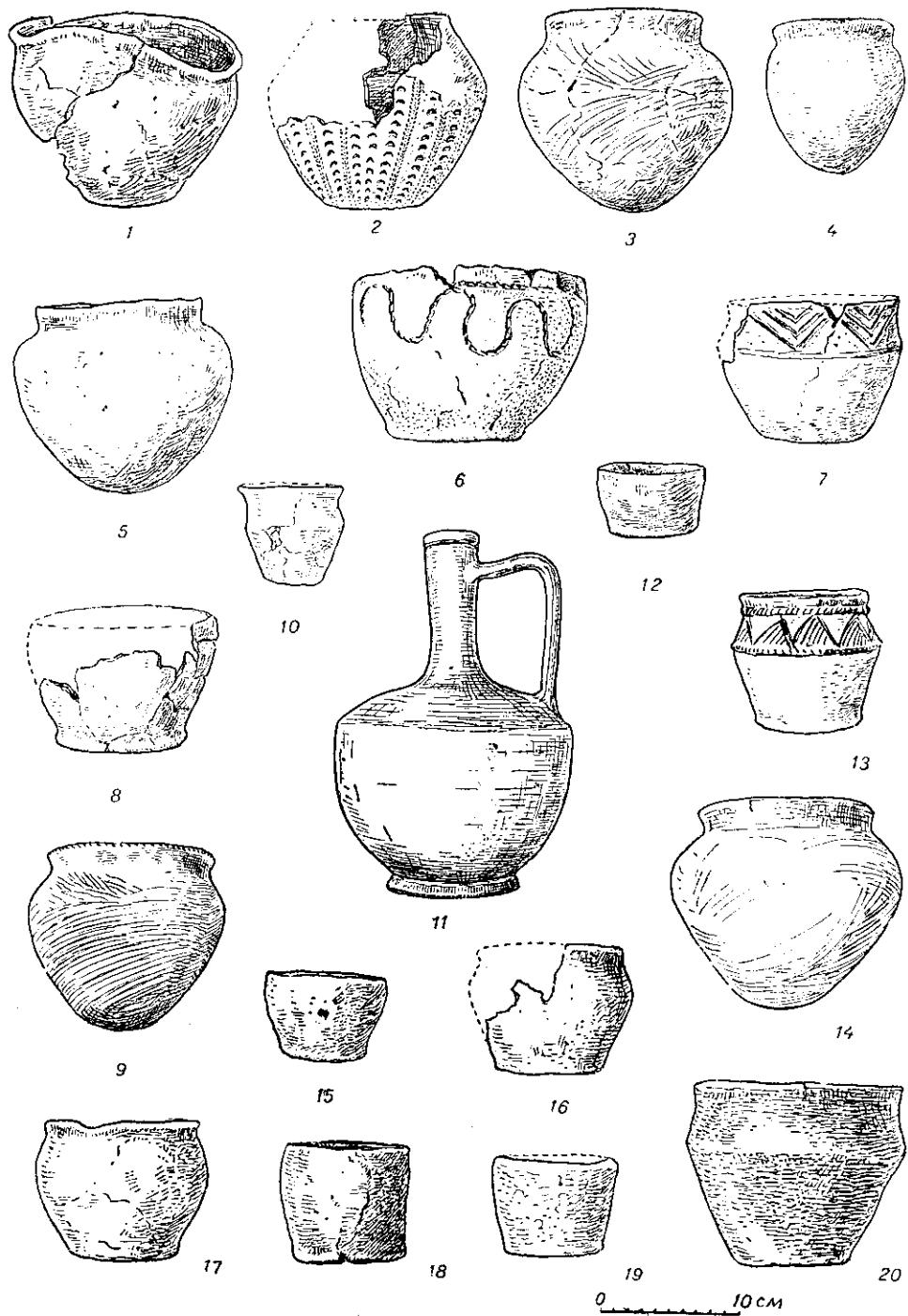

Табл. I. Посуд з поховань курганів № 2—5.

дилось на захід від центра кургана в прямо-
кутній ямі з виступом із заокругленими кута-
ми, орієнтованій на північ. Розміри її — $3,22 \times 2,35$ м. На глибині 0,5 м центральна частина ями довжиною 2,05 м і шириною 1,35 м за-
глиблена на 1,3 м. Вона розширяється донизу

Поховання 18 (зрубне) знаходилось на північний захід від центра кургана на по-
верхні древнього горизонту. Від кістяка дитини збереглись незначні залишки черепа. Біля них стояв горщик з відігнутими назовні він-
цями і гострим перегином турова (табл. I, 10).

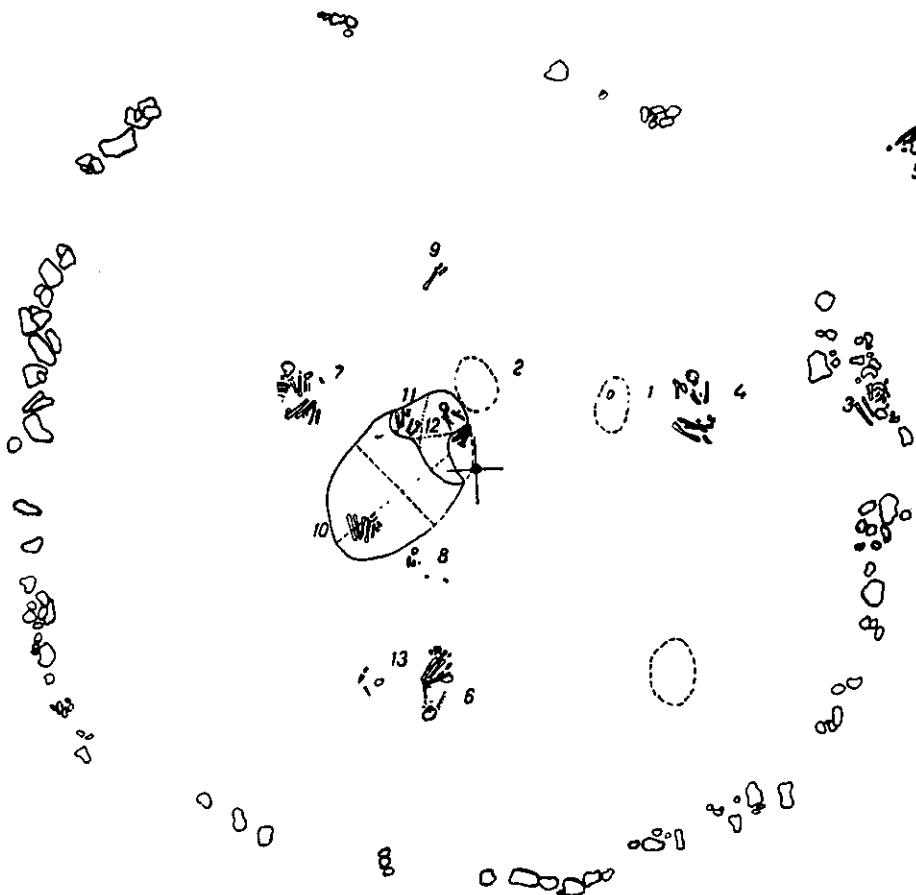

Рис. 12. План поховань кургана № 5.

і досягає на дні довжини 2,13 м і ширини 1,45 м. В ямі знайдені залишки зотлілих кіл-
ків (діаметр — 5—7 см), що стояли у верти-
кальному положенні біля стіни або лежали горизонтально. Вони перекривали заглиблену частину ями. На дні ями лежав у скорченому положенні, головою на північ, лицем на південний захід пофарбований кістяк. Права рука його була витягнута, ліва зігнута в лік-
ті. Біля ступнів ніг стояв догори дном гостро-
донний горщик (табл. I, 9), під яким знахо-
дилась купка золи. Горщик — середніх розмі-
рів, виготовлений із глини з домішкою піску.
Поверхня — бурсірого кольору, з одного бо-
ку помітна гребінчаста штриховка. Вінця пря-
мі, орнаментовані по скошеному краю відбит-
ками шнурочка.

Висота горщика — 7 см. Біля горщика лежав невеликий камінь.

Поховання 19 знаходилось на північ від центра кургана під курганним насипом в невеликому заглибленні у вигляді неправильного овала. Тут виявлено кістяк, який лежав на спині, головою на схід.

Руки були витягнуті, ноги розкидані в колінах.

Поховання 20 знаходилось в центрі кургана у верхній частині насипу. Від кістяка збереглися лише кістки ніг, які дають підстави вважати, що кістяк лежав у витягнено-
му положенні, головою на захід.

Поховання 21 знаходилось в центрі кургана у верхній частині насипу. Тут виявлено кістяк, який лежав у скорченому положен-

ні на лівому боці, головою на північний захід, лицем на північ.

Поховання 22 знаходилось в центрі кургана у верхній частині насипу. Тут виявлено кістяк, який лежав у витягненому положенні, головою на північний схід. Руки були зігнуті в ліктях і складені на грудях. Це поховання порушило поховання 20 і 21.

Курган № 5

Курган був розташований на віддалі 320 м на захід від кургана № 1. Його земляний насип мав діаметр 16 м і висоту 0,4 м.

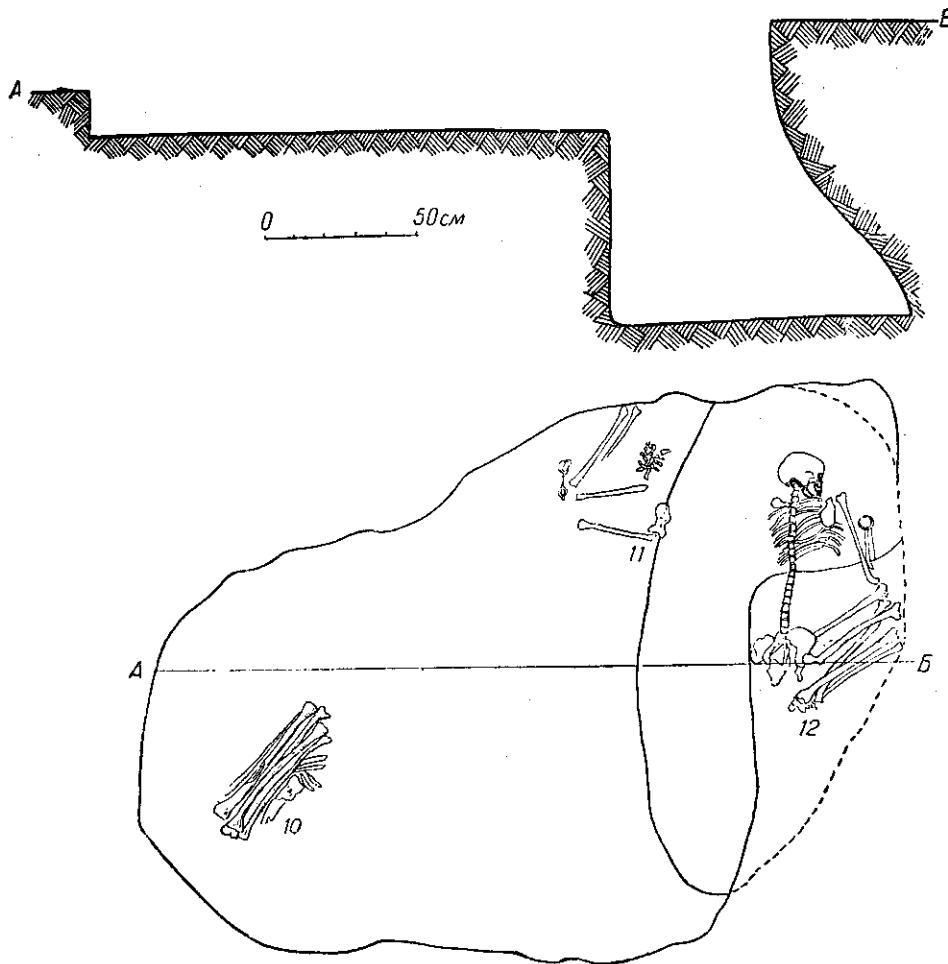

Рис. 13. План і переріз поховання 12 кургана № 5.

Розкрита площа — 250 м². В кургані знаходилось 13 поховань (рис. 12). Під насипом на рівні древнього горизонту знайдено круг з каменів (кромлех). Деякі камені поставлені на ребро, деякі складені у вигляді кладки. Кромлех відноситься, очевидно, до основного поховання 11, над яким і був насипаний курган.

Поховання 1 (зрубне) знаходилось у верхній частині насипу. Кістяк, виявлений тут, цілком зруйнований. Серед кісток знайдено уламки плоскодонного гострореберного горщика (табл. I, 16).

Поховання 2 знаходилось у верхній частині насипу. Кістяк, виявлений тут, цілком зруйнований. Серед кісток знайдені уламки горщика, орнаментованого відбитками штампа і кружечками.

Поховання 3 (пізньозрубне) знаходилось під курганным насипом біля каменів від кромлеха. Тут виявлено кістяк, який лежав у дуже скорченому положенні на правому боці,

головою на північ, лицем на захід. Біля голови знайдено горщик середніх розмірів із слабо вираженим бочком і трохи відігнутими назовні вінцями (табл. I, 17). Висота горщика — 10 см, діаметр вінця — 12 см, діаметр dna — 8 см.

Поховання 4 знаходилось на схід від

центра кургана. Виявлений тут кістяк лежав у скорченому положенні на правому боці, головою на північний захід на поверхні древнього горизонту. Руки були зігнуті в ліктях, кисть правої руки — повернута до обличчя.

Поховання 5 знаходилось на північний схід від центра кургана на поверхні древнього горизонту поза каменями кромлеха. Кістки були розкидані. Біля черепа були складені трубчасті кістки ніг.

Поховання 6 (зрубне) знаходилось на поверхні древнього горизонту. Кістяк лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на південь, лицем на захід. Ліва рука була витягнута. Біля колін стояла невелика циліндрична посудина (табл. I, 18). Висота її — 8 см, діаметр — 9 см.

Поховання 7 (зрубне) знаходилось на північний захід від центра кургана на рівні древнього горизонту. Виявлений тут кістяк був орієнтований на північ і лежав у скорченому положенні спиною догори. Ліва рука була зігнута в лікті. Біля плечових кісток стояв темнобурій з жовтими плямами горщик середнього розміру (табл. I, 20), виготовлений із глини з домішкою дрібного піску. Вінци були трохи відігнуті і переходили в слабо опуклий гострореберний бочок.

Поховання 8 знаходилось в центральній частині кургана на рівні древнього горизонту. Верхня частина кістяка лежала головою на північ.

Поховання 9 знаходилось на північ від центра кургана на поверхні древнього горизонту. Від кістяка збереглися кілька трубчастих кісток і частина щелепи.

Поховання 10 знаходилось у центральній частині кургана під курганним насипом у неглибокій ямі неправильної овальної форми. В її південно-західній частині знайдені рештки кістяка, складені в кулку. Черепа не виявлено.

Поховання 11 (древньоямне) — основне — знаходилось у центрі кургана в ґрунтovій овальній ямі, орієнтованій на південний захід. Довжина її — 1,2 м, ширина — 0,6 м, глибина — 0,68 м. Яма була перекрита трьома каменями. Кістяк був цілком зруйнований (див. поховання 12).

Поховання 12 (пізньозрубне) знаходилось у центрі кургана в овальній ямі з підбоєм, орієнтованій на північний захід, яка врізалася в яму поховання 11 і зруйнувала його. Довжина її — 1,7 м, ширина — 0,4 м, глибина — 0,9 м. В підбої (рис. 13) лежав кістяк у скорченому положенні, головою на північний захід, спину догори. Права рука була зігнута в лікті. Біля грудної клітки поблизу

стінки підбою знайдено банковидну посудину із глини з домішкою піску (табл. I, 15). Висота посудини — 6 см, діаметр вінець — 9 см, діаметр дна — 6 см.

Поховання 13 (зрубне) — дитяче — знаходилось на південь від центра кургана на рівні древнього горизонту. Від кістяка збереглося кілька черепних кісток, біля яких стояла гладенька банковидна посудина із глини з домішкою жорстви (табл. I, 19). Висота її — 7 см, діаметр верхньої частини — 9 см, нижньої — 7 см.

Курган в с. Перевізькі Хутори

Насип кургана земляний, розпливчастий. Діаметр — 24 м, висота — 0,5 м. Розкрита площа північно-східного сектора — 119 м². У кургані знайдено 10 поховань.

Поховання 1 (зрубне) знаходилось на північ від центра кургана в орному шарі насипу. Збереглося кілька черепних кісток і уламків банковидного посуду.

Поховання 2 (зрубне) знаходилось на північ від центра кургана в орному шарі насипу. Біля розкиданих кісток стояла банковидна посудина.

Поховання 3 (ката콤бне) знаходилось на північний захід від центра в насипі. Тут виявлено кістяк дитини, який лежав на лівому боці, головою на схід. Ноги були зігнуті в колінах. Перед лицем стояв невеликий горщик.

Поховання 4 (ката콤бне) знаходилось на північ від центра кургана в насипі. Тут виявлено поганої збереженості кістяк, який лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на схід. Біля потилиці знайдено невеликий горщик, прикрашений у верхній частині штампом у вигляді гусенички.

Поховання 5 знаходилось на північ від центра кургана на рівні древнього горизонту. Тут виявлено кістяк, який лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на південний схід. Права рука була трохи зігнута, ліва — зігнута в лікті і піднята до обличчя.

Поховання 6 знаходилось на рівні древнього горизонту. Тут виявлено кістяк, який лежав у дуже скорченому положенні на правому боці, головою на захід.

Поховання 7 знаходилось на рівні древнього горизонту. Тут виявлено кістяк, який лежав головою на захід у скорченому положенні спину догори. Руки були зігнуті в ліктях.

Поховання 8 знаходилось у центральній частині кургана в ґрунтовій ямі глибиною

0,15 м. Виявлений тут кістяк лежав головою на південь, на спині. Ноги були зігнуті у піднятих додори колінах. Ліва рука була витягнута, права — зігнута в лікті.

Поховання 9 знаходилось у центрі кургана в прямокутній ямі з трохи заокругленими кутами. Довжина її — 1,5 м, ширина — 0,8 м, глибина — 0,6 м від рівня древнього горизонту. Яма була перекрита по короткій осі двома великими каменями довжиною 1,2 м, шириноро 0,5 м і товщиною 0,3 м, покладеними так, що середина ями залишилася не прикритою. На дні ями лежав на спині кістяк, орієнтований на північний схід. Ноги були зігнуті в колінах. Ліва рука була витягнута, права — зігнута в лікті. На кістках помітні сліди вогни.

Поховання 10 знаходилось на північ-

ний схід від центра кургана на рівні древнього горизонту. Від кістяка збереглися череп, частина грудної клітки і ліва рука, які, проте, дають підстави припускати, що кістяк був орієнтований на північ і лежав на лівому боці, із зігнутими в колінах ногами.

Отже, в результаті археологічних досліджень лівобережжя р. Базавлука у 1951 р. встановлено перебування в цій місцевості скотарського населення починаючи від ранньо-бронзового віку, а також — наявність поселень землеробського населення в часи пізнього бронзового віку. Були також виявлені пам'ятки доби полів поховань черняхівського типу і часу перебування тут скіфів і сарматів. Для розуміння історичного процесу, характерного для північного Причорномор'я, ці дослідження мають певне значення.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ, Є. Ф. ПОКРОВСЬКА, А. І. ФУРМАНСЬКА

КУРГАНИ ЕПОХИ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ с. МАР'ЯНСЬКОГО

Село Мар'янське розташоване на р. Підпільній, правій притоці Дніпра. Воно поділено на дві частини р. Тернівкою. Її долина, яка має ширину до 500 м, суха, сама річка влітку висихає.

На території села, як на високих, так і на низьких місцях, є багато курганів. Частина курганів, які знаходяться в заплаві річки, щороку заливається, деякі ж заливаються лише під час сильної повені. Кургани розорюються. Вони розташовані на значній віддалі (до 800 м) один від одного. Лише в двох випадках виявлені невеликі групи з двох або трьох курганів. Ці дві групи складають кургани № 1 і № 4, розташовані на березі р. Тернівки поблизу колгоспної птахоферми, та кургани № 2 і № 3 в південній околиці с. Мар'янського на віддалі 1 км на південний захід від першої курганної групи, понад шляхом, що веде з с. Мар'янського до районного центра Нова Воронцовка, Херсонської області. На південний схід від першої групи (приблизно за 1 км) знаходиться курган № 5, а на віддалі 0,5 км на південний схід від кургана № 3 — курган № 6. Ці кургани досліджувались на протязі 1952—1953 рр.¹

Курган № 1

Курган розташований на березі висохлої річки Тернівки, недалеко від колгоспної птахоферми, на відстані 20 м на південний схід від кургана № 4. Насип кургана має висоту 2,25 м і діаметр 34 м. В кургані розкрито 28 поховань, з яких в насип впущено чотири не-

визначені поховання та 13 поховань зрубного часу. В материк впущено 11 поховань перехідного періоду — від ямного до катакомбного часу (рис. 1). Крім того, в насипі кургана були знайдені уламки окремих посудин — двох горщиків ямно-катакомбного часу із слідами загладжування на поверхні. В одному з них знайдені уламки кісток тварини, у другому — залишки червоної фарби (рис. 3, 10). Знайдено також цілу банковидну посудину пізньозрубного часу з орнаментом у вигляді пальцьових відтисків з відбитком нігтя, розташованим по краю вінець (рис. 2, 1), та кам'яний розтирач у формі зірзаного конуса з ямками з обох плоских боків.

Поховання 1 (зрубне), зруйноване, впущене в насип на відстані 11,5 м на південний захід від центра насипу на глибину 0,2 м від рівня сучасної поверхні. Кістяк дорослої людини, що був орієнтований на північний схід, лежав у скорченому положенні на правому боці. Ліва рука була зігнута в лікті, кисть її знаходилась біля підборіддя. Від кістяка залишились лише роздавлений череп, грудна клітка, кістки лівої руки та уламки тазових кісток. Поховання безінвентарне.

Поховання 2 (зрубне) — дитяче — впущене в насип на відстані 11,5 м на захід від центра на глибину 0,44 м від сучасної поверхні. Кістяк, який був орієнтований на південний схід, лежав у скорченому положенні на лівому боці. Руки були зігнуті і підняті до обличчя. Біля тильної частини черепа стояла банковидна посудина висотою 6 см, діаметром 9 см (рис. 3, 1). Її грубо оброблена поверхня мала бурий колір. У центрі денця, всередині посудини, є невеличке підвищення.

Поховання 3 (зрубне) впущене в насип на відстані 11 м на захід від центра на глибину

¹ В 1952 р. були розкопані кургани № 2 і № 4 Д. Т. Березовцем (начальник загону). В 1953 р.— курган № 1 і № 3 Є. Ф. Покровською, курган № 5 Д. Т. Березовцем, курган № 6 А. І. Фурманською (начальник загону).

0,45 м. Кістяк лежав на правому боці у скорченому положенні і був орієнтований на південь. Коліна лежали на рівні кісток грудної клітки,

верхніх кінцівок. Кисті рук лежали перед черепом. На них стояла бура з чорними плямами гладка плоскодонна посудина (висота — 9 см),

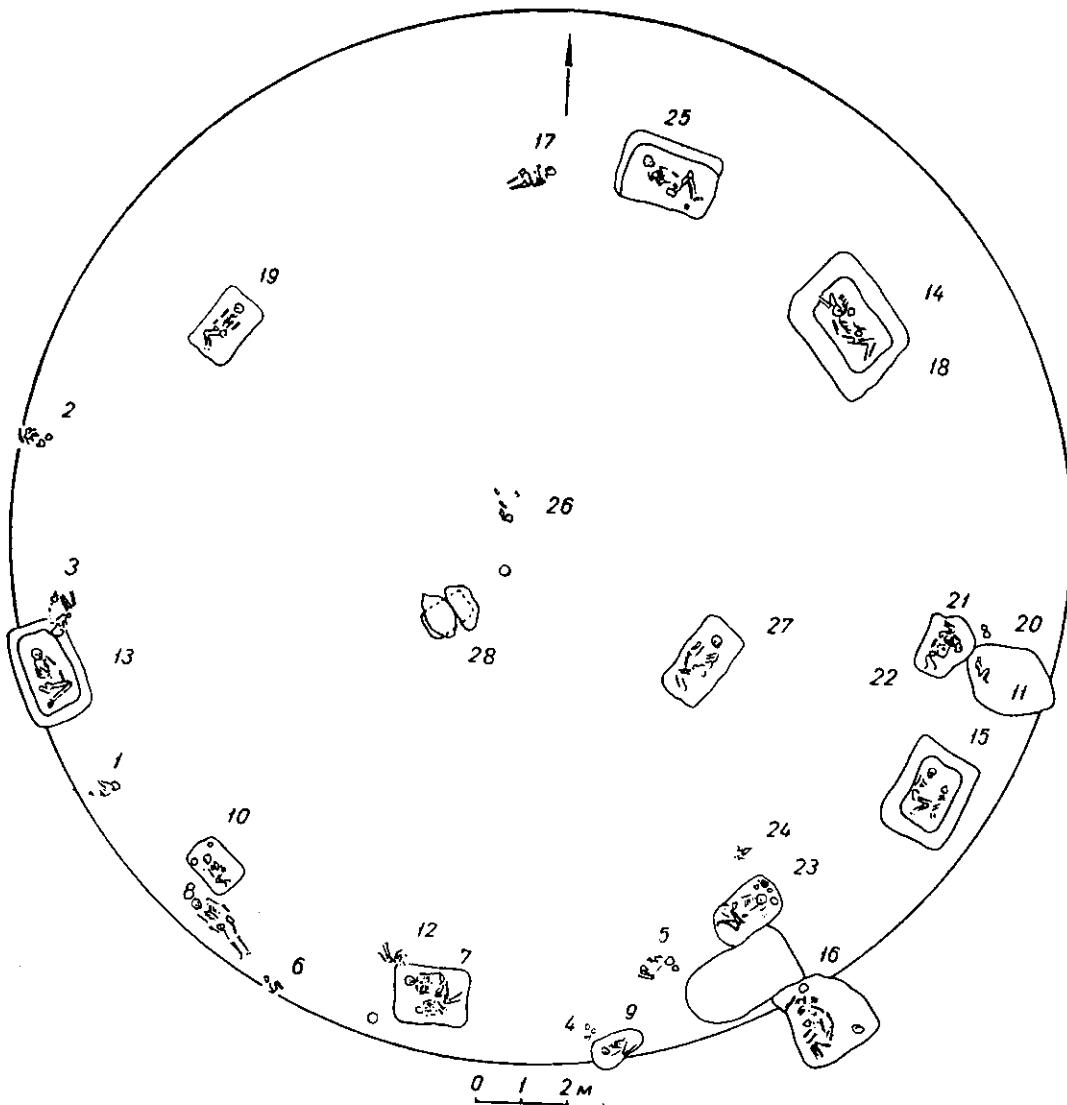

Рис. 1. План кургана № 1.

руки були зігнуті в ліктях і торкались кистями верхньої частини черепа. Щільно до колін була приставлена черна, трохи лощена конусоподібна посудина (висота — 7 см, діаметр — 10 см) з плоским денцем (рис. 3, 2).

Поховання 4 (зрубне) — дитяче — впущене в насип на відстані 11 м на південний схід від центра насипу на глибину 0,65 м від сучасної поверхні. Кістяк був орієнтований на схід і лежав на лівому боці у скорченому положенні. Залишились лише уламки черепа, грудних кісток та окремі кістки нижніх та

діаметр — 12 см), трохи розширені зверху (рис. 3, 3). Край посудини зрізаний рівно.

Поховання 5 (зрубне) впущене в насип на відстані 10 м на південь-південь-схід від центра його на глибину 1,5 м від поверхні. Кістяк, орієнтований на схід, лежав у скорченому положенні на лівому боці. Коліна лежали на рівні нижнього краю грудної клітки. Від нього залишились лише роздавлений череп, частина грудної клітки, плечові кістки, стегна, хребці та уламки тазових кісток. Біля черепа знайдено буруватий з чорними плямами горщик з

короткою прямою шийкою, звужений до плоского денця (висота — 15 см, діаметр — 12 см). На вінцях помітні сліди вертикального згладжування (рис. 3, 6).

Поховання 6 (зрубне) — дитяче — знаходилось у насипі на відстані 12 м на південний-південь-захід від центра на глибині 1 м від сучасної поверхні. Кістяк поганої збереженості,

Рис. 2. Курган № 1. Посудини, знайдені в насипі (1/3 н. в.).

орієнтований на північний схід, лежав на боці, в скорченому положенні. Ноги були зігнуті. Ліва рука була простягнута і майже торкалася стегна. Кисть правої руки лежала на тазових кістках. Біля лицевих кісток на відстані 17 см стояв бурій з чорними плямами гостродонний горщик з низькими прямими вінцями (висота та діаметр горщика — 14 см). На вінцях помітні сліди вертикального згладжування (рис. 3, 4).

Поховання 7 (ямне) знаходилось у могильній ямі на відстані 9 м від центра на глибині 1,2 м від поверхні насипу. Форма ями зверху прямокутна з трохи заокругленими кутами. Розміри її — 1,8 × 1,2 м у верхній частині та 1,6 × 1,1 м біля дна. Поховання парне — дорослого та дитини. Великих розмірів кістяк дорослої людини лежав на спині з простягнутими руками і був орієнтований на захід. Коліна спочатку були підняті вгору, але згодом впали вправо, прикривши кисть правої руки. На кінцівках помітні сліди червоної фарби. Дитячий кістяк лежав з правого боку поруч з кістяком дорослого, на спині. Руки були витягнуті. На кістках помітні сліди червоної фарби, особливо на черепі. Поховання безінвентарне (рис. 5, 7).

Поховання 8 знаходилось на відстані 11 м від центра насипу на південний схід на глибині 1,2 м від поверхні насипу. Ознаки могильної ями не виявлено. Кістяк, простягнутий на спині, був орієнтований на північ-північ-захід. Кінцівки були простягнуті, лише ліва

рука трохи була зігнута в лікті, і кисть її лежала на тазових кістках. На кістках помітні незначні сліди червоної фарби. Поховання безінвентарне.

Поховання 9 знаходилось на відстані 12 м від центра насипу на глибині 1,3 м від його поверхні. Могильна яма мала овальну форму і була витягнута з південного заходу на північний схід. Розміри її — 1,5 × 0,9 м. Яма впущена в материк на глибину 0,4 м. На дні ями лежав у скорченому положенні на правому боці кістяк, орієнтований на південний захід. Руки були зігнуті в ліктях і притиснуті до кісток грудної клітки. Ноги зігнуті в колінах і притиснуті до ліктів. Поховання безінвентарне (рис. 5, 6).

Поховання 10 — дитяче (рис. 5, 2) — знаходилось на відстані 10,5 м на південний захід від центра на глибині 1,4 м від поверхні насипу. Прямокутна яма розмірами 1,1 × 0,8 м впущена в материк на глибину 0,6 м. Кістяк лежав на правому боці в скорченому положенні і був орієнтований на північ-північ-захід. Ліва рука була зігнута в лікті, кисть її лежала на тазових кістках. Кістки правої руки були зміщені, плечової не було зовсім. На кістках помітні сліди червоної фарби. Від правого плеча кістяка до стіни ями лежала низка намиста з восьми кістяних пронизок і трохи просвердлених ікол собаки (рис. 4, 2). В північно-західному куті стояв горщик. У північно-східному куті знайдені складені в купку дрібні кісточки ніг та ратиці барана. Всього знайдено шість малих кісточок, вісім трохи більших та вісім ратиц (рис. 4, 3).

Кістяні пронизки довжиною від 3 до 4 см, діаметром 5—6 см орнаментовані спіральними нарізками (рис. 4, 1).

Горщик ліпний, гостродонний з високими плічками і прямими та низькими вінцями (висота — 11,6 см, діаметр — 10 см). На бурій з темними плямами поверхні помітні сліди згладжування. Орнаментований горщик рядом подвійних кутів, що спускаються з плічка, та поясом з чотирьох ліній (рис. 4, 4).

Поховання 11 (дитяче) знаходилось на відстані 10 м на північний схід від центра. Могильна яма неправильної овальної форми мала розміри 2,1 × 2 м і була впущена в материк на глибину 0,7 м. В північно-західній частині ями лежав на лівому боці у скорченому положенні кістяк, орієнтований на північний схід. Череп відсутній. Поховання безінвентарне.

Поховання 12 знаходилось на відстані 10 м на південь від центра насипу на глибині 1,25 м. Залишились лише частина кісток та уламки черепа. За їх положенням можна пропустити, що кістяк лежав у скорченому положенні.

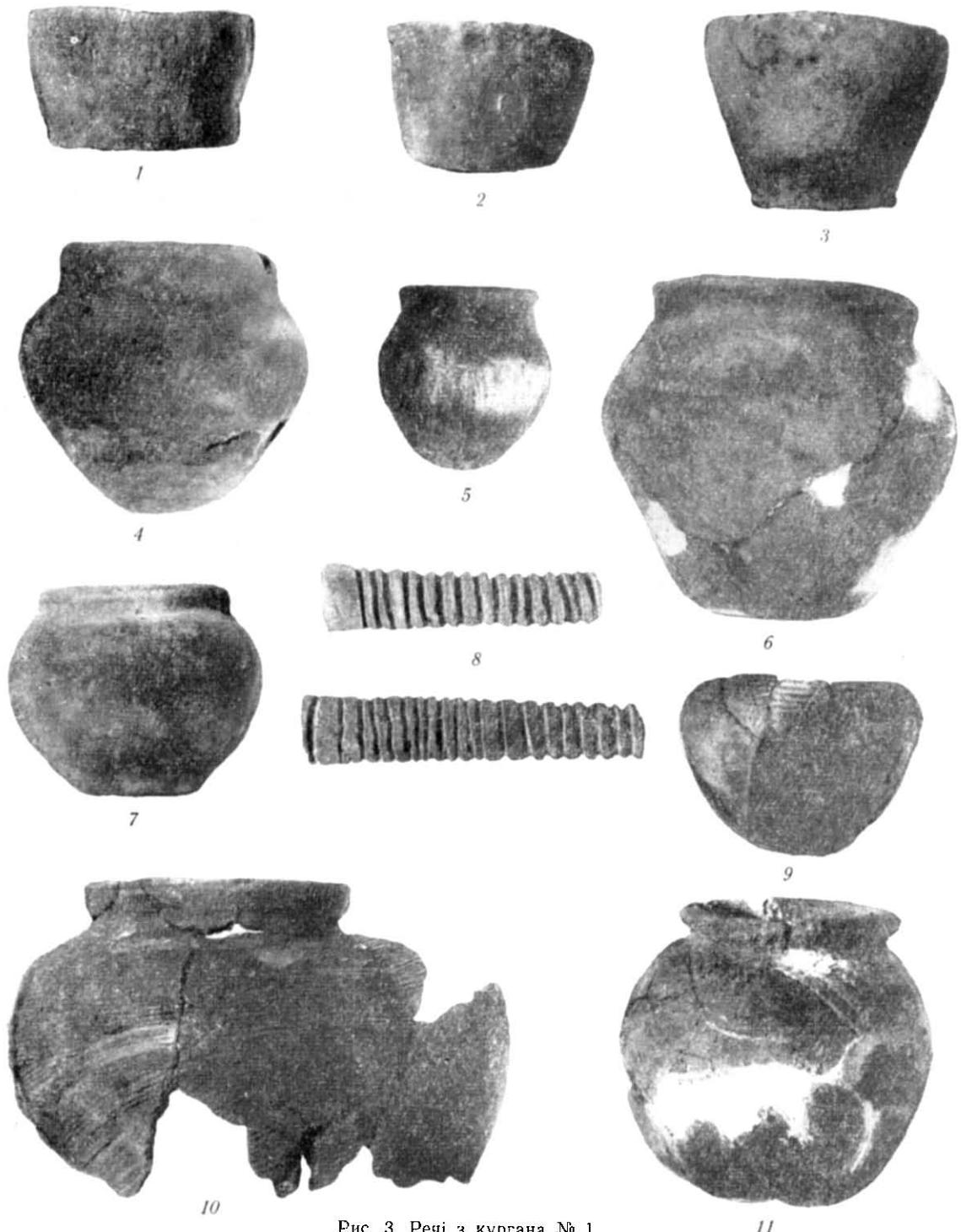

Рис. 3. Речі з кургану № 1.

1 — поховання 2; 2 — поховання 3; 3 — поховання 4; 4 — поховання 6; 5 — поховання 22; 6 — поховання 5; 7 — поховання 20; 8 — поховання 15; 9 — поховання 25; 10 — з насипу кургану № 1; 11 — поховання 28.

женні на лівому боці і був орієнтований на південь-південь-схід.

Поховання 13 знаходилось на відстані 12 м на захід від центра насипу на глибині 1,15 м від сучасної поверхні. Прямокутна могильна яма розмірами 2,4×1,2 м мала на глибині 0,4 м приступку ширину 0,3—0,4 м. Глибина ями від поверхні приступки — 0,8 м.

В ямі лежав на лівому боці з підгнутими під гострим кутом колінами кістяк дорослої людини, орієнтований на північ. Кістки обох

простягались вздовж кістяка. Ліва рука була зігнута і лежала поперек грудної клітки. Під черепом знайдено кремінний скребок. Біля кістяка з лівого боку було знайдено чотири кістяних пронизки з спіральним орнаментом, дві — біля черепа та дві — біля стегна правої ноги (рис. 3, 8). Рештки дитячого кістяка лежали в східній частині під стіною ями. Кістяк лежав на правому боці обличчям до дорослого. На кістках обох кістяків помітні сліди коричнюваточервоної фарби.

Поховання 16 (невизначеного часу) потрійне, впущене в полу кургану на південний схід від центра на глибину 1,4 м від сучасної поверхні насипу. Могильна яма невиразної форми розміром 1,8×2,2 м впщена в материк на 0,4—0,5 м. В засипці ями та на її дні лежали два кістяки дорослих, які були недбало скинуті один на одного. На відстані 0,5 м на схід від другого кістяка знайдено череп та плечову кістку третього кістяка.

Поховання 17 знаходилось на відстані 8 м на північ від центра і було впущене на глибину 1,9 м від сучасної поверхні насипу. Кістяк дорослої людини лежав простягнутий на спині і був орієнтований на північний схід. Руки були складені під грудною кліткою. Плечова кістка правої руки, гомілкові кістки та ступні ніг не виявлені. Поховання безінвентарне.

Поховання 18 знаходилось на відстані 7,3 м на північний схід від центра на глибині 1,55 м від сучасної поверхні насипу. Могильна яма неправильної прямоугольної форми розмірами 2,4×1,9 м впщена в материк на 1,4—1,55 м. На глибині 0,7—0,8 м яма мала біля стін приступку ширину 0,25—0,55 м. Виявлений тут кістяк був орієнтований на північ-північ-захід і лежав на лівому боці в скорченому положенні. На дні ями помітні залишки трав'яної підстилки. Біля колін знайдені дрібні грудочки фіолетово-бурої фарби (рис. 5, 1).

Поховання 19 знаходилось на відстані 8,5 м на північний захід від центра насипу на глибині 1,9 м від поверхні. Прямокутна могильна яма розмірами 1,55×1,95 м була впщена в материк на глибину 0,5 м. Кістяк лежав на спині і був орієнтований на північ-північ-захід. Ноги, зігнуті в колінах, упали вправо. Руки були простягнуті вздовж тіла. На дні ями помітні залишки трав'яної підстилки. Біля колін знайдені дрібні грудочки бурої фарби. На ступнях та частково на гомілкових кістках обох ніг помітні яскраві сліди червоної фарби. Поховання безінвентарне.

Поховання 20 — дитяче — знаходилось на відстані 1,5 м на схід-схід-південь від центра і було впущено в насип на глибину 1,1 м. Поховання цілком зруйноване. Залишились

Рис. 4. Курган № 1. Інвентар поховання 10.

рук лежали на стегнах. Поховання безінвентарне.

Поховання 14 впущене в насип на глибину 1,1 м від сучасної поверхні кургана на відстані 7,5 м на північний схід від центра. Кістяк лежав на лівому боці в дуже скорченому положенні і був орієнтований на південь-південь-схід. Коліна зігнутих ніг досягали кісток грудної клітки. Ліва рука була зігнута в ліктях, і кисть її знаходилась біля підборіддя. Поховання безінвентарне.

Поховання 15 знаходилось на глибині 1,6 м від рівня сучасної поверхні кургана на відстані 9 м на південний схід від центра. Прямокутна яма мала розміри 1,9×1,85 м і була впщена в материк на глибину 0,85—0,9 м. На глибині 0,2—0,3 м попід стінами ями знаходилась приступка, і розміри ями зменшувались до 1,3×1,1 м. Поховання парне — дорослого (жінки?) та дитини. Кістяк дорослого був орієнтований на північний захід і лежав на лівому боці. Ноги були зігнуті під прямим кутом. Плечі — розгорнуті. Рештки кісток правої руки

лише рештки черепа та кілька хребців. Поруч з черепом стояв бурій з темними плямами горщик з рівними короткими вінцями, округлими плічками та плоским денцем (висота — 10,2 см,

літка, орієнтований черепом на північ, лежав на спині. Ноги, зігнуті в колінах, упали вправо, руки були простягнуті вздовж кістяка. Кістяк був пофарбований червоною фарбою. Фарба

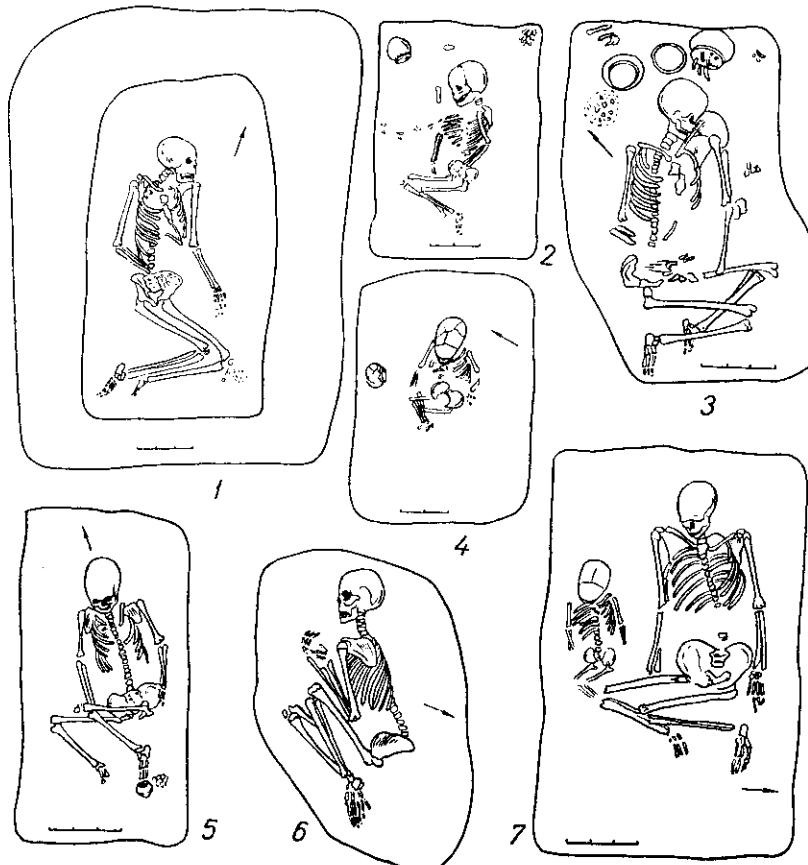

Рис. 5. Курган № 1.

1 — поховання 18; 2 — поховання 10; 3 — поховання 23; 4 — поховання 28; 5 — поховання 22; 6 — поховання 9; 7 — поховання 7.

діаметр — 12,4 см). В глині — домішка вапняних вкраплень (рис. 3, 7).

Поховання 21 знаходилось під похованням 20 і було впущене в насип на глибину 1,2 м від сучасної поверхні. Воно частково зрізане в північно-східному куті могильною ямою поховання 22, яка була впщена в материк. Тут виявлено кістяк дорослої людини, який лежав на правому боці у скорченому положенні і був орієнтований черепом на південь-південь-схід. Коліна були підтягнуті до грудної клітки. Кисті рук знаходились біля черепа. Поховання безінвентарне.

Поховання 22 — дитяче — знаходилось в могильній ямі під похованням 21 на глибині 1,5 м від поверхні насипу. Прямокутна могильна яма розміром 1,6×1,4 м у верхній частині та 1,7×1,9 м біля дна впщена в материк на глибину 0,65—0,7 м. Виявлений тут кістяк під-

помітна і на дні ями. Біля ступні лівої ноги стояв невеликий горщик, а поруч з ним у купці лежали 13 астрагалів (кози або вівці) та рештки черепашки *Unio* (рис. 5, 5).

Горщик — гостродонний з низькими рівними вінцями (висота та діаметр — 9 см). Поверхня — чорна із світлими плямами, вкрита рисками вертикального загладжування (рис. 3, 5).

Поховання 23 — парне — знаходилось на відстані 9 м на південний схід від центра насипу на глибині 1,5 м від його поверхні. Могильна яма неправильної подовженої форми розмірами 1,55×0,9—1 м впщена в материк на глибину 0,9 м. Тут лежав кістяк молодої людини, орієнтований на північний схід. Ноги упали вліво. Частина ребер, хребці та кінцівки рук не виявлені. За черепом вздовж північно-східної стіни ями стояли три посудини, два

горщики (1, 2) і одна мисочка (3). В одному з горщиків виявлено кістки дрібної тварини (ребра та хребці). Біля другого горщика лежала в купці лілуватокоричнева фарба. В північно-західному куті ями та на тазових кістках похованого знайдені уламки щелеп та трубчастої кістки тварини (собака, вовк) і ратиці кози або вівці. окремі уламки кісток дрібних тварин знайдені в північно-східному куті ями. Під правим плечем кістяка біля черепа та лопатки лівої руки помітні поодинокі вуглини. Під кістяком виявлено кістяк зрілої жінки (визначення Т. С. Кондукторової). Між пер-

Рис. 6. Курган № 1. Посудини з поховання 23.

шим та другим кістяком був прошарок ґрунту 15—10 см. Кістяк лежав посередині ями в злегка поглиблений частині dna на лівому боці. Ноги були зігнуті. Ліва нога була підігнута до рівня грудної клітки. Кисть правої руки знаходилась на коліні лівої ноги. На черепі та на ступнях ніг помітні сліди червоної фарби (рис. 5, 3).

Один з горщиків, що супроводжували поховання,— гостродонний з короткими прямими вінцями (висота — 15,8 см, діаметр — 16,5 см, діаметр вінець — 13 см). Зовнішня та внутрішня поверхні — бурого кольору з чорними плямами, вкриті борозенками від загладжування. Горщик прикрашений смugoю косих нарізок, що утворюють ялинкову схему орнамента (рис. 6, 3).

Другий горщик — плоскодонний з високими плічками та низькими чітко виділеними прямими вінцями (висота — 14 см, діаметр — 15 см, діаметр вінець — 12 см). Обидві поверхні — чорного кольору з бурими плямами, вкриті рисками загладжування (рис. 6, 2).

Знайдена тут мисочка — напівсферичної форми з нерівними краями (висота — 7,4 см, діаметр — 14,5 см). Виробка грубувата, поверхня бура, плямиста із слідами загладжування (рис. 6, 1).

Поховання 24, впуске в насип кургана, знаходилось на відстані 8,5 м на південний схід від центра на глибині 1,4 м. Кістяк лежав на правому боці. Кістки ніг були притиснуті до грудної клітки, коліна знаходились біля підборіддя. Руки були зігнуті в ліктях. Поховання безінвентарне.

Поховання 25 знаходилось на відстані 8 м на північ від центра насипу на глибині 2 м від сучасної поверхні. Могильна яма неправильної прямокутної форми була трохи розширені в середній частині та заокруглена по кутах. Розміри її — 1,8×1,4 м. Яма впущена в материк на глибину 1 м. На глибині 0,75 м вздовж північної та східної стін ями розташовані приступки шириною 20—35 см, яма тут набуває правильної прямокутної форми і має розміри 1,6×1,1 м. Кістяк дорослого лежав у північній частині ями на лівому боці. Ноги були зігнуті, ліва рука — простягнута вздовж кістяка, права, зігнута в лікті, лежала поперек грудної клітки. На ступнях ніг були помітні сліди червоної фарби. Біля правої ступні стояла глиняна мисочка напівовальної форми з ледве загнутими всередину краями (висота — 8,5 см, діаметр — 9 см). Поверхня мисочки була з темними плямами. Орнамент, зроблений мотузковим штампом, являє собою спущені від краю на круглі плічки подвійні кути, про-краслені всередині рядами рівнобіжних рисок (рис. 3, 9).

Поховання 26 знаходилось на відстані 1 м на захід від центра і впущене в насип на глибину 0,75 м. Поховання цілком зруйноване. Кістки людини добре збереглися, але були безладно розкидані. Недалеко від кісток на тому ж рівні знайдені уламки посудини — високої конусоподібної миски з плоским денцем (висота — 15 см, діаметр — 20 см). Поверхня гладка, коричнева, плямиста. Миска прикрашена по краю рядом недбало зроблених нігтем насічок (рис. 2, 2).

Поховання 27 — жіноче та дитяче — знаходилось на відстані 4 м на південний схід від центра на глибині 1,8 м від сучасної поверхні насипу. Могильна яма не зовсім правильної прямокутної форми розмірами 1,7×1,65 м впущена в материк на глибину 0,83 м. Кістяк жінки, орієнтований черепом на північний схід, лежав на правому боці. Ноги були зігнуті. З правого боку жіночого кістяка знаходились рештки кістяка дитини, що лежала на лівому боці. Ноги також були зігнуті. На черепі

і на ногах жіночого кістяка та на руках дитини помітні сліди червоної фарби. Поховання безінвентарне.

Поховання 28 — основне, дитяче — (рис. 5, 4) знаходилось на відстані 2 м на південний захід від центра на глибині 2,3 м від сучасної поверхні. Могильна яма була прикрита зверху двома великими вапняковими плитами, що були покладені впоперек могили. Прямоугольна могильна яма розмірами $1,05 \times 0,6$ м орієнтована з північного сходу на південний захід і впущена в материк на глибину 0,77 м. Стіни ями старанно загладжені. На дні її у південно-східній половині лежав на спині кістяк дитини трьох-чотирьох років. Коліна впали вправо. З правого боку кістяка біля стіни ями стояв роздавлений деформований горщик. Горщик круглодонний з високими плічками та з короткими прямими вінцями. Орнамент, яким він був прикрашений, складався із смуги горизонтальних ліній, розташованої під вінцями, та подвійних кутів, що звисали на плічка. Орнамент зроблено відтиском мотузки (рис. 3, 11).

Курган № 2

Курган розташований на південній околиці с. Мар'янського. Висота його — 0,75—0,8 м, діаметр — 22—23 м. Курган довго розорювався.

В різних місцях насипу на глибині 0,2—0,35 м без всякого зв'язку з похованнями знайдено п'ять баночок зрубного типу, серед яких

Рис. 7. Курган № 2. Речі з насипу.

одна орнаментована. Це середніх розмірів баночка з ребром посередині бокової стінки і потовщеним краєм (рис. 7). Трохи вище ребра проведена смужка з двох вдавлених ліній, заповнена всередині косими рисками. Вище смужки є два трикутники з трьох вдавлених ліній кожний, заповнені такими ж рисками, та ще один трикутник з відбитків шнура.

В кургані було 18 поховань часу бронзи.

Поховання 1 (зрубне) знаходилось на відстані 9 м на південний-південний схід від центра. Ознак могильної ями не виявлено. В насипі на глибині 0,65 м лежав на лівому боці черепом на північний схід скорчений кістяк по-

ганої збереженості. Руки були зігнуті в ліктях, кисті знаходились біля щелеп. Біля тазових кісток лежав череп другого, зовсім зотлого кістяка.

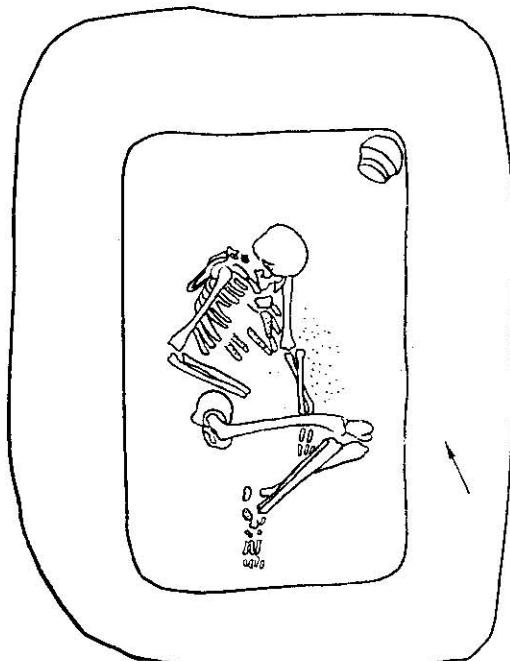

Рис. 8. Курган № 2. План поховання 2 та горщик з нього.

За черепом першого кістяка стояв гостро-реберний горщик зрубного типу, орнаментований відбитками шнура.

Поховання 2 (ямне) знаходилось на відстані 9 м на південний схід від центра (рис. 8). На глибині 1,7 м від поверхні виявлено могильну яму з приступками (ніби в ямі викопана ще одна яма). Більша яма мала розміри $2,1 \times 1,85$ м, менша — $1,5 \times 1$ м. Менша яма (з похованням) мала глибину 2,32 м і була глибша від більшої ями на 0,62 м.

На дні меншої ями лежав скорчений на лівому боці кістяк, черепом на північний схід. Кістяк був пофарбований. Сліди фарби помітні і на дні ями.

В північно-східному кутку ями стояв гостро-реберний горщик катакомбного типу (рис. 8, 2), орнаментований відбитками шнура.

Поховання 3 знаходилось безпосередньо біля поховання 1. В ґрутовій ямі, орієнтованій з південного сходу на північний захід, на глибині 1,2 м знайдено парне дитяче поховання.

Обидва кістяки лежали скорчені на лівому боці, черепами на північний схід. Руки знаходилися

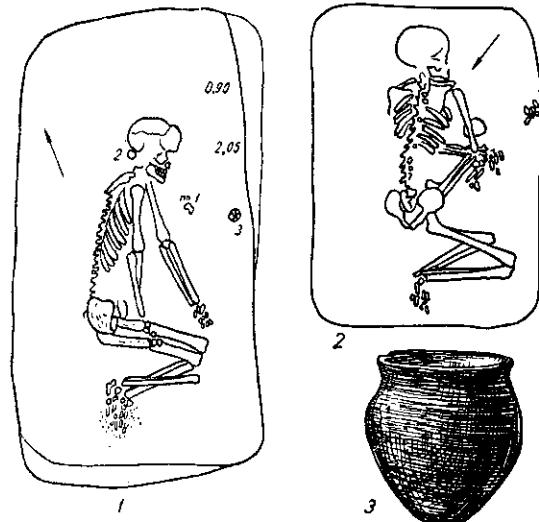

Рис. 9. Курган № 2.

1 — поховання 6; 2 — поховання 14; 3 — горщик з поховання 12.

дились біля щелеп. Кістяки були слабо пофарбовані.

Поховання 4 знаходилось на відстані 8 м на південний-південний захід від центра кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В насипі на глибині 0,75—0,8 м знаходився кістяк, який лежав на спині, з підігнутими ногами, черепом на північний захід.

Поховання 5 знаходилось на відстані 9 м на південний захід від центра кургана. В материковій ямі розмірами $1,1 \times 0,65$ м, орієнтованій з північного заходу на південний схід, на глибині 1,15 м лежав на правому боці сильно скорчений кістяк, черепом на північний захід.

Поховання 6 знаходилось на відстані 8 м на південний схід від центра кургана. В ґрутовій чотирикутній ямі розмірами $1,8 \times 1$ м, орієнтованій з північного-північного заходу на південний-південний схід, на глибині 2,05 м лежав скорчений на лівому боці кістяк з випростаними руками. Перед грудною кліткою лежало два астрагали кози, в різних місцях на дні ями виявлені грудки фарби. Кістяк був пофарбований (рис. 9, 1).

Поховання 7 знаходилось на відстані 4,1 м на південний захід від центра кургана. Ознака

гильної ями не виявлено. В насипі на глибині 0,4 м лежав сильно зруйнований кістяк, скорчений на лівому боці, черепом на схід. Кисті рук знаходились між колінами.

Поховання 8 знаходилось на відстані 7 м на південний захід — захід від центра кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В насипі лежав скорчений на лівому боці кістяк, черепом на схід. Кисті рук знаходились біля щелеп. За черепом стояв горщик з шнуровим орнаментом у верхній частині. Горщик нагадує банки зрубного типу (рис. 11, 1).

Поховання 9 знаходилось на відстані 6,5 м на північний захід від центра кургана. В овальній материковій ямі розмірами $1,2 \times 1$ м, орієнтованій з північного сходу на південний захід, на глибині 1,35 м лежав скорчений на правому боці кістяк, черепом на північ. Руки були витягнуті.

Біля ліктя правої руки лежали купкою 11 ікол собаки з просвердленими дірочками для нанизування. Чотири таких же самих амулетики лежали біля кісток правого плеча (рис. 11, 4, 6).

Поховання 10 знаходилось на відстані 5 м на північ від центра. В материковій чотирикутній ямі неправильної форми розмірами $1,4 \times 1,2 \times 1,65$ м, орієнтованій з сходу на захід, на глибині 1,75 м лежав скорчений на лівому боці кістяк, черепом на північний захід — захід. Руки були зігнуті в ліктях. Перед черепом стояв яскраво-оранжевий ліпний горщик катакомбного типу (рис. 11, 2).

Горщик мав невеликі вертикальні вінця, похилі плічка, майже прямі бочки. По плічках він був орнаментований чотирма рядами косих відбитків шнуря в ялинку. Такий самий орнамент прикрашає його дно.

Поховання 11 знаходилось на відстані 4 м на захід від центра кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В насипі на глибині 0,55 м лежав простягнутий на спині кістяк дитини, черепом на північ.

Поховання 12 знаходилось на відстані 7,5 м на захід від центра кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В чорноземі на глибині 1 м лежав простягнутий на спині кістяк дитини, черепом на північ.

За черепом стояв масивний гостродонний горщик (рис. 9, 3) із злегка відігнутими назовні потовщеними вінцями. Кістяк був пофарбований.

Поховання 13 знаходилось майже в центрі кургана. В овальній ґрутовій ямі розмірами $1,9 \times 0,8$ м, що перерізувала яму центрального поховання (16), на глибині 1,7 м лежав скорчений на лівому боці кістяк, черепом на захід. Руки були простягнуті.

З південного краю могильної ями лежала пірамідка з крупного каменю (рис. 10).

Поховання 14 знаходилось на відстані 6 м на північний схід від центра кургана. В ґрутовій ямі розмірами $1,3 \times 0,9$ м, орієнтованій з північного заходу на південний схід, на глибині 0,7 м лежав скорчений кістяк, черепом на південний схід, хребтом догори. Під правим боком грудної клітки лежав кістяк немовляти. Кістяки були пофарбовані (рис. 9, 2).

Поховання 15 знаходилось на відстані 3,5 м на північний схід від центра кургана.

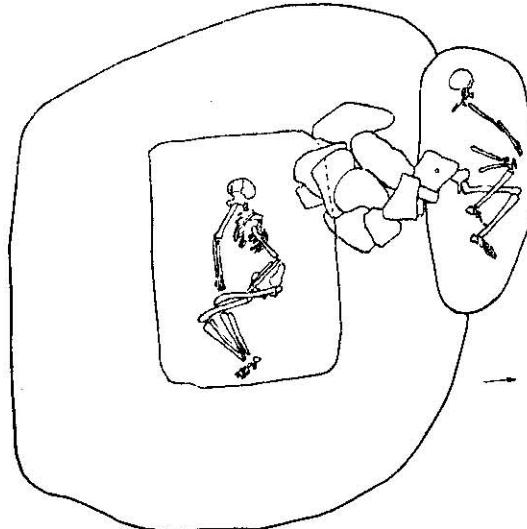

Рис. 10. Курган № 2. План поховань 13 та 16.

В ґрутовій ямі розмірами $1,5 \times 0,9$ м, орієнтованій з північного сходу на південний захід, на глибині 1,2 м від поверхні лежав скорчений на правому боці кістяк, черепом на північний схід. Руки були зігнуті в ліктях. Біля стіни ями проти лицевих кісток черепа стояв ліпний приземистий горщик катакомбного типу. Він мав прямі, злегка відігнуті вінця і опуклі бочки. Вся поверхня його була вкрита слідами вигладжування гребінцем. По плічках горщик був орнаментований трьома відбитками шнура в ялинку (рис. 11, 3).

Поховання 16 — центральне — знаходилось дещо на північ від центра кургана. Могильна споруда являла собою велику яму неправильної чотирикутної форми з округлими кутами. Розміри її — $3,6 \times 3,4$ м, глибина — 1,5 м від поверхні кургана (0,6 м від рівня древнього горизонту). В центрі цієї великої ями була викопана друга — чотирикутна могильна яма розмірами $1,7 \times 1,3$ м і глибиною 1,2 м (2,7 м від поверхні кургана).

Обидві ями були вистелені циновками з оче-

рету чи рогози, від яких залишився попелястий тлін. Плетіння циновки було добре помітне на дні могильної ями.

В меншій ямі лежав кістяк, скорчений на правому боці, черепом на захід. Права рука була пряма, ліва — зігнута в лікті. Кисть

Рис. 11. Речі з кургана № 2.
1 — поховання 8; 2 — поховання 10; 3 — поховання 15;
4, 6 — поховання 9; 5 — поховання 18.

лівої руки знаходилась на лобкових кістках. Кістяк був густо пофарбований (рис. 10).

Поховання 17 знаходилось на відстані 2 м на північний схід — схід від центра кургана. Ознак могильної ями не виявлено. В насипі на глибині 0,4 м лежав скорчений на лівому боці дуже поганої збереженості кістяк, черепом на схід. В ногах похованого стояла дуже маленька ліпна посудина баночного типу.

Поховання 18 знаходилось на відстані 7,5 м на схід від центра кургана. В ґрутовій ямі розмірами $2,1 \times 1,5$ м з виступами в північно-східній стіні шириною 0,8 м, орієнтованій з північного заходу на південний схід, на глибині 1,25 м (виступ знаходився на 0,3 м вище від дна ями) лежав на спині майже зовсім зотлілий кістяк із скорченими ногами, черепом на північний захід. За кістками ніг лежала велика плита з черепашечника розмірами $0,7 \times 0,4 \times 0,3$ м.

З правого боку кістяка, трохи вище, лежали кістки кози або вівці. Біля колін похованого стояв гостродонний ліпний горщик ямного типу. Він мав невеликі вертикальні вінця. Вся поверхня його була вкрита слідами вигладжування гребінцем.

По верхньому краю вінця були нанесені глибокі відбитки шнура, по низу вінця — два паралельні відбитки такого ж шнура, простір між якими був заповнений його ж косими відбитками.

Плічка були орнаментовані трикутниками, заповненими всередині шнуром орнаментом (рис. 11, 5).

Курган № 3

Курган розташований на землях колгоспу ім. О. О. Жданова, ліворуч від шляху, який веде з с. Мар'янського до Ново-Воронцовки,

північний захід від центра. Тут виявлено кістяк жінки, який лежав у простягнутому положенні на спині і був орієнтований на північ. Ліва рука була простягнута вздовж кістяка, права — злегка зігнута в лікті. Кисть її лежала на кістках таза. Збереженість кістяка погана. Кістки грудної клітки та таза частково відсутні. Зліва, біля черепа, стояв горщик, з правого боку, біля стегна, лежав залізний ніж з дерев'яною

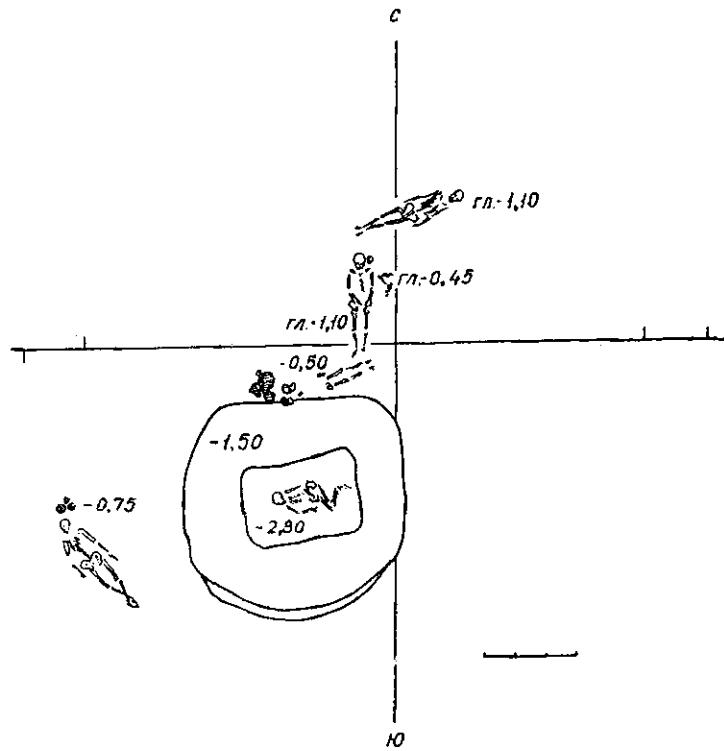

Рис. 12. План кургану № 3.

біля фруктового саду колгоспу ім. К. Маркса. Висота насипу кургану — 1 м, діаметр — 20 м. В кургані розкрито вісім поховань, з них два — епохи бронзи, чотири сарматські та два не визначені (рис. 12). Розкопки курганів були розпочаті ще в 1952 р. В південно-західній полі кургану було відкрито два зовсім зруйнованих поховання невизначеного часу (поховання 1 і поховання 2).

Поховання 3 — дитяче — знаходилось у насипі на глибині 0,4 м на відстані 1,2 м на північ від центра. Поховання зруйноване. Залишились лише частково уламки кісток ніг та окремі ребра, які дають підстави вважати, що кістяк був орієнтований на південний захід і лежав на правому боці із зігнутими в колінах ногами.

Поховання 4 (сарматське) — жіноче — знаходилось на глибині 1,1 м на відстані 1 м на

ручкою (рис. 13, 3). Горщик — кружальний з яйцевидним туловою, плоским денцем та відігнутими вінцями (висота — 14 см, діаметр — 18 см). Поверхня — світложовта з сіруватими плямами. На шийці проходять три ледве помітних вдавлені смужки. Врізний орнамент горщика складається із смуги подвійних кутів, замкнених двома горизонтальними лініями, що охоплюють плічка горщика. Від смуги вниз спущені пасма з трьох рівнобіжних врізних ліній (рис. 13, 2).

Розміри ножа: довжина — 12,5 см, ширина — 1,5 см. Рукоятка ножа звужена, на ній помітні сліди дерева (рис. 13, 1).

Поховання 5 (сарматське?) знаходилось на глибині 1,1 м від поверхні насипу на відстані 2 м на північ від центра. Кістяк дорослої людини лежав на спині в простягнутому положенні. Кисть лівої руки відсутня. Че-

реп мав вузьку витягнуту форму (спеціально деформований). Біля лівого стегна і тазової кістки лежали купкою чотири кремінних відщепи та невеликий шматок червоної фарби. Біля ніг знайдено уламок залізного предмета.

Кістяк жінки лежав на спині в простягнутому положенні і був орієнтований на північ-північ-захід. Гомілкові кістки ніг були складені навхрест. Череп та кістки грудної клітки частково були знищені тризунами. За черепом

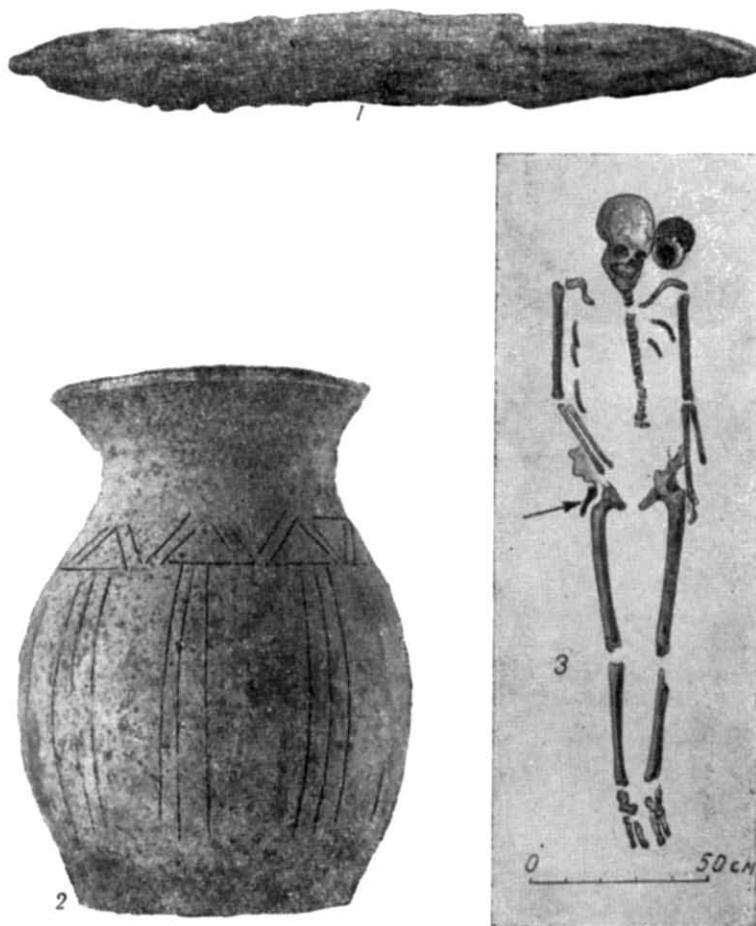

Рис. 13. Курган № 3, поховання 4.

Уламки залізного виробу знайдені також зліва, біля верхнього краю тазової кістки.

Поховання 6 (сарматське?) знаходилось на відстані 0,3 м на південний захід від центра на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. Від кістяка залишилися лише уламки черепа, таза та кісток ніг. Рештки кістяка дають підстави припускати, що він лежав на спині в простягнутому положенні і був орієнтований черепом на південний захід. За черепом знаходились три великі вапнякові камені. Біля лівого стегна був знайдений уламок залізного ножа.

Поховання 7 (сарматське) — жіноче — знаходилось на відстані 6 м на південний захід від центра на глибині 1,4 м від поверхні курга-

стояли дві посудини, поруч лежали кістки барана (лопатка та частина трубчастої кістки). Біля лівого плеча збереглися залишки залізного виробу. Уламок залізного виробу у вигляді петлі знайдений на хребцях біля грудної клітки (рис. 14, 3). Одна з посудин була ліпна і мала вигляд глечика з округлим туловою, плоским денцем, низькою шийкою, відігнутими назовні вінцями та невеликою петельчастою ручкою (рис. 14, 2). Поверхня її була коричнева з чорними плямами, шорстка із слідами кіптяви (висота — 18,6 см, діаметр — 18,5 см). Друга посудина (рис. 14, 1) була також ліпна і мала форму горщика з високими плічками, низькою шийкою, відігнутими назовні вінцями та

широким плоским денцем (висота—12 см, діаметр — 15 см).

Поховання 8 (древньоємне)—основне—знаходилось в материковій ямі на відстані 2 м на південний захід від центра кур-

Курган № 4

Курган розташований на відстані 20 м на північний захід від кургана № 1. Насип його майже непомітний. Діаметр кургана дорівнює

Рис. 14. Курган № 3, поховання 7.

гана на глибині 1,5 м від поверхні насипу. В могильній ямі округлої форми розмірами $3,5 \times 3,1$ м і глибиною 0,35—0,4 м знаходилась прямокутна яма менших розмірів — $1,8 \times 1,4$ м і глибиною 1,3 м від рівня дна першої ями. Отже, дно верхньої ями ніби являло собою приступку навколо основної ями шириною від 0,9 до 1,1 м. Тут на дні ями лежав кістяк дорослої людини, повернутий вправо і орієнтований на південний захід. Ноги були зігнуті в колінах. На черепі були помітні сліди червоної фарби. На дні могильної ями де-не-де залишились сліди білуватокоричневого тліну від підстилки. Поховання безінвентарне.

дав приблизно 24 м. Курган розкопаний квадратом 20×20 м, ряди двометрових квадратів пронумеровані з півночі на південь від 1 до 10, а колонки — з заходу на схід від А до И (рис. 15).

В північній та південно-східній частинах кургана в рядах 3—4 знайдені невеликі куски черепашника, що лежали по дузі в ряд. Такі ж камені були знайдені в квадратах А6, В9, Б5 та Б4. Слід гадати, що це були залишки кромлеха.

В західній частині кургана було виявлено другий кромлех овальної форми, складений з таких самих уламків черепашника. Цей кромлех більш пізній і в деяких місцях

перекриває перший. В середині його було поховання 5.

В насипі кургану були знайдені кам'яний розтирач та уламок кременю. В кургані було 22 поховання часу бронзи.

Крім поховань під курганим насипом було виявлено три грунтових ями. Вони нічим не

правому боці кістяк, черепом на північний схід. Руки були зігнуті в ліктях, кисті знаходились біля щелеп.

Поховання 2 знаходилось у квадраті Ж2 майже в круглій материковій ямі діаметром 1,1—1,2 м і глибиною 2,35 м від сучасної поверхні. Тут лежав на лівому боці скорчений

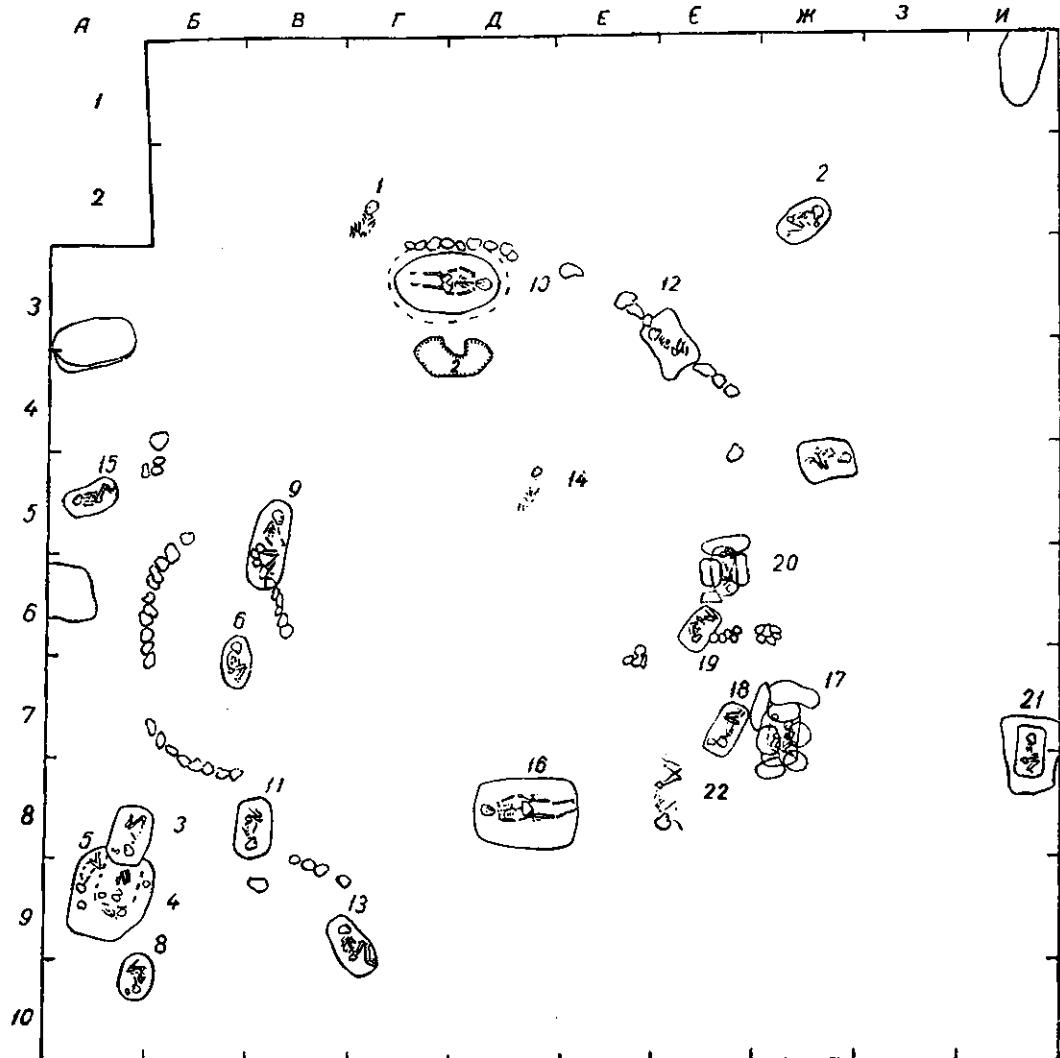

Рис. 15. План кургану № 4.

відрізнялися від могил, але кістяків в них не було. В одній з цих ям розмірами $1,65 \times 0,65$ м і глибиною 1,2 м від поверхні кургану лежала лопатка бика, в другій ямі таких самих розмірів стояв глиняний горщик. Слід гадати, що ці ями були кенотафами.

Поховання 1 знаходилось у квадраті Г2 на глибині 0,5 м. Ознак могильної ями не виявлено. Тут у чорноземі лежав скорчений на

кістяк дитини 10—11 років із зігнутими в ліктях руками.

Кістяк був пофарбований, грудка фарби лежала біля ніг, на дні ями були знайдені вугіlinи, проти лицевих кісток черепа лежав невеликий камінний розтирач.

Поховання 3 знаходилось у квадраті А8 в прямокутній грунтовій ямі розмірами $1,8 \times 1,2$ м і глибиною 1,5 м, орієнтованій з

південного сходу на північний захід. Тут лежав на лівому боці скорчений кістяк, черепом на південний схід, з трохи зігнутими в ліктях руками.

В південному кутку ями лежав на боці ліпний деформований горщик із сферичним дном.

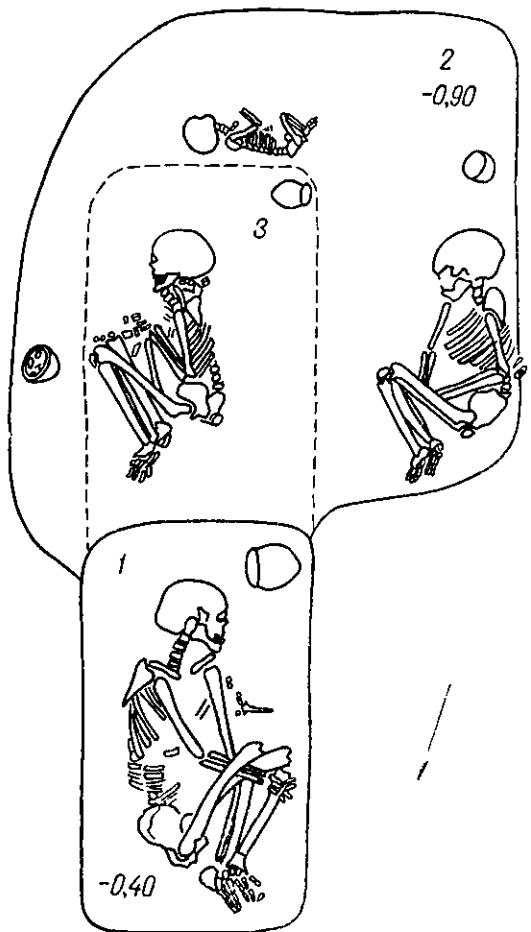

Рис. 16. Курган № 4. План поховань в катакомбі.

1 — поховання 3; 2 — поховання 5; 3 — поховання 4.

Горщик мав прямі вінця, похилі плітка і дуже асиметричні боки. Вся його поверхня була вкрита слідами вигладжування чотиризубим вузьким гребінцем. Горщик за своїм типом наближається до ямних.

Перед плечовою кісткою лівої руки лежала низка кістяних кубоподібних намистин і застібка у вигляді двобічного молотка, зроблена з рогу оленя (рис. 17, 2, 4).

Поховання 4 знаходилося у квадраті А9 частково під ямою поховання 3. Тут в мішаній землі лежав на правому боці скорчений кістяк, черепом на південний захід. Руки були зігнуті в ліктях. На шиї похованого було на-

мисто, яке складалося з п'яти ікол собаки, се-ми прямокутних кістяних намистин, восьми трубочок-пронизок із спіральною нарізкою та амулетика з кістки (рис. 17,1).

За черепом в південно-західному кутку ями стояв невеликий горщик з маленькими вінцями, орнаментований по всій поверхні відбитками гребінця і шнура (рис. 17,6).

Як виявилось в процесі робіт, це поховання було впускним в катакомбу, і другий горщик, що стояв перед колінами похованого, слід віднести до іншого кістяка, який був викинутий з катакомби під час копання ями для поховання 4. Згаданий горщик стояв на дні катакомби. Він мав прямі, злегка відігнуті вінця, похилі плітка і рівні бочки. На плітка горщика був нанесений відбиток шнура. В ньому знаходилося кілька черешашок.

Поховання 5 знаходилось у прямокутній катакомбі. Тут виявлено три дитячих поховання. Біля західної стіни лежав на лівому боці скорчений кістяк черепом на південний захід, з зігнутими в ліктях руками. Нижче черепа на грудній клітці і в основному за спиною знаходились два ікла собаки з дірочками, вісім кістяних трубочок-пронизок, 13 квадратних намистин і ще 11 зубів собаки з дірочками для нанизування. Всі ці речі були зрушені обвалом стелі катакомби. Біля ліктя лівої руки знайдено черепашку *Unio*, під нею — ще чотири зуби собаки, але без дірочок, і кістяну проколку з ребра тварини.

За черепом стояв невеликий округлий горщик з маленьким денцем і невисокими вінцями, орнаментований по всій поверхні відбитками гребінця (рис. 17,7).

Біля південної стіни катакомби лежав ще один кістяк — немовляти, скорченого на лівому боці, черепом на схід. Третій кістяк був зруйнований ямою попереднього поховання 4. Від нього залишився лише описаний вище горщик (рис. 17,5).

На дні катакомби без помітної системи було розкидано 22 астрагали лані.

Всі кістяки були пофарбовані. В багатьох місцях на дні катакомби зустрічались грудки червоної фарби.

Комплекс поховань 3, 4 та 5 виглядає приблизно так. В катакомбі (поховання 5) було три дитячих поховання. Після того як вона завалилась, через яму в ній було впущено поховання 4. При цьому був викинутий третій кістяк поховання 5. Останнім було поховання 3 у вхідній ямі катакомби.

Поховання 6 знаходилось у квадратах Б6 та Б7. В овальній ґрутовій ямі розмірами $1,4 \times 0,9$ м і глибиною 1,3 м лежав на лівому боці скорчений кістяк, черепом на пів-

день. Перед лицевими кістками черепа лежала черепашка *Unio*, за пальцями ніг знаходився кремінець. Кістяк був пофарбований.

Поховання 7 знаходилось в центрі невеликого кромлеха. Ознака могильної ями не

що складалися з ікол собаки, прямокутної кістяної намистини та п'яти гладеньких і трьох з нарізками трубочок-пронизок (рис. 19). Кістяк і дно ями були пофарбовані (рис. 18).

Поховання 10 знаходилось у квадра-

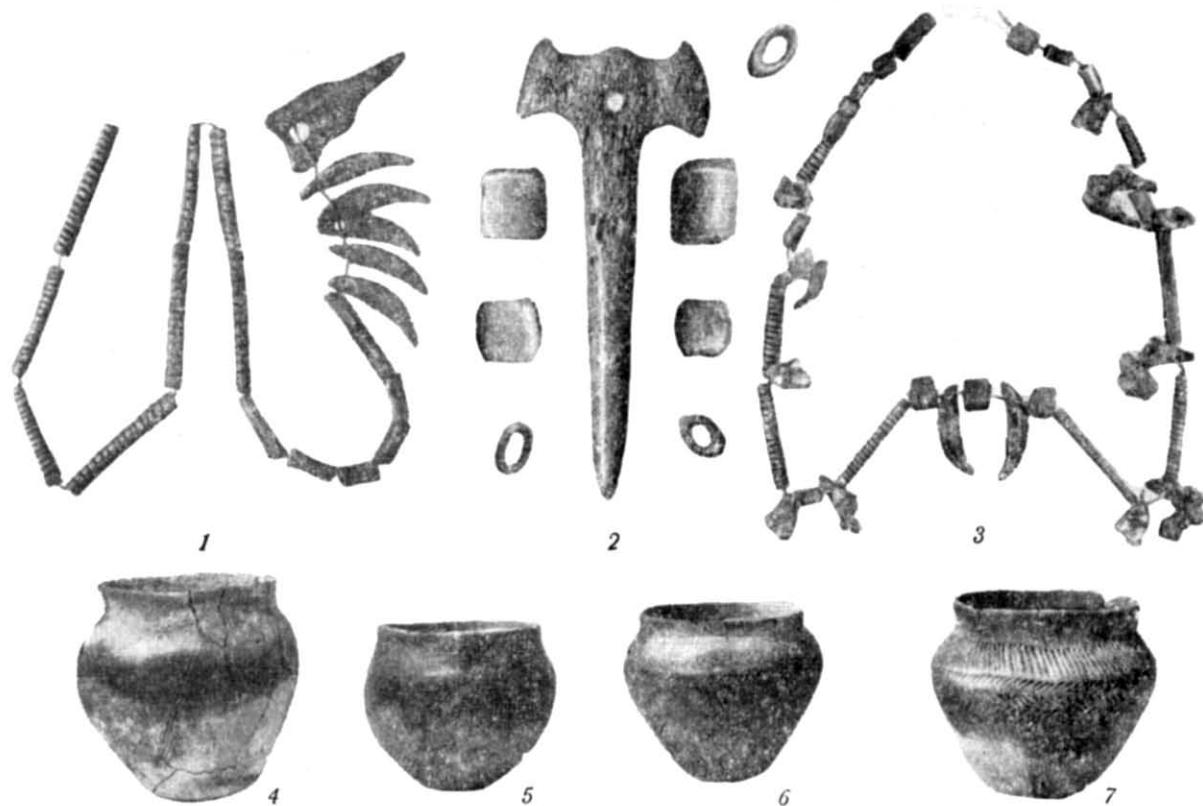

Рис. 17. Курган № 4. Речі з поховань в катакомбі.
1, 6 — поховання 4; 2, 4 — поховання 3; 3, 5, 7 — поховання 5.

виявлено. Тут в чорноземі лежав дуже поганої збереженості кістяк.

Поховання 8 знаходилось у квадраті А10. В яйцевидній ґрунтовій ямі з розмірами $1,4 \times 1,1$ м на глибині 1,2 м лежав на лівому боці скорчений кістяк, черепом на південний захід. Руки були зігнуті в ліктях. Кістяк був пофарбований.

Проти лицевих кісток черепа в кутку ями лежав горщик з різко профільованими плічками і вертикальними вінцями. Обидві поверхні його були вкриті слідами вигладжування гребінцем.

Поховання 9 знаходилось в квадратах В5 та В6. В прямокутній ґрунтовій ямі з розмірами $0,5 \times 0,8$ м на глибині 1,2 м лежав на лівому боці скорчений кістяк, черепом на північний захід. Ліва рука була зламана в лікті. Трохи нижче черепа знайдено черепашку *Unio*, великий шматок червоної фарби і низочку намистин,

тах Г3 та Д3. В овальній ґрунтовій ямі з підбоєм у всі боки розмірами у верхній частині — $1,7 \times 1,1$ м та в нижній — $2,4 \times 1,7$ м і глибиною 1,55 м лежав простягнутий на спині кістяк, черепом на схід.

Біля лівої руки лежала морська черепашка розміром з голубине яйце, яка розпалась при спробі її взяти (рис. 20).

Поховання 11 (рис. 18, 3) знаходилось на межі квадратів Б8 та В8. В неглибокій материковій ямі з розмірами $1,75 \times 1,5$ м на глибині 1 м лежав на правому боці скорчений кістяк підлітка 12—13 років, черепом на південний захід. Права рука була простягнута, ліва — зігнута в лікті. Кістяк був пофарбований, грудки фарби лежали перед черепом та в інших місцях ями.

Поховання 12 (рис. 18, 2) знаходилось у квадратах Є3 та Є4. В прямокутній материковій ямі з розмірами $1,2 \times 0,6$ м, орієнтованій

з північного заходу на південний схід, на глибині 1,95 м лежав на лівому боці скорчений кістяк, черепом на північний захід, з простягнутими руками. Кістяк був слабо пофарбован-

Поховання 14. Знаходилося у квадраті Д5. Ознак могильної ями не виявлено. В чорноземі на глибині 0,65 м виявлено напівзруйноване поховання дитини. Похований лежав

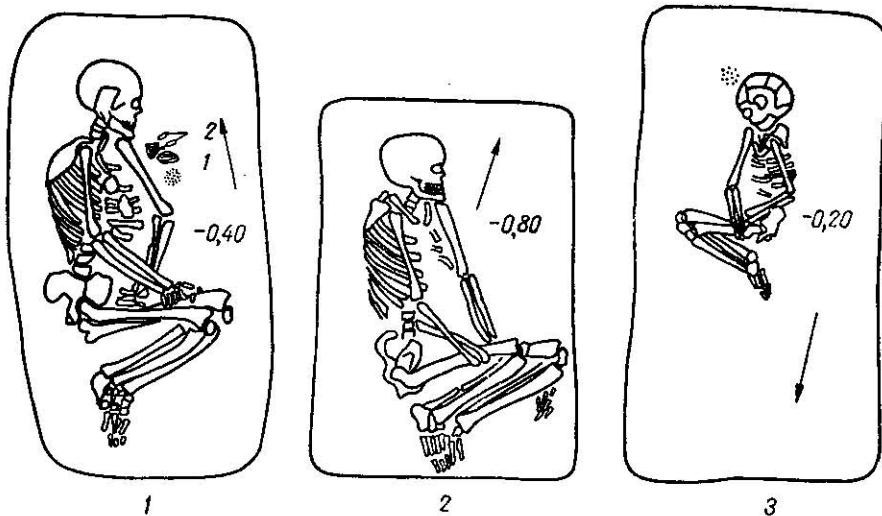

Рис. 18. Курган № 4.
1 — план поховання 9; 2 — план поховання 12; 3 — план поховання 11.

ний. Біля правої руки лежала велика грудка фарби. Могильна яма цього поховання порушувала великий кромлех.

Поховання 13 знаходилось у квадратах В9 і Г9. В ґрунтовій прямокутній ямі з

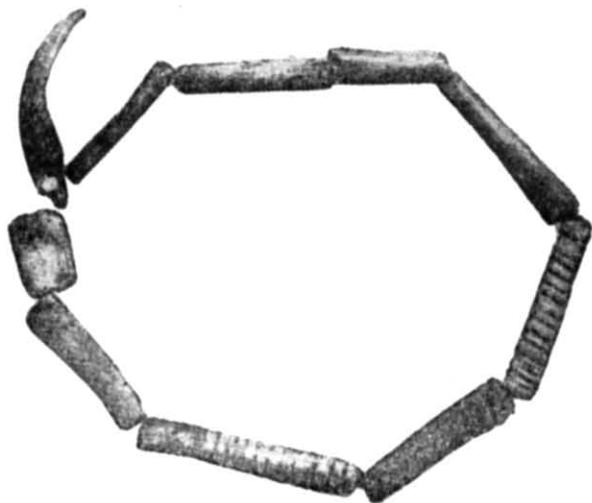

Рис. 19. Курган № 4. Прикраси з поховання 9.

трохи округленими кутами розмірами $1,35 \times 0,9$ м і глибиною 1,45 м лежав на лівому боці скорчений кістяк, черепом на північний захід. Ліва рука була простягнута, права — зігнута в лікті. Кістяк був пофарбований.

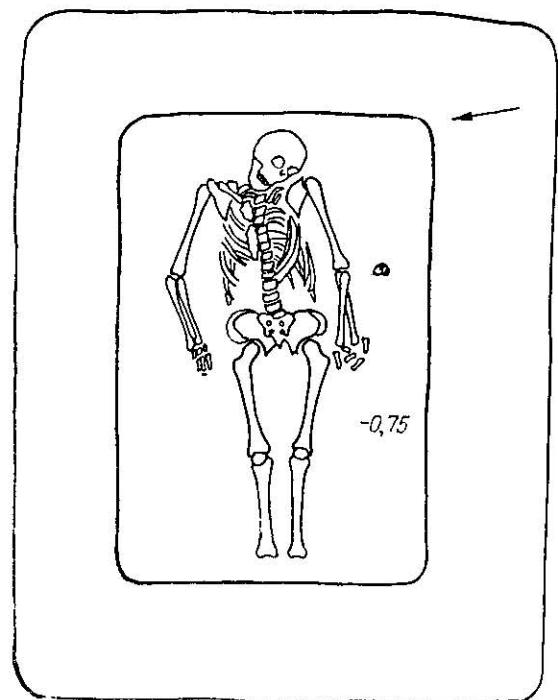

Рис. 20. Курган № 4. План поховання 10.

майже на грудях, головою на північний захід. Руки знаходились під тулубом.

Поховання 15 знаходилось у квадраті А5. В неглибокій материковій ямі чотирикут-

ної форми із зрізаним північно-східним кутом розмірами $1 \times 0,65$ м і глибиною 1,05 м лежав на лівому боці скорчений кістяк підлітка, черепом на північний захід — захід. Перед черепом стояла невелика ліпна баночка, накрита черепком більшої посудини.

Поховання 16 знаходилось у квадратах Д8 і Е8. В материковій ямі овальної фор-

ми були зігнуті в ліктях. Обидва кістяки були пофарбовані (рис. 21,1).

Поховання 18 знаходилось у квадраті Е7. В неглибокій (0,2 м) ґрутовій ямі розмірами $1,2 \times 0,7$ м лежав на лівому боці скорчений кістяк дитини 7—8 років, черепом на південний захід. Проти черепа лежав на боці гостродонний горщик, що мав циліндричну гор-

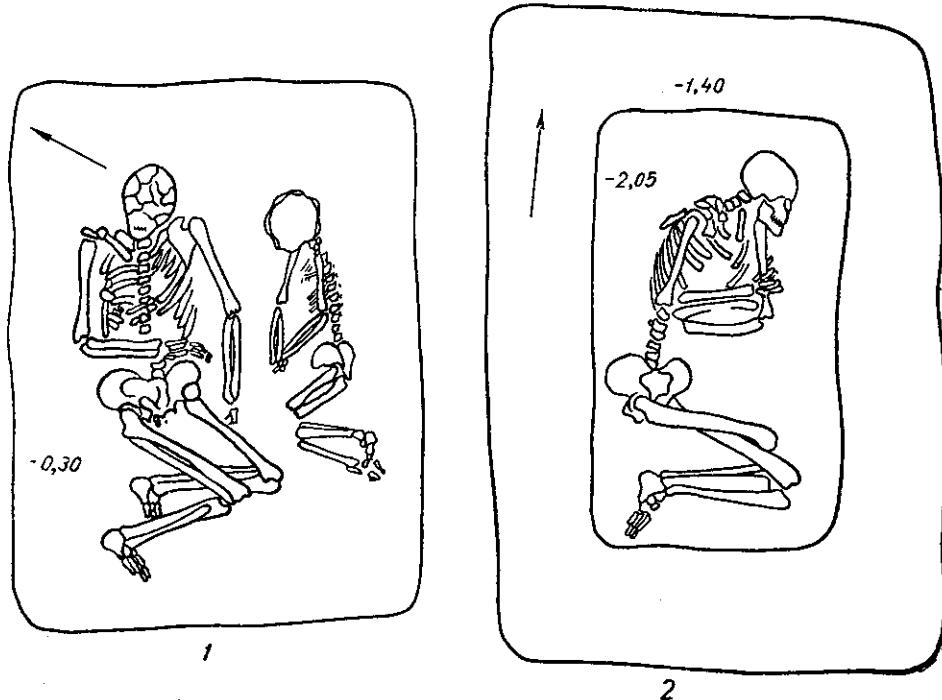

Рис. 21. Курган № 4.
1 — план поховання 17; 2 — план поховання 21.

ми розмірами $2,2 \times 1,7$ м і глибиною 1,5 м лежав випростаний на спині кістяк, черепом на захід.

Біля коліна правої ноги лежав роздавлений землею ліпний горщик катакомбного типу з вертикальними вінцями, похилими плічками та злегка округлими боковими стінками. Горщик був орнаментований по вінцях та плічках шнуром орнаментом (рис. 22, 2).

Поховання 17 знаходилось у квадратах Ж7 та Ж8. На глибині 1 м виявлено кам'яну закладку, що складалась з восьми уламків черепашника. Закладка мала форму овала розмірами $2,45 \times 1,65$ м.

Під закладкою знаходилась прямокутна ґрутова яма розмірами $1,7 \times 1,3$ м і глибиною 0,35 м. На дні її лежали кістяки дорослого і підлітка. Обидва — скорчені, черепами на північний схід. Кістяк дорослого лежав на спині (ноги впали вліво), підлітка — на лівому боці (повернутий до дорослого). У обох кістяків ру-

ловину і був орнаментований по вінцях і плічках відбитками шнура (рис. 22,1).

Поховання 19 знаходилось у квадраті Е6. В прямокутній ямі розмірами $1,65 \times 1,05$ м і глибиною 0,1 м (0,7 м від поверхні кургана) лежав скорчений на правому боці кістяк, черепом на південь. Права рука була випростана, ліва — трохи зігнута в лікті. Кисть її знаходилась на лобкових кістках. Кістяк був пофарбований.

Поховання 20 знаходилось у квадраті Е6. Тут на глибині 0,8 м була виявлена камінна закладка з п'яти великих плоских брил черепашника, що лежали на широких площинах. Закладка мала прямокутну форму і була орієнтована довгою стороною з півдня на північ. В північній її стороні лежав найбільший камінь розмірами $2 \times 1,3$ м.

Під закладкою, в прямокутній ґрутovій ямі розмірами $1,2 \times 0,8$ м і глибиною 0,5 м, лежав на лівому боці скорчений кістяк, черепом

на північ. Ліва рука була простягнута, права — зігнута в лікті. Біля тазових кісток, а особливо біля крижів, лежали грудки червоні фарби. Кістяк був пофарбований.

Вище черепа стояв мініатюрний горщечок із слабо відігнутими асиметричними вінцями та слідами вигладжування гребінцем по зовнішній поверхні. Безпосередньо біля черепа лежала половина горщика з відігнутими вінцями і слідами розчесів гострим п'ятизубим гребінцем по зовнішній поверхні (рис. 22,4).

Поховання 21 знаходилось у квадратах І7 та І8 в глибокій ґрунтовій ямі з при-

часу. Північно-східна половина насипу зазнала великих руйнувань у воєнні часи. Сучасна висота кургана — 1,85 м, діаметр — близько 26 м.

Курган розкопаний кільцевими траншеями (зовнішня — 3 м і наступні три — по 2 м). Центр кургана розкопаний кругом діаметром 8 м. Спостереження за структурою кургана велось по бровках північ—південь та схід—захід.

На глибині 1,75 м від сучасної вершини виявлено рівень древнього горизонту у вигляді тонкої смуги чорнозему з сірим прошарком у верхній частині.

На відстані 4,6 м на південь від центра кургана на рівні древнього горизонту починається шар викиду, що становив майже круглу пляму діаметром близько 5 м. Найбільша товщина викиду — 0,3 м — була на відстані 7,4 м від центра кургана.

В насипі кургана знайдено кілька крупних кісток бика та поодинокі дрібні камінці. Майже в центрі кургана між похованнями 5 та 6 на глибині 0,25 м знайдено бронзове чотиригранне шильце з обламаними кінцями.

В кургані було досліджено 11 поховань: вісім — часу бронзи, одне сарматське та два поховання, час яких не визначений.

Поховання 1 (бронза) знаходилось на відстані 8,2 м на захід від центра кургана. Ознаки могильної ями не виявлено. В насипі на глибині 0,6 м лежав на лівому боці скорочений кістяк, черепом на південь. Біля середини правого стегна лежала поганої збереженості кістяна пряжка, що мала форму еліпса.

Поховання 2 знаходилось на відстані 10,6 м на захід від центра кургана. Ознаки могильної ями не виявлено. В насипі на глибині 0,9 м лежав випростаний на спині кістяк, черепом на південь.

Поховання 3 знаходилось на відстані 11 м на північний схід від центра. Ознаки могильної ями не виявлено. На глибині 1,3 м від поверхні і 0,7 м нижче древнього горизонту було відкрито розчленоване поховання. Череп знаходився під серединою хребта, який лежав в анатомічному порядку відростками хребців дотори. Ліва нога похованого була відділена в колінному суглобі і покладена п'ятою на стегно. Права нога була також відділена від тулуба в стегні і лежала в анатомічному порядку зліва від тулуба. Ліва рука була простягнута, права відділена і разом з лопаткою лежала біля стегна.

Поховання 4 знаходилось на відстані 6,3 м на схід від центра. Ознаки могильної ями не виявлено. На древньому рівні (0,75 м від поверхні кургана) в чорноземі лежав на

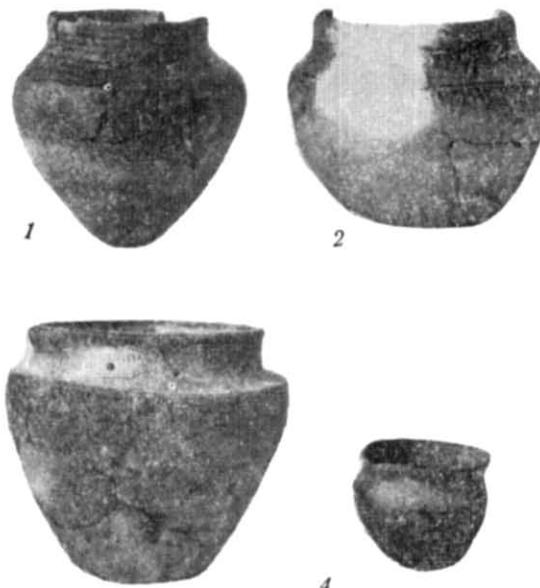

Рис. 22. Посуд з поховань в кургані № 4.
1 — поховання 18; 2 — поховання 16; 3 — поховання 8;
4 — поховання 20.

ступками по всіх чотирьох стінах (яма в ямі). Виступи були на глибині 1,4 м і мали ширину 0,4 м. Сама могильна яма розмірами 1,35 × 0,85 м, орієнтована з півночі на південь, була прямокутною і мала глибину 2,05 м.

В ямі лежав по діагоналі на лівому боці скорочений кістяк черепом на північний захід із складеними на грудях руками. Кістяк був пофарбований (рис. 21,2).

Поховання 22 знаходилось у квадраті І8. Ознаки могильної ями не виявлено. В чорноземі на глибині 0,5 м лежав на правому боці скорочений кістяк із закинутими за череп руками.

Курган № 5

Курган знаходився в заплаві і щороку весною заливався водою. Насип кургана зберігся погано. Вершина його вкрита ямами різного

правому боці скорчений кістяк поганої збереженості, черепом на захід. Права рука була простягнута, ліва — зігнута в лікті. Кістяк був пофарбований.

Поховання 5 знаходилось на відстані 0,5 м на південь від центра кургану. Ознак могильної ями не виявлено. В насипі на глибині 0,5 м лежав простягнутий на спині кістяк, черепом на північний захід—захід. У кістяка відсутні кістки ніг, починаючи від таза. За че-

репом по осі кістяка стояла на ребрі плита з черепашника.

Поховання 7 знаходилось на відстані 10 м на північний захід від центра. В неглибокій (0,2 м) ґрутовій прямокутній ямі розмірами 1,5×1,1 м лежав на лівому боці скорчений кістяк з простягнутими вздовж тулуза рукаами, черепом на північ.

Поховання 8 (рис. 24,1) знаходилось на відстані 1,5 м на південний схід від центра

Рис. 23. Курган № 5. Речі з поховання 6.

репом по осі кістяка стояла на ребрі плита з черепашника.

Поховання 6 (сарматське) знаходилось на відстані 1 м на схід від центра. Тут на глибині 0,4 м від поверхні кургану лежав простягнутий на спині кістяк, черепом на північний захід.

За черепом стояв ліпний світлокоричневий з чорними плямами та орнаментом з рідко поставлених нігтьових заглибин горщик з великими відгнутими вінцями, похилими плічками і майже рівними бочками (рис. 23).

Між черепом і горщиком лежали кістки коzi або вівці і на них — залізний ніж з дерев'яною ручкою. Тут же лежало добре глянцеване глиняне пряслице у формі кулі із зрізаною верхньою частиною (рис. 23).

Біля кістяка було знайдено три сердолікових намистини. Одна з них знаходилась біля лівого плечового суглоба, друга — біля хребців шиї, третя — між кістками грудної клітки і правою рукою. Трохи нижче останньої намистини лежало тоненьке кругле бронзове дзеркало діаметром 6,5 м.

Біля ліктя лівої руки знайдено 10 дрібних скляних намистин, деякі з них були позолочені. Біля кисті тієї ж руки лежало 20 намистин, три з яких, у вигляді паралелепіпедів, були зроблені з кам'яного вугілля, 15 намистин мали вічка. Складалось враження, що всі ці намистини були нашиті на одяг. (рис. 23).

кургану. Тут на глибині 0,3 м від поверхні була виявлена верхня частина чотирикутного кам'яного ящика розмірами 2,1×1,18 м і висотою 0,9 м. Ящик був орієнтований з північного сходу на південний захід. Збудований він з добре оброблених плит черепашника, поставлених на ребро з невеликим нахилем всередину. Кожна поздовжня стінка зроблена з двох плит розмірами 1,35×0,9×0,2 м та 0,4×0,9×0,25 м. Кожна торцева стінка зроблена з однієї плити: південно-східна — з плити розмірами 1×0,8×0,3 м, південно-західна — 1,35×0,75×0,25 м.

Плити нещільно пригнані одна до одної. Щілини між ними заповнені уламками черепашника. Зверху ящик був перекритий такими ж плитами, які були порушені при пограбуванні. Плити, що перекривали ящик, мали розміри: 1,18×1,22×0,3 м, 1×1×0,2 м та 1,4×0,73×0,4 м.

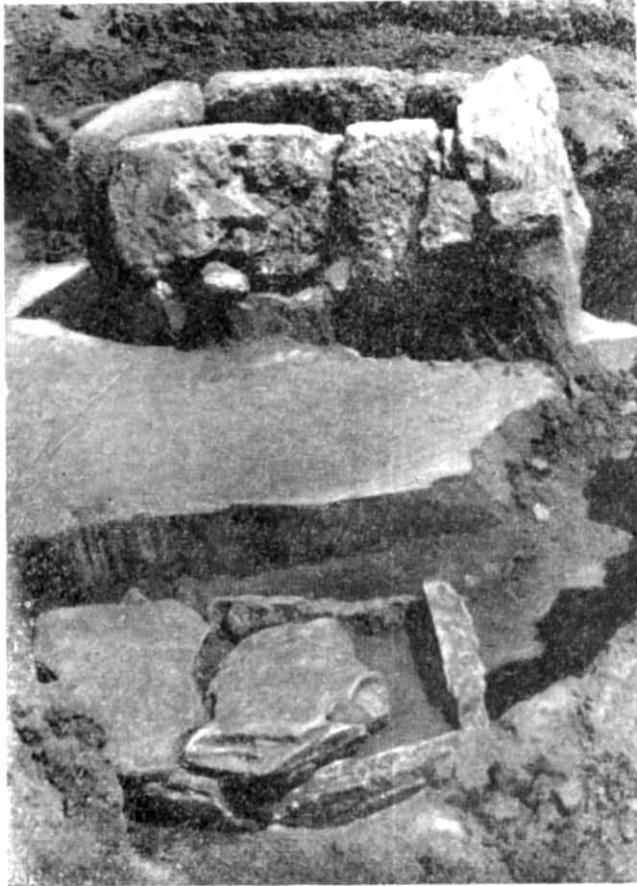
В ящику було знайдено кілька розтрощених людських кісток, зуб приймального гребінця комбайну «Комунар» та кілька черепків гончарного посуду, серед яких два уламки вінець, що можуть відноситись до часів Київської Русі.

Поховання в цьому ящику було впускне, грабувалось воно двічі, в останній раз — дуже недавно.

Поховання 9 (рис. 21, 1—3) знаходилось на відстані 2 м на південний захід — захід від центра кургану. На глибині 1,55 м від

поверхні кургана (рівень древнього горизонту) знаходилась закладка з плоских плит черепашника неправильної форми розмірами $1,7 \times 1,4$ м. На 0,25 м глибше під закладкою знаходився верх другого кам'яного ящика.

Ящик знаходився в підгрунті і був зроблений з чотирьох плит черепашника, поставлених на ребро. Ящик розмірами $1,32 \times 0,93$ м і

1

Біля черепа стояв низенький з широким туловом горщик, що мав невеликі вертикальні вінця, дуже похилі плічка, маленьке денце з заокругленими краями. Горщик орнаментований шнуром орнаментом та вілбитками палички, обмотаної піткою.

2

3

Рис. 24. Курган № 5.

1 — видіграй камінних скринь поховань 8 (верхня) та 9; 2 — поховання 9; 3 — горщик з поховання 9.

висотою 0,8 м в плані чотирикутний. Зверху ящик був перекритий двома плитами.

Всередині знаходився дуже поганої збереженості кістяк, черепом на південь. Похований був покладений на спині з підгнутими до тазу ногами. Тіло покійника настільки сильно втискували в маленький ящик, що при цьому була навіть зірвана чашечка лівого коліна (від тертя об стіну ящика). Кістки рук лежали дуже компактно між черепом і кістками ніг. Через погану збереженість кістяка важко було виявити точне положення рук (кістки розсипались від дотику щіточки).

Поховання 10 знаходилось на відстані 10 м на північний захід від центра. В глибокій прямокутній ґрутовій ямі (0,7 м від поверхні материка) розмірами $1,7 \times 1,4$ м на глибині 2,1 м від поверхні кургана лежав на правому боці сильно скорочений кістяк, черепом на південь. Права рука була простягнута вздовж тулуба, ліва — зігнута в лікті.

Біля черепа лежало кілька дрібних грудок червоної фарби. Кістяк не фарбований.

Поховання 11 (парне) знаходилось на відстані 9 м на південний захід від центра кургана. В прямокутній ґрутовій ямі розміра-

ми $2,2 \times 1,85$ м і глибиною 2,9 м від поверхні кургана лежали черепами на схід два кістяки. Північний кістяк — на лівому боці. Ліві кінцівки були випростані, праві — зігнуті. Південний — на спині. Ліва рука була простягнута, права — зігнута в лікті. Ноги були зігнуті в колінах і упали вліво.

У південного кістяка ліва нога була зламана в гомілці, біля правої руки лежало кремінне скребло. При південному кістяку знайдено три кремінних наконечники стріл: один — біля зап'ястя лівої руки, один — між ребрами та один — під тазом.

Курган № 6

Курган розташований біля шляху, який веде з с. Мар'янського до районного центра Ново-Воронцовки, на віддалі 0,5 км на південний схід від кургана № 3. Центральна та північно-

ній виявлено кістяк дорослої людини, орієнтований черепом на північ-північ-схід, який лежав на лівому боці із зігнутими ногами. На кістках помітні слабі сліди червоної фарби. Поховання безінвентарне (рис. 25).

Поховання 2 (зрубне) впущене в насип на глибину 0,5 м від рівня сучасної поверхні кургана. Поховання зруйноване. Тут знайдено банковидну ліпну посудину.

Поховання 3 (ямне) впущене в материк на глибину 1,75 м від рівня сучасної поверхні (рис. 25). Овальна яма має розміри $2,2 \times 1,2$ м і глибину 0,65 м. Виявлений тут чоловічий кістяк лежав на спині і був орієнтований черепом на північний захід. Нижче колінної чашечки правої ноги збереглися рештки черепашок.

Поховання 4 (ямне) знаходилось у могильній ямі, яку перекривали чотири великих оброблених кам'яних плити (рис. 26,1), що щільно прилягали одна до одної. Розміри плит: $1,4 \times 0,43 \times 0,25$ м; $1,6 \times 0,68 \times 0,18$ м; $1,94 \times 0,35 \times 0,22$ м; $1,5 \times 0,82 \times 0,16$ м. На них збереглися залишки комишу, що перекривав могильну яму. Могильна яма, розмірами $1,8 \times 1,04$ м і глибиною 0,9 м мала прямокутну форму. Виявлений тут чоловічий кістяк лежав на спині, із скрещеними ногами і був орієнтований на північ-північ-захід (рис. 26,2). На черепі, кисті лівої руки та на стопах ніг помітні залишки червоної фарби. Поховання безінвентарне.

Поховання 5 — дитяче — впущене в сірий твердий насип на глибину 1,2 м від рівня сучасної поверхні кургана. Збереженість кістяка, який лежав на спині у напівскорченому положенні, орієнтований черепом на південний схід — середня. Поховання безінвентарне.

Поховання 6, впущене в насип на глибину 1,05 м від рівня сучасної поверхні кургана, було зруйноване гризунами.

Поховання 7 (кочівницьке) впущене в сірий твердий насип на глибину 0,75 м (рис. 27). Тут виявлено кістяк поганої збереженості, орієнтований черепом на південний схід. Інвентар поховання складався з кістяного гудзика, або пронизки, конусовидої форми з врізними кружками та лініями (рис. 27), залізного кільця із зімкненими кінцями (рис. 27) діаметром 18 мм, товщиною 5 мм.

Поховання 8 виявлено в насипі на глибині 1,5 м від рівня сучасної поверхні кургана. Тут знаходився кістяк підлітка, який лежав у скорченому положенні на лівому боці і був орієнтований на північ. Поховання безінвентарне.

Поховання 9 (рис. 26,3) потрійне. Могильна яма виявлена на глибині 1,6 м від рів-

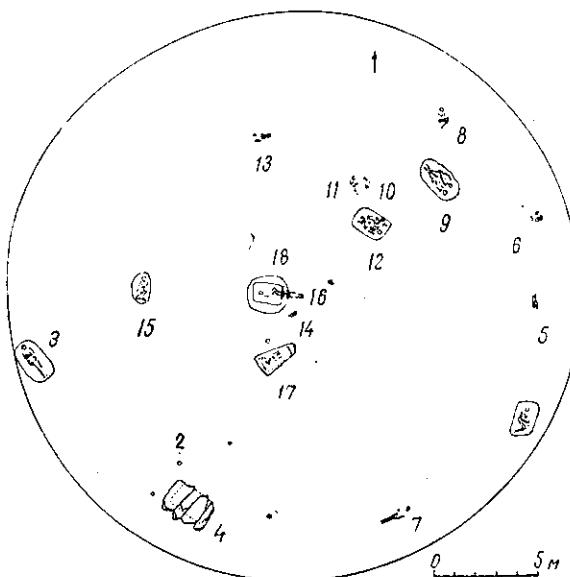

Рис. 25. План кургана № 6

західна частини кургана були розкопані траншеями. Висота курганного насипу — 1,5 м, діаметр — 28 м. Насип кургана дуже компактний.

В кургані виявлено 18 поховань: 15 — епохи бронзи, одне — сарматського часу, два кочівницьких.

Серед поховань епохи бронзи — шість ямних (3, 4, 9, 12, 17, 18), одне перехідне від ямного до катакомбного часу та два зрубних (2, 10).

Поховання 1 (ямне) впущене в насип на глибину 1,4 м від рівня сучасної поверхні кургана. Прямокутна яма розмірами $1,4 \times 1$ м і глибиною 0,52 м мала прямовисні стінки. В

ня сучасної поверхні кургана. Розміри ями — $2,2 \times 1$ м, глибина — 0,6 м. На верхньому шарі засипки ями знаходився один дуже поганої збереженості кістяк, який лежав на спині і був орієнтований на південь. Поховання без-

нижче від другого), орієнтований також на південь. На черепі та кістках ніг помітні сліди червоної фарби.

Спільна могильна яма, однакове положення та орієнтування поховань дають підстави

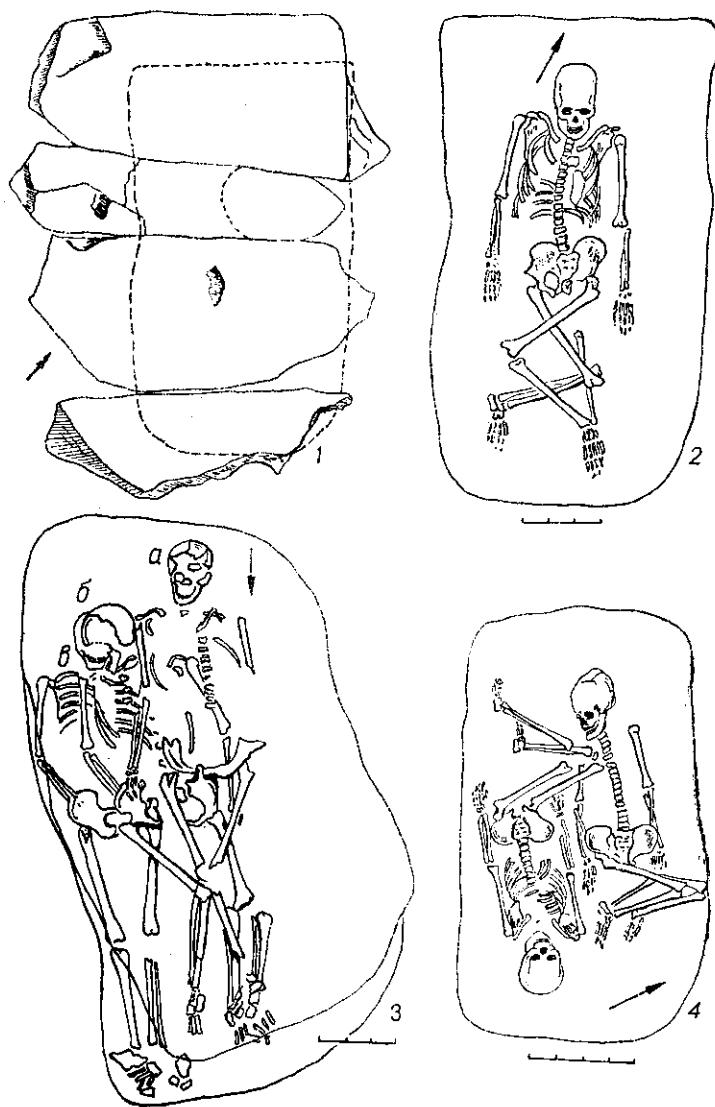

Рис. 26. Курган поблизу с. Мар'янського.
1 — кам'яне перекриття поховання 4; 2 — план поховання 4; 3 — план поховання 9; 4 — план поховання 12.

інвентарне. Другий кістяк лежав на спині і був також орієнтований на південь. Він знаходився в засипці ями на 0,08—0,2 м нижче від первого. Ноги кістяка були злегка зігнуті в колінах. В засипці ями під другим кістяком знайдені два кремінних відщепи, один з яких міг бути і скребком. На материковому дні могили в південно-східній її частині лежав простягнутий на спині третій кістяк (на 0,2 м

вважати, що всі вони відносяться до одного часу).

Поховання 10 виявлено на глибині 0,75 м. Воно дуже погано збереглося. Судячи з решток поховання, кістяк лежав у скороченому положенні і був орієнтований на північ-північ-схід. Тут же знайдено ліпний горщик з зубного часу, який знаходився біля черепа.

Поховання 11 впущене в материк на глибину 1,8 м від рівня сучасної поверхні кургана. Розміри могильної ями — $2 \times 0,5$ м, глибина — 0,2 м. Кістяк поганої збереженості лежав у скорченому положенні на боці і був орієнтований на північ-північ-схід. Біля кісток правої руки та правої ноги лежав уламок стінки ліпної посудини катакомбного типу, орна-

доні. Її діаметр по краю — 10 см, дна — 5 см, висота — 4,5 см.

Поховання 15 впущене в материк на глибину 1,75 м від рівня сучасної поверхні кургана. Могильна яма розмірами $1,45 \times 0,85$ м, глибиною 0,7 м мала овальну форму. Кістяк лежав у скорченому положенні на правому боці і був орієнтований на схід. На черепі були по-

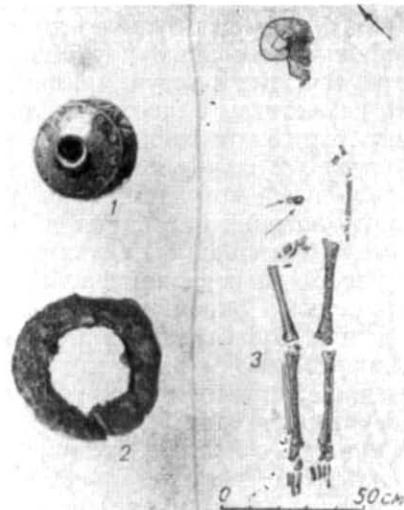

Рис. 27. План та інвентар поховання 7.

ментований зубчастим штампом. Коло ніг знайдені окремі кістки тварин. На черепі помітні сліди червоної фарби.

Поховання 12 було виявлено на глибині 1,9 м від рівня сучасної поверхні кургана. Материкова могильна яма мала розміри $1,65 \times 0,95$ м і глибину 0,4 м. Поховання подвійне. Кістяки в ямі лежали поруч, але в протилежних напрямках (рис. 26,4). Жіночий кістяк, орієнтований на схід, лежав на спині у скорченому положенні. Чоловічий кістяк був орієнтований на захід і лежав на спині у скорченому положенні. Поховання безінвентарне.

Поховання 13, впускне, виявлене на глибині 1,25 м. Збереженість кістяка погана. Поховання безінвентарне.

Поховання 14 (сарматське) впущене на глибину 0,65 м від рівня сучасної поверхні кургана. Поховання зруйноване. Збереглась частина черепа, який був орієнтований на північ-північ-схід. Тут знайдено ліпний одноручний глек та чорнолощену кружальну чашечку. Глек (рис. 28) мав шаровидний тулуб, вузеньку шийку, плоске дно, нерівну поверхню із слідами лощіння. Висота глека — 13 см, діаметр шийки — 4,5—5 см, днища — 6 см. Чаша (рис. 28) мала округлі стінки на низькому під-

Рис. 28. Інвентар поховання 14.

мітні сліди червоної фарби. Поховання безінвентарне.

Поховання 16 впущене в насип центральної частини кургана на глибину 0,7 м. Кістяк лежав у витягненому положенні на спині і був орієнтований на захід. Похований, мабуть, був загорнутий в кору, рештки якої збереглися на кістках правої половини кістяка. Біля лівої частини грудної клітки знайдені два фрагменти залізних виробів із залишками дерев'яних обкладок. Поховання, можливо, кочівницьке.

Поховання 17 знаходилось у могильній ямі на глибині 1,4 м від рівня сучасної поверхні кургана. Яма була перекрита великою кам'яною плитою трапецієвидної форми розмірами $1,95 \times 1,1 \times 0,2$ м. На тильному боці плити просліджувалися сліди рослинного покриву могили. Плиту підтримували камені менших розмірів. Прямокутна яма була дуже мілка і впущена в материк лише на 0,1 м. Розміри її — $1,4 \times 0,7$ м. Збереженість кістяка дуже погана, але, судячи з його решток, можна вважати, що він був орієнтований на схід. Положення кістяка скорчене. На кістках помітні сліди червоної фарби. Поховання безінвентарне, лише в залишці ями був знайдений маленький кремінний відщеп.

Поховання 18 — центральне — знаходилось у материковій могильній ямі в центрі кургана на глибині 2,15 м від рівня сучасної поверхні. Яма мала прямокутну форму, кутики її були злегка заокруглені. Розміри верхньої частини ями — $2,2 \times 2$ м. На глибині 0,8 м від рівня материка розміри самої ями зменшувались ($1,4 \times 1,05$ м). Утворені завдяки цьому

навколо нижньої частини ями приступки мали такі розміри: південний — 0,4 м, північний — 0,55 м, східний — 0,4 м, західний — 0,44 м. Глибина ями нижче уступів — 0,95 м. Через вологість ґрунту кістяк, який був орієнтований на захід, дуже погано зберігся. Він лежав у скорченому положенні на спині. Малі розміри кісток дають підстави вважати, що тут був похований підліток. На кістках помітні густі сліди червоної фарби. Під кістяком простежувалися залишки комишової підстилки. Залишки комишу були виявлені на приступках могильної ями та вздовж усіх її стін. На цій

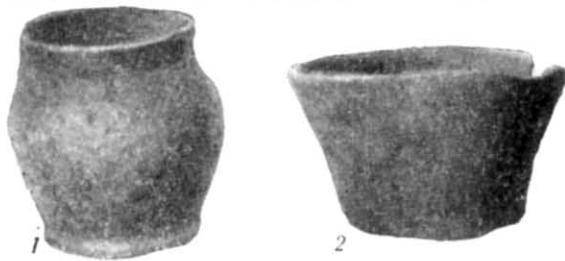

Рис. 29. Ліпний посуд з насипу кургану.

підставі можна вважати, що яма на рівні уступів була перекрита комишем.

В насипі кургану було знайдено ліпну посудину зрубного типу (рис. 29). Ознак поховання не виявлено. Висота посудини — 65 см, діаметр по краю — 11 см, днища — 7 см. Було знайдено також ліпну посудину з плоским днищем та злегка опуклим профілем тулова (рис. 29). Висота її — 0,10 см, діаметр по краю — 8,6 см, днища — 8,6 см. Найбільший діаметр тулова — 10,5 см.

В різних місцях південно-східного сектора у насипі знайдено уламки та фрагменти ліпного посуду із світлим коричнюватим лощінням, з вертикальними вінцями та округлими бочками. Слід відзначити уламок стінки ліпної посудини з внутрішньою чорною і зовнішньою червонуватою поверхнями, на яких помітні сліди розчісування. В глині деяких уламків є домішки шамоту.

* * *

Отже, досліджені кургани біля с. Мар'янського дали дуже цікавий матеріал. В цих курганах були виявлені поховання всіх періодів епохи бронзи, сарматського часу та поодинокі пізні могили кочівників. Слід відзначити, що в насипі курганів зустрічалися окремі посудини зрубного типу без будь-яких ознак поховання. В той самий час зустрічалися поховання переважно епохи бронзи без будь-якого інвентаря.

Основні типи могильних споруд епохи бронзи такі: ґрунтові ями з уступами, впускні ями, поодинокі катакомби, в двох випадках — кам'яні ящики. Ями мали іноді кам'яне перекриття, дно, уступи могильних ям та самі ями зверху перекривалися і комишем. Траплялися подвійні, навіть потрійні поховання в одній могильній ямі. В багатьох випадках на кістяках помітні були сліди червоної фарби, а на дні ями зустрічалися і окремі шматочки червоної фарби, вуглини. Орієнтувалися поховання епохи бронзи переважно на північний схід або південний схід. Лежали вони у скорченому положенні. Інвентар поховань складався з одного, двох або кількох горщиків, кістяних прикрас, дрібних кам'яних знарядь праці, в окремих могилах знайдені кремінні наконечники стріл. Виявлені і кістки покладених в могили тварин. Особливо старанно були оброблені дитячі могили епохи бронзи, в яких знайдена найбільша кількість прикрас. В окремих могилах зустрічались черепашки *Unio*. Сарматські поховання орієнтувалися на північ, кочівницькі — на південний схід. В сарматських похованнях зустрічались старанно оброблені ліпні посудини, поодинокі гончарські посудини з міст Північного Причорномор'я, намистини, бронзові дзеркала, залізні ножі. Кочівницьких поховань відкрито мало. В них знайдені залізні кільця, кістяні гудзики. Інвентар могил бідний. Детальне вивчення цього важливого матеріалу, аналогічного до знайденого на поселеннях епохи бронзи та сарматського часу, розташованих не на дуже великій відстані від досліджених курганів, має велике значення для вивчення минулого цієї території.

В. А. ІЛЛІНСЬКА, Г. Т. КОВПАНЕНКО, Є. О. ПЕТРОВСЬКА

РОЗКОПКИ ҚУРГАНІВ ЕПОХИ БРОНЗИ ПОБЛИЗУ с. ПЕРВОМАЇВКИ

Село Первомаївка, Верхньорогачицького району, Херсонської області, об'єднувало три невеликих хутори, один з яких розташований на краю плато, а два інших — в надзаплавній долині протоки Течія, пов'язаної з нижньорогачицьким лиманом, з'єднаним з р. Конкою і через протоку Ревун — з Дніпром.

Тепер долина цієї річки залита водами Каховського моря. В ній знаходилось до 30 середніх і малих курганів. Частина з них була сконцентрована на правому березі р. Течії, на низькій ділянці, що затоплювалась під час піоді.

Ця група складалася з трьох великих курганів, які розташовані в напрямку із заходу на схід (висота найбільшого з них — 3 м, а двох інших — 2 м та 1,5 м), та 13 маленьких (висотою не більше 0,5 м), більшість з яких була розорана і вирізнялася ледве помітними горбами та рудуватим кольором насипу.

В 1953 р. тут було розкопано п'ять невеликих курганів (№ 1, 2, 3, 4, 6) і середній з числа великих курганів (№ 5).

Решта курганів поблизу с. Первомаївки розкидані по одному. З них в 1953 р. розкопано курган (№ 7) на північ від села¹.

Курган № 1

Цей курган мав висоту 0,3 м і діаметр 18 м. Розкопаний він площею 10×10 м. Насип складався з однорідного пухкого чорнозему.

Товщина насипу в центрі — 0,4 м. Нижче залагав похованій чорнозем, який переходив на глибині 0,9 м в глинистий материк.

В центральній частині кургана на глибині 0,5 м знайдені маленькі невиразні уламки кісток і роздавлена землею глиняна посудина, орнаментована по поясу трьома смугами крупного шнурового орнаменту.

В кургані було виявлено центральне поховання (1). Поховальна яма мала овальну форму і була орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина ями — 1,5 м, ширина — 0,6 м, глибина — 1,6 м (від рівня похованого ґрунту) та 2,05 м (від поверхні). З північно-східного боку ями знаходився невеликий підбій довжиною 0,25 м і висотою 0,6 м. Довжина могили з піdboем коло дна — 1,75 м, ширина — 0,6 м.

Поховання було пограбовано. Окрім розрізнені кістки черепа, таза, ребра, трубчасті кістки були розкидані у безладді в північно-східній частині могили на 10—15 см вище дна ями. Речей в похованні не було. В могилу була скинута велика стелоподібна плита з черепашкового вапняку (рис. 2). Довжина її — 1,5 м, ширина нижнього кінця — 0,5 м, верхнього — 0,3 м, товщина — 0,25 м. Нижній кінець плити знаходився на 0,3 м вище дна ями. Очевидно, ця плита лежала раніше горизонтально над могилою і була скинута в яму при пограбуванні.

Час поховання не визначений. Поховання, пайімовірніше, слід віднести до катакомбної культури. Це підтверджується відсутністю впускних поховань, характерних для курганів древньоїмного часу, та знайденням в насипі посудини із шнуровим орнаментом.

¹ Розкопками курганів № 1 та № 5 керувала В. А. Іллінська, № 2, 4, 7 — Г. Т. Ковпаненко, № 3 та № 6 — Є. О. Петровська. В роботі загону брали участь лаборанти Г. С. Ковпаненко, Д. В. Ткаченко, кресляр І. С. Тригуб.

Курган № 2

Цей курган мав висоту 0,4 м і діаметр 10 м. Північно-західний схил насипу крутіший від південно-східного. Площа розкопу — 8×8 м.

ній — 0,75 м, глибина — 1,5 м. Стінки ями вертикальні. Дно вхідної ями знижується в напрямку входу до катакомби, який знаходиться в північно-східній частині вхідної ями. Ширина входу — 0,9 м, висота — 0,3 м. Яма запов-

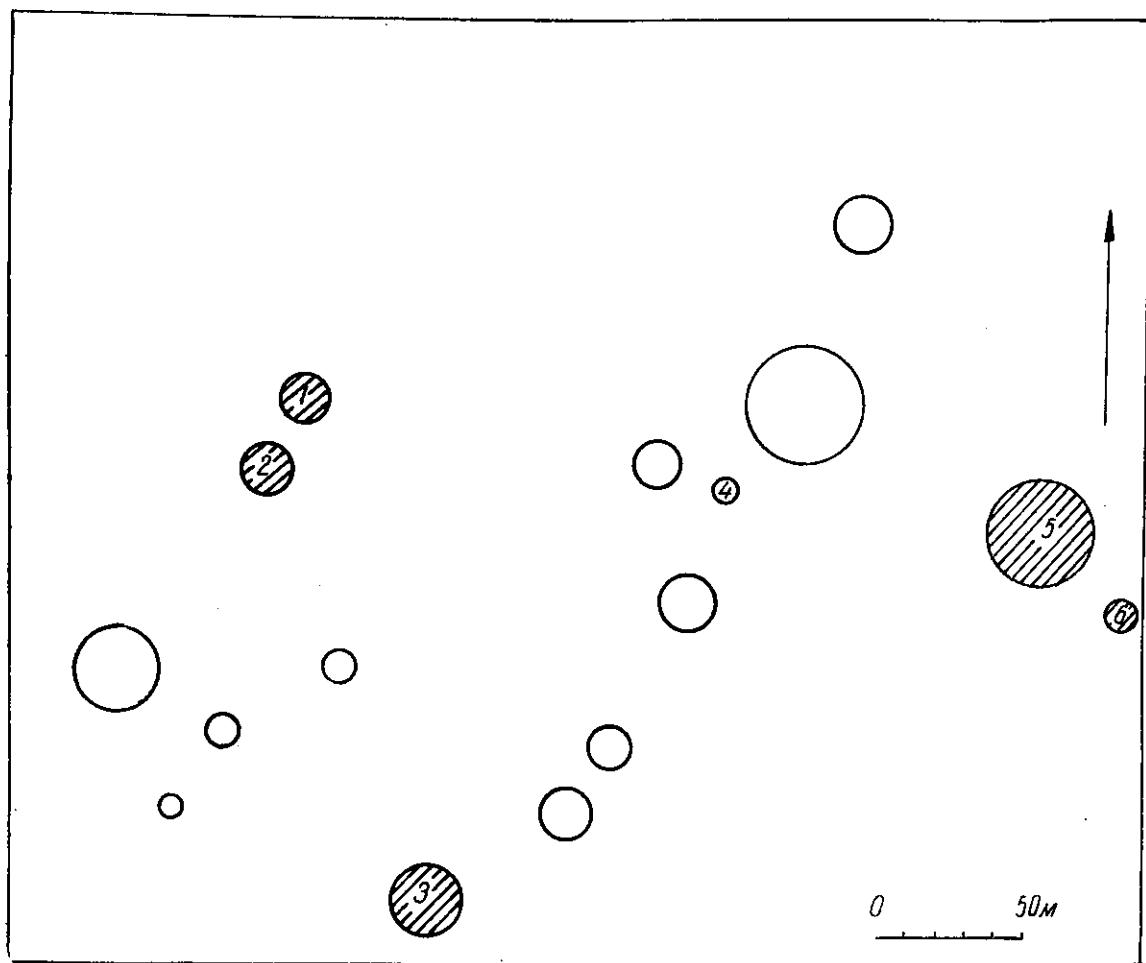

Рис. 1. План курганної групи поблизу с. Первомаївки.

Насип кургана складався з чорнозему. На глибині 1,5 м від рівня сучасної поверхні починається материковий суглинок. В насипі зустрічалися уламки ліпного посуду, окрім кістки людини.

Під насипом розкрито десять поховань, які відносяться до різного часу: одне — катакомбне (1), шість — пізньої бронзи (2, 3, 4, 5, 6, 9), одне — сарматське (8а), два поховання пограбовані, час іх не визначений (7, 8).

Поховання 1 (катакомбне) — табл. I, 2 — знаходилось в західній частині кургана. Чотирікутна з округлими кутами вхідна яма була орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її — 1,36 м, ширина в південно-східній частині — 0,9 м, в північно-захід-

нена пухкою чорною землею, змішаною з глиною.

Поховальна камера має овальну форму і розташована перпендикулярно до входу. Коридору немає. Камера немовби перерізає вхідну яму. Яма орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її — 2,16 м, ширина — 1,1 м, глибина — 2 м. Дно камери нижче від дна вхідної ями на 0,3 м.

В центрі камери знаходився кістяк дорослої жінки¹, який лежав на спині у витягненому положенні, головою на північний захід. Руки були простягнуті вздовж тулуза, кістки ніг ви-

¹ Антропологічні визначення зроблені Т. С. Кондуторовою.

тягнуті. За 10 см на південний захід від черепа лежала купка кісток тварини.

Поховання 2 (пізньої бронзи) — дитяче — знаходилось у східній частині кургану і було впущене в чорнозем на глибину 0,63 м. Судячи з кісток, що збереглися, похований лежав у скорченому положенні на боці, головою на південь. Руки були зігнуті в ліктях, кисті знаходились коло обличчя. Біля черепа лежа-

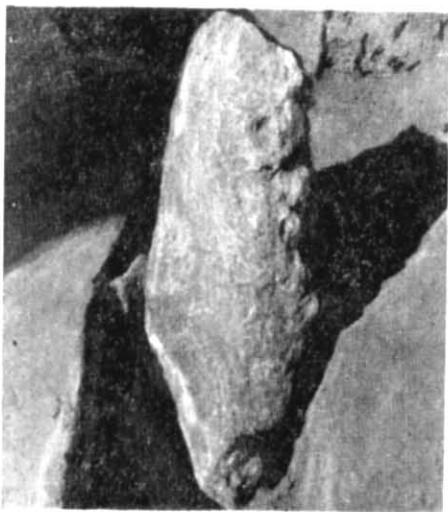

Рис. 2. Курган № 1, поховання 1.

ла на боці глекоподібна посудина з відігнутими назовні вінцями, трохи видовженою шийкою, опуклим в поясі тулом, звуженим до dna. Висота посудини — 17 см, діаметр вінець — 8 см, діаметр тулова — 15 см, діаметр dna — 7,5 см (табл. II, 6).

Поховання 3 (пізньої бронзи) знаходилось в північній частині кургану, біжче до центра, і було впущене в чорнозем на глибину 0,85 м. Кістяк дорослої людини лежав у скорченому положенні на правому боці, головою на південний захід. Кістки правої руки були відкинуті вбік, кістки лівої — зігнуті в лікті і лежали на тазових кістках. Кістки лежали в анатомічному порядку. Череп відсутній (табл. I, 9).

Поховання 4 (пізньої бронзи) знаходилось в східній частині кургану, біжче до центра, і було впущене в чорнозем на глибину 0,8 м. Кістяк добре зберігся. Череп відсутній. Похований лежав на грудях, руки і ноги були зігнуті, права рука лежала під грудною кліткою, ліва — під тазовими кістками. Кістяк був орієнтований на південний захід. Біля плечової кістки лежала глибока сіра чашка з трохи відігнутими вінцями, опуклим тулом, зашладженою поверхнею. Висота чашки — 8,3 см, діаметр тулова — 11,3 см, діаметр вінець — 10 см (табл. II, 2).

Поховання 5 (пізньої бронзи) знаходилось в південно-східній частині кургану і було впущене в чорнозем на глибину 0,8 м (табл. I, 6). Кістяк дорослої людини, орієнтований на захід з невеликим відхиленням на південь, лежав на спині з піднятими дотори колінами, які упали потім вліво. Кістки правої руки були зігнуті в лікті і лежали на тазових кістках; ліва рука була витягнута вздовж тулуба. Череп був повернутий обличчям на північ. Біля черепа з лівого боку стояла посудина з циліндричною шийкою, трохи відігнутими вінцями і приплюснутим опуклим тулом; дно посудини мало невелику заглибину. Посудина по тулову була прикрашена конічними виступами. Поверхня її була шорстка, сірого кольору в плямах. Висота посудини — 12,2 см, діаметр вінець — 8 см, тулова — 12,7 см, dna — 4,5 см (табл. II, 1).

Поховання 6 (пізньої бронзи) знаходилось в північно-західній частині кургану і було впущене в чорнозем на глибину 0,85 см. Кістяк добре зберігся, череп відсутній. Похований лежав у скорченому положенні на правому боці і був орієнтований на південний захід. Кістки правої руки були трохи зігнуті в лікті і лежали на тазових кістках. Кістки лівої руки не збереглися. Біля ліктя правої руки лежали купкою 11 барабанчих астрагалів.

Поховання 7 було пограбоване. Воно знаходилось у південній частині кургану і складалося з двох ям. Яма № 1 мала овальну форму і була орієнтована з півночі на південь з невеликим відхиленням на схід. Довжина її — 2,18 м, ширина — 0,8 м, глибина — 1,8 м. В ямі кістки були розкидані; біля південно-східної стіни знайдені ребра, лопатки, кістки рук і таза. Посередині ями лежала стегнова кістка, біля північної стінки — друга стегнова кістка, а між ними — кістка якоїсь тварини. До західної стінки ями № 1 прилягає яма № 2, південно-східна частина якої прорізана ямою № 1. Глибина ями — 1,25 м. В ній знайдені також розкидані кістки (найімовірніше, це яма грабіжників).

Поховання 8 знаходилось у східній частині кургану. Пляма могильної ями виявлено на глибині 1 м. При розчистці плями було виявлено, що вона складалася з двох поховань, які перекривають одне одне, — 8а та 8б.

Поховання 8а (сарматське) розташоване в овальній ямі, орієнтованій з півночі на південь. Довжина її — 1,55 м, ширина — 0,5 м, глибина — 1,2 м. В ямі знаходився кістяк дитини, який лежав на спині, головою на північ. Під нижньою щелепою знайдена скляна кругла намистина діаметром 1,7 см.

Поховання 8 було пограбоване. Воно знаходилось в овальній ямі, орієнтованій на північ-північ-захід. В ямі були розкидані кістки дорослої людини. В одній з кротовин біля північно-східної стінки знайдено три астрагали вівці.

Поховання 9 (пізньої бронзи) знаходилось у північній частині кургану в чотирикутній з округлими кутами ямі, орієнтованій з півден-

Курган № 3

Курган мав форму сплющеного сегмента. Висота його — 1 м, діаметр — 20 м та 18 м. Розкопаний курган площею 12×12 м. Насип складався з однорідного чорнозему. В кургані виявлено сім поховань: одне — пізньої бронзи (4), три — катакомбних (3, 5, 7), три — не визначені (1, 2, 6).

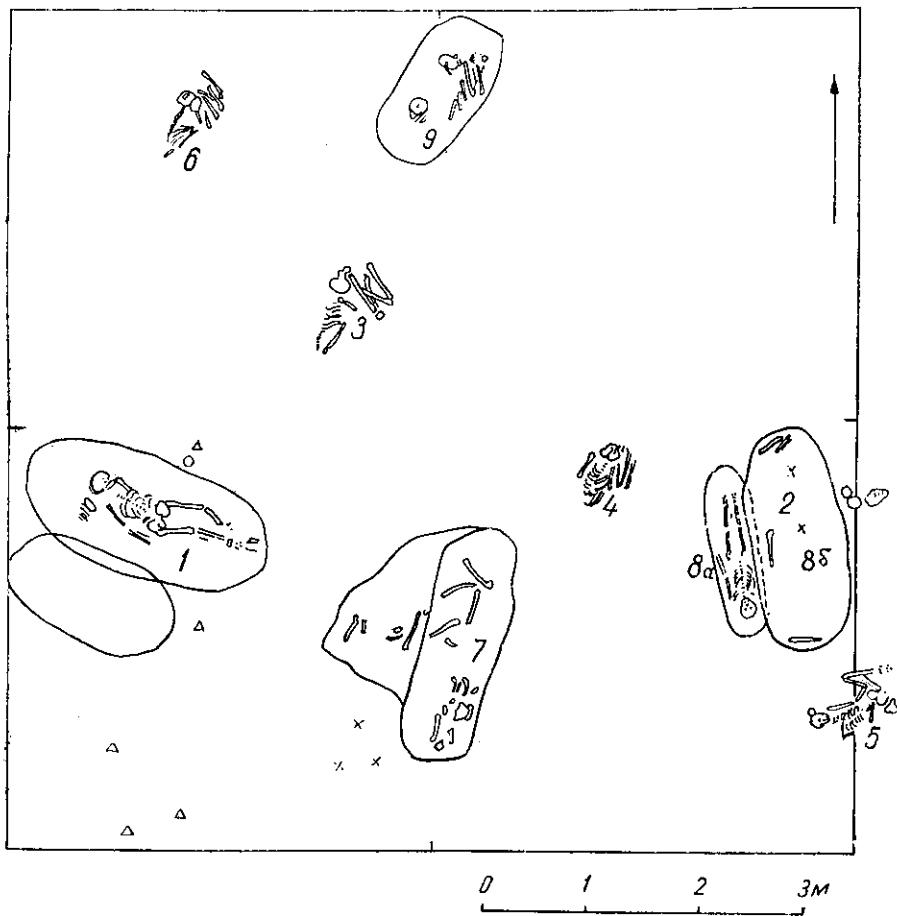

Рис. 3. План кургана № 2.

ного заходу на північний схід. Довжина ями — 1,5 м, ширина в південно-західній частині — 0,65 м, в північно-східній — 0,85 м, глибина — 1 м. Посередині ями знаходився кістяк, який лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на південний захід. Не збереглися частини ребер і ліктьові кістки. Череп лежав на кістках грудної клітки. Біля променевої кістки і між ребрами були розкидані намистини: видовжена бронзова з спіральною нарізкою довжиною 2,5 см, дві циліндричні кам'яні довжиною 2 см, одна рублена перламутрова і кругла кістяна діаметром 1,2 см, чотири намистини з морських черепашок (табл. III, 4—8).

Поховання 1 (епохи бронзи, час не визначений) знаходилось у південно-західній частині курганна на глибині 1,45 м від поверхні. Контури ями простежити не вдалося. Похований чоловік віком близько 35 років лежав на спині трохи повернутий на правий бік. Орієнтований він був головою на північний захід. Ноги були зігнуті в колінах і підняті додори, але потім впали вправо. Руки були трохи зігнуті в ліктях.

Поховання 2 (епохи бронзи, час не визначений) знаходилось у центрі курганна в насипі на глибині 1,1 м. Контури ями простежити не вдалося. Кістяк лежав у скорченому по-

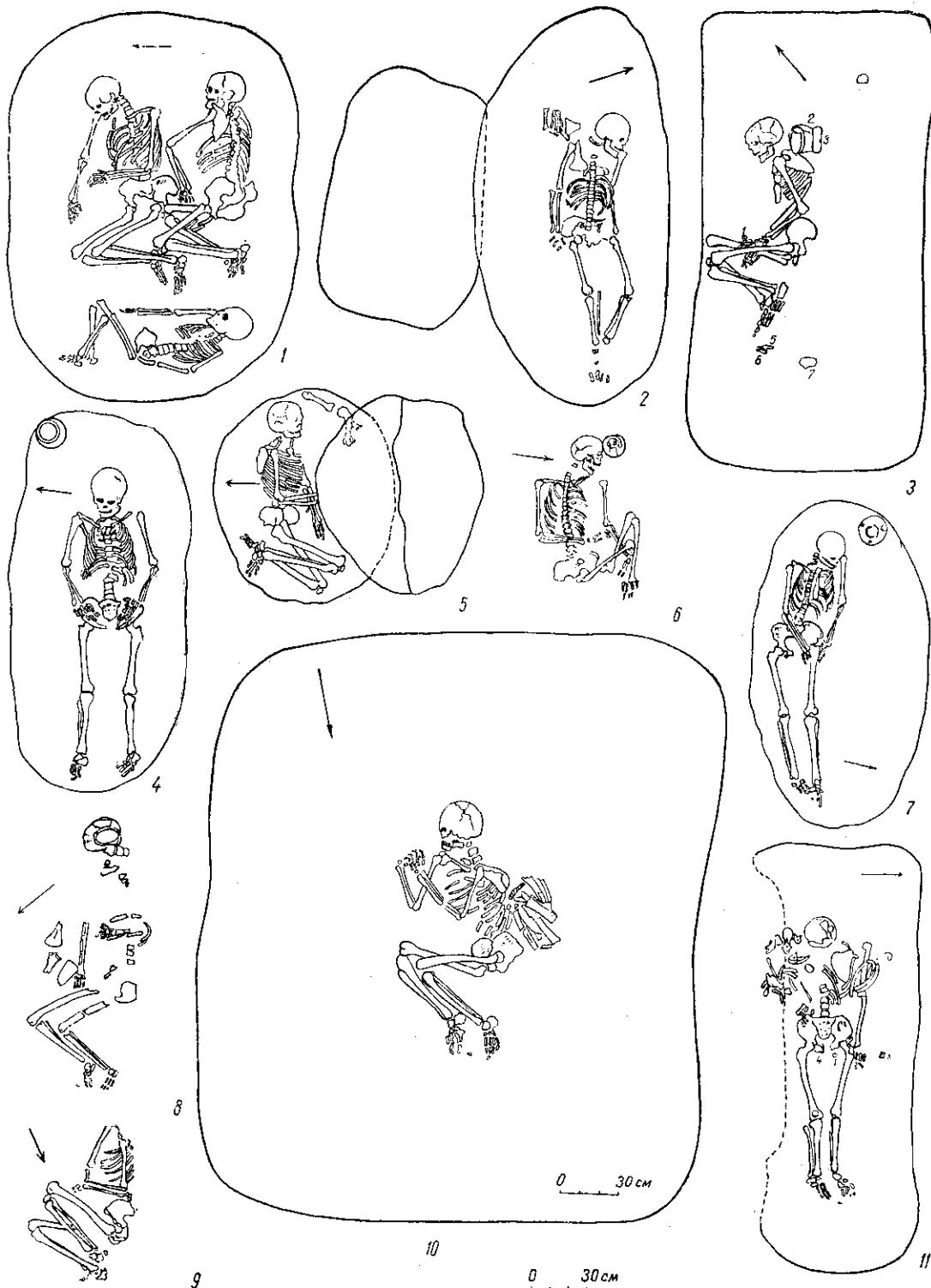

Табл. I. Поховання в курганах поблизу с. Первомаївки.

1 — курган № 3, поховання 7; 2 — курган № 2, поховання 1; 3 — курган № 3, поховання 13; 4 — курган № 3, поховання 3; 5 — курган № 3, поховання 5; 6 — курган № 2, поховання 5; 7 — курган № 3, поховання 4; 8 — курган № 5, поховання 1; 9 — курган № 2, поховання 3; 10 — курган № 6, поховання 2; 11 — курган № 6, поховання 1.

леженні на лівому боці, головою на північний схід. Ноги були сильно скорчені, руки — зігнуті в ліктях, кисті — підняті до підборіддя. В ногах знаходились залишки їжі — крижі та частини ребер домашнього бика і два уламки глинняної посудини темносірого кольору з опуклими боками та відігнутими назовні вінцями.

ри горизонтальні смуги, відбиті шнуром, відстань між якими заповнена косими відбитками шнура, розташованими в «ялинку». Тулуб посудини від плічок до дна прикрашений фестонами, що спускаються у вигляді трикутників, кожний бік яких складається з п'яти-шести смуг, відбитих шнуром. Дно плоске,

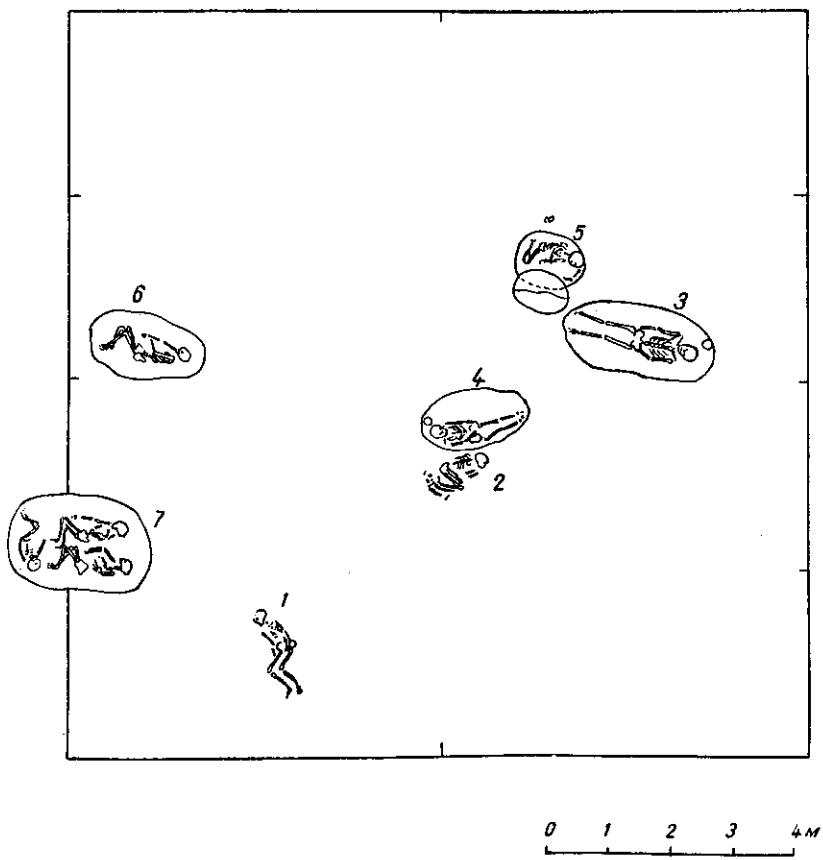

Рис. 4. План кургану № 3.

Поховання 3 (катакомбне) — табл. I. 4 — знаходилось на схід від центра кургану. Могильна яма виявлена на глибині 1,7 м від поверхні. Довжина її — 2,1 м, ширина — 1,45 м, глибина — 0,4 м від рівня материка (2,1 м від поверхні). Стінки вертикальні, кути округлені.

Кістяк жінки віком близько 25 років лежав у витягненому положенні на спині, головою на схід. Руки були зігнуті в ліктях, кисті рук знаходились на тазі, ноги — витягнуті. Кістки покриті червоною фарбою. На відстані 0,3 м на схід від черепа стояла ліпна посудина — відкритий низький горщик. Поверхня посудини орнаментована геометричним орнаментом, виконаним відбитком шнура (табл. II, 10). У верхній частині посудини розташовані чоти-

на його виступаючому краї є орнамент у вигляді косих відбитків шнура.

Зовнішня поверхня посудини живутуватосіра з чорними плямами, внутрішня — чорна. На внутрішній поверхні видно сліди від загладжування.

Висота посудини — 12 см, діаметр вінець — 13,5 см, діаметр пояса — 17 см, діаметр дна — 9,5 см.

Поховання 4 (пізньої бронзи) розташоване в центрі кургану. Могильна яма (довжина — 1,85 м, ширина — 1 м) витягнутої овальної форми орієнтована із заходу на схід. Глибина від поверхні — 1,7 м (0,3 м від рівня материкової глини) (табл. I, 7).

Кістяк жінки віком 35—40 років лежав вздовж південної сторони могили у витягненому

положенні на спині, головою на захід і був трохи повернутий на лівий бік. Ліва рука була трохи зігнута в лікті, кінці пальців знаходились під лівим стегном. Права рука також була зігнута в лікті, кисть її знаходилась біля лівого стегна. Кістки ніг були трохи пофарбовані червоною фарбою.

На північний захід від черепа знаходилась чорна ліпна посудина з відламаними вінцями, високою звуженою шийкою та кулястим туловою. Денце маленьке, увігнуте. Глина з домішкою товченої черепашки. Поверхня посудини темносіра, загладжена до лощіння, біля дна зовнішня поверхня чорна.

На зовнішній поверхні тулова знаходяться три підковоподібних наліпи, розташовані на рівній відстані один від одного вершинами до вінець (табл. II, 7).

Поховання 5 (катакомбне) — табл. I, 5 — знаходилось на північний схід від центра кургана. Вхідна яма неправильної округлої форми має довжину із сходу на захід 1,1 м, ширину 0,9 м. На глибині 1,4 м від поверхні дно вхідної ями похило знижується з півночі на південь. В північній половині вхідна яма пірейшла у вертикальний спуск, в південній частині якого на глибині 2 м від поверхні відкрилась вузька щілина, що вела до катакомби. Камера катакомби мала овальну форму і була орієнтована із заходу на схід. Довжина її — 1,18 м, ширина — 1 м, висота — 0,55 м. Дно камери знаходилось на 0,5 м нижче дна вхідної ями (на глибині 2,5 м від поверхні). Кістяк дорослої людини лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на схід. П'яточні кістки були підтягнуті до таза. Права рука була зігнута під прямим кутом, кисть її лежала на лівій руці, витягнутій вздовж тулуба.

Біля черепа лежали трубчасті кістки бика. На лобній кістці черепа лежав маленький мідний предмет, який при дотику відразу розсипався. Біля тазової кістки знайдено відщеп кременю.

Поховання 6 (час не визначений) було розташоване на захід від центра кургана. Могильна яма знаходилась на глибині 1,4 м від поверхні. Довжина її — 1,9 м, ширина — 1,2 м, глибина — 0,3 м від рівня материка (1,7 м від поверхні). Стінки вертикальні, кути округлені.

Кістяк лежав на правому боці. Права рука була витягнута вздовж тулуба, ліва — зігнута в лікті і покладена на груди кистю на праву руку. Череп роздавлений. Інвентаря не виявлено.

Поховання 7 (катакомбне) — табл. I, 1 — знаходилось на захід від центра кургана. Могильна яма була розташована на глибині 1,35 м від поверхні. Довжина її — 2,15 м, щи-

рина — 1,4 м, глибина — 0,32 м. В насипі кургана на глибині 0,85 м від поверхні в головах могили був покладений невеликий вапняковий камінь.

В могильній ямі лежало три кістяки, скорчені на правому боці. Два з них лежали поруч головами на схід. Вони належали дорослим жінкам середнього віку. Третій знаходився в ногах згаданих двох і лежав упоперек могили головою на південь. Він належав підлітку.

У лівого кістяка права рука була витягнута вздовж тулуба, ліва — зігнута в лікті. Кисть її знаходилась біля таза.

Правий кістяк був повернутий на бік більше, ніж лівий. Права рука його знаходилась під грудьми, кисть її — під тазом першого кістяка. Ліва рука була зігнута в лікті, кисть її знаходилась на гомілці правої ноги.

У третього кістяка права рука була витягнута вздовж тулуба і трохи відсунута, ліва — зігнута в лікті, кисть її лежала на тазі.

Курган № 4

Висота кургана — 0,2 м. Розкопувався він площею 8×6 м. Поховання знайдені в східній частині розкопаної площинки. В кургані розкрито три поховання, які відносяться до різного часу: два скіфських (1, 3) і одне ямне (2).

Поховання 1 (скіфське) знаходилось на глибині 0,4 м. Похований лежав на спині, головою на південний схід. Біля коліна лівої ноги лежав тригранний наконечник стріли типу базисних з широкою основою і прихованою втулкою (табл. III, 1). Вище плеча правої руки знайдена намистина з жовтої пасті (табл. III, 3). Знайдений бронзовий наконечник стріли датує поховання V ст. до н. е.

Поховання 2 (ямне). Могильну яму пerekривали дві великих плоских плити, які лежали частково одна на одній. Вони були виявлені на глибині 0,25 м від рівня сучасної поверхні. Верхня плита мала форму трикутника розмірами: 1,3×0,9×0,15 м. Посередині плита мала отвір розмірами 0,2×0,1 м. Друга плита — чотирикутна, північний край її більший від південного. Розміри — 1,45×1×0,55 м, товщина — 0,2 м. Один кінець плити опустився в яму. Яма — неправильної овальної форми, розміри — 1,4×1,5 м, глибина — 1,1 м. Орієнтована вона із сходу на захід. В ямі заходився кістяк дорослої людини, що лежав на спині з піднятыми догори колінами, які потім упали вправо. Поховання було орієнтоване головою на захід. На кістках збереглася червона фарба. Речових знахідок не виявлено.

Поховання 3 (скіфське або сарматське) знаходилось на захід від поховання 2. Моги-

гильна яма, виявлена на глибині 0,9 м від рівня сучасної поверхні, мала овальну форму. Вона була орієнтована з півночі на південь. Довжина її — 2,2 м, ширина — 0,83 м, глибина — 1 м. Кістки похованого були розкидані. В північній частині ями на дні знайдено залізний ніж довжиною 11,3 см з дерев'яною рукояткою

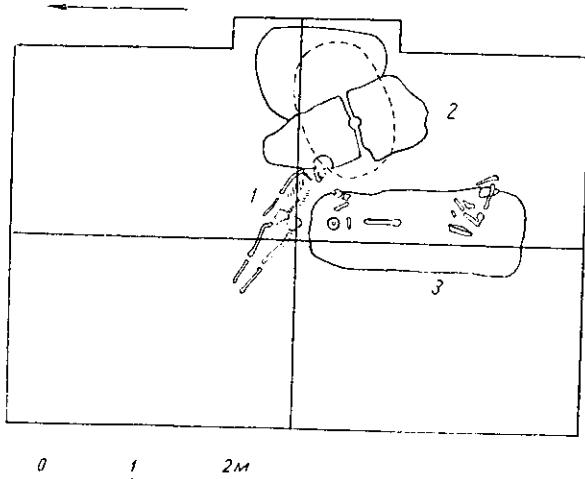

Рис. 5. План кургану № 4.

(табл. III, 10), кам'яну намистину діаметром 3 см (табл. III, 19). В різних частинах ями на дні знайдено 17 пастових намистин діаметром 2 мм.

Курган № 5

Цей курган — крайній східний з трьох великих курганів Первомаївської групи. Висота його — 2 м, діаметр — 32 м, форма сегментовидна. Розкопаний він кругом діаметром 20 м. Розкопки провадились кільцевими траншеями шириною 3 м із збереженням осьових бровок. Насип кургану мав у центрі товщину 2,5 м і складався з щільного однорідного буруватокоричневого чернозему, змішаного з суглинком. Товщина шару похованого ґрунту під насипом — 0,65—0,7 м. На глибині 3,15—3,2 м знаходився глинистий материк. В центральній частині кургану на рівні похованого чернозему простежувався невеликий глинистий викид з основного поховання.

На відстані 7—10 м від центра на глибині 0,15—0,35 м на поверхні кургану викладено кільце з каменів черепашкового вапняку. Камені неправильної форми розміром 25—40 см. На південь від центра кургану також була викладка з каменів. Серед уламків в центрі були знайдені два обточені заокруглених куски каменю, прикрашені поглибленим геометричним

орнаментом, які були, очевидно, залишками рук кам'яної баби.

Всього в кургані відкрито 13 поховань. З них три поховання древньоямного часу (9, 10, 13), два — катакомбного (7, 11), п'ять — пізньозрубного (1, 2, 4, 8, 12). Три поховання не визначені (3, 5, 6). В центрі кургану, поблизу вершини, зустрічалися окремі уламки червоноглиняних амфор. Тут були знайдені уламки посудин, очевидно, сарматського часу (табл. II, 8, 11). Крім того, в насипі знайдено кремінний відщеп із слідами ретуші, а в південно-західній четверті кургану на глибині 0,9 м від поверхні виявлено два черепи коней без нижніх щелеп.

Поховання 1 (пізньої бронзи) — табл. I, 8 — знаходилось у південно-західній частині кургану і було впущене в насип на глибину 1 м.

Кістяк дорослої людини лежав у скорченому положенні на правому боці, головою на південний схід. Кістки погано збереглися. Залишилися тільки уламки верхньої і нижньої щелеп, шийних хребців, розкришені кістки рук і ніг, уламок таза. Права рука була витягнута вздовж тулуза, ліва — зігнута в лікті, кисть лівої руки лежала на лівій половині грудної клітки.

Біля черепа стояв роздавлений землею глиняний горщик з відігнутими вінцями, опуклим плічком, прикрашеним по верхньому краю невисоким наліпним валиком, розчленованим насічками (табл. II, 5). З правого боку від променової і ліктьової кісток правої руки знаходились великий трапецієвидний точильний камінь (табл. III, 22) і дві баранячі лопатки.

Поховання 2 (пізньої бронзи) знаходилось у південній частині кургану і було впущене в насип на глибину 1 м. Кістяк підлітка лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на схід. Руки були зігнуті в ліктях, кисті рук знаходились біля обличчя, п'яточні кістки — біля таза. Збереженість кісток погана. Речових знахідок не виявлено.

Поховання 3 (час не визначений) знаходилось в північній частині кургану і було впущене в насип на глибину 1,15 м від поверхні. Кістяк дорослої людини лежав у витягненому положенні на спині, головою на схід. Речових знахідок не виявлено.

Поховання 4 (пізньої бронзи) знаходилось в південній частині кургану і було впущене в насип на глибину 0,95 м. Кістяк дорослої людини лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на схід. Руки були підняті в напрямку лицевих кісток. Таз і кістки ніг не збереглися. Речових знахідок не виявлено.

Поховання 5 (час не визначений) знаходилось в південно-східній чверті кургана і було впущене в насип на глибину 1,6 м від поверхні. Кістяк дитини лежав у витягнутому положенні на спині головою на північний схід. Речових знахідок не виявлено.

жав головою на південний захід. Залишки ще одного дитячого кістяка (№ 4) знайдені на північний схід від черепа дорослого. Речових знахідок не виявлено.

Поховання 7 (катакомбне) було впущене через насип в материк на схід від центра.

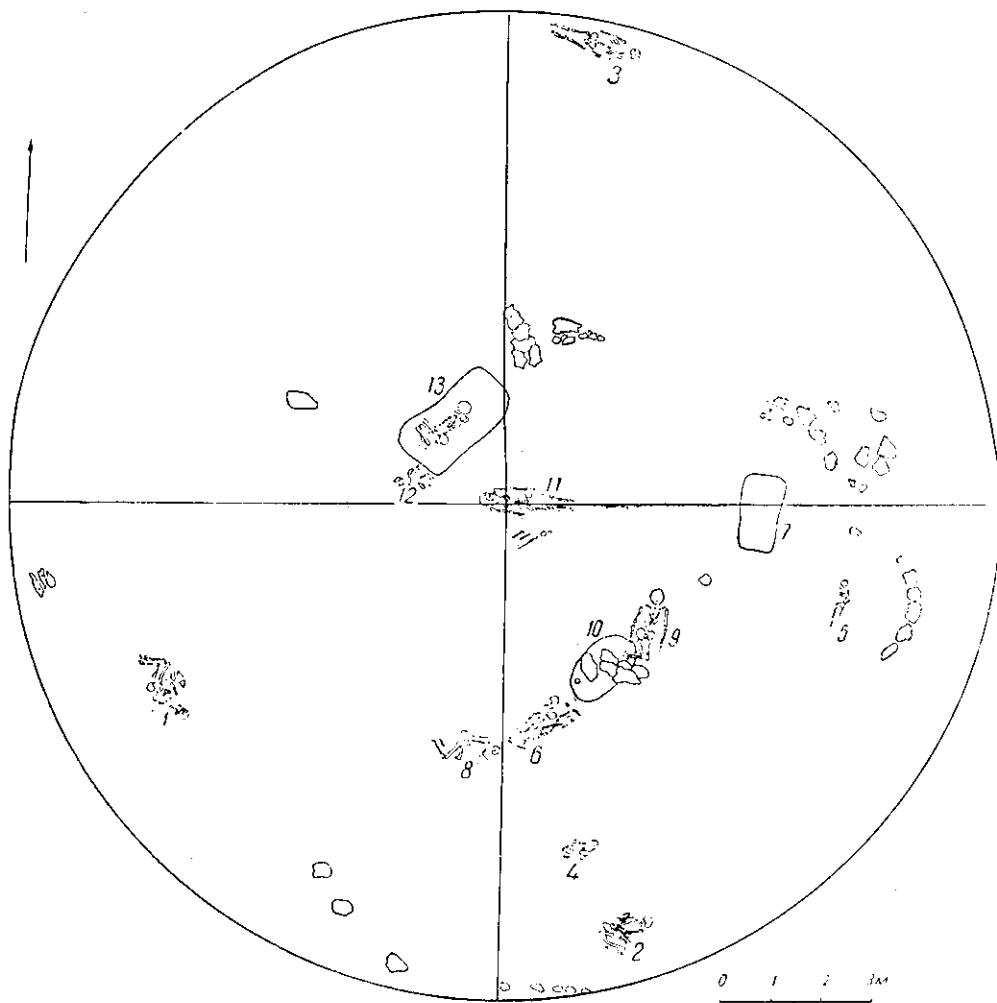

Рис. 6. План кургана № 5.

Поховання 6 (час не визначений) — групове — було розташоване на південь від центра кургана і впущене в насип на глибину 1,25 м. Кістяк дорослої людини лежав у витягненому положенні на спині, головою на північний схід. Зліва від дорослої людини лежав у витягненому положенні на спині, головою на північний захід кістяк підлітка (№ 2). Череп його знаходився на рівні ступнів ніг кістяка дорослого. Гомілкові кістки були перехрещені. З правого боку від кістяка дорослого знаходився кістяк маленької дитини (№ 3), який ле-

жав головою на південний захід. Яма простежувалася в мішаному шарі насипу з глибини 1,25 м. Глибина дна ями — 3,67 м від поверхні (1 м від рівня материка). Яма орієнтована по лінії північ — південь. Довжина її — 1,7 м, ширина — 0,9 м, кути округлені. Середня частина ями трохи звужена (ширина — 0,8 м), стінки вертикальні. На дні виявлені сліди сажі і деревного тліну. Ніяких залишків кістяка не збереглося.

В північній частині ями біля східної її сторони лежала кам'яна шліфована сокира з вищерделеним отвором, трохи опущеним обушком.

ком та нервюрою, що іде від провухи до леза (табл. III, 21), зроблена з темного каменю кристалічної породи. В могилі був знайдений також кремінний відщеп із слідами ретуші.

Поховання 8 (пізньої бронзи) було розташоване на південі від центра і впущене в насип на глибину 0,7 м від центра. Кістяк дорослої людини лежав на лівому боці, головою на схід і був трохи повернутий на живіт. Ноги були зігнуті в колінах, руки — підняті до лиця. Речових знахідок не виявлено.

Поховання 9 (древньоємне) було розташоване на південний схід від центра і впущене в насип на глибину 2 м, на рівні похованого чорнозему. Контури ями не виявлені. Рівень поховання знижується з північного сходу на південний захід на 20 см. Кістяк дорослої людини лежав на спині, головою на північний схід. Руки були простягнуті вздовж тулуза. Ноги, зігнуті в колінах, упали вліво.

В ногах кістяка знаходилося п'ять кам'яних плит черепашкового вапняку. Три з них були трохи відхилені назовні, поставлені щільно одна до одної на ребро і утворювали дугу. Крайні камені мали по 40 см в поперечнику, середній — 30 см. Форма неправильна. Два інших камені лежали зверху, трохи перекриваючи один одного. Речових знахідок не виявлено.

Поховання 10 (древньоємне) знаходилось в південно-східній частині кургану і було впущене через насип і похованій чорнозем в материк. Яма мала овальну форму і була орієнтована по лінії північний схід — південний захід. Довжина її — 1,7 м, ширина — 1,1 м, глибина — 3 м від поверхні (0,75 м від похованого чорнозему, 0,15 м від рівня материка). Кістяк дорослої людини лежав головою на північний схід, на спині. Руки були зігнуті в ліктях. Ноги, скорчені в колінах, упали вліво. На кістках рук поблизу ліктівих згинів, на колінах, гомілкових кістках і ступнях була помітна червона фарба. Речових знахідок не виявлено.

Поховання 11 (ката콤бне?) було розташоване на захід від центра і впущене в насип. На глибині 2 м контури ями простежити не вдалося. Кістяк дорослої людини лежав у витягненому положенні на спині, головою на захід з простягнутими кінцівками. Череп звалився на правий бік, на кістках ніг в нижній частині гомілки були помітні сліди червоної фарби. Речових знахідок не виявлено.

Поховання 12 (пізньої бронзи) знаходилось у центральній частині кургану і було впущене в насип. Кістяк був дуже пошкоджений. Збереглися уламок таза, праве стегно, сліди хребта, уламки кісток рук, залишки ре-

бер. За рештками кісток видно, що похованій лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на схід. Нижче гомілкової кістки біля колінного згину знаходились уламок нижньої щелепи та п'ять зубів коня. Один кінський зуб лежав біля колінного суглоба вище стегна. Більше нічого при похованні не виявлено.

Поховання 13 (древньоємне) — табл. III, 3 — центральне поховання кургана № 5. Могильна яма мала чотирикутну форму і була орієнтована по лінії північний схід — південний захід. Довжина її — 2,6 м, ширина — 1,4 м, глибина від рівня похованого чорнозему — 1,5 м, від поверхні насипу — 4 м. Стінки ями вертикальні. На рівні похованого чорнозему над ямою простежувалися сліди кострища у вигляді тонкого прошарку сажі, золи і вуглин. Дрібні деревні вуглини зустрічалися у заповненні ями майже до самого дна.

На дні ями в північно-західній половині лежав кістяк дорослої людини у скорченому положенні на правому боці, головою на північний схід. Ноги були зігнуті в колінах, руки — зігнуті в ліктях. Кисть правої руки знаходилась під серединою стегна правої ноги. Кисть лівої — між ногами, біля середини правого стегна. Кістяк був густо вкритий червоною фарбою. Особливо інтенсивно були пофарбовані череп, ребра, кисті рук, таз, кістки гомілки та ступні. Під кістками простежувався бурій рослинний тлін від підстилки. На дні ями, близьче до південного кута, лежав округлий камінь, пофарбований червоною фарбою.

Біля лопаток лежав великий гостродонний горщик з витягнутим яйцевидним тулом, прикрашений по плічку орнаментом у вигляді трикутників з чотирма рядами шнурового відбитка. Крім того, на плічку є шість соковидних наліп (табл. II, 9). Посудина рудувата з темними плямами, злам темний, в тісті є домішка товченої черепашки, з внутрішнього і зовнішнього боків — смуги від загладжування. Висота — 27 см, діаметр вінець — 15,5 см, діаметр плічка — 24 см. Із зовнішнього боку посудину підпирала поставлена на ребро кам'яна обточена прямоокутна плитка, пофарбована червоною фарбою. Біля кисті лівої руки знайдено кістяне колечко, вирізане з трубчастої кістки тварини (табл. III, 12). Нижче ступні лежали ніж з довгою рукояткою і листовидним лезом (табл. III, 15), бронзове чотиригранне шильце (табл. III, 14) і дві грудочки червоної фарби малинового відтінку.

Курган № 6

Курган був розораний. Висота насипу від сучасної поверхні становила 0,18 м, діаметр — 10 м. Площа розкопу — 8×8 м.

В кургані на рівні материка виявлені три кострища з перепаленими кістками і два поховання.

Всі три кострища виявлені в північно-східній частині кургана.

Кострище № 1 мало заглибину округлої форми діаметром 0,9 м, глибиною 0,75 м. За-

11 — було впущене в центрі кургана на глибину 0,5 м. Довжина ями — 2,6 м, ширина — 1 м, глибина — 0,9 м від рівня материка (1,4 м від поверхні).

Кістяк лежав у витягненому положенні на спині, головою на захід, руки були витягнуті вздовж тулуза. Череп — повернутий верхньою

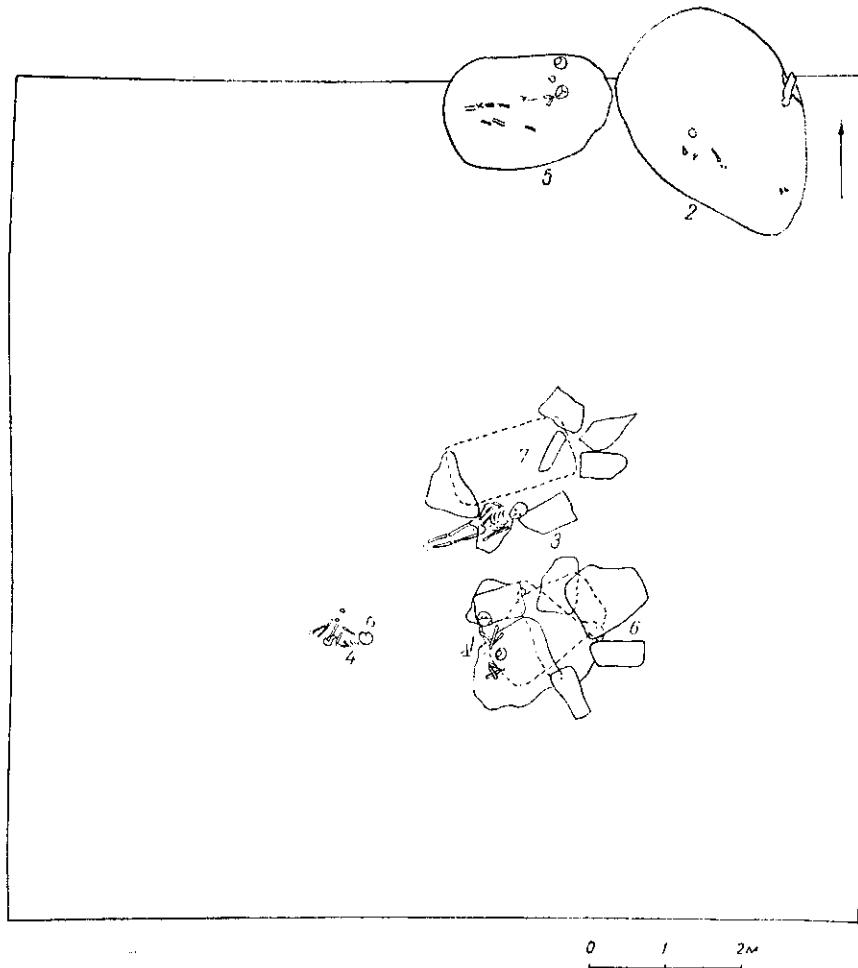

Рис. 7. План кургана № 7.

повнювали кострище зола, дрібні перепалені кістки, уламки печини, залізні вироби.

Кострище № 2 за розмірами таке саме, як і перше. Заповнювали його зола, куски обпаленої глини.

Кострище № 3 виявлено на глибині 0,4 м від поверхні кургана. Діаметр плями — 0,6—0,7 м, глибина ямки 0,15—0,18 м. Заповнювали кострище зола, перепалені кістки людини, куски обпаленої глини, залізний браслет, уламок залізного предмета, обпалені вапнякові камені.

Поховання 1 (кочівницьке) — табл. I,

щелепою догори, нижня щелепа відкотилася вбік, верхня частина хребта, ребра і права рука були порушені.

В ногах похованого лежало залізне стремено (табл. III, 20), біля лівого боку таза знаходився кістяний гудзик, опуклий з лицевого боку і плоский з зворотного, орнаментований вічками (табл. III, 18).

На нижній частині таза лежав уламок залізної круглої кільцевидної пряжки на голівці стегнової кістки лівої ноги теж знаходився залізний предмет. За 10 см на південь від кістяка лежав уламок залізного предмета. Під тазом

знайдений мідний гудзик у вигляді кульки з вушком; такий самий гудзик був знайдений під ребрами кістяка (табл. III, 17).

Поховання 2 (пізньої бронзи) — основне — було розташоване на південній від похован-

Курган № 7

Висота кургана — 0,8 м, діаметр — 17 м, вершина плоска. Площа розкопу — 12×12 м. Насип чорноземний. В кургані було сім поховань: два зрубних (1, 4), одне катакомбне (5),

Табл. II. Посуд з курганів поблизу с. Первомаївки.

1 — курган № 2, поховання 5; 2 — курган № 2, поховання 4; 3 — курган № 7, поховання 2; 4 — курган № 7, поховання 1; 5 — курган № 5, поховання 1; 6 — курган № 2, поховання 2; 7 — курган № 3, поховання 4; 8, 11, 12 — курган № 5, насип; 9 — курган № 5, поховання 13; 10 — курган № 3, поховання 3; 13 — курган № 7, поховання 5

ня 1. Могильна яма виявилась на глибині 1,4 м від поверхні. Довжина її — 3 м, ширина — 2,7 м, глибина — 0,7 м (табл. I, 10).

Кістяк лежав в центрі могильної ями у скорченому положенні на правому боці, головою на південний. Руки були зігнуті в ліктях, кисті із схрещеними пальцями були піднесені майже до обличчя.

За спиною похованого лежали ребра бика, серед яких знаходився невеликий бронзовий плоский кинджал типу знайденого в Широкому кургані біля с. Мала Лепетиха (табл. III, 16).

одне ямно-катакомбне (2), два ямних (6, 7), одне не визначене (3).

Поховання 1 (пізньої бронзи) знаходилося у південній частині кургана і було впущене в чорнозем на глибину 0,5 м. Похований лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на північний схід. Ліва рука була зігнута в лікті і лежала перед лицевою частиною черепа. Кістки правої руки не збереглися. Череп лежав на боці, обличчям на схід. Біля ліктя лівої руки стояв горщик гострореберного типу, прикрашений зубчастим штампом у вигляді подвійних кутів, які йдуть від шийки до тулова, заповнених всередині горизонталь-

ними лініями. Край вінець прикрашений на-
вскісними нарізками (табл. II, 4). Поверхня
шорстка, темносірого кольору. Висота —
10,4 см, діаметр вінець — 15,6 см, діаметр ту-
лова — 16,4 см, діаметр dna — 10,4 см.

Поховання 2 (ямно-катаомбного ча-
су) знаходилося в північно-східній частині кур-

ля черепа похованого стояв невеликий горщик з прямими невисокими вінцями, опуклим тулово-
м та плоским дном. Висота його — 11 см,
діаметр dna — 6 см (табл. II, 3). На місці груд-
ної клітки лежала кістяна проколка (табл. III,
13). В південно-східній частині ями в купці ле-
жали кістки ступні та п'ять копит кози або вів-

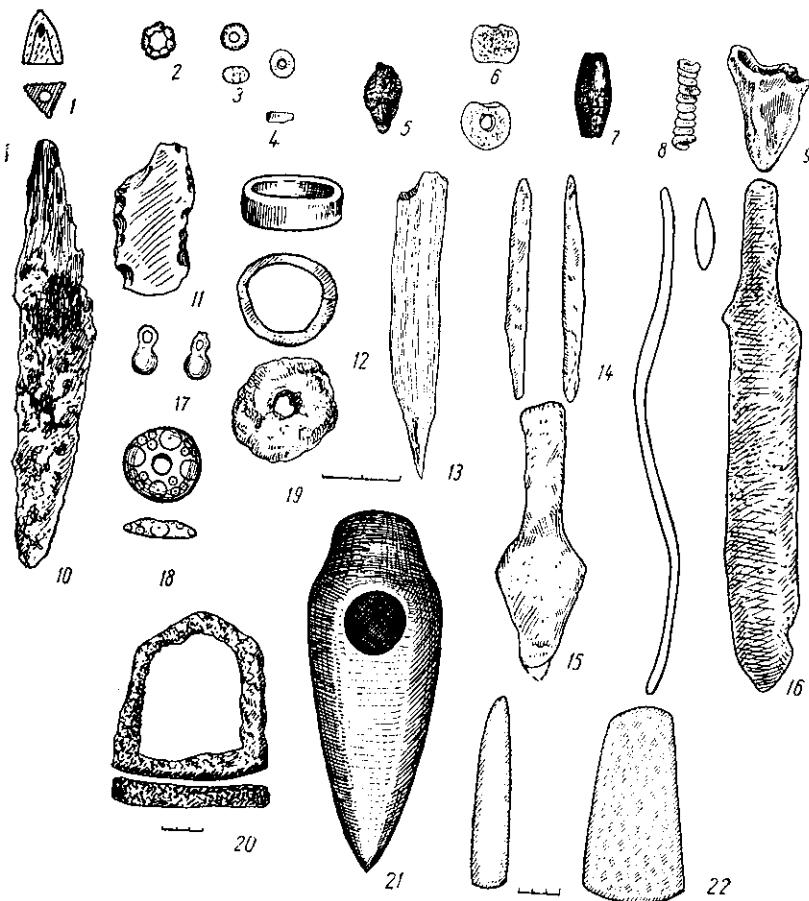

Табл. III. Речі з курганів поблизу с. Первомаївки.

1, 2, 3 — курган № 4, поховання 1; 4, 5, 6, 7, 8 — курган № 2, поховання 9; 9, 13 — кур-
ган № 7, поховання 2; 10, 19 — курган № 4, поховання 3; 11 — курган № 5, поховання 7;
12, 14, 15 — курган № 5, поховання 13; 16 — курган № 6, поховання 2; 17, 18, 20 — кур-
ган № 6, поховання 1; 21 — курган № 5, поховання 7; 22 — курган № 5, поховання 1.

гана. Могильна яма мала неправильну овальну форму і була орієнтована з північного заходу на південний схід. Довжина її — 3,8 м, ширина — 2,3 м, глибина — 1,7 м. В північно-схід-
ній частині ями на глибині 1,3 м знайдена кам'яна антропоморфна стела, яка лежала на бо-
ці так, що голова її знаходилась в ямі. На дні ями, в південно-західній частині, знайдені за-
лишки дитячого кістяка: лопатка, ліктьова кіст-
ка і фаланги пальців руки. Похований лежав головою на північний захід. Положення його визначити не вдалося. Кістки пофарбовані. Бі-

ци. В засипці ями знайдені ще два невеликих оброблених уламки вапняку.

Стела (рис. 8) була виготовлена з плоскої плити черепашкового вапняку товщиною 10 см і мала трапеціевидну форму. Висота її — 52 см, ширина вгорі — 21 см, внизу — 29 см. Це — зобра-
ження антропоморфної фігури, виконане в техніці плоского рельєфу. Голова зображена у вигляді округлого виступу, обведеного глибоким жолобком. Очі, рот, ніс позначені ямками. Рельєфно, у вигляді трикутника, зображена нижня частина обличчя. З обох боків голови

намічені плечі. Руки зображені спереду і збоку від плеча до ліктя. В ліктях руки зігнуті і лежать на животі. Кисті рук ледве позначені, груди підкреслені невеликими ледве помітними округлими виступами. Нижня частина стели косо зрізана, з одного боку не оброблена. На тильному боці стели рельєфно позначені дві лопатки.

В ямі знайдена посудина, форма якої ха-

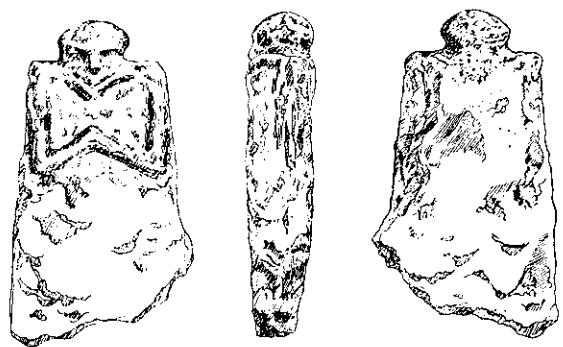

Рис. 8. Антропоморфна стела з поховання 2 кургану № 7 поблизу с. Первомайки.

рактерна для пізньоямної або ранньоката-комбної культури. Очевидно, поховання відно-ситься до ямно-катакомбного часу.

Поховання 3 (не визначене) знаходилося в центральній частині кургану і було впущене в чорнозем на глибину 0,6 м. Кістяк дорослої людини, орієнтований на північний схід, лежав на спині, з витягнутими ногами і руками. Череп лежав боком, обличчям на південний схід. Біля черепа знаходилась купка кісток тварин. Речових знахідок не виявлено.

Поховання 4 (пізньої бронзи) знаходилося в південній частині кургану і було впущене в чорнозем на глибину 0,45 м. Похований лежав у скорченому положенні на правому боці і був орієнтований на схід. Руки були зігнуті в ліктях і лежали на грудній клітці. Біля черепа з правого боку знайдена банкновидна посудина з прямими стінками, які розширюються догори, прикрашена по вінцях нігтьовими ямками. Поверхня шорстка, колір сірий. Висота посудини — 12 см, діаметр вінець — 16,3 см, діаметр дна — 10,2 см.

Поховання 5 (катакомбне) знаходилось в північній частині кургану. Могильна яма овальної форми була орієнтована з заходу на схід. Довжина її — 2,5 м, ширина — 1,7 м, глибина — 1,58 м. Похований лежав на

спині з витягнутими ногами та руками і був орієнтований на схід з відхиленням на північ. Біля черепа знайдено пращевий камінь діаметром 5 см і горщик з широким плоским дном, округлим туловою і прямими вінцями. Він прикрашений чотирма спіральними колами, з'єднаними між собою шістьма смужками. Шийка горщика знизу і зверху окантована відбитком подвійного шнура. Вінця прикрашені навіскісними відбитками мотузка (табл. II, 13). На кістках помітні сліди червоної фарби.

Поховання 6 (ямне) — основне — знаходилось в східній частині кургану. Над ямою на глибині 0,55 м знайдено сім валнякових каменів великого розміру, які утворювали коло. Розміри плит: довжина — 0,9—1,3 м, ширина — 0,5—1,1 м, товщина — 0,3 м. Під цими каменями лежав ще один, напівопущений в яму камінь. Довжина його 1,6 м, ширина — 0,88—0,35 м, товщина — 0,35 м. Яма була чотирикутної форми з округлими кутами. Південно-західна частина ями ширша ніж північно-східна. Довжина ями — 1,7 м, ширина — 1,8 м і 0,85 м, глибина — 2,15 м від рівня сучасної поверхні. В ямі знаходився кістяк дорослої людини, який лежав на спині з піднятими колінами, що потім упали вліво. Кістки лівої руки були витягнуті вздовж тулуба, правої — трохи зігнуті в ліктях і лежали на тазі. Кістяк був орієнтований головою на південний захід. Кістки — пофарбовані.

В ямі біля південно-західної стінки знайдено невеликий фрагмент посудини; біля черепа з правого боку лежав кусок червоної фарби, біля коліна правої ноги — куски дерева.

Поховання 7 (древньоямне) — основне — знаходилось в центральній частині кургану. На глибині 0,5—0,6 м знайдені камені, що утворили кромлех, який в північно-західній частині не замикався. Діаметр його — 1,75 м. Добре оброблені камені кромлеха мали довжину 65—85 см, ширину 4—5 м і товщину 12—34 см.

В кромлеху на глибині 1,3 м виявлено могильну пляму, в північній частині якої знаходився камінь, поставлений на ребро. Яма прямокутної форми з округлими кутами мала довжину 1,75 м, ширину 0,9 м, глибину 1,7 м і була орієнтована з північного сходу на південний захід. В ямі лежав кістяк дорослої людини на спині з піднятими вгору колінами; ноги потім упали — одна вправо, друга вліво. Руки були витягнуті вздовж тулуба. Кістки — пофарбовані. Речових знахідок не виявлено.

[А. В. ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ]

РОЗКОПКИ ДІЛЯНОК А і Г ТА МОГИЛЬНИКА ЗОЛОТОБАЛКІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ РУБЕЖУ НАШОЇ ЕРИ в 1951 і 1952 РОКАХ

Залишки стародавнього поселення біля с. Золота Балка, Ново-Воронцовського району, Херсонської області, були відомі ще В. І. Гошкевичу, який в 1907—1909 рр. провадив розвідку берегів пониззя Дніпра. В своїй праці «Стародавні городища по берегах низового Дніпра» про Золотобалківське поселення він говорить так: «Городище розташоване на нижній терасі, що йде паралельно берегу р. Дніпра. Воно вже забудоване садибами селян Золотої Балки. Всі зібрани нами черепки належать посудинам грубої тубільної роботи. Кілька років тому в цьому городищі була знайдена і надійшла в Херсонський музей мармурова голова невеликої статуй бородатого чоловіка з вінком на голові, роботи раннього еллінського часу»¹.

Дослідження території Золотобалківського поселення дало можливість упевнитися в тому, що відомості про нього, опубліковані В. І. Гошкевичем, неточні. По-перше, ніяких укріплень на цьому поселенні ніколи не існувало — це поселення відкритого типу, а не городище; по-друге, серед культурних залишків, зібраних під час розвідки, поряд з уламками місцевого посуду є багато фрагментів привізної кераміки — амфор і лакованого посуду. Це поселення тому й становить особливий науковий інтерес, що воно відкритого типу, в той час, як усі поселення того часу, розташовані нижче по Дніпру, були укріплені.

Село Золота Балка до створення Каховського моря було розташоване на правому березі Дніпра. На півночі воно починається від

Крутогорій балки, що перерізає тут прибережну терасу із заходу на схід. По обох сторонах цієї балки на прибережній терасі, а на північ від неї — і на схилі плато знаходилося стародавнє поселення. Більша частина його розташована на південний від Крутогорій балки, а менша — на північ від неї.

Для зручності фіксації під час розкопок північна частина поселення була розбито на ділянки А і Г, а південна, що прилягала до Крутогорій балки, на ділянки Б і В¹.

Ділянка А

Ділянка А охоплювала частину території поселення, розташовану на північ від Крутогорій балки, на низькій прибережній терасі.

Роботи були початі на середній частині ділянки, де в окопах воєнного часу були помітні кам'яні кладки. Після того як був знятий верхній шар землі, в якому траплялись окремі фрагменти ліпного посуду та амфор, на площі розкопу виявилися суцільні завали каміння до 0,6 м завтовшки. Після зачистки цих завалів у деяких місцях окреслилися гребені стін кам'яних споруд.

Шляхом вибірки каміння з обох боків гребенів стін у східній частині розкопу було повністю виявлено західну частину північної стіни, а потім і західну та південну стіни будівлі 1

¹ У 1951 р. ділянка А досліджувалась А. В. Добровольським, ділянка Б — Р. І. Внезжевим, В — О. Г. Шапошниковою, Г — А. В. Добровольським і Р. І. Внезжевим. У 1952 р. ділянки А і Г досліджувались А. В. Добровольським, К. А. Бреде і М. П. Кучерою, ділянка В — А. І. Фурманською, а могильник — В. Ф. Пешаювим.

¹ ИАК, в. 47, 1913, стор. 141—142.

(рис. 1). Приблизно посередині південної стіни знаходився вхід ширину 1,4 м.

Ця будівля мала в плані витягнуту чотирикутну форму і була розташована по довжині

споруджені так: на поверхню землі клали на деякій відстані один від одного два паралельних ряди великих каменів, які ставили на ребро. Простір між рядами каменів забутовували

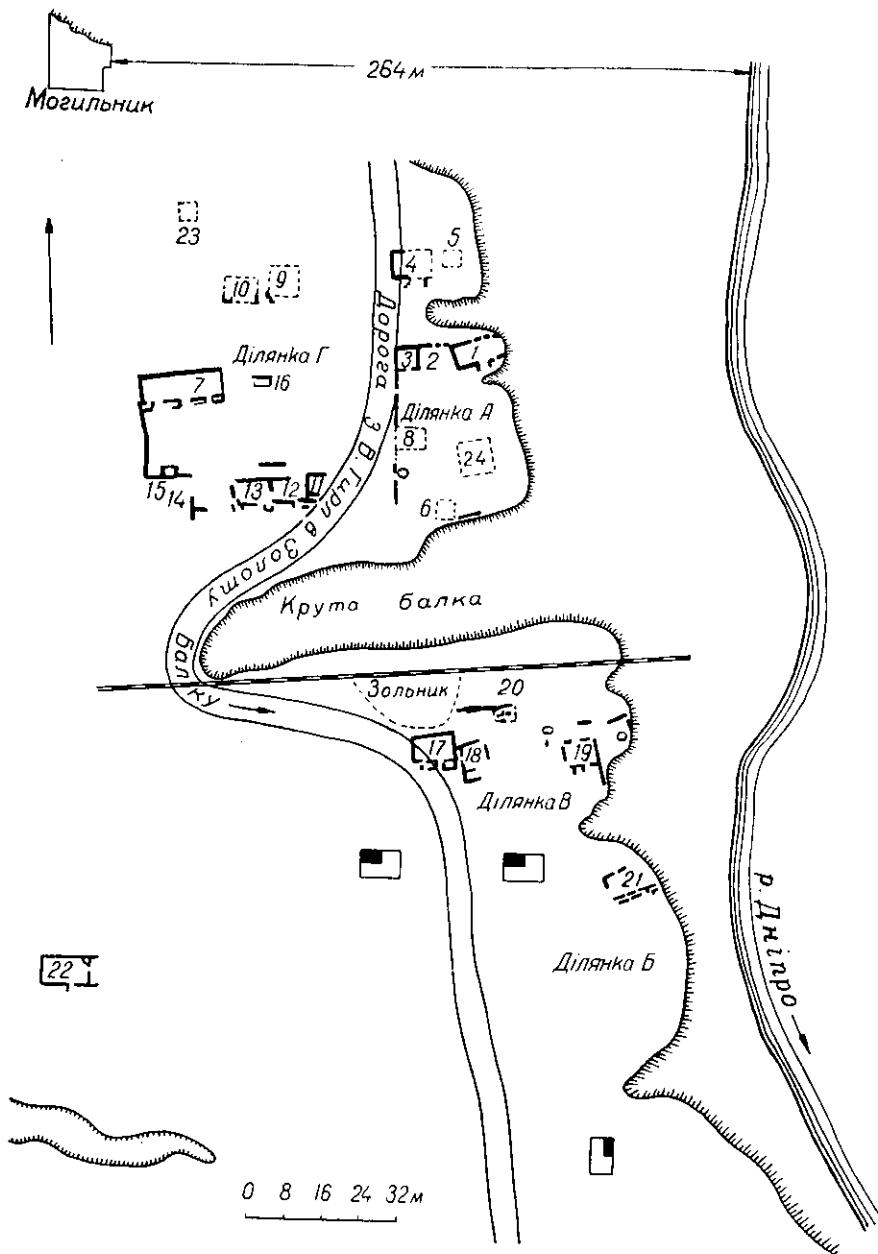

Рис. 1. Загальний план Золотобалківського поселення.
Цифрами позначені залишки будівель.

перпендикулярно до річки; внутрішня ширина її дорівнювала 5 м, а довжина — близько 14 м.

Стіни будівлі збереглися на висоту 0,6—0,8 м при товщині 0,55—0,65 м. Викладені вони були неоднаково. Північна і південна стіни

дрібним камінням і заливали розчином чорнозему. Вище стіни викладали інакше: по сторонах горизонтально клали плитчасті камені, а середину забутовували дрібним камінням і так само заливали розчином чорнозему. Заходня стіна вся складалася з великих плитча-

стіх каменів, покладених горизонтально (рис. 2).

Камені для стін спеціально не обробляли, їх тільки підбирали за формою і розмірами.

В результаті вивчення структури завалів удаєся встановити, що стіни цілком будувалися з каменю і падали зразу по всій висоті. Такий висновок можна зробити з того факту, що камені частини найближчого до стіни завалу лежали компактною масою перпендикулярно на ребрі, далі вони набирали все більш діагонального положення, а в кінці окремі камені лежали навіть плиском. Такого положення вони могли набрати лише в тому разі, якщо стіна упала зразу. Якби стіна руйнувалась поступово, картина завалу була б іншою — він мав би вигляд нагромадження каміння з обох боків стіни.

Вивчення завалів дало можливість також встановити, що південна стіна будівлі 1 упала в південному напрямку, північна — всередину будівлі, тобто так само в південному напрямку, а західна впала пізніше у східному напрямку і перекрила завал північної стіни.

Виходячи з довжини завалів і беручи до уваги зсування каміння, висоту стін цієї будівлі можна визначити в межах 2—3 м. Нижня частина південної стіни залягала на 0,15 м нижче за північну, отже, в зв'язку з цим, щоб надати долівці горизонтального положення, північну частину будівлі свого часу поглибили також на 0,15 м.

Посередині будівлі на долівці виявилася кругла викладка з каміння в три шари, діаметром 0,6 м. В цій викладці можна вбачати базу для дерев'яного стовпа, що підримував покрівлю.

У зв'язку з тим, що між долівкою і завалом каміння на всій площині будівлі залягав земляний прошарок товщиною до 0,1 м, можна думати, що покрівля була земляна. Ніяких слідів пожежі на площі цієї будівлі помітити не вдалося.

Поза будівлею, із західної сторони входу, була загородка з каменів, поставлених на ребро в один ряд. Біля південно-західного рогу будівлі знаходилася друга така чотирикутна загородка. На її площі знайдені уламки печини та фрагменти ліпного посуду. Посередині знаходилася ще одна така загородка.

Розташування будівлі безпосередньо біля річки, її великі розміри, відсутність обігрівальних споруджень і культурних залишків на долівці дають можливість вбачати в ній не жиле приміщення, а складське.

Західна частина розкопу була також вкрита камінням, серед якого в північно-західній стороні простежувався гребінь стіни, що про-

стягнулась із сходу на захід. Східна частина цієї стіни була знищена окопом (від неї тут залишилися тільки окремі камінці), західний же її кінець упирався в другу стіну, що йшла з півночі на південь. Дослідження місця стику зазначених стін показало, що вони не з'язані між собою. Перша стіна була прибудована до другої впритул, і її зовнішня частина навіть частково виступала за обріз рогу другої стіни. Південної стіни, що відповідала б північній, не виявлено, причому тут був відсутній також і завал. Отже, приміщення 2 (рис. 1) було огорожене тільки з трьох сторін: із сходу — західною стіною будівлі 1, з півночі — окремою стіною і з заходу — східною стіною будівлі 3, про яку мова буде йти далі.

Північна стіна приміщення 2 викладена так само, як і північна стіна будівлі 1; висота частини стіни, що залишилась, дорівнювала приблизно 0,6 м, а товщина — 0,55 м. Завал цієї стіни заповнював внутрішню площацьку приміщення.

Приблизно посередині східної стіни будівлі 3, нижче її основи, з боку приміщення 2 була вкопана шийкою вниз верхня частина коської амфори (табл. II, 25). Шийка її була щільно затулена конічним днищем від цієї ж амфори.

Величина завалу стіни дає можливість встановити її висоту в межах 2,5—3 м. Загальна внутрішня площа приміщення дорівнювала 36 м². В плані воно мало форму трапеції. Посередині на долівці була кругла кам'яна викладка, як і в будівлі 1.

У зв'язку з тим, що на долівці цього приміщення не було ніяких культурних залишків, так само як і опалювальних пристройів, і його слід вважати складським.

У західній частині розкопу виявлена будівля 3. Стіни її збереглися добре, приблизно до висоти 0,6 м. Вони викладені так само, як і північна стіна будівлі 1, тільки тут нижні камені були більших розмірів. Товщина стін коливалася у межах 0,55—0,65 м. Будівля в плані мала дещо трапецієвидну форму, її площа дорівнювала 18 м² (рис. 1 і 2). Посередині південної стіни знаходився вхід шириною 1,25 м. В цій будівлі земляна долівка знаходилась на рівні основи стін. На долівці ніяких культурних залишків не виявлено, лише в південно-західному кутку було невелике вогнище, всередині якого знаходилася кругла жаровня, що стояла на трьох кам'яних плитках і була обкладена дрібним камінням. Діаметр жаровні 0,5 м. Тут же знаходилися і фрагменти від ліпного посуду. Висоту стін можна також визначити в межах 2,5—3 м.

Від південно-західного рогу цієї будівлі в південному напрямку відходила окрема стіна

(огорожа). Залишки цієї стіни простежені до самої Крутої балки. В деяких місцях вона збереглась до висоти 0,7—0,8 м., товщина її 0,7 м. Нижня частина стіни викладена з великих каменів, поставлених на ребро у два ряди, простір між якими забутований дрібним камінням і залишений розчином чорнозему.

На відстані 4 м від будівлі 3 в цій стіні виявлений вхід шириною 1,1 м., а ще далі на південь вона переривалась і на її місці виявився завал печини, що простежувався в південному напрямку на 8 м., а в східному — на 3 м.

Після розчистки було встановлено, що це скupчення печини являло собою завал захід-

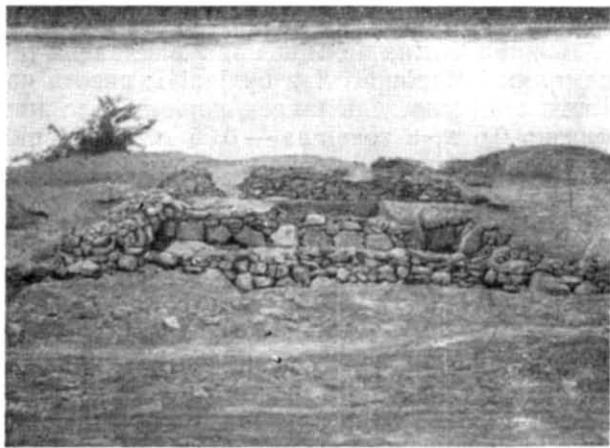

Рис. 2. Залишки кам'яних стін споруд 1, 2 і 3 на Золотобалківському поселенні. Вигляд із заходу.

ної стіни будівлі 8, розташованої на схід від огорожі. Три стіни цієї будівлі були глиnobитними, а західна була зроблена з прутів, обмазаних глиною.

Судячи по розташуванню культурних залишків, можна думати, що це приміщення було в плані чотирикутним і мало площину 40 м² (рис. 1). Посередині на земляній підлозі знаходилася глиnobитна вимостка, на якій лежали уламки ліпного лощеного посуду, орнаментованого валиком у вигляді дуг і вертикальних відрізків (табл. I, 20). Поверх керамічних уламків лежала жаровня. Весь простір від цієї жаровні в західному напрямку був вкритий печиною з відбитками прутів. Печиною були перекриті також і всі культурні залишки, що лежали на земляній підлозі будівлі. Це пояснюється тим, що західна стіна, зроблена з обмазаних глиною прутів, під час падіння перекрила всю західну частину приміщення на відстань майже 3 м. Цей факт дає можливість визначити висоту стіни в межах 2—2,5 м.

З південної сторони біля вогнища була вко-

пана досить велика ліпна посудина, під якою знаходилися три невеликі кам'яні плитки. Навколо вогнища, а також в західній частині підлоги знайдено багато фрагментованого посуду. Безпосередньо біля вогнища з південної сторони знайдено виріб з глини, на кінцях якого є виступи, що зображені голівки тварин. Такі вироби прийнято називати «коньками». Бокові поверхні цього виробу прикрашені двома рядами відбитків у вигляді колечок (табл. I, 3). Тут же знаходилась курильниця, що має кільцевидне денце, трохи опуклий корпус і відгнуті назовні вінця. На корпусі є чотири розташовані горизонтально круглі дірки з кільцевидними виступами по краю. Простір між цими дірками з обох сторін заповнений борознистим орнаментом у вигляді вертикальної ялинки. На корпусі з обох боків, там, де розташовано орнамент у вигляді ялинки, є вушка з вертикальними дірками. Вертикальні дірки є відповідно і на вінцях. На корпусі з обох боків між парами дірок є зображення у вигляді букв Ж, виконане борозенками (табл. I, 16 і 16a). На шийці і навколо денця курильницю оперізує рядок зигзага з борозенок.

На захід від вогнища знайдені дві ліпні миски конічної форми, з лощеними буроватими поверхнями. Їх особливістю є те, що вони в порівнянні з іншим посудом дуже важкі. За формою обидві ці миски однакові, але за розміром різні, крім того, одна з них має плоске дно, а друга — кільцевидне. Вінця обох посередині мають широкий рівний виступ, що потовщується донизу, а на зовнішній поверхні під вінцями є жолобок (табл. I, 22, 23). В обох цих мисках (так само як і в двох фрагментах таких мисок) у бортику вінець є наскрізна просвердлена дірочка, що слугила для підвішування.

Тут також знайдені невелика посудина у вигляді кухлика з ручкою і кришкою (табл. I, 10), дві плошки (табл. I, 5, 14) і одна миска (табл. I, 21) трохи іншого типу. Крім того, тут же виявлено піддон від плошки, половину вкритої коричневим лаком тарілки з дірочками для скріплення, уламок червоноолакової посудини та багато фрагментів ліпного посуду.

У східній частині будівлі на підлозі знайдені фрагменти двох амфор, плошка та половина чотирикутного жорна з конічним заглибленим посередині (табл. II, 23).

Не може бути сумніву в тому, що ця будівля мала особливе призначення, будучи, можливо, місцем трапези для значної кількості людей.

Далі, в напрямку до Крутої балки, кам'яна огорожа простежувалася в кількох місцях, але тут від неї залишилися тільки окремі камені.

Частина такої огорожі у вигляді фрагментів стіни були спостережені й вздовж Крутої балки, в напрямку до річки. На південь від будівлі 8, із східного боку огорожі, виявлено каміння у вигляді круглої в плані кладки, під якою була яма циліндричної форми, діаметром 1,55 м, глибиною 0,7 м (рис. 1). Дно ями було вирізане в сарматському вапняку, а стінки обкладені камінням в один ряд у вигляді кільцевої кладки. Нижня частина ями була заповнена чорноземом, в якому траплялися кістки і луска риб, кістки тварин, а також уламки амфор і ліпного посуду та куски печини.

У північно-західній частині ділянки А виявлені завали дрібного каміння, що були менших розмірів, ніж завали на місці будівель 1, 2 і 3. В західній частині цих завалів були помітні обриси двох стін, що йшли паралельно із заходу на схід, а в східній — скupчення печини з відбитками прутів, розташоване широкою смugoю в напрямку з півдня на північ.

Ця будівля (4 — див. рис. 1) була орієнтована по довжині із заходу на схід, тобто перпендикулярно до річки. Східна частина її була зруйнована окопом і похованнями пізнього часу.

Основа західної стіни збереглася повністю, північної і південної — лише частково, в середньому до висоти 0,7 м. Стіни викладені з великих каменів, поставлені на ребро у два ряди, простір між якими був забутований дрібним камінням і залитий розчином жовтої глини. Товщина стін коливалась у межах 0,7—0,8 м.

Східна частина цієї будівлі була споруджена не з каменю, а з обмазаних глиною прутів. Із зовнішнього боку південної стіни, біля східного її кінця, знаходилися два поставлені на ребро камені, які, очевидно, були залишками чотирикутної загородки, що, як і загородки коло інших будівель на цьому поселенні, мабуть, розташовувалась біля входу.

Долівка була глинобитна, шарувата, що є наслідком неодноразового її підмазування. Вона була перекрита землею до 0,2 м завтовшки, в якій траплялися куски печини, глиняної обмазки, невелике каміння, обуглені дерев'яні прутти і т. ін.

Усе це свідчить про те, що будівля 4 згоріла. Особливо явні сліди пожежі були помітні в західній її частині у вигляді задимленості кам'яних стін і насиченості земляного прошарку дерев'яними вугликами. Немає сумніву, що й східна стіна внаслідок пожежі перетворилася в печину з відбитками прутів.

У зв'язку з тим, що завали містили перемішані із землею дрібне каміння, є підстава думати, що верхня частина трьох стін була глинобитною. Шар землі, що лежав безпосе-

редньо на долівці і був перекритий завалом, очевидно, являв собою залишки покрівлі. Посередині будівлі знаходилося невелике глиняне вогнище розмірами 0,5×0,3 м, біля якого із західного боку була вкопана в долівку велика ліпна посудина, біконичної форми, не орнаментована, вінця якої лише трохи виступали за поверхню долівки (табл. I, 9).

Біля вогнища знайдений так званий «коњок», на обох кінцях якого є по дві кінських голівки, бічні ж поверхні орнаментовані хвилястою борозенкою (табл. I, 1). Тут же знайдений і уламок такого виробу.

У різних місцях на долівці знайдені різні побутові речі: так, біля південної стіни — п'ять глиняних піраміdalnoї форми гирок з наскрізними дірочками вгорі (табл. II, 11), роздавлені посудини, бусинка (табл. II, 13), світильник античної роботи (табл. II, 3) і ліпний світильник (табл. I, 7), верхня частина античної посудини (флакона) та ін. Коло входу була вкопана в землю посудина, поверхня якої заlossenя. Вона орнаментована з двох протилежних боків валиком, розташованим у вигляді дуг з шишечками в центрі, такі самі шишечки є і на верхній частині посудини.

Поза будівлею біля північної стіни в одному місці лежали фрагменти великої товстоствінної піфосовидної посудини. Коло південно-західного рогу будівлі до стіни було прироблене вогнище у вигляді жаровні, обкладеної невеличким камінням.

Загальна площа будівлі 4 дорівнює 45 м². В зв'язку з тим, що в деяких місцях біля стін траплялися кусочки глиняної обмазки, побіленої з одного боку, можна думати, що стіни цієї будівлі були побілені.

На схід від будівлі 4, більше до річки, виявлені залишки ще однієї невеличкої будівлі (5 — див. рис. 1). Завал, що був на її місці, складався із землі і дрібного каміння і мав чотирикутну форму. Це дає підставу думати, що будівля була чотирикутної в плані форми і мала площу близько 10,5 м². Стіни її були, мабуть, глинобитними, з вкладеними в глину каменями. У північно-західному кутку знаходилась піч, основа якої була викладена з дрібних плескуватих поставлені на ребро в один ряд каменів. Склепіння було виведене з глини (рис. 3).

На долівці знайдено фрагменти ліпного посуду, розтиральний камінь, плошку і уламки лощеного посуду, прикрашеного валиком.

Поза будівлею біля її північно-східного рогу знайдено понад 200 уламків від однієї амфори.

Поблизу Крутої балки також були відкриті залишки будівель.

Так, недалеко від обриву балки виявлені залишки глинобитної чотирикутної будівлі б (рис. 1) площею 15 м². В північній її частині знаходилася глинобитна випалена викладка круглої в плані форми, діаметром 0,7 м, на якій лежали фрагменти двох амфор (табл. II, 1, 26, 27). В південній частині в долівку була вкопана велика ліпна посудина, тут же знайдені фрагменти «коњка», уламки ліпного посуду, червоноолаковий кубок (табл. II, 2) і

Рис. 3. Залишки вогнища в споруді 3 на Золотобалківському поселенні.

верхня частина невеличкого теж червоноолакового глечика (табл. II, 1).

На цій ділянці також виявлено частини фундаменту якоєві квадратної в плані (2×2 м) будівлі, частину кам'яної стіни у вигляді дуги і окремо чотири камені, поставлені на ребро в один ряд.

У різних місцях знайдені рештки вогнищ у вигляді глинобитних черенів, біля яких зосереджувались культурні залишки, здебільшого уламки кераміки та кістки тварин.

У східній частині ділянки, що прилягала до Крутої балки, виявленій культурний шар, який залягав нижче культурного шару поселення. Тут відкрито залишки чотирикутної в плані будівлі 24, орієнтованої із заходу-півночі-заходу на схід-південь-схід. Стіни її позначались окремими каменями, поставленими на ребро. Цей факт дає можливість припустити, що основа будівлі була з каменю, а стіни глинобитні. Загальна площа її дорівнювала 40 м².

У південно-західному кутку знаходилося вогнище у вигляді жаровні, обкладеної дрібним камінням. Біля нього знайдено кістки риб, череп собаки і невеличку ліпну посудину з ручкою (табл. I, 8).

У північно-східному кутку також виявлені залишки вогнища у вигляді зруйнованого глинобитного череня, біля якого знаходилися уламки амфор, нижня частина плошки, зробле-

не із стінки амфори пряслице, кілька вінець ліпних посудин, фрагменти лощеного посуду, а також полірувальник із залізистого сланцю (табл. II, 6).

На долівці траплялись окремі фрагменти ліпного посуду та кістки тварин.

Поза будівлею, біля північно-східного її рогу, знаходилася невелика прямокутна загородка з поставлених на ребро каменів. Всередині її була закопана нижня частина великої ліпної посудини, поруч з якою лежала кам'яна зернотерка.

На деякій відстані від будівлі, на північ від неї, знаходився глинобитний черінь вогнища, обкладений дрібним камінням.

За межі розкопу А та інших розкопів, розташованих на північ від Крутої балки, цей культурний шар не поширювався. Датування його на підставі аналізу знайденого тут матеріалу не виходить за межі датування поселення в цілому.

Не може бути сумніву в тому, що будівлі ділянки А являли собою єдиний житлово-гospодарський комплекс, частина якого з півночі була огорожена стінами будівель 1, 2, і 3, із заходу — стіною будівлі 3, далі кам'яною огорожею, стіною будівлі 8, а далі знову кам'яною огорожею. Така ж огорожа проходила й над Крутою балкою. З боку берега річки ця ділянка огорожі не мала, що може бути пояснене тим, що тут берег дуже крутій, а його висота досягала 6 м.

Цікаво те, що дві житлові будівлі (4 і 5), які розташовувались на цій же ділянці і, безсумнівно, входили в розглянутий комплекс, знаходилися поза огорожею.

Ділянка Г

Схил від плато до прибережної тераси на-проти ділянки А був розвіданий шурфами¹, причому і на цій ділянці, позначеній як ділянка Г, встановлено наявність поселення, а також було з'ясовано, що на північ — далі лінії розташування будівлі 4 — поселення не поширювалось.

У шурфі 28 були виявлені залишки кам'яної будівлі 7 (рис. 1).

Нижні частини її західної і північної стін збереглися повністю, східна стіна була частково зруйнована, східна частина південної стіни збереглася до східного входу, а також між східним і середнім входами, західна частина цієї стіни не збереглася, вона позначалася лише окремими каменями.

¹ Шурфування провадив Р. І. Внезжев у 1951 р.

Стіни цієї будівлі були викладені з досить дрібного каміння, тільки в північно-східній її частині траплялись більш-менш великі камені, особливо в східній стіні.

Завал стін у північно-східній частині будівлі був досить міцним, у північно-західній же він був представлений лише дрібним камінням, а посередині і в південно-західній частині він був вибраний в недавній час місцевими жителями.

Земляна підлога будівлі була трохи утрамбована і добре простежувалась під час розкопок.

Всередині будівлі в північно-східному кутку знаходилась дугоподібна кам'яна загородка, висотою 0,4 м, складена з дрібного каміння. Ще одна така загородка була біля середини північної стіни, а третя — в південно-західному кутку.

Із зовнішнього боку південної стіни, між південно-східним рогом і східним входом, також знаходилася прямоугольна в плані загородка площею $2,5 \times 1,5$ м, складена з поставлених на ребро каменів.

Така сама загородка, площею $2,75 \times 2$ м, була й між південно-західним кутом і західним входом. Залишки таких же загородок виявились і обабіч середнього входу.

Призначення цих загородок визначити, звичайно, важко; можливо, що внутрішні загородки служили приміщеннями для збереження продуктів, щодо зовнішніх, то в них можна, найімовірніше, вбачати огорожі палісадників, які й в наш час спостерігаються біля селянських хат.

Товщина стін будівлі 7 дорівнює 0,6 м. За-хідна частина північної стіни збереглась до висоти 0,6 м, в східному кінці — до 0,2 м, а висота східної та західної стіни на всьому протязі дорівнює 0,4 м.

Цікаво відмітити той факт, що основа північної стіни в північно-західному кутку залягала нижче західної стіни на 0,3 м, а підлога мала уклон на схід відповідно до поверхні схила від плато до прибережної тераси. Це свідчить про те, що місцевість не сплановували горизонтально перед тим як починали будувати і стіни ставили просто на поверхні землі без фундаментів.

Уздовж стін всередині будівлі, особливо вздовж північної стіни, а також іноді і посередині долівки траплялись уламки тонкої побіленої з одного боку обмазки. Цей факт дає змогу висловити припущення, що стіни, а можливо, й стеля були обмазані і побілені (це спостерігалось і в будівлі 4).

В західній частині будівлі на долівці виявлено невелике вогнище у вигляді глиняної

жаровні, навколо якого, а також широкою смугою поперек всієї будівлі, залягали культурні залишки (скупчення А), що складалися з уламків амфор, ліпного посуду, однієї буролакової посудини у вигляді кухлика (табл. II, 4), зернотерки, розтирача, бруска, половинки «конька», а також окремої голівки від такого виробу (табл. II, 2).

Біля північної стіни, дещо на схід від її середини, на долівці виявлено вогнище у вигляді глинобитного череня, прямокутної в плані форми, площею 40 см^2 . Коло цього вогнища, а також поперек всієї будівлі, досить широкою смugoю знаходилося друге скupчення культурних залишків (Б): фрагменти амфор, ліпного посуду, кам'яні товкачики, брусков тощо.

Ліпний посуд був представлений горщицами середніх розмірів, кухлями (табл. I, 4), плошками (табл. I, 6, 12) та лощеними глибокими мисками (типу, відтвореного на табл. I, 21). Цікаво те, що в обох цих скupченнях знайдено фрагменти від чотирьох амфор (по дві в кожному скupченні). На долівці поза скupченнями ніяких культурних залишків знайдено не було.

Із зовнішнього боку будівлі, біля східної стіни загородки, що знаходилась між середнім і західним входами, також знаходилось вогнище у вигляді глинобитного череня, з північного боку якого була вкопана в землю лощена посудина, орнаментована наліпними дугоподібними валиками. На схід від вогнища знайдені фрагменти ліпного посуду і два кам'яні розтирачі.

Біля південно-східного рогу будівлі виявлено глиняна голівка барана.

Важко щось сказати відносно призначення цієї будівлі. За характером і кількістю культурних залишків вона дуже нагадує будівлю 6 на ділянці А. Її досить значні розміри (100 м^2), наявність трьох вогнищ, великої кількості різного посуду, що вживався під час приймання їжі, наявність амфор, в яких, очевидно, зберігалось вино, змушують думати, що в цьому приміщенні збиралось багато людей для трапези.

Будівля 7, безсумнівно, загинула від пожежі, яка була такою сильною, що деякі керамічні фрагменти навіть виявилися ошлакованими.

У південно-східній частині ділянки Г, біля шляху із Золотої Балки у с. Великі Гирла, виявлені залишки досить значної будівлі (12 — див. рис. 1), орієнтованої із заходу на схід¹. Повністю збереглися нижні частини східної і

¹ Ця частина ділянки Г у 1952 р. досліджувалась К. А. Бреде.

південної стін, північна половина західної стіни і більша частина західного відрізка північної стіни. Товщина стін у різних місцях коливалася в межах 0,5—0,7 м, а висота — 0,35—0,5 м.

У південній стіні знаходився вхід в 1,15 м завширшки, розташований більше до східної стіни. Загальна площа приміщення дорівнювала 43 м². Нижні частини стін викладені з великих каменів, поставлених на ребро у два ряди, простір між якими забутований дрібним камінням і залишок розчином чернозему. Між східною стіною і входом із зовнішнього боку будівлі знаходилася загородка з невеликих поставлених на ребро каменів, площа її 1,6 × 2,3 м. Залишки такої ж загородки були й з західного боку від входу.

Всередині будівлі по довгій осі розташувалися дві круглих невеликого діаметру кам'яних вимостки, що служили, очевидно, базами для дерев'яних стовпів, які підтримували покрівлю.

У північно-східному кутку розташовувалася дугоподібна загородка з невеликого каміння, а в південно-західному кутку було вогнище у вигляді череня, площею 1 × 0,7 м, обкладеного дрібним камінням. Біля вогнища знайдені роздавлені ліпна посудина, уламок «коњька», фрагменти ліпного посуду і кістки тварин.

Підлога була земляна. Під стінами будівлі напроти входу виявлені ряд каменів, що йшов у північному напрямку. Це каміння виходило й за межі будівлі 12.

На рівні цього каміння знайдені череп дитини та кілька фрагментів посуду епохи бронзи, причому два з них орнаментовані шнуром. Залишки кам'яних споруд епохи бронзи виявлені й далі на північ від будівлі 12, так само як і фрагменти посуду того часу, але ці залишки такі невиразні, що не дають можливості вияснити їх конструкцію, розміри і призначення.

Із східного боку будівлі 12 знаходилась якась прибудова (11 — див. рис. 1), від якої збереглися тільки частини північної і південної стін, впритул прибудованих до східної стіни будівлі 12. Північна стіна прибудови збереглась на протязі 4,2 м, а південна — 2 м. Товщина південної стіни дорівнювала 0,4 м, а північної — 0,3 м. Обидві вони були викладені з плескуватого каміння, що лежало горизонтальними рядами. Всередині прибудови на долівці знаходилися залишки глинобитного череня (вогнище), днище амфори і бусина. Східна частина цієї будівлі була зруйнована під час спорудження тут шляху із Золотої Балки у Великі Гирла.

На захід від будівлі 12 виявлені залишки

ще однієї будівлі (13 — див. рис. 1), також орієнтованої по довжині із заходу на схід. Повністю збереглась викладена з плитчастого каміння нижня частина північної стіни, довжиною 9,4 м, яка була прибудована впритул до західної стіни будівлі 12. Збереглась також частина західної стіни. Східний кінець цього відрізка південної стіни по вертикалі був викладений рівно, що дає підставу припустити наявність в цьому місці входу. Східною стіною цієї будівлі служила західна стіна будівлі 12. Із зовнішнього боку південної стіни будівлі 13 знаходилися дві прямокутні в плані загородки з поставлених на ребро каменів. Східна загородка мала площу 1,8 × 2,8 м, а західна — 1,7 × 2 м. Загальна площа будівлі 13 дорівнювала 45 м².

У південно-західному кутку її було вогнище у вигляді глинобитного череня, обкладеного дрібним камінням. Трохи на схід від вогнища на долівці знайдено денце від ліпної посудини, а біля вогнища — фрагменти амфор і кістки тварин. На інших частинах долівки виявилися лише кілька невиразних уламків ліпного посуду, частина ліпної посудини з ручкою, шийка лощеної посудини з носиком у вигляді виступу, конічне глиняне пряслице (табл. II, 13), глиняна котушка для намотування ниток (табл. II, 12), уламок «коњька» і фрагмент дзеркала із світлого сплаву (діаметром 5 см).

На місці розташування будівель 11, 12 і 13 поверхня землі мала схил до річки. В зв'язку з тим, що стіни будівель ставили просто на землю, долівки кожної будівлі були поглиблени в західному напрямку, внаслідок чого вони мали горизонтальну поверхню.

Судячи по розмірах завалів, висота стін була трохи більшою за 2 м з відповідним збільшенням до сходу (в напрямку до річки).

На захід від зазначених будівель також були виявлені залишки кам'яних стін. Одна з них ішла з півночі на південь, а частина стіни, довжиною 5 м, прибудована до неї впритул, ішла із заходу на схід. Далі на північ був виявлений відрізок стіни, що йшов також у напрямку захід — схід.

Можливо, що обидві ці стіни (14 і 15 — див. рис. 1) належали одній будівлі досить значного розміру.

На захід від стіни 14 виявлені залишки вогнища у вигляді глинобитного череня, біля якого знаходилися уламки амфор і дуже великої ліпної посудини. Тут же знайдені й уламки двох «коњьків», фрагменти п'яти плошок, уламок ліпної посудини з ручкою (табл. II, 15) і глиняне денце овальної форми з дірочками по периферії.

З південного боку стіни 15 була вкопана в землю амфора. Дно і ручки її виявилися побитими. Закопана вона була верхньою частиною вниз (так само, як і в будівлі 2 на ділянці А), а її шийка була заткнута денцем від простої ліпної посудини. Очевидно, таким способом амфори пристосовувалися для зберігання води.

Між стіною 15 (її західним кінцем) і будівлею 7 знаходилась кам'яна огорожа. Незначний завал каміння від неї давав можливість визначати її висоту не більше як в 1 м. Довжина огорожі дорівнювала 11,6 м, товщина — 0,55 м при висоті 0,4—0,6 м (в різних місцях).

З північного боку стіни 15 була розташована кам'яна прямокутна загородка, площею 1,5×1,6 м. Всередині її знаходилась печина, уламки ліпного посуду і амфор. Трохи на північ від будівель 12 і 13 виявлені залишки ще однієї стіни, що йшла із заходу на схід. Довжина її 6 м.

На захід від будівлі 9¹ досліджено житлове приміщення 10 (рис. 1).

Північна стіна цього житла, так само як і північна частина західної стіни, була зроблена з дерев'яних прутів, обмазаних глиною. Південно-західний ріг був викладений з каміння, а решта стін, очевидно, були глинобитними, бо тут не виявлено ні кам'яних завалів, ні печини. Загальна площа цієї будівлі дорівнювала 36 м².

На відстані 1,5 м від південно-західного рогу будівлі в північному напрямку проходив викладений в два ряди каміння відрізок стіни довжиною 0,75 м, далі був вхід у 0,6 м завширшки, а ще далі на північ продовжувалася кам'яна стіна на довжину в 1 м. Ця стіна йшла паралельно кам'яній основі частини західної стіни таким чином, що в південно-західному кутку будівлі була утворена прямокутна в плані загородка, що мала вхід із сходу. Висота цієї огорожі дорівнювала 0,4 м. З північної сторони її замикало вогнище з глинобитним черенем, обкладеним поставленими на ребро каменями. Черінь по довжині був розташований із заходу на схід. На ньому стояла довгаста жаровня розмірами 0,8×0,6 м, устя якої було обернене на північ.

Біля вогнища з північно-східної сторони знаходилася глинобитна вимостка із заокругленими кутами. На її поверхні були три розташовані навхрест прогладжені пальцями жолобки. В чотирьох секторах такі самі жолобки були розташовані у вигляді овалів або їх частин (рис. 4).

Коло південно-східного кута вогнища знайдено лощену посудину і вісім пастових бусин. Ліпна посудина, а також уламки «коњка» були й біля північно-східного кута вогнища. В північно-східній частині житла знаходилося друге вогнище овальної в плані форми, площею 0,7×1 м, витягнуте по довжині з північ-

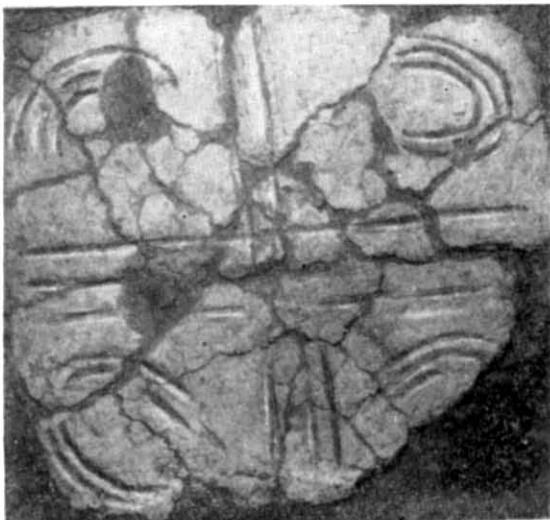

Рис. 4. Глинняна вимостка поблизу вогнища в споруді 10 на Золотобалківському поселенні.

ного заходу на південний схід, з устям, розташованим з північного сходу. Черінь цього вогнища був глинобитний, обкладений поставленими на ребро каменями. Біля вогнища знаходилися уламки ліпних посудин, амфор і один полірувальник із залізистого сланцю (подібний до зображеного на табл. II, 6). В різних місцях на долівці знайдені фрагменти червоноолакових і простих ліпних посудин, бусина і кам'яний розтирач.

Поза будівлею, на відстані 2 м на захід від її північно-західного рогу, знаходилось невелике вогнище, всередині якого була жаровня, по краях обкладена дрібним камінням. Біля вогнища знайдені уламки ліпного посуду.

Вогнища, що знаходилися поза будівлями, очевидно, призначалися для користування ними влітку.

Таким чином, на ділянці Г було відкрито комплекс будівель, подібний до комплексу ділянки А.

Ділянка А була відокремлена від ділянки Г смугою шириною 15 м, на якій не було виявлено будь-яких будівельних залишків. Отже, це два цілком окремих будівельних комплекси побутово-господарського характеру.

Після закінчення розкопок на ділянках А і Г була проведена розвідка місцевості, розта-

¹ Будівля 9 у 1951 р. була досліджена Р. І. Виезжевим.

шованої на південь від Крутої балки, а також прибережної тераси і схилу плато. Це дало можливість встановити поширення поселення на південь по прибережній терасі на відстань понад 200 м, аж до високого виступу сарматських вапняків. Схил же від плато до прибережної тераси на південь від Крутої балки був незаселеним, тільки по самому краю Крутої

Рис. 5. Кладка «в ялинку» східної стіни споруди 22 на Золотобал'ківському поселенні.

балки виявлена і досліджена одна розташована ізольовано кам'яна будівля (22 — див. рис. 1).

Стіни її були викладені з підібраних плитчастих каменів, покладених плиском; у двох місцях східної і північної стін камені були викладені «в ялинку» (рис. 5), а в деяких місцях навіть вертикально.

Довжина північної і південної стін дорівнювала 12,5 м, а східної і західної — 5,5 м. Східна стіна знаходилась на відстані 2 м від східних кінців північної і південної стін і посередині мала вхід в 1,2 м завширшки. Цією стіною житло було поділене на дві частини — західну, основну, і східну, відкриту із східної сторони (тип мегарона).

Внутрішня площа західного приміщення дорівнювала 52 м², східного — 11 м². У південній стіні, на відстані 5,25 м від її східного кінця, також знаходився вхід ширину 1 м.

У північно-східному кутку західного приміщення була загородка, обмежована дугоподібною стіною поставленою на ребро каменів, а в південно-західному кутку — вогнище у вигляді глинобитного череня, обкладеного дрібним камінням.

На північний схід від вогнища, на відстані 1,26 м від нього, в долівці була невелика кругла яма, заповнена попелом.

Біля вогнища і взагалі в західній частині

приміщення знайдені три амфорних днища, фрагменти червонолакового посуду, лощеної і простої ліпної кераміки, сіроглинняного і червоноглинняного посуду, зробленого на гончарському крузі, а також теракота, що зображає Ерота з гускою (рис. 6)¹. Уламки амфор траплялися також і вздовж південної стіни на долівці будівлі, а також і поза будівлею. На захід від входу знаходились поставлені на ребро камені, що являли собою залишки огорожі.

Підлога основного приміщення була спланована горизонтально, після чого її посыпали

Рис. 6. Ерот з гускою (теракота). Споруда 22 на Золотобал'ківському поселенні.

вапняковою щебінкою, яку обмазали шаром глини. Така сама горизонтальна долівка східної частини будівлі була розташована нижче долівки основного приміщення.

Ця будівля в архітектурному відношенні і за складом культурних залишків відрізняється від усіх інших будівель на поселенні. Можливо, що вона належала людині, яка за своїми культурними потребами відрізнялась від решти жителів поселення.

* * *

Під час розкопок було здобуто значний матеріал, що характеризує господарську діяльність жителів Золотобал'ківського поселення, їх побут і напрямок культурних зв'язків. Най-

¹ Найбільш близька за композицією теракота була знайдена на Мітридатовій горі в 1870 р. Див. Альбом ОАК, 1876, табл. VI, 9; ОАК за 1876 р., стор. 208.

більш численною групою культурних залишків, здобутих під час розкопок поселення, є керамічні вироби.

Основну кількість виробів з глини становить ліпна кераміка. За складом тіста її можна поділити на три основні групи, яким до деякої міри відповідають певні розміри, форма і призначення посудин.

До складу тіста першої групи входить шамот, що являє собою крупно подрібнену випалену глину, та зрідка солому; до складу тіста посуду другої групи також входить шамот, але більш подрібнений; тісто ж посуду третьої групи містить пісок. Найкраще випалений посуд третьої групи, вироби ж першої групи часто бувають перепаленими. Посуд третьої групи найбільш ретельно виготовлений, має однакову товщину стінок, поверхні оброблені добре, в той час як стінки виробів першої і другої груп нерівномірні за товщиною, поверхні оброблені неохайно, тільки верхню частину посудин обробляли краще якимсь інструментом, що залишив сліди у вигляді ледве помітних борозенок.

До першої групи належать дуже великі білоконічні форми посудини, що мають невеликого діаметра денце та заокруглені плічка (табл. I, 9). Оскільки такі посудини завжди бувають вкопані біля вогнища, очевидно, їх використовували для зберігання води.

До цієї групи можна віднести також і горщики такої ж форми, але меншого розміру. Серед виробів з глини цієї групи дуже цікаві так звані «коньки» (табл. I, 1—3). На поселенні знайдені цілі такі вироби і багато уламків. Їх знаходили буквально біля кожного вогнища. Крім того, до цієї ж групи виробів належать і дві так звані «рогаті цегlinи», тісто яких містить солому, велика піфосовидна посудина та спеціально виготовлені з глини і випалені жаровні, що вставлялись у вогнища. Вони здебільшого круглої форми з бортіком по краю і устям. Середній діаметр їх 50—70 см, висота бортіка 10, товщина 7—8 см. Зрідка такі жаровні бувають і прямокутні із заокругленими кутами. До глини жаровень домішували солому або крупний шамот.

Посудини другої групи відрізнялися від посудин першої групи насамперед своїми розмірами. Можливо, що цим слід пояснити й вживання більш дрібного шамоту. До другої групи належать невеликі посудини з конічно сформованою нижньою частиною, невеликого діаметра денцем, з досить високо розташованими плічками та відігнутими назовні вінцями.

Середні розміри посудин такі: висота до 20 см, діаметр отвору шийки 15—18, денце — 8—12 см. Вінця посудин часто бувають при-

крашені по краю пальцями відтисками (табл. I, 13).

До третьої групи керамічних виробів належать так звані плошки (табл. I, 5, 6, 12). Це конічні форми (рідше чотирикутні) посудини з піддоном, зрідка з кільцевидним валиковим пояском (табл. I, 14). Вони бувають різної величини. Так, висота їх коливається від 4 до 15 см. Відповідно з висотою і діаметром верхньої частини варіє від 5 до 28 см.

До цієї ж групи належать глечики (табл. I, 15), кухлики (табл. I, 4, 8, 11) з ручками, а також гирки у вигляді пірамідок (табл. II, 11), у верхній частині яких є горизонтальна дірочка. Висота їх не перевищує 10 см. П'ять таких гирок знайдені в одному місці на долівці будівлі 4. Крім того, до цієї групи кераміки слід віднести глиняні пряслиця (табл. II, 8—10, 14—17) з дещо угнутими полосами, два грузильця циліндричної форми, а також уламки ручки посудини, що зображує голівку тварини (табл. I, 19).

Ліпна лощена кераміка знайдена у невеликій кількості. Представлена вона горщиками, мисками, посудинами у вигляді глеків, чашами і курильницями.

До глини, з якої виготовляли ці посудини, додавали пісок; випалені вони добре. Більшість посудин темнокоричневого кольору, але бувають і жовтуватого. Два фрагменти мають чорну добре залощену поверхню.

Досить значного розміру посудини (табл. I, 20, 25) знайдені вкопаними в землю біля будівлі 4 і коло зовнішнього вогнища будівлі 7. Вони плоскодонні, нижня частина їх конічна, плічка опукло-заокруглені, вінця відігнуті назовні. Орнаментовані ці посудини валиком у вигляді дуг, спіралей, а також шишечками.

Характерні конічні миски з денцем невеликого діаметра. Вінця у них відігнуті назовні, іноді однієї товщини із стінками, частіше ж потовщені з внутрішнього боку. Висота їх варіє в межах 15—25 см, діаметр верхнього отвору 20—25, денця — 8—10 см. Такі миски (табл. I, 21—23, 26), що нагадують посуд корчуватівсько-зарубинецького типу, — досить характерні для Золотобалківського поселення.

Зрідка траплялися посудини у вигляді глечиків з ручками (табл. I, 17, 18, 24, 27) та фрагменти чаш.

Серед культурних залишків значне місце на Золотобалківському поселенні займає і привізна кераміка — амфори, уламки червоноглинняних і сіроглинняних посудин, а також посудин, вкритих лаком.

Найбільше знайдено амфорних фрагментів, серед яких траплялися і досить значні. На вогнищі будівлі 6 знайдені в уламках дві

Табл. I. Кераміка із Золотобал'ківського поселення.

1—14 — проста ліпна; 15—27 — лощена.
 1, 3, 6—8, 13, 16, 16a, 26 — 1/6 н. в.; 2, 5, 12, 21, 23 — 1/8 н. в.; 4, 11, 14, 18, 24, 27 — 1/3 н. в.; 9 — 1/20 н. в.; 10, 15 — 1/12 н. в.;
 19 — 1/2 н. в.; 25 — 1/10 н. в.

амфори (табл. II, 26), що, безсумнівно, є імітацією коських амфор. Від останніх вони відрізняються глиною, моделіровкою і технікою виготовлення.

Знайдені також коські амфори (табл. II, 25, 28, 29) і окрім двоствольні ручки від таких амфор, пізні сінопські, очевидно, родоські та інші перших століть н. е. (табл. II, 24, 27, 30, 32). На одній ручці є клеймо (табл. II, 31), а на одному з фрагментів амфори — графіті (табл. II, 21); траплялися кружальця (пряслиця) із стінок амфор, просвердлені посередині (табл. II, 20). Серед скупчення культурних залишків (А) на долівці будівлі 7 знайдені уламки плоскодонної амфори.

Усі ці амфори можна датувати II ст. до н. е.—II ст. н. е.

Привізна кружальна червоноглиняна кераміка представлена уламками, що не дають можливості повністю відтворити форму посудин. Тільки на долівці будівлі 4 знайдений фрагментований червоноглиняний фланець (табл. II, 5).

Керамічні вироби, вкриті червоним і коричневим лаком, представлені кубком (табл. II, 2), світильником (табл. II, 3), уламком тарілки, верхньою частиною глечика (табл. II, 1), верхньою ж частиною кухлика (табл. II, 4) та дрібними уламками різних посудин. У порівнянні з іншими керамічними виробами посуду цього типу знайдено небагато. На кількох фрагментах є дірочки, які свідчать про те, що розбитий посуд реставрували.

Уся ця привізна кераміка також не входить за межі II ст. до н. е.—II ст. н. е.

Бусин знайдено небагато, серед них можна відмітити одну мармурову сплощено-сферичну (табл. II, 18), скляну видовжену з білим пояском посередині (табл. II, 13), скляні дисковидні та ін. Слід зазначити, що такі самі бусини траплялися і в похованнях могильника Золотобалківського поселення, про який мова буде йти далі.

На території поселення був знайдений тільки один уламок скляної посудини синього кольору.

Довгастої форми зернотерки зроблені з пісковику, чотирикутної форми жорна з конічним поглиблінням і діркою посередині (табл. II, 23) — із залізистого сланцю.

Розтирачі — в основному плоско-округлої форми, але трапляються і сферичні. Один розтирач кубічної форми, інший у вигляді чотиригранної піраміди. Робочі поверхні в усіх

сильно притеґті. Розміри їх невеликі, зроблені вони з різних порід каменю.

Бруски різної форми і розмірів зроблені із сланцевих порід. Деякі мають угорі діроочку (табл. II, 7). Становлять інтерес полірувальники із залізистого сланцю (табл. II, 6). Один такий полірувальник знайдений в похованні 10 могильника Золотобалківського поселення.

Із залізних виробів на поселенні знайдено невеличкі ножі (табл. II, 22) з рівною або вигнуту спинкою та один риболовний гачок (табл. II, 19).

Кістки належать в основному свійським тваринам: бику, коню, вівці-козі, свині, трапляються і кістки собаки¹. Найбільша кількість кісток належить бику, далі — коню та вівці-козі і лише поодинокі кістки — свині. Особливий інтерес становлять потрощені кістки коня, які свідчать про те, що жителі Золотобалківського поселення споживали конину.

Досить багато знайдено риб'ячих кісток, особливо сома. Незначна кількість кісток оленя і дикої свині свідчить лише про те, що дичина, яка в достатній кількості водилася в прилеглих плавнях, була об'єктом полювання жителів поселення.

Могильник

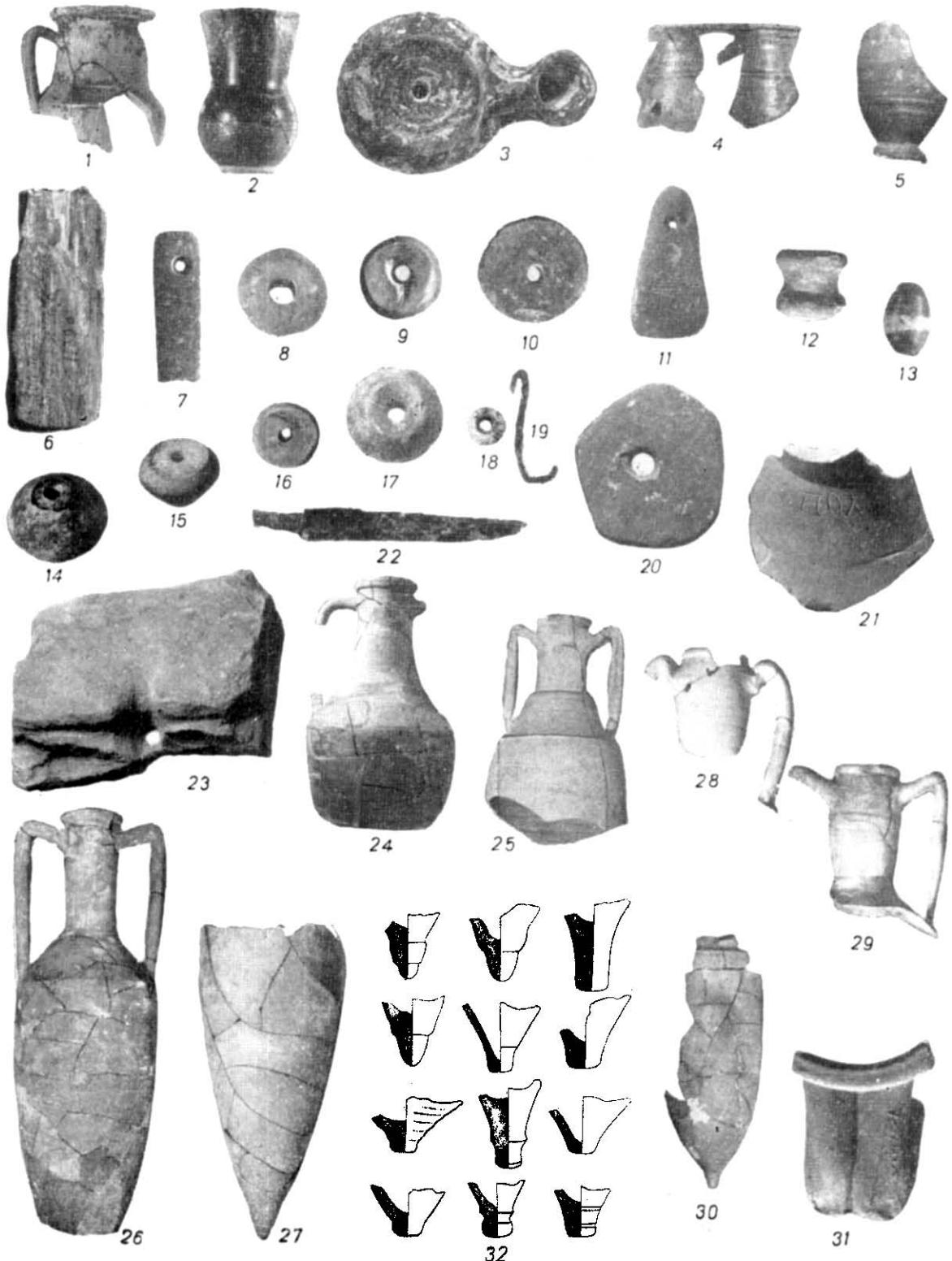
Завданням розвідки Золотобалківського поселення, проведеної в 1952 р., було обслідування його околиць з метою виявлення можливих слідів існування оборонних споруд, а також могильника поселення. Щодо оборонних споруд розвідка дала негативні результати, але на краю плато, трохи на північ від ділянки Г, на правому боці сучасного яру, був знайдений могильник. Від Дніпра він був розташований на відстані 264 м (рис. 1), на висоті 61 м над рівнем води.

У стрімкій південній стінці яру в двох місцях були видні камені і людські кістяки, а на поверхні, що трохи понижалася на схід (в напрямку ріки), були помітні кам'яні кладки.

Розкоп був закладений біля краю яру, на південь від нього. Площу розкопу розбили на квадрати (2×2 м), які були позначені з півночі на південь літерами від А до Ж, а із заходу на схід цифрами від 1 до 7 (рис. 7).

Після того як зняли дерновий шар, в межах кв. В—Ж/1—4 з'явилася досить значних розмірів кам'яна закладка. Центральна частина її була викладена у вигляді квадрата, сторони якого утворювалися з великих плит, покладених плисоком рівним краєм назовні

¹ Визначення кісток проведено доктором біологічних наук І. Г. Підоплічком.

Л'абл. II. Знайдені із Золотобал'ківського поселення.

1—4 — червоноолакова кераміка; 5 — червоноглиняна посудина; 6 — полірувальник; 7 — брусков; 8 — грузильце; 9, 10 — кружечки з амфорних стінок; 11 — глиняна гирка; 12 — глиняна котушка; 13, 18 — скляні намистини; 14, 17, 20 — глиняні присліпці; 19 — залізний гачок; 21 — уламок амфори з графіті; 22 — залізний ніж; 23 — фрагмент жорна; 24—30 — амфори; 31 — ручка коскої амфори з клеймом; 32 — зразки амфорних днищ.
 1, 5, 11 — 1/4 н. в.; 2—4 — 1/6 н. в.; 3, 7—9, 12—18, 20, 21, 31 — 1/3 н. в.; 6, 10, 19, 22 — 1/2 н. в.; 23 — 1/10 н. в.; 24 — 1/16 н. в.;
 25, 26 — 1/14 н. в.; 27—29 — 1/12 н. в.; 30 — 1/20 н. в.; 32 — 1/8 н. в.

(рис. 8). По обох сторонах від цих плит знаходилося дрібне каміння. В центрі закладки його не було, крім того була зруйнована і її південно-східна частина.

Після того як розкоп поглибили до 0,4 м і зняли дрібне каміння, всередині закладки зно-

по довжині витягнутий з півночі на південь, площею $2,7 \times 1,5$ м.

Усі ці три скupчення каміння були забутовками вхідних ям великих катакомб. На глибині 0,6 м у кв. В/6 виявлена верхня частина кількох каменів, що стояли на ребрі, які служили

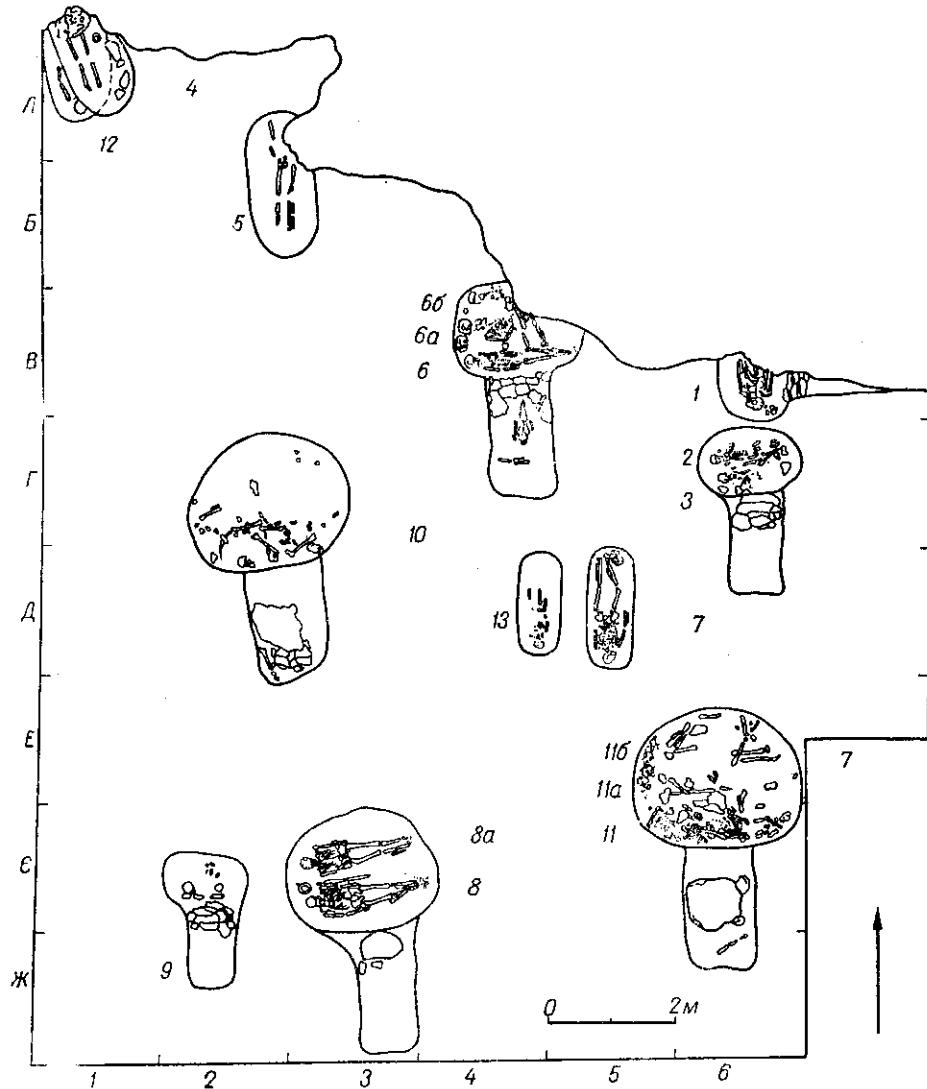

Рис. 7. План Золотобалківського могильника.

бу з'явилося каміння, розташоване у вигляді прямокутника, орієнтованого по довжині з півночі-півночі-заходу на південь-південь-схід, площею $2,2 \times 1,2$ м, яке ще заглиблювалось далі.

Так само і на кв. Г/4—5 з'явилося каміння у вигляді прямокутника, орієнтованого по довжині з півночі на південь, площею $1,75 \times 1$ м, яке теж заглиблювалось. На кв. Е/6 також виявилось каміння, що утворювало прямокутник,

закладкою устя малої катакомби з похованням 1. Таке саме каміння виявлене і в кв. Г/6, що служило також закладкою малої катакомби з похованнями 2 і 3.

На межі кв. Е/2 і 3/2 на глибині 0,7 м також стояли камені на ребрі, які служили закладкою малої катакомби з похованням 9.

Майже на межі кв. Ж/3—4 на глибині 0,8 м знайдена курильниця (табл. III, 32). На цьому ж місці після зачистки лесової поверхні

виявилася темна пляма прямокутної форми, що займала всю східну частину кв. Ж/З, довжиною 2 м і ширину 0,9 м. Ця пляма була на місці вхідної ями до великої катакомби, в якій ви-

частина кістяка. Похований лежав у малій катакомбі. Вхідна яма довжиною 1,7 м, наполовину зруйнована по діагоналі, була орієнтована із заходу на схід: Дно її ледве помітно пони-

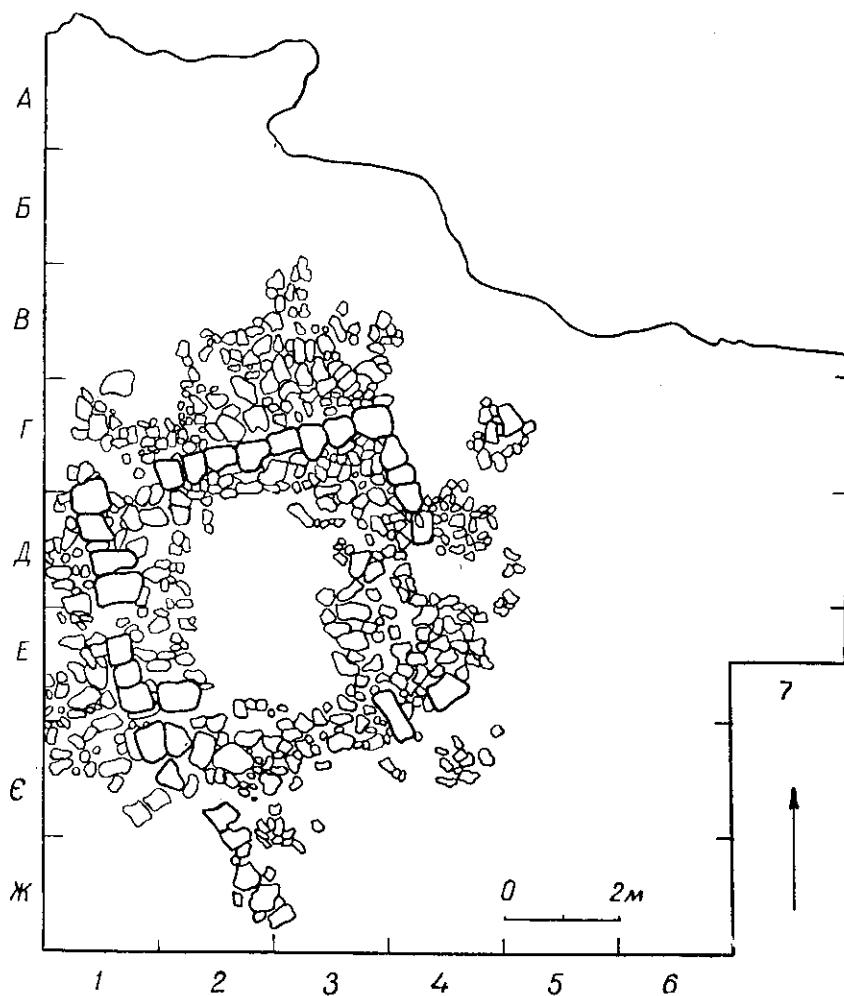

Рис. 8. Золотобал'ківський могильник. Кам'яна закладка над катакомбою 10.

явлені поховання 8 і 8а. Курильниця стояла в південно-східному кутку цієї ями зверху.

У зв'язку з тим, що поховальні ями, вхідні ями катакомб і самі катакомби завжди бували забиті лесом, під час розкопок їх дуже важко було виявити; тільки в результаті надзвичайно копіткіх досліджень усі катакомби, а також їх вхідні ями були виявлені і зафіксовані. На території могильника відкрито п'ять поховань в ямах (4, 5, 7, 12 і 13) і дев'ять у великих катакомбах (6, 6а, 6б, 8, 8а, 10, 11, 11а і 11 б) та чотири в малих катакомбах (1, 2, 3 і 9).

Поховання 1, розташоване в південно-східній частині могильника, було зруйноване яром, внаслідок чого збереглася тільки верхня

жалося в напрямку до устя і тут уступом висотою 0,1 м переходило в горизонтальне дно катакомби, що мала овальну в плані форму і по більшій осі була орієнтована з півночі на південь (цим вона відрізняється від решти катакомб могильника). Довжина катакомби 1,8 м, ширина 1, висота склепіння в центрі 0,8 м. Устя було закладене камінням. Кістяк лежав у витягненому положенні посередині катакомби, черепом на південь (рис. 9). Кістки рук витягнуті вздовж тулуба. На зап'ясті лівої руки знаходився браслет з 17 бусин. Біля черепа з південно-східного боку лежали глиняне біконічної форми пряслице (табл. III, 14) і шість бусин, два уламки від скляного посуду,

ліпна плошка (табл. III, 27) та маленьке кругле дзеркальце із світлого сплаву (табл. III, 2). На шийних хребцях знаходилося 34 бусини.

Поховання 2 і 3 — дитячі, вони знаходилися в одній малій катакомбі, розташованій трохи на південь від поховання 1. Вхідна яма прямокутної в плані форми, площею $1,65 \times 0,85$ м, була орієнтована з півночі на півден. Її дно в південній частині знаходилось на глибині 1 м від сучасної поверхні. Приблизно посередині воно понижалось уступом на 0,5 м і переходило в горизонтальне дно катакомби овальної форми, площею $1,8 \times 1,6$ м, витягнутої із заходу на схід. Висота катакомби в центрі 0,9 м, устя закладене камінням. На дні катакомби перпендикулярно до вхідної ями лежали поруч два дитячих кістяки у витягненому положенні, черепами на захід. У ногах кістяків лежали три невеличкі кам'яні плити, така сама плита знаходилась і на рівні плеча кістяка 3 (південної). Біля черепа кістяка 2 (північного) лежало мідне кружальце з трьома дірками у вигляді тонкої бляшки (табл. III, 4). Можливо, що воно за життя дитини служило дзеркальцем. Тут же були велика бусина, три невеличкі бусини і просвердлений зуб молодого оленя (табл. III, 22). На зап'ясті правої руки знаходився браслет з 16 бусин, коло вертлюга правої ноги — уламок залізної речі, а біля колін лежали впоперек в один ряд 76 дисковидних блакитного кольору бусин (обшивка одягу), під черепом — 42 бусини (прикраси головного убору).

Поховання 3 лежало поруч з похованням 2 трохи на південь від нього, біля устя катакомби, так само у витягненому положенні. На шийних і грудних хребцях знайдено 40 бусин (намисто), на зап'ясті правої руки 41 бусину (браслет). Під черепом лежали бронзове кільце (табл. III, 18) і невеличке залізне колечко, а під кістяком 14 бусин. Біля черепа з південного боку стояла червонолакова чаша (табл. III, 25) півсферичної форми на кільцевій підставці. Її внутрішня поверхня вкрита червоним лаком.

Поховання 4 знаходилось у північно-західній частині могильника і було зруйноване яром. Збереглася тільки нижня частина витягненого кістяка, що лежав в овальній ямі, по довжині орієнтований з північного заходу на південний схід. Ширина ями дорівнювала 1,8 м (частина її зруйнована яром). У східній частині ями дугою лежали чотири невеличкі кам'яні плити. Біля таза із східного боку стояла чаша півсферичної форми на кільцевій підставці. Внутрішня поверхня її вкрита коричневим лаком, денце і нижня частина зовнішньої поверхні лаком не вкриті, а верхня вкрита частково червоним і коричневим лаком. Серед ребер

знайдено п'ять невеличкіх дисковидних бусин блакитнуватого кольору. Кістяк орієнтований на південний захід.

Поховання 5 знаходилось дещо на схід від поховання 4. Північно-східна частина овальної ями, так само як і частина кістяка, була зруйнована яром. Кістяк лежав у витягненому положенні, черепом на північ. Площа ями $2,25 \times 1$ м. Похоронного інвентаря не було

Поховання 6, 6а і 6б. Як уже зазначалось, на межі кв. Б/4 і Г/4 виявлена прямокутна кам'яна викладка, що була забутовою

Рис. 9. Золотобалківський могильник. Поховання 1.

вхідної ями великої катакомби, розташованої на схід від поховання 5 по краю яру. Північно-східна частина катакомби зруйнована яром. Вхідна яма, прямокутної в плані форми, площею 2×1 м, по довжині була орієнтована з півночі на півден. Дно в південній її частині на одну третину довжини було горизонтальне, далі, в напрямку до катакомби, воно круто понижалось, утворюючи уступ висотою 0,25 м, а далі знову зберігало горизонтальне положення. Біля устя воно прямовисно обривалось до глибини 0,4 м і переходило в горизонтальне дно катакомби овальної форми, площею $2 \times 1,6$ м, що була розташована перпендикулярно до вхідної ями.

Посередині дна вхідної ями лежав череп коня, в північно-східному і північно-західному кутках знаходились гомілки коня, а в південній частині ще дві кістки коня.

Катакомба мала куполоподібну форму, висота її в центрі становила 1,35 м. Дно було вистелене корою дерева, а в північній частині — рогозою.

Поховання 6 лежало безпосередньо біля устя катакомби. Витягнений кістяк, орієнтований черепом на захід, був загорнутий в дерев-

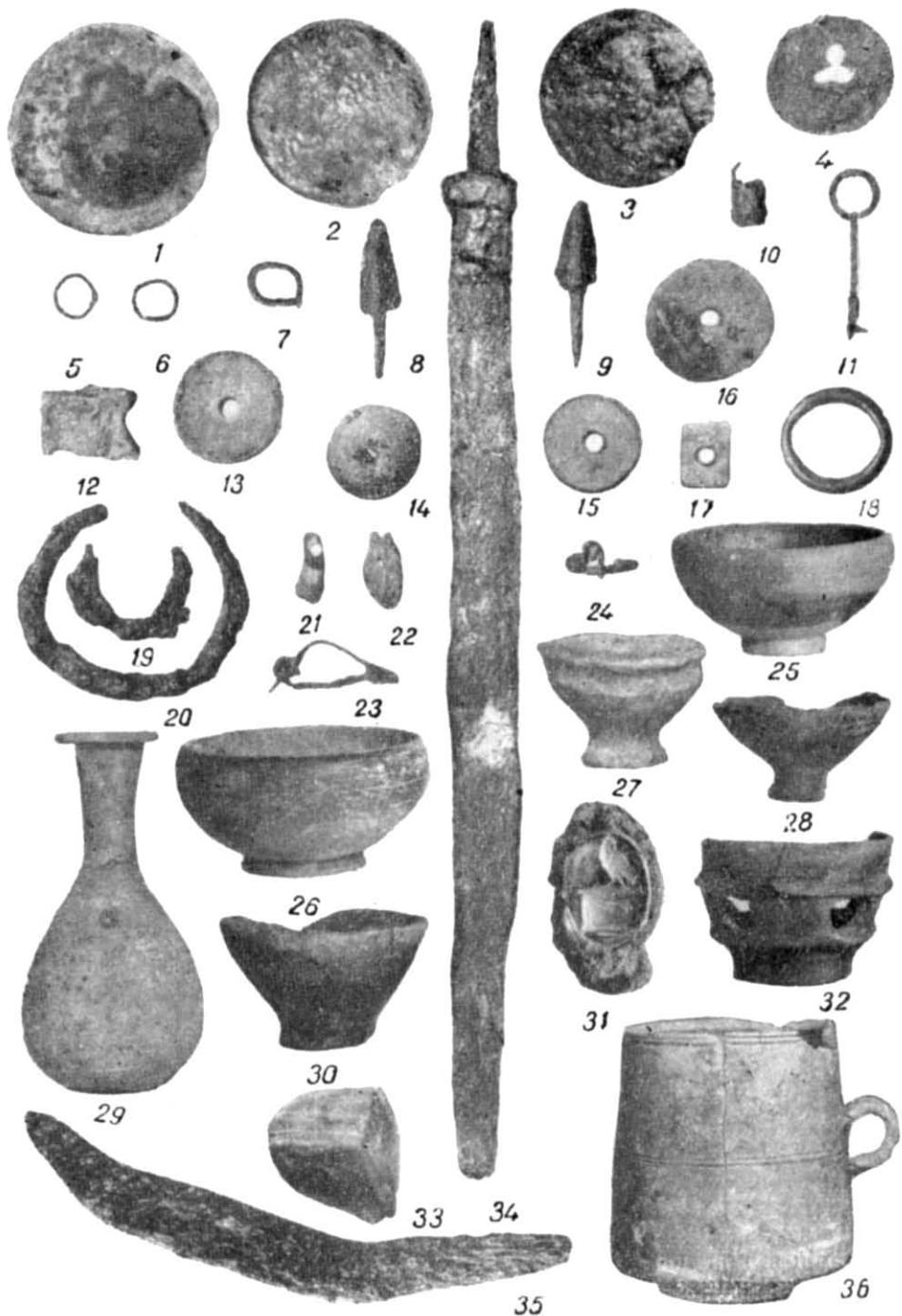

Табл. III. Похоронний інвентар Золотобалківського могильника.

1, 3, 7, 13, 15, 29, 35 — поховання 6а; 2, 14, 27 — поховання 1; 4, 12, 18, 22, 25 — поховання 2 і 3; 5, 6, 21, 24 — поховання 8а; 8, 9 — поховання 6б; 10, 30 — поховання 9; 11, 23 — поховання 6; 16, 28 — поховання 11; 17, 31, 32, 34, 36 — поховання 8; 29 — поховання 12; 26 — поховання 4; 19, 33 — поховання 10. 1, 24, 29 — 1/2 н. в.; 25—28, 30, 32, 36 — 1/4 н. в.; 31 — н. в.; 33, 35 — 2/3 н. в.; 34 — 1/5 н. в.

ну кору, яка дуже стиснула його. Біля черепа з південного боку лежали плоский камінь з опуклою притертою поверхнею, який нагадує зернотерку, і друга фаланга ноги коня. Коло лівого вуха знаходилась бронзова сережка. Вона являє собою колечко, на яке надіто стерженьок із скрученого вдвое дроту, на кінці якого в петельку вставлений короткий стерженьок. На нього, очевидно, надівалася бусина (табл. III, 11). На ребрах, посередині, була бронзова пластинчаста фібула пізньолатенського типу, з горизонтальною пружиною (табл. III, 23). На пальці правої руки знайдено одну бусину, а вище ступнів ніг — шість бусин.

Поховання ба лежало посередині катакомби в західній її частині. Воно зруйноване, збереглася тільки верхня частина кістяка, орієнтованого на захід. Череп був зміщений і лицьовою частиною повернутий до сходу, його вилиці сильно намазані рожевою фарбою (рум'яна). Нижня частина кістяка була здвинута на північний схід, але кістки зберегли анатомічне положення. Під час поховання померлого б останик померлого ба, очевидно, були відсунуті. В зв'язку з тим, що кістки нижньої частини цього скелета були в анатомічному порядку, треба думати, що поховання померлого б відбулося скоро після поховання померлого ба, зв'язки якого ще не встигли перегнати і на віть бусини лишились на своїх місцях. Так, на нижній частині лівого стегна знайдено 12 бусин, біля його верхньої частини — 31 бусину, на нижньому кінці правого стегна 7 таких бусин, а на верхньому кінці — 28 бусин. Коло лівого вушного отвору черепа лежала бронзова сережка у вигляді колечка із зведеними кінцями (табл. III, 7), а під лікtem правої руки — невелика кам'яна плита. На шийних хребцях знайдено намисто з 37 бусин, на місці таза, з лівого боку, знаходилися 13 бусин (очевидно, браслет лівої руки), на зап'ясті правої руки — браслет з 34 бусин. Трохи на південний захід від черепа лежали плоский камінь, а на ньому дзеркало із світлого сплаву (табл. III, 1) в дерев'яному футлярі, червоноглинняний флакон (табл. III, 29), два пряслиця (табл. III, 13, 15), залізний ніж (табл. III, 35) і два уламки залізних стерженьків. Трохи далі, на північний захід, лежало ще одне дзеркальце із світлого сплаву (табл. III, 3).

Поховання бб знаходилось у північній частині катакомби. Від кістяка збереглися лише кілька верхніх хребців і ребер та череп. Останній лежав на кам'яній плитці в західній частині катакомби. З правого боку біля ребер знайдені два залізних триперих наконечники стріл (табл. III, 8, 9) із стерженьками.

Немає сумніву в тому, що катакомбу використали для повторних поховань. У зв'язку ж з тим, що вона була повністю забита лесом, а вхідна яма й камінням, доводиться припускати, що при повторному використанні катакомбу знову забивали лесом, а вхідну яму — камінням.

Поховання 7. У кв. Д/5 в чотирикутній ямі лежав кістяк на спині. Кістки лівої ноги лежали витягнуті, а правої були трохи зігнуті в коліні. Кістки правої руки були трохи зігнуті в лікті і витягнуті вздовж тулуба, а лівої — зіг-

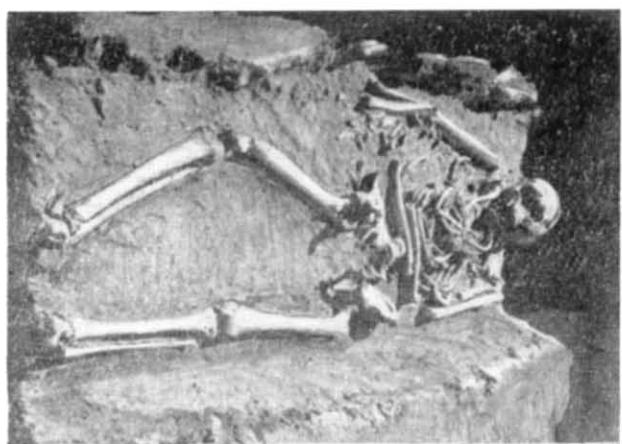

Рис. 10. Золотобалківський могильник. Поховання 7.

нуті під прямим кутом, причому ліктьові кістки лежали між ребрами і тазом. В ногах знаходилися чотири плоских камені. Кістяк черепом орієнтований на південь (рис. 10). Похоронного інвентаря не було.

Поховання 8 і 8а (рис. 11). Як уже згадувалось раніше, в південно-східному кутку кв. Ж/З на глибині 0,8 м була знайдена курильниця. В цьому ж місці виявлено забиту лесом вхідну яму великої катакомби, витягнуту по довжині з півдня на північ. Дно ями поступово понижувалось на північ, тобто в напрямку до устя. На відстані 1,8 м воно прямовисно обривалось на глибину 0,35 м і переходило в дно катакомби, площею $2,5 \times 1,8$ м, що мала овальну в плані форму. Катакомба була розташована перпендикулярно до вхідної ями. Біля північного кінця вхідної ями лежали плиском кам'яна плита і два окремих камені. Катакомба мала куполовидне склепіння, висота її в центрі становила 1,5 м. Всередині вона була забита лесом.

Головне поховання 8 лежало у витягненому положенні перпендикулярно до вхідної ями, біля її устя, черепом на захід, з руками, витягнутими вздовж тулуба. Права голівка трохи

здвинута з місця і лежала навскіс. Коло черепа з північної сторони стояла посудина майже циліндричної форми, на кільцевій підставці, з жолобчастою ручкою. Під вінцями і посередині корпусу проходять по дві оперізуючі борозенки. Зовнішня поверхня посудини вкрита поганим червоним лаком. Денце лаком не вкрите, так само як і внутрішня поверхня, на якій є лише затиски червоного лаку. Вздовж посудини по вертикалі проходить тріщина, а внизу і вгорі обабіч тріщини є по дві дірочки

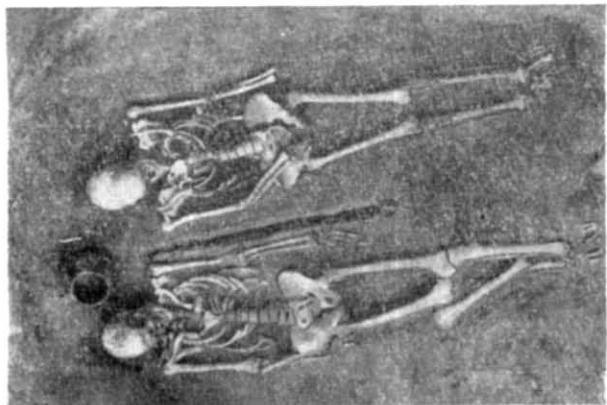

Рис. 11. Золотобалківський могильник. Поховання 8 і 8а.

для скріplення (табл. III, 36). Під черепом лежала кварцова овальної форми галька. На середньому пальці лівої руки був залізний перстень із вставленим в нього овальної форми сердоліком, на якому вирізьблено зображення птаха, що стоїть на якійсь посудині (можливо, урна) (табл. III, 31). На грудях знаходилася прямокутна кістяна застібка з дірочкою посередині (табл. III, 17). Вздовж лівої руки лежав меч у дерев'яних піхвах, довжиною 85 см. На верхньому кінці клинка є залізна муфта шириноро 1,7 см, довжина рукоятки (стережень) 12 см, клинка — 73, ширина його 5 см (табл. III, 34). Під тазом знайдено уламки якоїсь залізної речі.

Жіноче поховання 8а було розташоване поруч з похованням 8, трохи на північ від нього, черепом так само на захід. Кістяк лежав у витягненому положенні, ліва рука витягнута вздовж тулуба, права зігнута в лікті, і кисть її знаходилася на тазі. Біля вушних отворів лежало по бронзовій сережці у вигляді колечка з дроту (табл. III, 5, 6). На шийних хребтях виявлено намисто, що складалося з піраміdalних підвісок, зроблених з чорної маси (смоли). На зап'ясті правої руки знаходився браслет з 31 бусини (серед них були й коштовні: з янтарю, сердоліка і гірського кришталю), одного бронзового, циліндричної форми мініатюрного

відерця з дужкою, всередині якого містився комок шерсті (амulet, подібний до зображеного на табл. III, 10) і підвіски із зуба оленя (табл. III, 21). На лівій гомілці впоперек лежало 19, а на правій — 37 бусин. На грудях знаходилася бронзова фібула пізньолатенського типу з вузькою чотиригранною дужкою і чотиризивитковою пружиною (табл. III, 24).

Поховання 9. На глибині 1 м від сучасної поверхні в північній частині кв. Ж/2 після зачистки з'явилася темнувати пляма прямокутної форми, витягнута по довжині з півночі на південь, розмірами $1,2 \times 0,6$ м. На місці цієї плями виявлено вхідну яму малої катакомби, розташованої перпендикулярно до вхідної ями. Приблизно до середини дно ями було горизонтальним, а далі воно понижалось і біля устя обривалось уступом на глибину 0,25 м і переходило в дно катакомби, що мала овальну в плані форму. Площа її $1,3 \times 0,8$ м, висота в центрі 0,85 м. Устя катакомби було закладене камінням. На дні біля устя лежали три камені в одну лінію із заходу на схід. Коло західного каменя лежав череп дитини, а трохи на північ від нього стояла ліпна посудина (табл. III, 30). На черепі зібрано 120 циліндричної форми невеликих бусин блакитнуватого кольору (можливо, що вони прикрашали головний убір). У північній частині катакомби лежали уламки кісток цього ж поховання, біля яких знайдено шість таких же бусин і маленьке бронзове відерце (як і при похованні 8а) з дужкою (табл. III, 10), всередині якого знаходилися кісточки дуже дрібної тварини. Тут же знайдені й уламки залізного кільця. Вхідна яма і катакомба забиті лесом, в якому було багато кротовин, чим, очевидно, і слід пояснювати зруйнованість кістяка.

Поховання 10. Після того як в межах чотирикутної кам'яної закладки розкоп було поглиблено, посередині, на межі кв. Д/3 і Е/3, з'явилася кам'яна викладка, орієнтована по довжині з півночі-півночі-заходу на південь-південь-схід, площею $1,75 \times 1,2$ м. Ця викладка була забутовкою вхідної ями великої катакомби. Каміння заповнювало також устя і навіть було в катакомбі біля устя. Один дуже великий камінь лежав плиском на дні посеред вхідної ями.

У південно-західному кутку на дні вхідної ями лежали в анатомічному порядку кістки ніг коня. Дно вхідної ями поступово понижалося в напрямку до устя, де й обривалося прямо-висно на глибину 0,8 м і переходило в дно катакомби овальної в плані форми, площею $2,6 \times 2,1$ м, розташованої із заходу на схід. Під камінням на дні біля устя знайдені розкидані кістки поховання. Серед кісток виявилися два

уламки залізних кілець (табл. III, 19) та маленький полірувальник із залізистого сланцю (табл. III, 33). Верхня кам'яна закладка, каміння якої було помітне на поверхні, безсумнівно, належала до цього поховання. Людина, похована в цій катакомбі, за своїм супільним становищем, очевидно, виділялася серед інших похованих цього могильника, тому що в такій особливої формі закладці можна вбачати не тільки засіб забезпечення збереженості поховання, а й свого роду надмогильний пам'ятник. Ця катакомба була повністю пограбована.

Поховання 11, 11а і 11б. Прямоугольна кам'яна викладка, виявлена на межі кв. Є/6 і Ж/6, також служила забутовою вхідної ями великої катакомби. Яма була орієнтована з півночі на південь, площа її $1,9 \times 1,1$ м. Дно було горизонтальне, біля устя воно прямовисно обривалося на глибину 0,9 м і переходило в дно катакомби, площею $2,7 \times 2,1$ м, що мала овальну в плані форму і по довжині була розташована перпендикулярно до вхідної ями. Катакомба мала куполовидну форму, висота її в центрі дорівнювала 2 м, вона вся була забита лесом. Біля устя лежала плиском велика кам'яна плита, посередині — кілька невеликих камінів, людський череп і кістки ніг коня. Катакомба виявилася пограбованою. Більшість кісток трьох поховань була зсунута до устя, а решта кісток була зсунута до західної стінки, де лежали й два черепи, що свідчить про західне орієнтування поховань. Один череп був витягнутий з катакомби і, як уже значалося, лежав на дні вхідної ями. Серед кісток знайдені залишки похоронного інвентаря у вигляді невеликої ліпної плошки (табл. III, 28), 35 бусин і глиняного пряслиця (табл. III, 16). Після пограбування і ця катакомба була забита лесом, а вхідна яма закидана камінням.

Поховання 12 знаходилось безпосередньо під похованням 4, в овальній ямі, площею $1,7 \times 1$ м, по довжині орієнтований з півночі-півночі-заходу на південь-південь-схід. В ямі лежав у витягненому положенні кістяк, орієнтований на південь-південь-схід. Кістки рук були відведені від тулуза (рис. 12). На зап'ясті лівої руки знаходився залізний браслет (табл. III, 20), на шийних хребцях виявлено намисто з 42 бусин, на гомілках внизу впоперек лежали блакитнуватого кольору 86 дисковидної форми бусин.

Поховання 13. На межі кв. Д/4—5 виявлена в лесі прямоугольна яма із заокругленими кутами, по довжині орієнтована з півночі на південь, площею $1,6 \times 0,8$ м. В ній було дитяче поховання у витягненому положенні, орієнтоване на південь. Кістяк сильно порушений

гризунами. На хребцях ший знайдено 10 бусин. В одинадцяти похованнях Золотобалківського могильника всього знайдено 841 бусину. Отже, бусини були основним похоронним інвентарем. Вони відрізнялися формою, розмірами і матеріалом.

За формою всі бусини можна поділити на дисковидні (табл. IV, 1—5, 29), циліндричні (табл. IV, 9, 21, 34, 38, 40), шаровидні (табл. IV, 6, 23—25, 33), бочкоподібні (табл. IV, 17, 18, 20, 28, 30, 32, 36, 43—45), кільцеві з опуклою зовнішньою поверхнею (табл. IV, 12, 15,

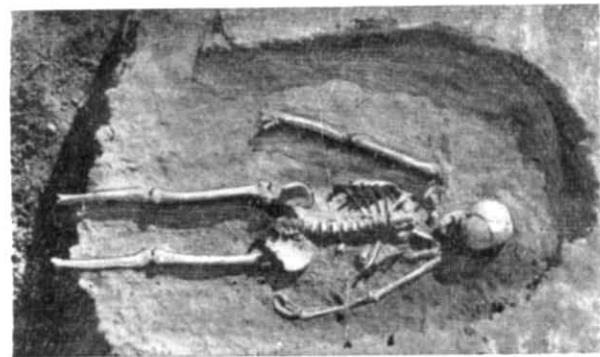

Рис. 12. Золотобалківський могильник. Поховання 12.

22, 26, 35, 37, 41), грушовидні (табл. IV, 27, 28, 31), шаровидні реберчасті (табл. IV, 14, 16), кільцевидні реберчасті (табл. IV, 10—13) та ін.

Серед матеріалу, з якого зроблені бусини, можна назвати сердолік (табл. IV, 20, 30, 32), криштал (табл. IV, 27, 28, 31), янтар (табл. IV, 2, 3, 29), скло (табл. IV, 10—15, 25, 34, 36, 39 та ін.) пасту (табл. IV, 1, 6, 33 та ін.) і смолу (пірамідалні з поховання 8а). Бусини із скла різномальорові, серед них трапляються позолочені, з вставними вічками (блакитні і золоті).

Діаметр бусин варіє від 3 до 25 мм. З них складали намисто та браслети, ними обшивали взуття і одяг, а також головні убори. Бусини були обов'язковою прикрасою жіночого вбрання. Намисто іноді складалося тільки з одного сорту бусин, але зустрічалося намисто, що складалося з бусин різного сорту, так, наприклад, намисто з поховання ба складалося з янтарних, кришталевих, сердолікових, скляних і пастових бусин різної форми і величини. Браслети іноді також складалися з різних бусин.

Для обшивки взуття чи одягу звичайно вживали бусини одного сорту — дрібні скляні сплавлені по дві, три і більше штук (табл. IV, 23, 25).

У браслети іноді нанизували амулети у вигляді зубів оленя та мініатюрних бронзових відерець, всередину яких вкладали різні чаклунські речі.

син, залізних ножів, дзеркал, пряслиць і навіть особливого виду полірувальників із залізистого сланцю. Безкурганний тип поховань та однаковий з поселенням асортимент інвента-

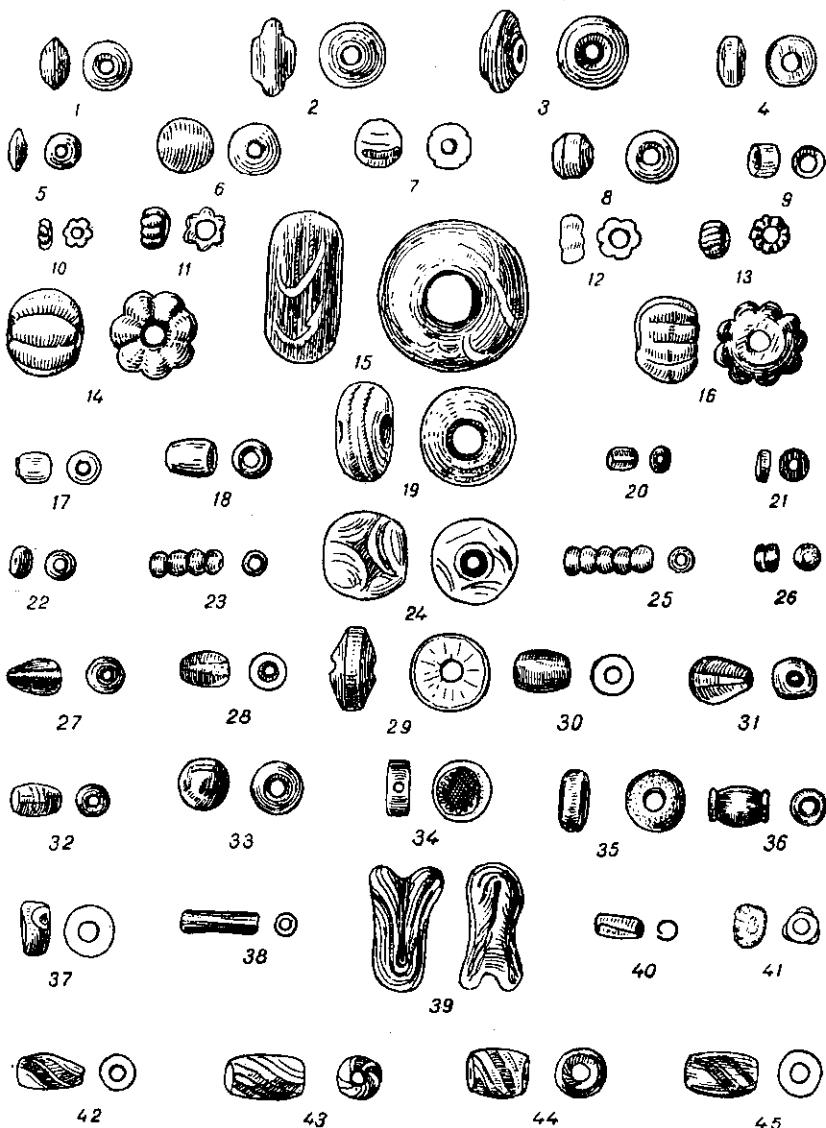

Табл. IV. Зразки намистин, знайдених у похованнях Золотобал'ківського могильника.

1, 4, 5, 9, 17, 19, 21 — 26, 34—45 — скляні; 2, 3, 8, 29 — янтарні; 6, 33 — пастові; 18, 20, 30, 32 — сердолікові; 27, 28, 31 — хрустальні.
Усі і. в.

На території Золотобал'ківського могильника виявлені різні поховання як щодо поховань споруд, так і орієнтування, однак усі вони об'єднуються в одну хронологічну групу на підставі цілком однакового похоронного інвентаря, що не відрізняється від інвентаря, знайденого і на поселенні. Це можна говорити щодо кераміки, як місцевої, так і привізної, бу-

ря дають можливість вважати, що в могильнику ховали жителів Золотобал'ківського поселення.

У могильнику зафіксовано три типи поховань споруд: овальні ями, малі катакомби і великі катакомби.

Малі катакомби відрізняються від великих тільки розмірами. Та обставина, що в двох та-

ких катакомбах виявлено тільки дитячі поховання, дають підставу вважати їх поховальними спорудами для поховання дітей, але щодо цього становить виняток поховання I, де кістяк дорослої людини, орієнтований в тому ж напрямку, що й всі поховання в ямах, знаходився в малій катакомбі. Виходячи з того що в похоронному ритуалі орієнтування кістяка в усі часи мало велике значення, поховання I треба відносити до групи поховань у ямах. Факт знаходження його в малій катакомбі може, найімовірніше, свідчити про запозичення чужого типу поховальної споруди внаслідок встановлення культурної спільноти.

Різні типи поховальних споруд і особливо різне орієнтування не можна розглядати як щось випадкове, скоріше можна думати, що ця різниця свідчить про різний етнічний склад жителів Золотобалківського поселення.

Крім того, похоронний інвентар ямних поховань бідніший за інвентар катакомбних (два ямні поховання зовсім не мали інвентаря). Це дає змогу припустити, що в катакомбах ховали представників імущої частини жителів Золотобалківського поселення.

Аналіз похоронного інвентаря дає можливість виділити чоловічі і жіночі поховання. Жіночі поховання звичайно супроводилися намистом, браслетами, сережками, дзеркальцями фібулами і пряслицями. Крім того, в жіночих похованнях у верхніх і нижніх кінцях гомілок знаходилися бусини, якими, очевидно, обшивали одяг чи взуття.

Інвентар чоловічого поховання 8, що добре збереглося, був представлений залізним мечем, червоноолаковою посудиною циліндричної форми, залізним перснем і кістяною застібкою одягу.

Поховання 8 і 8а за багатьма ознаками досить відрізнялися від інших поховань могильника. Насамперед не була забутована камінням вхідна яма катакомби, відсутні були кістки коня на дні вхідної ями. Посудина-курильниця знаходилась не біля поховань, а в одному з кутків ями, зверху.

В катакомбі знаходилося парне поховання чоловіка і жінки, яких, безсумнівно, поклали одночасно, що може свідчити про насильствене умертвіння жінки, яка повинна була супроводити чоловіка на той світ. Цей обряд, характерний для патріархального побуту, віділяє ці два поховання серед інших поховань могильника. Наявність зброї у вигляді меча свідчить, що похований був воїном-кочівником.

Великі катакомби, безсумнівно, служили сімейними усипальницями і використовувалися для повторних поховань, в зв'язку з чим раніші поховання руйнувалися. Після повтор-

них поховань катакомбу знову забивали лесом, а вхідну яму — камінням.

Поховання ж в ямах усі, як правило, одиночні.

Той факт, що грабіжники після пограбування поховань катакомби забивали лесом, а вхідну яму закидали камінням, свідчить про бажання приховати сліди пограбування. Пограбування навряд чи могло статися за часів існування Золотобалківського поселення. Найімовірніше, треба думати, що цим займалось якесь прийшло населення, яке з'явилось у стежах і яке зруйнувало саме поселення.

* * *

На підставі досліджень Золотобалківського поселення в 1951 і 1952 рр. можна зробити передні висновки.

Кілька слів насамперед треба сказати про прийоми будівельної техніки, що застосовувалася жителями Золотобалківського поселення при спорудженні будівель.

Для спорудження стін використовували не-отесаний камінь. Нижню частину стін укладали просто на поверхні землі, без фундаментів. Її викладали з великих підібраних каменів, поставлені на ребро у два ряди, простір між якими забутовували дрібним камінням і заливали розчином чорнозему, а рідше глиною. Вище стіни викладали з плескуватих плиток, покладених горизонтальними рядами. Зрідка стіни будували тільки з плиток, покладених горизонтальними рядами, на всю височину. Ув'язки каменів між собою не додержувалися.

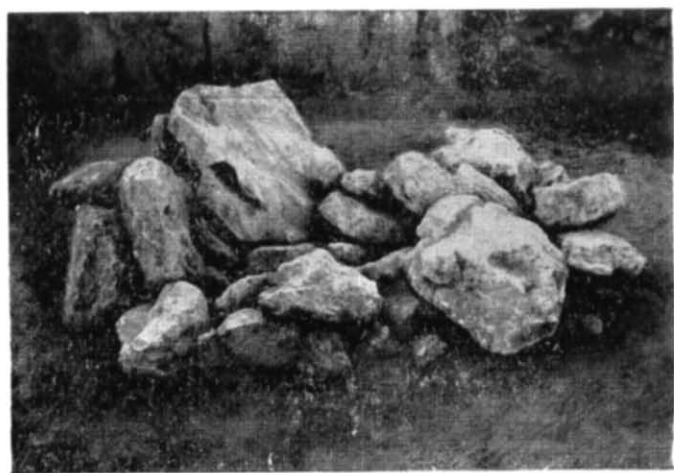
Частина будівель Золотобалківського поселення споруджувалася іншим способом. Стіни викладалися з глиняних вальків, в які вставляли дрібне каміння, іноді основою таких стін служили камені, поставлені на ребро в один ряд.

Частина будівель мала тільки кам'яні стіни, частина — тільки глинобитні, але деякі будівлі були споруджені в інший спосіб. Так, будівля 4 мала три стіни кам'яні, а одна була споруджена з дерев'яних прутів, обмазаних глиною. В будівлі 6 три стіни були глинобитні, а одна також була споруджена з прутів, обмазаних глиною.

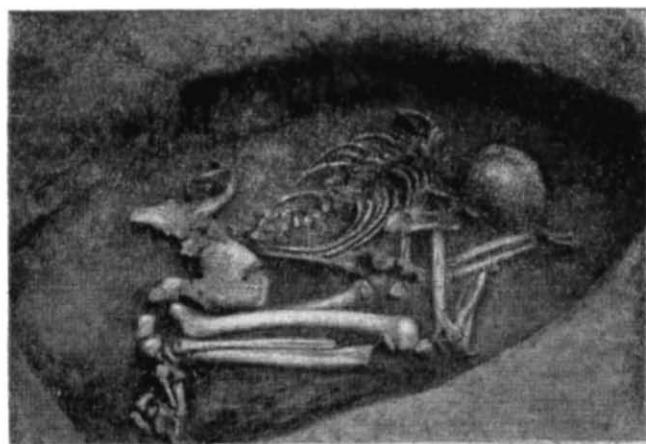
Цікаво відмітити той факт, що в Золотій Балці і зараз можна бачити такий самий спосіб будування стін.

Той чи інший спосіб спорудження будівлі залежав від її функціонального призначення. Великі будівлі складського, наприклад, призначення, споруджували тільки з каменю (будівлі 1—3).

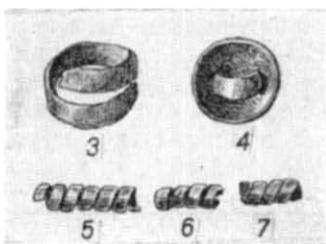
Важливо відмітити наявність на долівках деяких будівель вимосток з каменю, які слу-

1

2

11

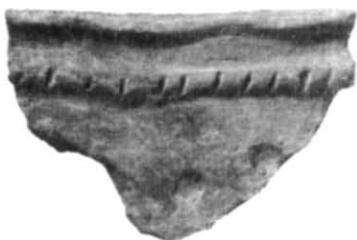
10

12

8

9

Табл. V. Золотобалківський могильник. Поховання 3 епохи бронзи.
1 — кам'яна закладка над похованням; 2 — план поховання; 3—7 — бронзові прикраси з поховання; 8—12 — фрагменти кераміки з поховання.

жили базами для дерев'яних стовпів, що підтримували покрівлю. Необхідно звернути увагу на наявність серед культурних залишків виробів з глини (так званих «коњків»), на кінцях яких є виступи, що зображені голівки тварин. Такі вироби характерні для поселень Середньої Азії, Кубані, Закавказзя і Румунії і зовсім невідомі серед культурних залишків античних міст Північного Причорномор'я.

Золотобалківське поселення загинуло в результаті навмисного руйнування, про що свідчать загиблі від пожежі будівлі, завали стін тощо.

Час існування поселення визначається досить точно: II ст. до н. е. — II ст. н. е. Характер будівель, їх комплексне розташування, відсутність виробничого інвентаря не дають можливості вбачати в Золотобалківському поселенні пам'ятку, залишенню землеробським населенням. У ньому слід, очевидно, вбачати торговельний пункт з різним складом населення, що підтверджується наявністю будівлі 22, яка цілком відрізняється архітектурою і знахідками від інших споруд, а також наявністю різних за характером поховань могильника.

Золотобалківське поселення виникло не на порожньому місці. Під час розкопок на ділянці А знайдені вироби з кременю і фрагменти кераміки неолітичного часу; крім того, на ділянках А і Г виявлені культурні залишки пізнього етапу епохи бронзи. На ділянці А виявлено й чотири поховання того часу.

Поховання 1. На південний захід від будівлі 4 знайдені досить значних розмірів кам'яні плити, що лежали плиском. Під ними виявлені яма, овальної в плані форми, площею $1,2 \times 0,8$ м. На глибині 0,9 м нижче плит знаходилося скорчене на лівому боці поховання, орієнтоване на схід. При ньому ніякого похоронного інвентаря не було.

Поховання 2. Трохи на північ від східного кінця будівлі 1 виявлені кам'яні плити, що стояли на ребрі, у вигляді півкола, трохи похило всередину. Діаметр цього спорудження дорівнював 1,5 м. На глибині 1,9 м виявлено таке саме каміння, викладене півколом із східної сторони. В центрі цього каміння знайдений уламок людського черепа.

Поховання 3. На південньому східному кінці будівлі 4 виявлені кам'яна кладка овальної в плані форми, площею $1,2 \times 0,8$ м (табл. V, 1). Ця закладка перекривала овальної форми яму і в ній дуже скорчене поховання (табл. V, 2), орієнтоване на південь. Посередині хребта звернутого вниз знайдено бронзовий гудзик з вушком (табл. V, 4), на шийному хребці — бронзову спіральку (табл. V, 5); такі самі спіральки знайдені біля правого вуха, на грудях і під лопаткою правої руки (табл. V, 6, 7); коло лівого вуха виявлено спіральна бронзова сережка (табл. V, 3).

Поховання 4. Під вогнищем будівлі 3 знайдений людський череп, який, очевидно, належав зруйнованому похованню бронзового часу.

На ділянці Г під будівлею 12 і далі на північ виявлені залишки кам'яних споруд у вигляді поставлених на ребро в ряд каменів, а в одному місці лежала досить великих розмірів плита напівовальної форми, розбита на дрібні куски.

У горизонті, в якому залягали ці споруди, знайдені й фрагменти посуду епохи бронзи (табл. V, 8—12), що взагалі траплялися на ділянках А і Г.

Усі ці матеріали свідчать про те, що на місці поселення сарматського часу в епоху бронзи також існувало поселення.

Р. І. ВІЄЗЖЕВ

РОБОТИ НА ДІЛЯНЦІ Б ПОСЕЛЕННЯ В с. ЗОЛОТИЙ БАЛЦІ

Ділянка Б¹ знаходилась на північній околодці с. Золота Балка, на нижній терасі правої берега Дніпра, в 30 м на південь від ділянки В. Розкоп в цьому місці був закладений у зв'язку з тим, що в стінках траншеї воєнного часу були помітні камені стародавніх будівель, а на поверхні землі траплялися фрагменти стародавнього посуду — місцевого і привізного (античного).

Розкоп площею 428 м² був витягнутий з півночі на південь. Нівелювання стінок розкопу та визначення глибин залягання різних об'єктів дослідження провадилися від умовної нульової точки, якою був рівень поверхні землі на відстані 6 м на північ від південно-західного кутка розкопу.

Було зроблено прив'язку розкопу до горизонту води в Дніпрі за станом на 25 жовтня 1951 р., причому виявилося, що розташований за 63,4 м від води південно-східний кут розкопу підносився над її рівнем на 13,15 м.

Дослідження провадилися шляхом послідовного зняття ґрунту на глибину 0,15—0,2 м по всій площі розкопу.

В результаті розкопок, проведених на ділянці Б, виявлені залишки кам'яних стін стародавніх споруд, два кромлехи та зібрано багато фрагментів місцевого та античного посуду.

Після зняття верхнього шару землі до глибини 0,35 м в північній частині розкопу був виявлений суцільний завал каміння від розвалу стін кам'яної будівлі, а місцями простежувалися і залишки самих стін. Після того як цей завал був розібраний, з'ясувалося, що по-

ложення каменів верхнього шару, які лежали в різних напрямках без усякої системи, не дає зможи встановити, від падіння яких стін він утворився; в нижньому ж шарі «гребені», тобто ряди каменів, що лежали з нахилом в одному напрямку, допомогли чітко визначити падіння західної стіни на схід. Потужність завалу каміння досягала 0,4 м. Під ним виявилися частини північної, південної та західної стін великого кам'яного будинку (будівля 21¹), східна стіна якого не збереглася зовсім, бо вона була розташована біля обриву тераси, який неодноразово розмивався водами Дніпра. Будинок мав ширину 5,5 м, довжину, судячи з південної стіни, понад 11 м і був витягнутий з південного заходу на північний схід.

Положення стін, які утворювали північно-західний ріг будинку, дає підставу припустити, що останній був косокутним (рис. 1). Довжина стін, які збереглися, така: північної в двох відрізках 1,35 і 3,2 м, між якими є розрив шириною 1,35 м, утворений траншеєю воєнного часу; північної частини західної стіни 3,2 м; південної в двох відрізках 4,35 і 6 м (рис. 2), між якими є розрив у 1,15 м, утворений траншеєю воєнного часу. Стіни збереглися на таку висоту: північна — від 0,18 до 0,3 м, західна 0,12 м та південна — від 0,12 до 0,48 м. Товщина стін 0,5—0,65 м. Заходна стіна мала різке потовщення — на протязі 1,5 м вона мала товщину 0,85—1 м.

Особливості кладки стін розкопаного будинку полягали в тому, що: а) основи їх викладалися старанно, з великих каменів, покладених плиском; б) в нижніх рядах добре витримана перев'язка швів; в) гарні основи стін

¹ Розкопки на ділянці Б (в садибі колгоспниці Г. Я. Олейник) та шурфування схилу плато напроти розкопу А провадилися під керівництвом автора цієї статті в 1951 р.

¹ Числові позначення будівельних споруд загальні для всіх ділянок Золотобалківського поселення; див. рис. 1 у статті А. В. Добропольського, вміщеної в цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР».

зроблені прямими; г) верхні ряди кладки являють собою два панцири, складені з каменів різноманітних розмірів і форми, грань каменів зовнішнього панцира старанно підібрана, між панцирами знаходилася забутовка з дрібного каміння; д) на відміну від кладки буді-

фундаментом на 0,1 м. Яка в цьому будинку була покрівля — встановити не вдалося, бо ніяких слідів від неї не залишилось.

Будинок в південній частині мав два входи, які чітко простежувалися по прорізах у стіні. Західний вхід, ширину 0,8 м, мав викладений

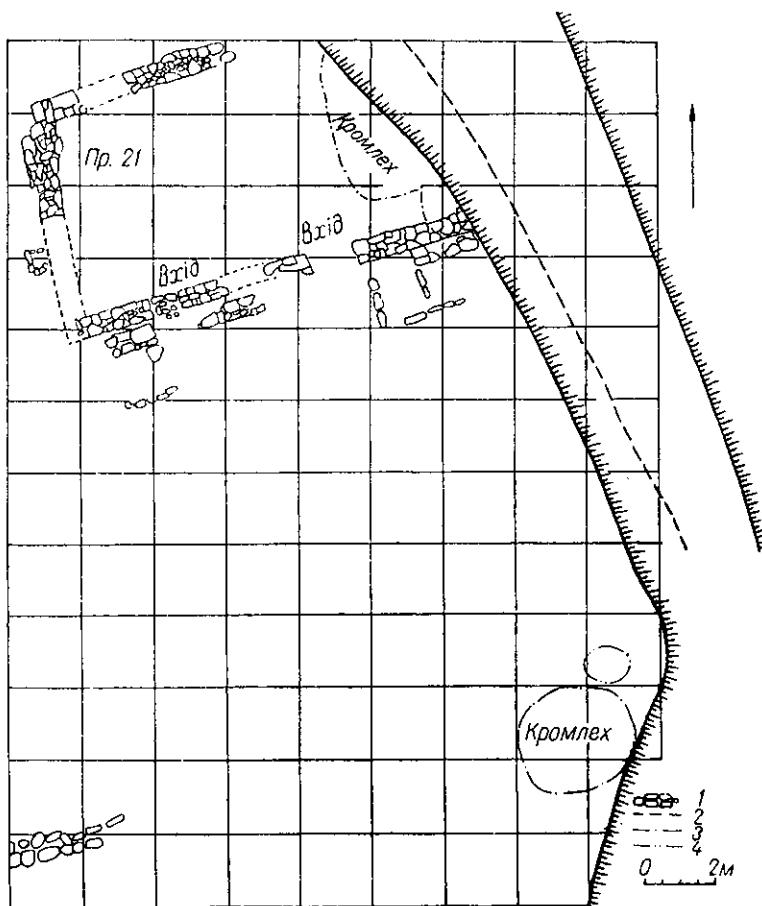

Рис. 1. План ділянки Б на Золотобал'ківському поселенні.
1 — кам'яні стіни; 2 — нижня лінія схилу; 3 — контур кромлеха; 4 — контур кам'яної закладки.

вель на ділянці А, тут камені на ребро не клади; е) матеріалом для стін служив місцевий вапняк, камені в кладці скріплялись розчином ґрунту.

Про висоту будинку дає змогу судити розвал західної стіни. При падінні вона утворила «гребені», які чітко були простежені на відстані 6 м від її основи, що дозволяє визначити її висоту в 3—3,5 м. Слідів печі або вогнища в будинку виявлено не було; можливо, що їх залишки знаходилися в тій частині будинку, яка не збереглася. Підлога була земляною, врівень з нижніми каменями фундаменту стін. Достовірність цього висновку підтверджують бортові камені порога, що підвичуються над

каменями поріг, у східного входу, шириною 1,3 м, такого порога не було. Поблизу західної та східної частин південної стіни частково збереглися поставлені в один ряд на ребро великі камені (довжиною 25—65 см, ширину 20—25 і висотою 30—40 см) від прибудов. Поблизу західної частини стіни зберігся від прибудови тільки ряд каменів довжиною 1,5 м, розташованих паралельно стіні, в 2 м від неї. Крайній східний камінь цього ряду знаходився в створі із західним боком західного входу в будинок і, очевидно, був наріжним каменем. Поблизу східної частини південної стіни в створі із східним боком східного входу від прибудови збереглися два бокових ряди

великих каменів, що утворювали ріг прибудови, та два камені внутрішньої перегородки; ширина цієї прибудови по внутрішньому проміру дорівнює 1,75 м (рис. 3). Західна і східна прибудови були чотирикутної в плані форми; знаходилися вони поблизу обох входів, займаючи площа від найближчих боків входу до

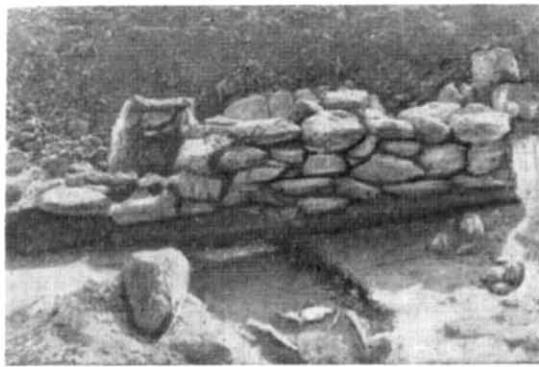

Рис. 2. Частина південної стіни будівлі 21, розкопаної на ділянці Б Золотобалківського поселення.

рогу будинку (роги південної стіни не збереглись, і ми відтворюємо прибудову умовно).

На підлозі будинку виявлені в незначній кількості фрагменти місцевого і античного посуду та кілька уламків кісток тварин.

Поблизу зовнішнього боку південної стіни цього будинку виявлені залишки іншої, давнішої стіни, що збереглась у трьох відрізках і була розташована майже паралельно південній стіні; її західна частина знаходиться на відстані 0,2 м від південної стіни, а східна підходить до неї впритул. Відсутність перев'язі між двома стінами в місці їх стику свідчить про те, що вони не були між собою конструктивно зв'язані. Очевидно, коли починалося спорудження розкопаного нами будинку, залишки другої стіни не були знищені, оскільки вони не заважали будівництву. За способом кладки ця стіна нічим не відрізняється від стін розташованого поруч будинку. Перший відрізок її, довжиною 1,25 м та висотою 0,1 м, розташований поблизу західного кінця стіни будинку. Напроти західного входу до будинку стіна уривається, але на відстані 1,55 м від першого відрізка зберігається другий відрізок стіни довжиною 1,85 м і висотою 0,2 м. Третій відрізок розташований поблизу східного кінця стіни будинку і має довжину 1,8 м при висоті 0,2 м. Товщина стіни дорівнює 0,5—0,6 м.

Залишки ще однієї стіни були виявлені в південно-західному кутку розкопу на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Стіна збереглася на висоту одного ряду каменів. Довжина роз-

критої частини (стіна заходить у західний борт розкопу) 2,65 м, товщина 0,7 м. Орієнтовано її по лінії південний захід — північний схід. У стіні між двома рядами панцира кладки є значні пустоти.

Крім стін будинку на розкопі виявлені два вогнища, не пов'язані з будинком. Велике вог-

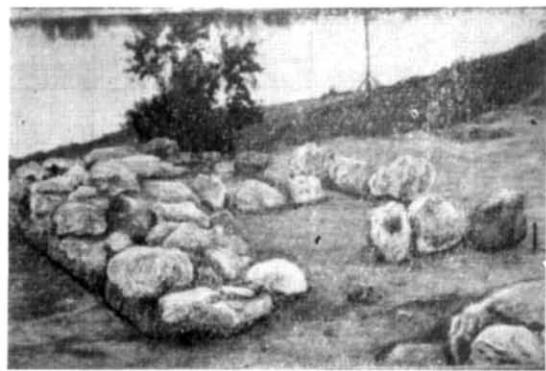

Рис. 3. Частина південної стіни будівлі 21 з прибудовою, розкопаної на ділянці Б Золотобалківського поселення.

нище знаходилося у південній частині уступу берега. На поверхні воно виділялось у вигляді сірого кольору плями, після розчистки якої виявилися контури овальної в плані ями площею 1,78 (північ — південь) × 1,9 (захід — схід) м і глибиною 0,22 м від поверхні уступу. Яма була заповнена золою, фрагментами посуду, аналогічного знайденому на всій площі розкопу, кістками тварин та кусками череня. Вогнище являло собою круглу керамічну «жаровню» діаметром 1,4 м, з товщиною череня 3 см, вставлену в яму, в якій вся східна частина борту була викладена каменями на ширину 0,3—0,4 м і на глибину 0,22 м. Черінь «жаровні» зберігається в непорушенному стані тільки в західній частині, поблизу борту ями, у вигляді довгастого уламку печини довжиною 70 см та ширинорою, в середньому, 10 см; розрізнені ж куски череня були виявлені в різних місцях вогнища. Великі розміри вогнища дають змогу твердити, що воно призначалося не для готування їжі, а для якихось виробничих цілей, які нам встановити не вдалося в зв'язку з повною відсутністю відходів виробництва. Зачистка площи в районі вогнища не виявила контурів будь-якого приміщення.

Друге вогнище було відкрите в північно-західній частині розкопу на глибині 0,45 м від сучасної поверхні. Воно було складене з трьох каменів, поставлених на ребро, і чотирьох каменів, що стояли похило та утворювали з трьох боків стінку. Розміри вогнища

$0,65 \times 0,5$ м. В обмеженому каменями просторі вогнища знайдені фрагменти ручки та стінки амфори і невеликий кусок печини. Місцезнаходження вогнища поблизу зовнішнього боку західної стіні не дає можливості визначити його призначення.

На плоші розкопу також виявлені кром-

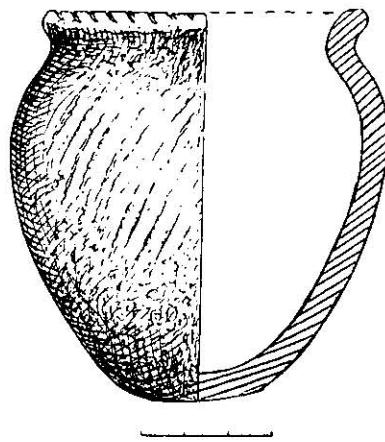

Рис. 4. Ліпний горщок з ділянки Б
Золотобалківського поселення.

лех і поховання, розташовані нижче підлоги будинку, та інший кромлех, що знаходився поза будинком. Поховання було виявлене в південно-західній частині будинку, під земляною підлогою, на 0,12 м нижче рівня фундаменту південної стіни. Померлого було покладено на спину, головою на північ з незначним відхиленням на захід, з витягнутими руками. Кістяк зберігся погано: немає хребців, більшої частини таза, кистей рук та кісток ніг. Речей при похованому не було.

У зв'язку з тим, що підлога в місці розташування поховання була вкрита товстим шаром каміння від розвалу стін, це поховання слід вважати ранішим за будинок.

Виявлені під час розкопок кромлехи знаходилися поблизу берегового обриву: один в північній частині розкопу, а другий — в південній. Їх відкриттю сприяло виявлення пофарбованих кісток людини та невеликого горщика, що знаходилися в різних місцях зачищеного обрізу схилу розкопу.

Ліпний горщик висотою 8,5 см мав прямі вінця, прикрашені орнаментом у вигляді конусів вдавлень (рис. 4).

Північний кромлех розташований на плоші описаного вище будинку. Верхня частина каменів кромлеха залягала на глибині 0,9 м від сучасної поверхні та на 0,1 м нижче підлоги будинку. Кромлех складався з одного ряду вертикально поставлених вапнякових каменів.

Він частково зруйнований обривом. Камені мали висоту 25—40 см, ширину до 45 см при товщині до 20 см. В центрі кромлеха на рівні бокових каменів знаходилася закладка, що являла собою вимостку з плоско покладених на жовтий супісок каменів. Площа закладки $1,15 \times 0,85$ м. Вона продовжувалася вглиб у вигляді круглого (діаметром до 1,2 м) скуп-

Рис. 5. Південний кромлех, виявлений на ділянці Б
Золотобалківського поселення.

чення каменів середньої величини. Поблизу каменів, з південної боку, виявлена лобна частина черепа людини. Під цим скupченням, на великому низькому камені, на глибині 2,2 м від сучасної поверхні і 1,4 м від підлоги будинку, виявлено кістяк вівці (без черепа), орієнтований на південний схід. Уся площа кромлеха була розкопана також до глибини 2,2 м від сучасної поверхні, проте інших знахідок вже не було.

Між південною частиною кромлеха та південною стіною будинку виявлено ще одна закладка площею $2,2 \times 1,2$ м. Із західного боку вона була оточена невеликими поставленими на ребро каменями, а в іншій своїй частині частково вкрита плоско покладеними каменями. Після зняття каменів, що лежали на супіску, вся площа закладки була поглиблена до 2,2 м від сучасної поверхні, але поховання виявлено не було.

Південний кромлех і кам'яна закладка поблизу нього складалися з подвійного кільце з вапнякових каменів (рис. 5). Зовнішнє кільце, діаметром 2,2 м, складалося з поставлених з нахилом на північ каменів шириною 18—25 см, висотою до 30 см і товщиною 4—8 см. Верхня частина каменів була виявлена на глибині 0,2—0,25 м від сучасної поверхні. Кромлех зберігся частково, в його південно-східній частині каменів не було. В центрі кромлеха була кільцева вимостка овальної в плані форми,

внутрішні розміри якої $0,7$ (північ—південь) $\times 0,9$ (захід—схід) м. Вимостка ця зроблена з плоско покладених каменів розміром не біль-

ше $0,3 \times 0,3$ м.

Плями могильної ями в жовтому супіску, що оточував кістки, помітно не було. На південь від цих кісток, в $0,3$ м від них і на $0,15$ м

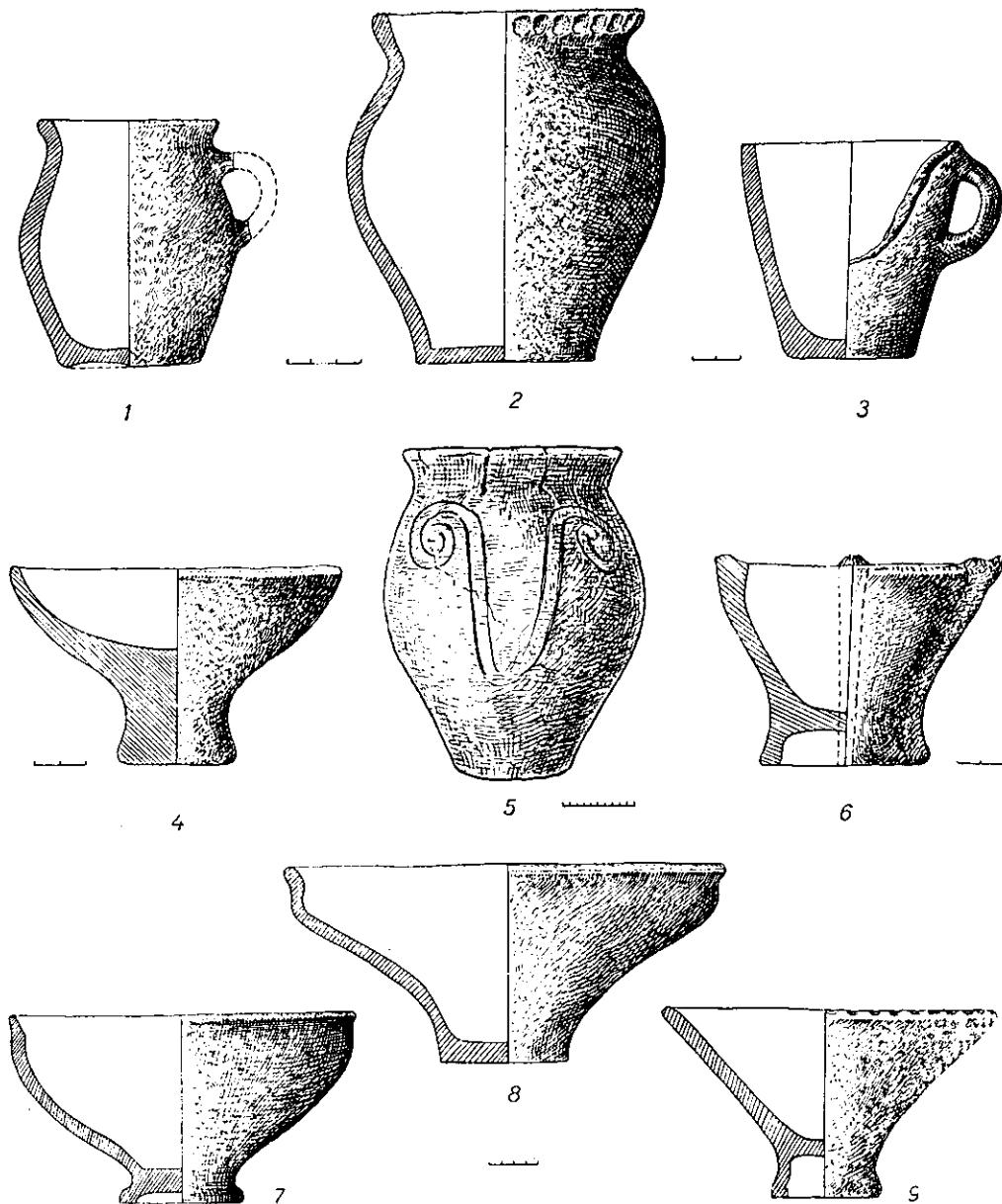

Рис. 6. Ліпний посуд із Золотобалківського поселення.
1, 2, 5 — горщики; 3 — чашка; 4, 6 — плошки; 7—9 — миски; 2 — з розкопу Б, інші — з житла, виявленого в шурфі 4.

ше 18×25 см кожний. Приблизно в центрі вимостки, на глибині $0,95$ м від сучасної поверхні і в $1,15$ м від каменів західної сторони зовнішнього кільця та в $0,85$ м від каменів південної сторони того ж кільця, виявлені уламки двох стегнових кісток людини, що лежали в напрямку з півночі на південь.

глибше, знаходився кістяк людини, покладений на спину, головою на захід. Череп повернутий вправо. Ліва рука зігнута, кисть її лежала на тазі, права рука витягнута. Ноги розсунуті. Кістяк не пофарбований, добре збережено. Немає тільки п'яткових кісток. Череп коротко-головий. Довжина кістяка без п'яткових кісток

дорівнює 1,05 м. Інвентаря при похованому не було.

Поблизу східної частини кромлеха, в 0,2 м на північ від нього, на глибині 0,3 м від сучасної поверхні розташована трикутної в плані форми вимостка, розмірами 1,1 (захід—схід) × 0,95 (північ—південь) м, з плоских вапнякових каменів. Камені вимостки лежали на жовтому супіску, що продовжувався і вглиб. Дослідження всієї площини вимостки провадилось до глибини 1,7 м від сучасної поверхні, але поховань виявлено не було.

Культурний шар на розкопі досягав 0,7 м товщини і містив головним чином місцеву та античну кераміку, а також кістки тварин.

Місцева кераміка представлена уламками ліпних посудин: горшків, мисок і плошок на ніжках.

Горшки були найрізноманітніших розмірів. Єдиний горщик, що зберігся майже цілком, має висоту 14 см, діаметр дна 7 см, ширину шийки встановити не вдалося. Вінця його трохи відхилені назовні й орнаментовані рядом ямок, розташованих по краю (рис. 6, 2). Вінця горшків з частиною стінок (знайдено 50 фрагментів) мають поверхню сірого, рідше жовтого кольору, часто бугристу в зв'язку з характером домішок до глини. Слабке лощіння поверхні зафіксоване тільки на двох фрагментах. Тісто має домішку кварцу, інколи — шамоту, випал неповний. Більшість вінців належить посудинам з широкою шийкою, що мала відхилені назовні. Від прямих вінців, висота яких досягає 5 см, збереглося дев'ять фрагментів. У більшості вінців орнамент був головним чином у вигляді ямок, розташованих у ряд, одна біля одної, по краю вінця, або у вигляді косих вдавлень. На трьох уламках нанесений ямковий орнамент, розміщений на самому зразі вінця, а на одному фрагменті — у вигляді невеликих заглиблень у два ряди, що знаходилися з внутрішнього боку, поблизу вигину вінця. Усі денці, як цілі (3 екз.), так і фрагментовані (29 екз.) належать ліпним, плоскодонним горшкам. Цілі денці мали діаметр 7,5—10,5 см. Два фрагменти являють собою денця з підставками, поверхні їх вкриті ангобом жовтого та сірого кольору; фрагмент з жовтим ангобом має на зовнішньому боці дві заглиблених ліній, що пересікаються під прямим кутом.

Повну аналогію до горшків, знайдених на розкопі Б, за формою, орнаментом та характером тіста знаходимо в місцевій кераміці античних міст Північного Причорномор'я. Так, наприклад, аналогічний посуд з Фанагорії да-

тований І. Т. Кругликовою III ст. до н. е.—IV ст. н. е.¹

Миски всі ліпні, неорнаментовані, від них збереглися тільки вінця та денця. Судячи з вінця, миски були двох типів: чашовидні та реберчасті. У реберчастих мисок вінця відхилені під кутом назовні: в місці їх з'єднання із стінкою утворилося ребро.

Реберчасті миски представлені 17 фрагментами вінців з частиною стінок і двома фрагментами денець, також з частиною стінок. Поверхня їх сірого та жовтого кольору, випал у ряду фрагментів неповний. Двобічне лощіння зафіксоване на чотирьох фрагментах, слабке лощіння — також на чотирьох. Подібні миски відомі в зарубинецько-корчуватівській культурі, трапляються вони в сарматських похованнях, а також (у вигляді окремих фрагментів) в Ольвії.

Чашовидні миски представлені шістьма екземплярами верхніх частин посудин. Поверхня їх жовтого або сірого кольору, шершава або лощена. Випал неповний. Інколи в тісті трапляються шамот або великі зерна кварцу.

Плошки на ніжках представлені одним цілим екземпляром, п'ятьма ніжками та двома фрагментами їх. Ціла плошка зроблена недбало, поверхня її нерівна, один край нижче другого. По краю є орнамент у вигляді косих насічок. Висота плошки 6 см, глибина 3,5, діаметр края 9,2 см. Висота ніжки 2,5 см, діаметр 6,5 см.

Висота ніжок становить 2,5—3,6 см, діаметр 5,2—7,8 см. Ніжки погано випалені, тісто містить велику кількість кварцу, а в одному випадку — шамот. Орнамент має тільки одна ніжка. Він являє собою ряд ямок, нанесених внизу, поблизу основи. Слабке лощіння було також лише на одному фрагменті ніжки.

Крім місцевої кераміки знайдено значну кількість фрагментованого античного посуду, головним чином уламків амфор. Дніщ амфор знайдено шість. У п'яти з них відбиті кінці, тільки одне збереглося цілком (рис. 7, 3). Амфорні ручки поділяються на чотири типи: двостворчі, псевдодвостворчі, жолобчасті, овальні. Знайдено 17 фрагментів двостворчих ручок, усі вони датуються II—I ст. до н. е.² Псевдодвостворчих ручок, у яких жолобок був тільки з зовнішнього боку, є два уламки. Жолобчасті ручки представлені шістьма фраг-

¹ И. Т. Кругликова, Фанагорийская местная керамика из грубой глины, МИА, № 19, 1951, стор. 91—106.

² И. Б. Зеест, Керамическая тара Елизаветовского городища и его курганного некрополя, МИА, № 19, 1951, стор. 121.

ментами. Датуються вони римським часом (I—II ст. н. е.). Овальних ручок було 11, в тому числі одна з фасоським клеймом (рис. 7, 1, 2), що датується III—II ст. до н. е.

Трапилося шість уламків вінець амфор.

Крім амфорного матеріалу, знайдено вінця невеликої посудини, вкритої з обох боків лаком червоного кольору, три фрагменти стінок

Танаїса¹ та інших північнопричорноморських античних центрів. Датується він першими століттями н. е.

Крім посуду, в культурному шарі знайдені два камені (верхній і нижній) від зернотерки, два розтиральних камені, два кам'яних точильних бруски, з яких один довгастої форми з довгим вузьким жолобком на поверхні (рис.

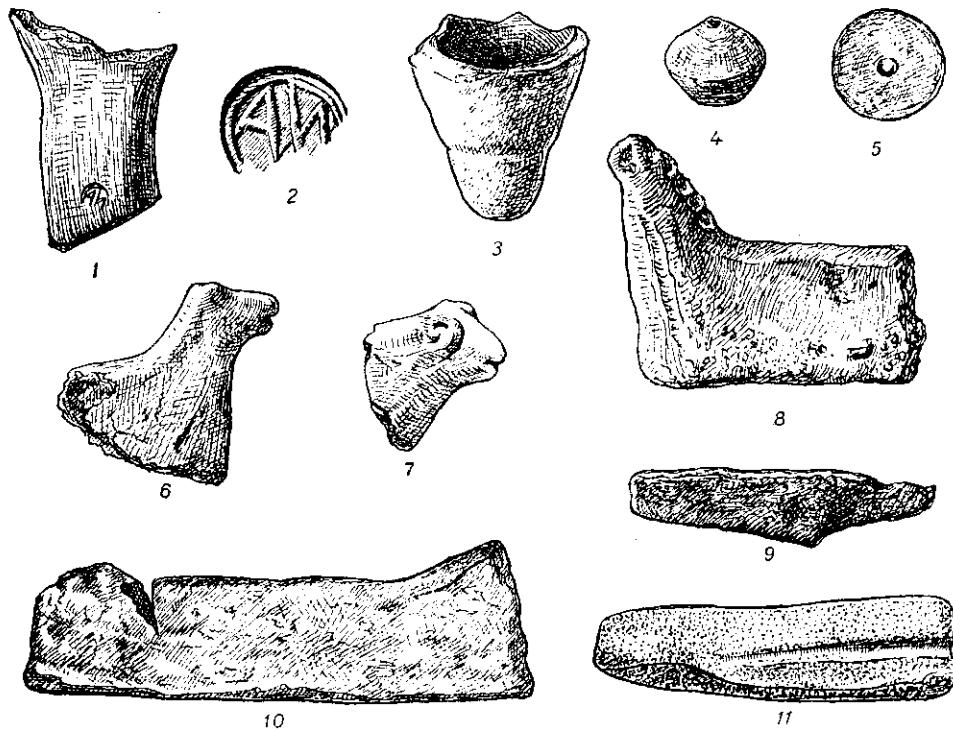

Рис. 7. Знахідки із Золотобалківського поселення.

1 — фрагмент ручки фасоської амфори з клеймом; 2 — клеймо (більшene); 3 — дно коської амфори; 4 — глиняне пряслице; 5 — пряслице із стінки амфори; 6, 7 — глиняні голівки тварин; 8 — фрагмент «рогатої цеглини» із зображенням голови коня; 9 — фрагмент залізного ножа; 10 — «рогата цеглина»; 11 — точильний камінь.

1 — 1/5 н. в.; 4, 5, 9, 11 — 1/2 н. в.; 6, 7, 10 — 1/4.

кружальних посудин, зовнішній бік яких був вкритий червоним лаком, два уламки буролакової миски, фрагмент тарілки, вкритої з внутрішнього боку бурим лаком і прикрашеної штампованим орнаментом, уламок вінець невеликої чащечки, вкритої бурим лаком з червоним відтінком. Усі ці фрагменти належать посуду, що датується II ст. до н. е.—I ст. н. е. Крім того, знайдені в незначній кількості фрагменти сіроглиняного кружального лощеного посуду: частина шийки глека, поверхня якого вкрита вертикальними смугами; стінка глека, прикрашена двома загибленими смугами; два уламки неорнаментованих стінок; три фрагменти ручок від глеків; уламок прямих вінців висотою 2,2 см від тонкостінної посудини. Аналогічний посуд відомий з Ольвії,

7, 11), єдиний залізний предмет — ножик (рис. 7, 9), біконічне пряслице (рис. 7, 4), недороблене керамічне пряслице з косим орнаментом, пряслице з амфорної стінки (рис. 7, 5), дві заготовки для пряслиць з амфорних стінок і дві — із стінок сіроглиняних посудин, фрагмент бусини з різникольорового смугастого скла, «рогата цеглина» довжиною 25 см, шириноро 5,5 та висотою 6,5 см (рис. 7, 10), уламок нижньої частини такого ж виробу, уламок «рога» від такої ж «цеглини», дві голівки барана (рис. 7, 6, 7), якими іноді закінчуються такі вироби.

Кераміка раніших періодів представлена трьома уламками. Серед них є два фрагменти стінок ліпних посудин, прикрашених гребін-

¹ Т. Н. Кипович, Танаїс, М., 1949, стор. 79.

частим орнаментом у вигляді «ялинки» (вони відносяться до перехідного часу від неоліту до мідно-бронзового віку) і уламок вінець ліпної посудини епохи бронзи, прикрашених валиком, орнаментованим рядом глибоких ямок.

Крім того, при розкопках часто траплялись уламки кісток тварин¹. Кістки належали як свійським тваринам — бику (3 особини), коню (2 особини), козі або вівці (3 особини), так і диким тваринам — свині (2 особини) і благородному оленю (1 особина).

* * *

На схилі плато напроти розкопу А було за кладено 32 шурфи по 4 m^2 кожний. Вони були розміщені на площі близько 5000 m^2 в шахматному порядку в чотири ряди, що мали напрямок із заходу на схід.

Шурф 1 (перший ряд) був закладений в 15 m на захід від розкопу А. Перший ряд шурфів знаходився на відстані 13 m від другого, а другий від третього і третій від четвертого — на 15 m . Між шурфами по лінії захід—схід відстань становила 10 m . Культурний шар, що складався з фрагментів кераміки, будівельних залишків і незначної кількості кісток тварин, залягав до глибини 1 m від сучасної поверхні, причому його потужність становила 0,2—1 m , а найчастіше — 0,6—0,8 m . З досліджених 32 шурфів лише в дев'яти північних шурфах культурного шару не було.

У ряді шурфів виявлені стародавні будівельні залишки від кам'яних будинків, а також жител, стіни яких були зроблені, очевидно, із сирцевих цеглин або являли собою обмазані глиною дерев'яні конструкції. Від кам'яних будівель збереглися частини стіни величого будинку (в одному шурфі), шар каміння від зруйнованих стін (в семи шурфах), дві групи каменів стовпоподібної форми (шурфи 10 і 11), які умовно можна вважати пов'язаними з житлами.

Група каменів, розташована в південно-західному кутку шурпу 10, виявлена на глибині 0,9 m від сучасної поверхні. Вона мала висоту 0,75 m , була вузькіша у верхній частині і цілком вріта в жовтий супісок (рис. 8). Промір її основи по лінії північ—південь дав довжину 1 m , по лінії захід—схід 1,15 m ; діаметр круглої верхньої частини 0,8 m . В цій групі каменів правильної кладки не було; ряд каменів поставлений на ребро, між ними є багато землі, а також печини, окремі куски якої мають великі розміри. В східній частині групи каменів внизу було видно кусок деревного вугілля дов-

жиною 8 см. При послідовному розбиранні її з'ясувалось, що зверху вона складалася з каменів, далі йшов шар землі, під яким на глибині 1,6 m від поверхні знову траплялися камені і великі куски печини (розмірами 40×40×3 см). Під ними залягав тонкий шар землі і оконтурилася яма площею 1,4 (північ—південний) × 1,25 (захід—схід) m , в центрі якої знаходився великий камінь розмірами 38×33 см і майже на тому ж рівні (глибина

Рис. 8. Кам'яний стовп. Шурф 10.

1,75 m) в різних частинах ями вісім каменів меншого розміру. Нижче під каменями був жовтий супісок, що йшов углиб.

Група каменів і печина виявлені в північно-західному кутку шурпу 11. Окрім каменів з'явилися в супіску на глибині 1 m і йшли вглиб до 1,4 m від сучасної поверхні. Камені лежали ізольовано один від одного, в різних положеннях і на різних рівнях. У північній частині цієї групи каменів виявлений великий фрагмент амфорної стінки, що стояв похило, розмірами 22×20 см. Група каменів мала площину 0,65 (північ—південний) × 1,07 (захід—схід) m . В південно-західній її частині під каменями були помітні куски печини. Після розчистки з'ясувалося, що печина лежить куполоподібно; діаметр площини поширення печини 0,73 m при максимальній її висоті 0,4 m . Під печиною лежали окремі камені, що знаходилися в ямі круглої форми, діаметром 1,3 m , дно якої було розташоване на глибині 1,75 m від сучасної поверхні. Найнижчий шар складався з розкиданих каменів і крупних фрагментів двох великих ліпних горшків з відігнутими назовні вінцями. В тісті одного горшка був шамот. Другий горшок мав вінця висотою 2,8 см, а в 5 см нижче краю вінець — невеликий «сосок».

Функціональне призначення цієї групи каменів, що лежали між шаром печини, лишається нез'ясованим. Обидві групи каменів, виявлені в шурфах 10 і 11, знаходились на від-

¹ Визначення кісток проведено доктором біологічних наук І. Г. Підоплічком.

стані 12 м одна від одної. Між ними була за-кладена траншея шириною 2 м, довжиною 4,5 і глибиною 1,4 м, яка перерізала культурний шар, що містив тільки кераміку.

При шурфуванні виявлено два житла, стіни яких були зроблені, очевидно, з сирцевих цеглин. Одне було розкопане цілком (9), а друге тільки частково (23).

Житло 9¹ було витягнутої в плані форми, орієнтоване з північного заходу на південний схід, площею 5,5×4,25 м. Повна відсутність каменів навколо житла дає підставу вважати, що стіни його були складені з сирцевих цеглин або зроблені з глини. Контур житла на заході чітко простежувався у зв'язку з тим, що глина на обмазка стіни впала всередину і в кількох місцях унизу збереглася цокольна стіна у вигляді порога, що мав 9 см ширини і 11 см висоти від підлоги. Під час пожежі глина на обмазка стін цього житла обпалилася, в зв'язку з чим вона й збереглась до наших днів. Обмазка з одного боку має відбитки лозин, а з другого — загладжену поверхню із залишками побілки. Побілка провадилася неодноразово після промазування стін тонким шаром глини; шари побілки чітко помітні в розломі обмазки. До глини для міцності домішували солому. Завал обмазки стіни лежав одним шаром товщиною 0,12 м на площині приблизно 3,3×1 м.

На півночі межі житла простежувалися завдяки різниці забарвлення ґрунтів: жовтий супісок чітко відділявся від темного ґрунту житла. Місцерозташування східної і південної стін житла у зв'язку з однорідністю ґрунту було встановлене за даними протилежних стін з урахуванням знахідок, виявлених на підлозі. Земляна підлога без слідів обмазки залягалася на глибині 1 м від сучасної поверхні. Поблизу південного кута західної стіни на рівні підлоги знаходилось вогнище у вигляді керамічної «жаровні» розмірами 0,8×0,7 м. В південно-західній частині вогнища збереглась обкладка з каменів, що лежали півкільцем, висотою 0,17 м і шириною 0,13—0,18 м. Камені (всі невеликого розміру) були покладені в два ряди на одному рівні з бортом «жаровні»². Якою була покрівля житла — лишається нез'ясованим, оскільки ніяких залишків від неї не збереглося.

На підлозі житла і трохи вище знайдені цілі і роздавлені посудини та їх частини, нижній камінь зернотерки і круглий розтирач, кусок точильного бруска та частина виробу з

глини, на одному кінці якого збереглася голівка тварини, очевидно коня (рис. 7, 8). Цілі посудини представлени маленьким горщиком і плошками. Ліпний горщечок (рис. 6, 1) з відбитою ручкою мав жовту, трохи проложену поверхню. Невисокі вінця трохи відігнуті назовні. Висота горщика 9,5 см, діаметр вінець 7,2, дна — 5,5 см. Невелика ліпна плошка (рис. 6, 6) мала порожнисту ніжку. Шершава поверхня плошки була жовтуватосірого кольору. Плошка прикрашена трьома наліпними ребрами. Її верхній діаметр 11,2 см, висота 7,7, висота ніжки 2,5, діаметр ніжки 7,3 см. Ще дві невеликих ліпних плошки на високих ніжках з частково відбитими стінками характером поверхні та кольором були подібні до описаної вище. Діаметр плошки країні збереженості (рис. 6, 4) 13,8 см, висота 7,2, глибина 2,5, висота ніжки 2,2, діаметр її 5,2 см.

Інший посуд був знайдений роздавленим. З уламків удалося склеїти три миски та невелику чашечку з ручкою.

Велика реберчаста ліпна миска мала лощену жовтого кольору поверхню (рис. 6, 8). Висота миски 15,2 см, діаметр вінець 36, дна — 9,3 см. Друга велика ліпна реберчаста миска сірого кольору мала невелику круглу підставку (рис. 6, 7). Діаметр миски 29,5 см, висота підставки 3, діаметр її 9,5 см.

Велика ліпна миска чашовидної форми на порожнистій ніжці мала шершаву поверхню сірого кольору (рис. 6, 9). Зріз вінець прикрашений ямковим орнаментом. Висота миски 15,5 см, діаметр її 27,6, ніжки — 9, висота ніжки 4,5 см.

Невелика ліпна чашечка з ручкою мала поверхню сірого кольору (рис. 6, 3). Висота чашечки 8,2 см, діаметр її 8,7, дна — 5,3 см.

Від великого ліпного горшка збереглися частково вінця і значна частина корпусу (рис. 6, 5). Поверхня цього умовно реставрованого горшка мала жовтуватосірій колір. З двох протилежних боків він був прикрашений однаковим рисунком, виконаним двома борозенками, що загнуті вгорі у спіралі. Внизу є соскоподібний виступ. Вінця висотою 6 см трохи відхилені назовні. Діаметр вінець 30,2 см. Дна немає. Умовна висота посудини 45 см.

Крім цього горшка, знайдені шість днищ ліпних горшків, частина стінок і вінець, але реставрувати ці посудини не вдалося.

Днища горшків з частиною прилеглих стінок мають поверхню сірого кольору, здебільшого шершаву від домішки шамоту. Діаметр днищ 9,3—15,3 см.

Шість фрагментів вінців належали п'яти різним посудинам: двоє вінець прямі, інші —

¹ Див. план у статті А. В. Добропольського, вміщеної в цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР».

² Аналогічні вогнища були виявлені того ж року при розкопках на Гаврилівському городищі.

трохи відхилені назовні. В тісті більшості фрагментів міститься шамот. На одному фрагменті є орнамент у вигляді ямок, розміщених по зりзу вінець.

Судячи з розмірів вінець, вони належали великим посудинам, аналогічним реставрованому горшку.

На підлозі ще виявлені великий фрагмент стінки з частиною дна реберчастої великої миски та частина порожнистої підставки із стінкою від плошки, прикрашеної чотирма наліпними ребрами, з яких збереглось тільки одне. Висота плошки 10 см.

Антична кераміка, знайдена в житлі, представлена уламками амфорних стінок і ручками — овальною та псевдодвострільною, трьома фрагментами різних вінців і уламком стінки червоноглиняної посудини.

До випадкових знахідок належить крем'яне грановане долотце, перетворене в ретушер.

Житло 23. Незначні залишки цього житла, стіни якого, очевидно, були збудовані із сирцевих цеглин, виявлені на місці шурпу 12. Розкрита площа тут становила 16 м². На глибині 0,75 м від поверхні був виявлений в східній частині чотирикутної форми завал печини площею 1,7 (північ — півден) × 1,35 (захід — схід) м. Печина лежала на одному рівні шаром товщиною 1,5 см і складалася з невеликих кусків без будь-яких відбитків конструкцій. На поверхні завалу лежали невеликі фрагменти стінок ліпної посудини. В 0,8 м на захід від цього завалу виявлено ще один завал печини. Він знаходився на 0,14 м вище першого завалу і мав розміри 1,1 (захід — схід) × 0,7 (північ — півден) м. Між першим і другим завалами виявлена частина лощеної реберчастої миски. За-

вали лежали на землі; обмазки, характерної для долівки, під ними не було. Тут знайдені чотири фрагменти ліпних посудин і п'ять уламків стінок амфор.

В інших шурфах виявлені уламки кераміки місцевої та античної, аналогічної знайденій на ділянці Б. З цілих посудин знайдено плошку на ніжці. Ліпна місцева кераміка представлена уламками стінок горшків (65 фрагментів) і днищ (4 фрагменти). Вінця горшків не виявлені. Знайдено уламки двох мисок: уламок дна з частиною лощеної стінки та чотири фрагменти верхньої частини миски чашовидної форми, в тісті якої є багато шамоту. Плошки, крім цілої, представлені двома уламками порожністих ніжок.

До античної кераміки належать фрагменти стінок амфор, амфорні ручки — овальні (2 екз.), псевдодвострільні (2 екз.), двострільні (2 екз.) — та одне днище малої амфори перших століть н. е.

Сироглиняний посуд представлений стінкою та ручкою глека.

Червонолаковий посуд був знайдений у вигляді двох уламків стінок і невисокого круглого кільцевого денця.

З побутових предметів виявлено ще кусок бруска та круглу оббиту стінку амфори — заготовку для пряслиця.

Розкопки, проведенні на ділянці Б, а також шурфування схилу плато підтвердили, що досліджуване поселення мало значну площину. Вивчення знайденої античної кераміки дає змогу встановити, що воно існувало з II ст. до н. е. по I ст. н. е.

Шурфуванням була також встановлена північна межа поселення, яке не поширювалося далі розкопу А.

О. Г. ШАПОШНИКОВА

РОБОТИ НА ДІЛЯНЦІ В ЗОЛОТОБАЛКІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ В 1951 РОЦІ

У південному обриві Крутої балки, яка розділяє Золотобалківське поселення на дві частини — північну і південну, було виявлено зольник. Загін Гаврилівської експедиції під керівництвом автора провів дослідження цього зольника.

На південь від вузькоколійної залізниці, прокладеної для вивезення каміння з кар'єру Нікопольського міськпромкомбінату, при спорудженні якої виявлені сліди зольника, був за кладений розкоп В, орієнтований по сторонах світу і ув'язаний з розкопом А на цьому ж поселенні. Загальна площа розкопу В становила 384 m^2 (рис. 1). За репер для глибинних вимірювань була прийнята точка на поверхні північно-східної частини розкопу, що підносилася на 14,3 м над рівнем води в Дніпрі за станом на 17 серпня 1951 р.

Розкриття зольника почали з його північної частини, пошкодженої під час прокладки вузькоколійки. При знятті верхнього шару було виявлено кілька фрагментів амфор. Зольник у значній своїй частині перекривався завалом каміння, для дослідження якого до первісного розкопу прирізали значну площину із східної, південної і західної сторін.

Після зняття верхнього шару землі до глибини 0,3 м на всій розкритій площині виявився суцільний завал каміння. В західній частині розкопу простежено частину стіни, кладка якої підносилася на 0,1 м над рівнем завалу. В результаті дальших робіт тут було розкрито залишки великої будівлі (17¹ — рис. 2), що в

плані мала форму неправильного прямокутника (її західна стіна коротша за східну).

Стіни, що збереглись на значну висоту (0,6—0,9 м), складені з місцевого черепашкового вапняку. Товщина стін 0,6 м. Довжина західної стіни 6,4 м, східної 7,3, північної 10,5, південної 10,45 м. Основи стін, складені з великих добре підігнаних плит, покладених плиском, дають чіткий контур будівлі. Наступні ряди складені не так ретельно з каменів різної форми і розмірів. Із зовнішнього і внутрішнього боків стіни облицювались великими каменями, середина ж забутовувалася дрібним камінням і заливалася земляним розчином.

Розміри завалу дають можливість припустити, що будівля мала висоту близько 3 м.

У південній стіні будівлі збереглося два входи. Головний вхід (ширина його 0,85 м) був майже посередині стіни.

Перед головним входом знаходилась вимостка з каменів, що збереглась на площині 1,8 (північ — південь) × 1,3 (захід — схід) м. Вимостка краще збереглася з боків і гірше — в центрі.

До східної частини південної стіни ззовні примикала чотирикутна прибудова площею $2,9 \times 1,7$ м, стіни якої складені з дрібного плиткового каменю. Східна стіна прибудови зберегла два ряди кладки, південна і західна — один ряд. Висота східної стіни 0,45 м, західної 0,18, товщина 0,3 м. Західна стіна прибудови примикала до східного рогу входу в приміщення. Стіни прибудови споруджені впритул до південної стіни приміщення.

На південно-східному і південно-західному рогах прибудови розташовані круглі камені ступовидної бази для дерев'яних колон.

¹ Числові позначення будівельних споруд загальні для всіх ділянок Золотобалківського поселення; див. рис. 1 у статті А. В. Добропольського, вміщеної в цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР».

Висота бази південно-східного рогу прибудови 0,36 м, діаметр 0,4 м, в центрі знаходиться циліндричне заглиблення діаметром 0,25 м та глибиною 0,2 м. Висота бази півден-

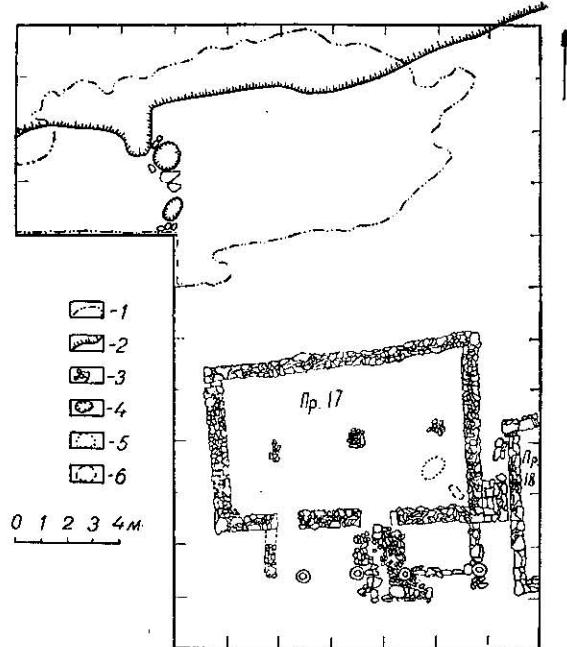

Рис. 1. План ділянки В на Золотобал'ківському поселенні (розкопки 1951 р.).

1 — межа зольника; 2 — обрив; 3 — камені; 4 — ями в суглинку; 5 — залишки обмазки підлоги; 6 — місця знахідок кераміки.

Таким чином, головний вхід приміщення був архітектурно оформленій двома прибудовами.

На захід від другого входу збереглася частина східної стіни, очевидно, від такої ж прибудови.

Посередині приміщення (по лінії захід—схід) у трьох місцях виявлені округлі вимостки з каменів, що заходили вглиб підлоги, які, можливо, були основою для дерев'яних стовпів, що підтримували покрівлю. Діаметр вимосток 0,75 м. Камені центральної вимости були залиті розчином глини.

Підлога приміщення була земляною. В західній частині вона залагала на 0,25 м нижче підошви східної стіни.

У південно-західному кутку приміщення виявлені невеликі куски цеглин.

У західній частині приміщення при розчистці завалу виявлено тільки два уламки стінок амфор і два невеликих фрагменти ліпного посуду. В південно-східному кутку приміщення на підлозі знайдено 12 плошок. Між ними і південною стіною розчищена купа каменів невеликого розміру, укладена на глиняному розчині. В цьому місці до південної стіни, очевидно, була прибудована кам'яна тумба, на якій стояли вказані посудини. Більшість плошок має конічну форму з циліндричним або конічним піддоном, на якому інколи були горизонтальні обідки. Деякі плошки мали чотирикутну форму і валикоподібні вертикальні наліпи

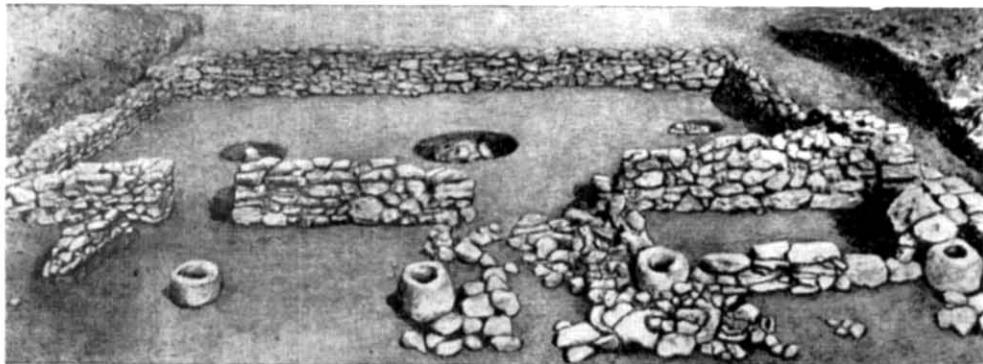

Рис. 2. Будівля 17 на Золотобал'ківському поселенні. Вигляд з півдня.

но-західного рогу прибудови 0,37 м, діаметр 0,46, діаметр заглиблення 0,24, глибина 0,23 м. Зовнішній західний бік цієї бази стесаний.

Із сходу вимостка головного входу обмежувалася західною стіною прибудови, а із заходу — східною стіною такої ж прибудови, від якої збереглося лише дві округлі ступовидні бази.

на кожній з чотирьох вертикальних граней (рис. 3,3).

Особливості архітектурного оформлення будівлі (две чотирикутних у плані споруди, на рогах яких знаходилися ступовидні бази), наявність особливої форми посуду, скученого в одному місці, та відсутність побутового інвентаря дають можливість вбачати в ній приміщення культового призначення.

На схід від цього приміщення розкрита вимостка з широких плоских каменів, а також стіна другої будівлі (18). Повністю цю будівлю досліджено наступного року¹.

0,5 м, що розділяла зольник на дві частини — східну і західну, дослідження яких проходило одночасно. Такий спосіб давав можливість увесь час спостерігати за нашаруваннями

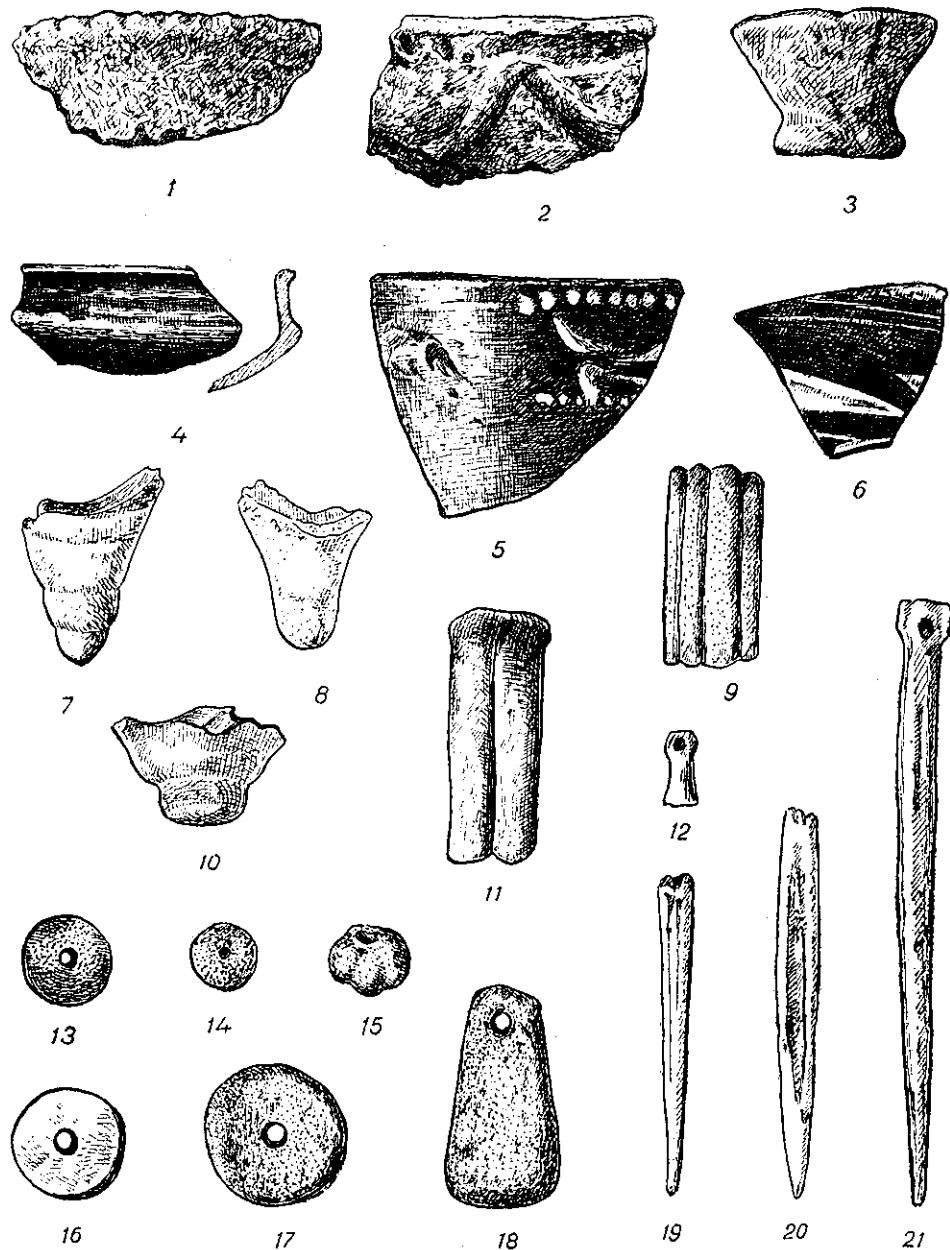

Рис. 3. Речі, знайдені на Золотобалківському поселенні.
1, 2, 4—21 — зольник; 3 — приміщення 17.

Після закінчення розкопок будівлі 17 було почато дослідження зольника.

У центрі була залишена бровка шириною до

¹ Див. статтю А. І. Фурманської, вміщено в цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР».

зольника по лінії північ — південь і зафіксувати всі знахідки пошарово.

В результаті розкопок з'ясувалася структура зольника: верхня частина його являла собою шар чорнозему товщиною до 0,3 м, ниж-

че якого знаходився шар майже чистої золи сірого кольору товщиною 0,6 м, його підстилала зола з включенням суглинку товщиною 0,65 м. Всі ці нашарування залягали на лесовидній поверхні давнього схилу балки. В західній частині розкопу, під зольником, на глибині 2,3 м в лесі була виявлена округла в плані обкладена камінням яма (глибина її до 0,8 м, діаметр 0,53 м). Вона була заповнена золою і культурними залишками — кістками тварин і фрагментами кераміки. Така сама яма була виявлена і на південь від неї.

Найбільш насиченими залишками (керамікою, кістками тварин і т. д.) виявилися середні шари зольника (в межах глибини 0,2—0,65 м). Кераміка зольника аналогічна до кераміки поселення, вона представлена великою кількістю уламків місцевого посуду і меншою кількістю уламків привізних посудин.

Серед культурних залишків, виявлених на ділянці В, насамперед необхідно виділити місцеву ліпну кераміку. За складом глини її можна поділити на дві групи.

До першої групи належить кераміка з глини, що містить домішку шамоту. Посуд поганого випалу, стінки мають неоднакову товщину, поверхня їх нерівна, шершава. Плітка досить високі, вінця відігнуті назовні, дно плоске. Горшки цієї групи мають висоту до 20 см, діаметр їх 14—18 см. Посуд часто буває прикрашений по вінцях пальцями зашипами і насічками (рис. 3,1), на уламку денця одного з горшків були відбитки проса.

До другої групи належить кераміка, виготовлена з глини, що містить домішку піску. Посуд поганого випалу. Більшість горшків має орнамент по верхньому зрізу вінець у вигляді зашипів і насічок. За формою посуд першої і другої груп аналогічний. До другої групи слід також віднести плошки, аналогічні до виявлених у будівлі 17.

Ліпна лощена кераміка представлена уламками горшків і мисок. В керамічній масі є домішка піску. Посуд добре випалений. Колір поверхні горшків коричневий, але трапляються фрагменти й з чорною поверхнею.

Лощений посуд прикрашений наліпним валиком у вигляді літери А (рис. 3,2), рідше — шишечками; кілька фрагментів мають орнамент у вигляді широких прогладжених смуг.

Миски виготовлені з глини із значною домішкою піску. Поверхня їх часто плямиста, має чорний і темнобурій колір, плітка високі, гострореберні, вінця прямі, трохи відігнуті назовні. Всередині миски теж лощені. Орнаменту вони не мають. За формою і технікою виготовлення миски нагадують зарубинецькі.

Поряд з такими трапляються миски із загнутим всередину краєм.

Цікавий фрагмент кружальної миски (рис. 3, 4) з глини, що містить домішку піску. Сіра поверхня його слабо підлощена. Вінця відігнуті назовні, стінки біконічні з гострим ребром, на якому є рельєфний горизонтальний валик. Ця миска має аналогії серед матеріалів із Черняхова.

Привізна кераміка представлена великою кількістю фрагментів, значне місце серед яких належить амфорам (рис. 3, 7, 8, 9).

Ряд уламків належить сіроглиняним мискам з округлими високими плітками і загнутим всередину краєм, на низькій кільцевій підставці. Одна з них прикрашена подвійним пояском із заглиблених ліній.

Від сіроглиняних глечиків з лощеною поверхнею збереглися фрагменти шийок і широкі плоскі ручки, частина яких має жолобчасту поверхню.

Слабо представлена кераміка, вкрита лаком. Знайдено лише два уламки червонолакових чаш з вертикальними стінками і прямим краєм, орнаментованих рослинним орнаментом, виконаним накладною білою фарбою (рис. 3,5).

Знайдені уламки червонолакових глечиків з невеликими відігнутими назовні вінцями.

Пізній червонолаковий посуд представлений двома фрагментами — уламком чаші з прямим потоншеним краєм, орнаментованої білою накладною фарбою (рис. 3, 6), і фрагментом червонолакової посудини з ручкою.

З інших речей слід відмітити 13 пряслиць із стінок амфор з оббитими, а іноді й зашліфованими краями.

Були також виявлені пряслиця, зроблені із стінок ліпних горщиків, невелике піраміdalне грузило (рис. 3, 18) і дві пастових намистини (рис. 3, 13, 14), два кам'яних бруски (на одному з них збереглась луска риби), два розтирачі і невелике конусовидне кам'яне грузило.

З кістяних предметів виявлені проколки, стиль і астрагал вівці з просвердленою (рис. 3, 12, 19—21).

Основну масу остеологічного матеріалу становлять кістки свійських тварин — бика, вівці, кози, свині, коня. З диких тварин виявлені кістки благородного оленя, дикої свині, бобра¹.

Речовий матеріал, знайдений на ділянці В, аналогічний до виявленого на інших ділянках поселення і датується I ст. до н. е.—I ст. н. е.

¹ Визначення кісток проведено доктором біологічних наук І. Г. Підоплічком.

А. І. ФУРМАНСЬКА

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ДІЛЯНЦІ В ЗОЛОТОБАЛКІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ В 1952 РОЦІ¹

Ділянка В розташована на північно-східному схилі прибережної тераси Дніпра, біля Крутої балки. Східний край ділянки підноситься над рівнем води в Дніпрі на 8,8 м, а західний на 13,3 м. З півночі вона обмежена Крутою балкою, з півдня — невеликим яром і селянськими садибами, із заходу — сучасним проїзджим шляхом.

Досліджена площа дорівнює тут 1104 м² (рис. 1). Культурні залишки залягали неглибоко. Вже на глибині 0,4—0,5 м від рівня сучасної поверхні були виявлені чотири завали каміння (рис. 2).

Завал 1, розташований у східній частині ділянки, мав площину 22 (північ — півден) × 20 (захід — схід) м. Це був розвал стін будівлі, що складався з різного розміру каміння. Під час його розчистки знайдені уламки стінок посудин, овальні та двострільні ручки амфор, уламки ліпного посуду та стінка червонолакової посудини з рельєфним орнаментом.

Завал 2, розташований в західній частині ділянки, мав менші розміри: 22 (північ — півден) × 5,5 (захід — схід) м. При його розчистці траплялися такі самі фрагменти посуду, як і під час розчистки завалу 1. Найбільш цікавими західками були уламок краю чаши з накладним рослинним орнаментом, уламок ручки пергамської чаши та фрагмент ліпного глечика з виступом на ручці (табл. I, 7).

¹ Дослідження на ділянці В почала в 1951 р. О. Г. Шапошникова (див. її статтю, вміщену в цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР»), в 1952 р. їх продовжувала автор цієї статті. Дослідженя в 1952 р. площа розташована на схід від розкопу 1951 р.

Завал 3 знаходився посередині ділянки. Його розміри 12 (північ — півден) × 2 (захід — схід) м.

Між завалами 2 та 3 траплялися тільки окремі камені.

Завал 4, виявлений в північній частині західної половини ділянки, мав розміри 4 (північ — півден) × 6 (захід — схід) м. Він складався з великого і дрібного каміння.

При розчистці завалів виявилися «гребені» стін будівель 18 і 19¹.

Будівля 18 (рис. 1) була розташована в західній частині ділянки. Головна частина описаного вище завалу 2 займала площину між південною та північною стінами цієї будівлі, висота його 0,8 м в південно-західному та 0,5 м в північно-західному кутках. На місці східної стіни будівлі товщина завалу була незначною. Тут знайдені окремі куски печини з відбитками прутів та невелика кількість дрібного каміння.

Зазначенена будівля складалася з великого приміщення із загородкою, малої прибудови, або прохідного приміщення, та зовнішньої загородки. Площа перед входом до будівлі була вимощена. Головне приміщення, розмірами 27 м², мало в плані майже квадратну форму. Стіни його збереглися частково, вони були викладені з великих необроблених каменів, більшість яких покладена плиском, а деякі на ребро. Між рядами великих каменів лежали дрібні. Горизонтальності рядів під час кладки стін не додержувалися. Краще зберігся південно-західний куток приміщення, який свідчить про

¹ Числові позначення будівельних споруд загальні для всіх ділянок Золотобалківського поселення; див. рис. 1 у статті А. В. Добровольського, вміщеної у цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР»

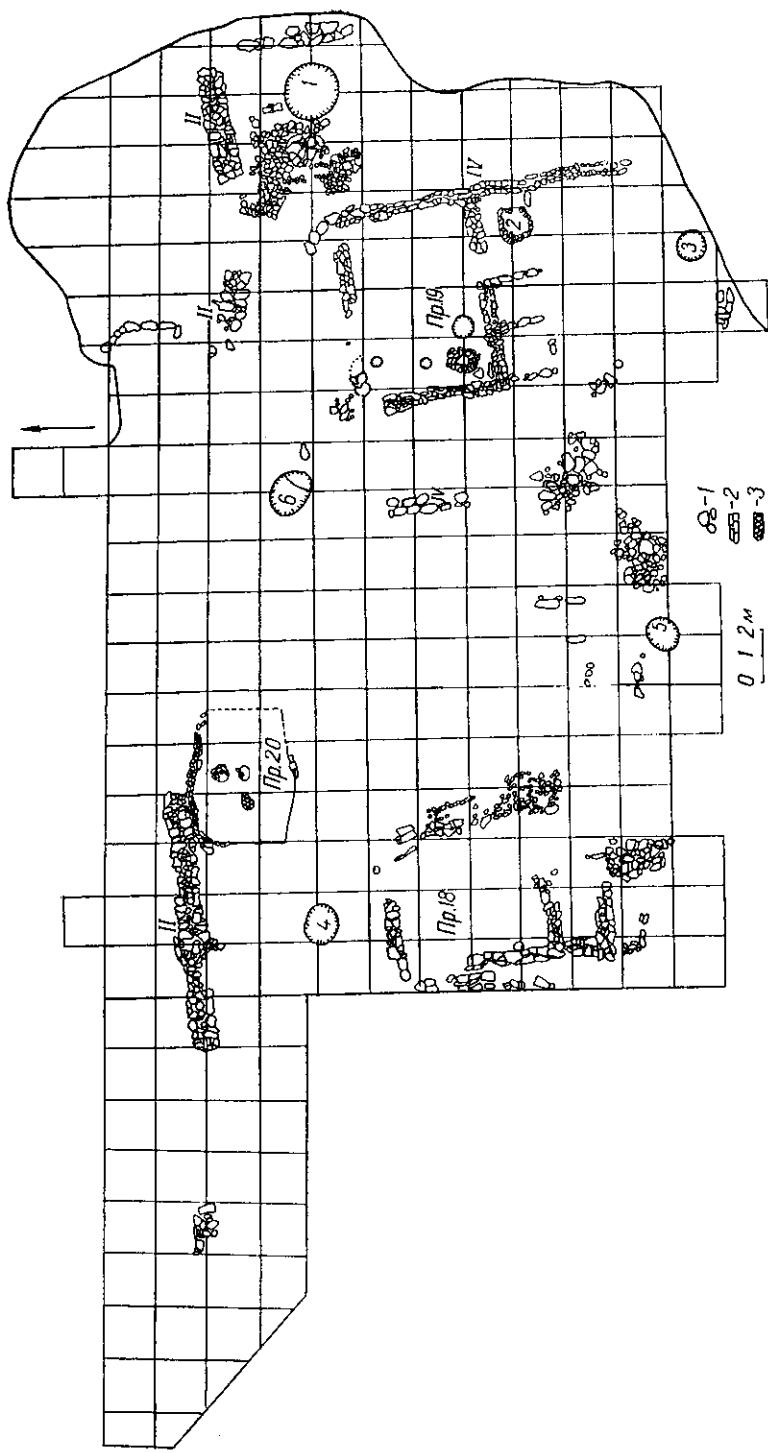

Рис. 1. План будівельних залишків, відкритих на ділянці В Золотобалівського поселення (розкопки 1952 р.).
 1 — розвали каминів; 2 — камяні кладки; 3 — камяні кладки; 4 — ями.

те, що стіни його були збудовані вперепльот. Найбільша товщина стін $0,65\text{ м}$. Знайдені в східній частині приміщення згадані вище куски печини з відбитками прутів дають підставу вважати, що східна стіна складалася з кам'яного фундаменту та обмазаних глиною прутів.

У південно-східному кутку приміщення збереглися два поставлені на ребро камені від великої внутрішньої загородки площею $0,8 \times$

на північ від цієї посудини та в $0,3\text{ м}$ на схід від західної стіни на долівці лежав невеликий ліпний глечик з трохи лощеною поверхнею та обламаним вушком (табл. I, 9). В ньому знаходилися риб'яча кістка та уламок вінець ліпної посудини із зашипами по краю. При зачистці долівки знайдені уламки амфор, серед яких треба відмітити днище з низькою профільованою ніжкою (табл. I, 4). Глина оранжова з домішками слюди та великої кількості чорних

Рис. 2. Загальний вигляд завалів каміння на ділянці В Золотобалківського поселення.

$\times 0,75\text{ м}$. Прохідне приміщення прямокутної в плані форми було прибудоване до південної стіни великого приміщення. Збереглася лише західна його частина довжиною 3 м і шириноро $1,4\text{ м}$. Із заходу воно обмежувалося входом у будівлю, від якого ін сіtu залишилися тільки два поставлені на ребро камені. Віддаль між ними становила 1 м .

Площа ($2,6 \times 2\text{ м}$) біля входу, як уже зазначалось, була забрукована плоским камінням різного розміру. На захід від цієї вимостики виявлені залишки від зовнішньої загородки у вигляді двох поставленіх на ребро каменів.

Під час дослідження стін будівлі знайдені: фрагменти амфори з вузькою шийкою (зокрема уламок шийки з ребристою ручкою), фрагмент так званого «коњка» з відбитою голівкою.

При зачистці долівки біля західної стіни великого приміщення виявлені залишки ліпної посудини, вкопаної в долівку на $0,25\text{ м}$. Діаметр посудини близько 40 см , в напрямку до плоского денця вона звужується. В $0,25\text{ м}$

дрібних частинок. Тут також знаходився уламок денця буролакової посудини на низькій кільцевій підставці, орнаментованої вдавленими поясками. Слід відмітити, що в зруйнованій частині будівлі був знайдений уламок стінки ліпної багатоваликової посудини епохи бронзи.

У $2,3\text{ м}$ на північ від будівлі 18 та в 3 м на схід від будівлі 17 розкопана господарська яма 4^1 . Майже кругла в плані, вона мала площину $1,75 \times 1,65\text{ м}$ при глибині $2,25\text{ м}$.

При розчистці ями знято три шари каміння. Під першим шаром, що мав вигляд невеликого завала, який знаходився на рівні підошви північної стіни будівлі 18 на площі $0,5 \times 0,6\text{ м}$, був твердий сіроглинистий ґрунт майже без знахідок. Під ним залягав другий шар каміння, а на глибині $1,2\text{ м}$ від рівня тієї ж стіни — третій шар. З цієї глибини визначилися чіткі контури ями. На глибині $1,35\text{ м}$ вона була засипана

¹ Нумерація ям дана залежно від послідовності їх відкриття.

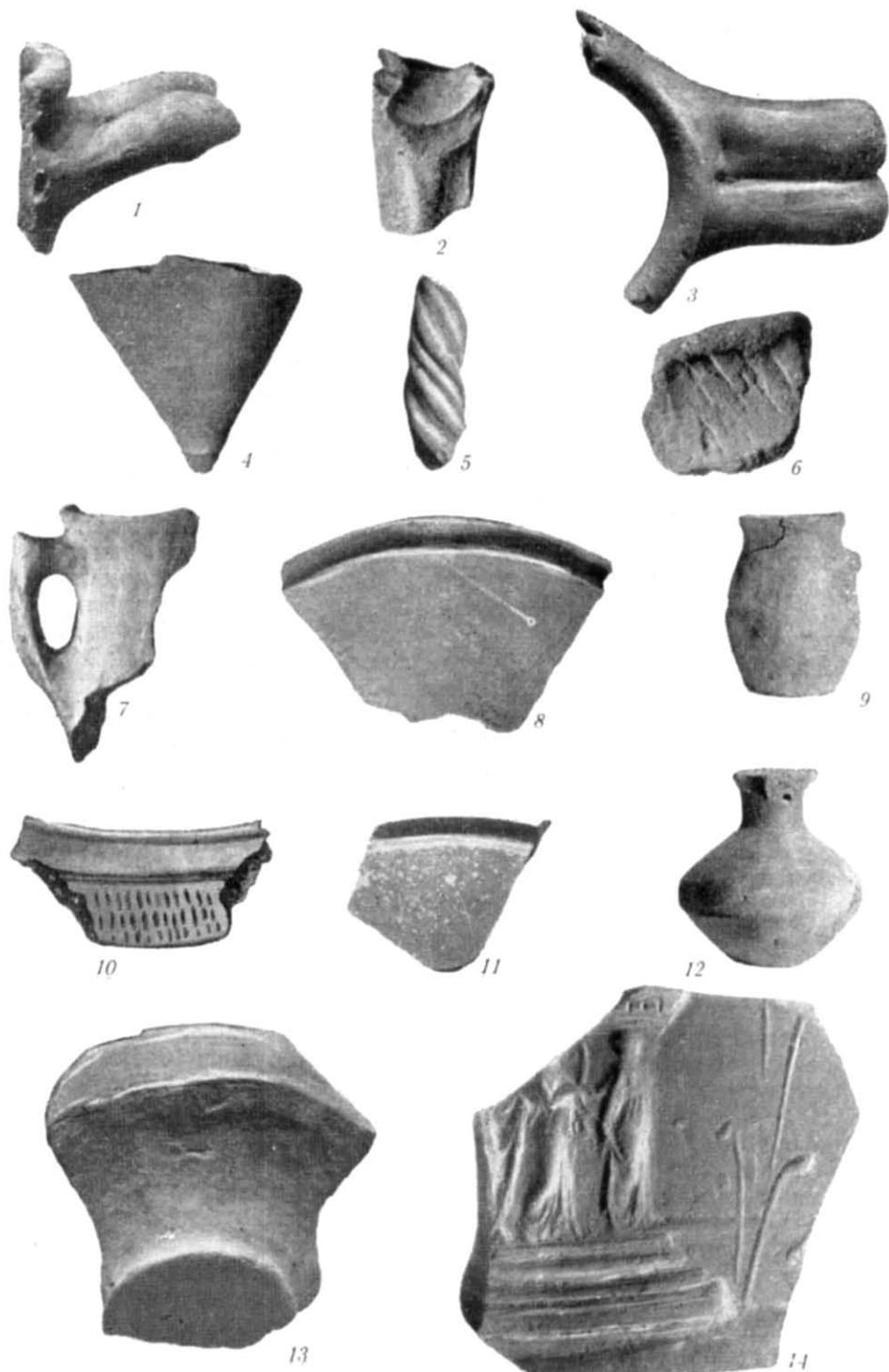

Табл. I. Зразки кераміки, знайденої на ділянці В. Золотобалківського поселення.

золою, кусками печини, уламками жаровні та кераміки, серед яких знаходилися фрагменти амфор (двоствольні ручки), ліпних мисок (табл. I, 13), ліпна плошка, уламок ліпної посудини з рельєфними виступами, стінка ліпної посудини з підковоподібним виступом під краєм, уламок краю і стінки червоноглинняної тонкостінної чашечки з темним покриттям і відігнутими назовні вінцями та уламки сіроглиняних і червонолакових посудин.

Значний інтерес становить частина стінки червонолакової італійської чаші початку I ст. н. е. (табл. I, 14).

Характер заповнення ями дає змогу припустити, що вона була засипана навмисно.

Ряд плоских великих каменів (рис. 1), викладений між стінами будівель 17 і 18, можливо, є вимосткою вузького проходу між ними. Довжина його 8 м, ширина 0,6 м. Камені покладені на 0,15 м вище рівня підошви стін.

Будівля 19 розташована на східній частині ділянки (рис. 1). Більша частина описаного вище завалу 1 знаходилася між південною, західною та східною стінами цієї будівлі. Каміння завалу залягало в сірому ґрунті товщиною 0,4 м, місцями змішаному з гумусованим суглинком. Товщина завалу в південно-західному кутку будівлі становила 0,7 м. Він був утворений в результаті зруйнування західної та південної стін будівлі.

Складалася вона з одного великого приміщення та трьох зовнішніх загородок (рис. 1). Приміщення, площею $7,25 \times 4,75$ м, мало прямокутну в плані форму. Крає збереглася його південна частина; висота південної стіни 0,7 м. Нижній ряд стіни складений з великих необроблених каменів, а інші ряди — з каменів різних розмірів. Площа, призначена для будівлі, не вирівнювалась, камені укладалися на поверхню землі, не вирівнювалась навіть і підлога. Вогнище знаходилось у підвищенні частині, в південно-західному кутку приміщення. Від вогнища збереглися залишки жаровні та прямокутної форми камінь. Поруч з ним знаходилося кам'яне вмістилище 0,4 м в поперечнику та глибиною 0,35 м. На північ від нього виявлено вкопана в підлогу велика ліпна посудина діаметром 40 см. Біля північної стіни в західній частині приміщення знаходилась така сама вкопана в підлогу посудина. В ній лежали уламки амфори.

Перед вогнищем виявлено яма площею $0,85 \times 0,75$ м та глибиною 0,4 м. Вона була заповнена землею та дрібним вугіллям. Тут також знайдені стінки амфор, незначна кількість уламків ліпного посуду та кістки риб.

При зачистці підлоги виявлено уламки червоноглинняних амфор, ліпного посуду та деяку

кількість кісток тварин. Уламок точильного каменя знаходився біля згаданого кам'яного вмістника.

Вхід у будівлю був у південній стіні. Ширина його становила 1,2 м. На захід від входу до зовнішнього боку південної стіни були прибудовані дві загородки, стіни яких складалися з одного ряду поставлених на ребро каменів. Розміри загородок: першої (ближчої до входу) — $1,7 \times 1,7$ м, другої — $2 \times 1,7$ м. При розчистці їх траплявся одинаковий керамічний матеріал. У другій загородці було також знайдено червоноглинняне біконічне пряслице.

До східної половини південної стіни примикала ще одна зовнішня загородка, від стін якої зберігся лише один великий поставлений на ребро камінь. Можлива площа її становила $2,2 \times 1,7$ м. Виявлено в цій загородці невелика кулка каміння перекривала господарськуovalnoї в плані форми яму 2. Поперечники її 1,3 і 1 м, глибина 1,3 м. Стінки ями в напрямку дна звужувалися, з глибини 1 м вони були викладені камінням. Заповнення ями 2 відрізнялось від заповнення інших ям. Воно складалося в основному з жовтоглинистої землі, що містила незначну кількість стінок амфор та ліпних посудин. Найбільший інтерес становить сіроглинняний одноручний глек з невисокою шийкою, біконічною форми корпусом та плоским зрізаним денцем (табл. I, 12). Поверхня його трохи лощена. Ручка не збереглася. В тому місці, де вона прикріплялася до вінця, зроблено наскрізний отвір для підвішування. Висота глека 14 см, діаметр денця 5, краю — 6 см.

Крім описаних вище будівель 18 і 19 та будівлі 17 (1951 р.), на ділянці В розкопані залишки ще трьох будівель.

Східна загородка будівлі 19 примикала до західної стіни іншої будівлі (рис. 1). Довжина цієї стіни 6,2 м, ширина 0,5, збережена висота стіни 0,5 м. Вона збудована впритул до південної стіни будівлі 19. Ця стіна, як і всі інші, — дворядна. Західний бік її складений з невеликих каменів, а східний — з шести великих та круглих за формую каменів, поставлених на ребро, та каменів середніх розмірів.

Якщо вважати, що всі зовнішні загородки були розміщені на території дворів, тоді ця стіна могла служити огорожею будівлі 19. Однак розчищені біля її східного боку уламки кераміки та куски жаровні від вогнища свідчать про те, що вона одночасно могла бути стіною будівлі, розташованої поруч.

На південь від будівлі 19 збереглася частина кам'яної стіни іншої споруди (рис. 1). Вона збудована також з різного розміру каменів. Розміри збереженої частини стіни: довжина

1,1 м, товщина 0,6, висота 0,5 м. В 1,4 м на схід від неї виявлена яма 3 (рис. 3). Вона мала грушовидну форму. Площа її 1,2×1,1 м, діаметр dna 2, глибина 1,6 м. Нижня частина ями викладена камінням. Заповнення її складалось із золи, кусків жаровні, уламків амфор, ліпних посудин, стінки сіроглиняної посудини із світлим лощинням та сітчастим орнаментом з прошлених ліній, з одиничних уламків червонолакових посудин, один з яких був прикрашений накладним рослинним орнаментом, виконаним білою фарбою. Серед них трапився фрагмент чаши, за формою ручки близький до пергамських чаш (табл. II, 11)¹. Тут також були кулясті та конусовидні пряслиня, поодинокі кістки тварин і дуже багато кісток риб.

У південній частині західної половини ділянки знайдені окремі камені від загородок та два великих поставлені на ребро камені від входу в будівлю, майже зовсім зруйновану. Від неї зберігся лише один ряд кладки стіни з різних за розміром та формою необроблених каменів. Між цією та західною стінами будівлі 19 на площині приблизно в 4 м² ніяких будівельних залишків не відкрито. Можливо, що тут був прохід між будівлями.

У західній половині ділянки розчищено вимостки, що збереглися частково. Вони були виявлені на тому ж рівні, що й вимостка поблизу входу в будівлю 18.

На південь від цих вимосток розкрита яма 5 овальної в плані форми. Площа ями 1,2×1,5 м, глибина 2,2 м.

Засипка ями складалась із золи, невеликої кількості печини, уламків ліпного посуду, серед яких трапилися фрагменти стінки з вінцями, прикрашеними ямками, стінки з підковоподібним наліпом та мисок корчуватівського типу.

Серед уламків амфор слід відмітити днище амфори із світлокоричнюватої глини рожевого відтінку з великою кількістю дрібних блискіток слюди та світлою обмазкою.

На північ від будівель 17 (розкопки 1951 р.), 18 і 19 (рис. 1) досліджувалися залишки стіни, що мала напрямок із заходу на схід. Східна частина цієї стіни розташована на північний схід від будівлі 19. Верхній ряд кладки стіни виявлений на глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні. Розміри стіни: довжина 4,4 м, товщина 1, висота 0,85 м. В нижньому ряді кладки стіни знаходилися камені великих розмірів: 50×15 см; другий, третій та четвертий ряди складені з каменів середнього

¹ Е. И. Леви, Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935 и 1936 гг., Ольвия, т. I, К., 1940, стор. 125, рис. 91; Т. Н. Книлович, Краснолаковая керамика первых веков н. э., МИА, № 25, 1952, стор. 311, рис. 9, 7.

розміру: 34×20×10 см. Середня частина стіни не збереглася. Західна її частина розташована на північ від будівель 17 і 18. Розміри її: довжина 10,5 м, товщина 1,15—1,2 м. В основному зберігся лише нижній ряд кладки, під яким залягав потужний зольний шар у 0,6—0,7 м завтовшки — залишки колишнього зольника. Розміри каменів: 60×35×23 см; 45×

Рис. 3. Ділянка В на Золотобалківському поселенні. Каміння, що перекривало яму 3.

28×20 см. Великого розміру та різної форми облицювальні камені північного боку стіни були поставлені на ребро.

Ще один ряд великих каменів, так само покладених на потужний шар золи, виявлений на північ від будівлі 17; він є продовженням західної частини стіни. Довжина ряду 2 м, товщина 1 м.

Розкриті на ділянці В окремі частини стіни дають змогу висловити припущення, що вона служила огорожею, тим більше, що на північ від неї, в напрямку Крутій балки, ніяких будівельних залишків не виявлено. Стіна за своїми розмірами відрізняється від звичайних стін будівель. При її спорудженні поверхню землі не вирівнювали.

При розчистці стіни знайдені: фрагмент денця червонолакової чаші на кільцевій підставці, орнаментованого двома колами насічок (табл. II, 2), уламок стінки червонолакової закритої посудини з рельєфним орнаментом, фрагменти шийок і двостворчої та реберчастої ручок амфор, а також уламки ліпних мисок (табл. II, 3, 10).

На самому схилі тераси виявлені залишки ще однієї стіни. Зберігся лише нижній ряд кладки, довжиною 4,7 м, товщиною 0,8 м, з великих плоских каменів. Розміщення стіни та її розміри дають змогу вважати, що, можливо, її виконувала функцію огорожі. Між північною та східною стінами на рівні їх підошви

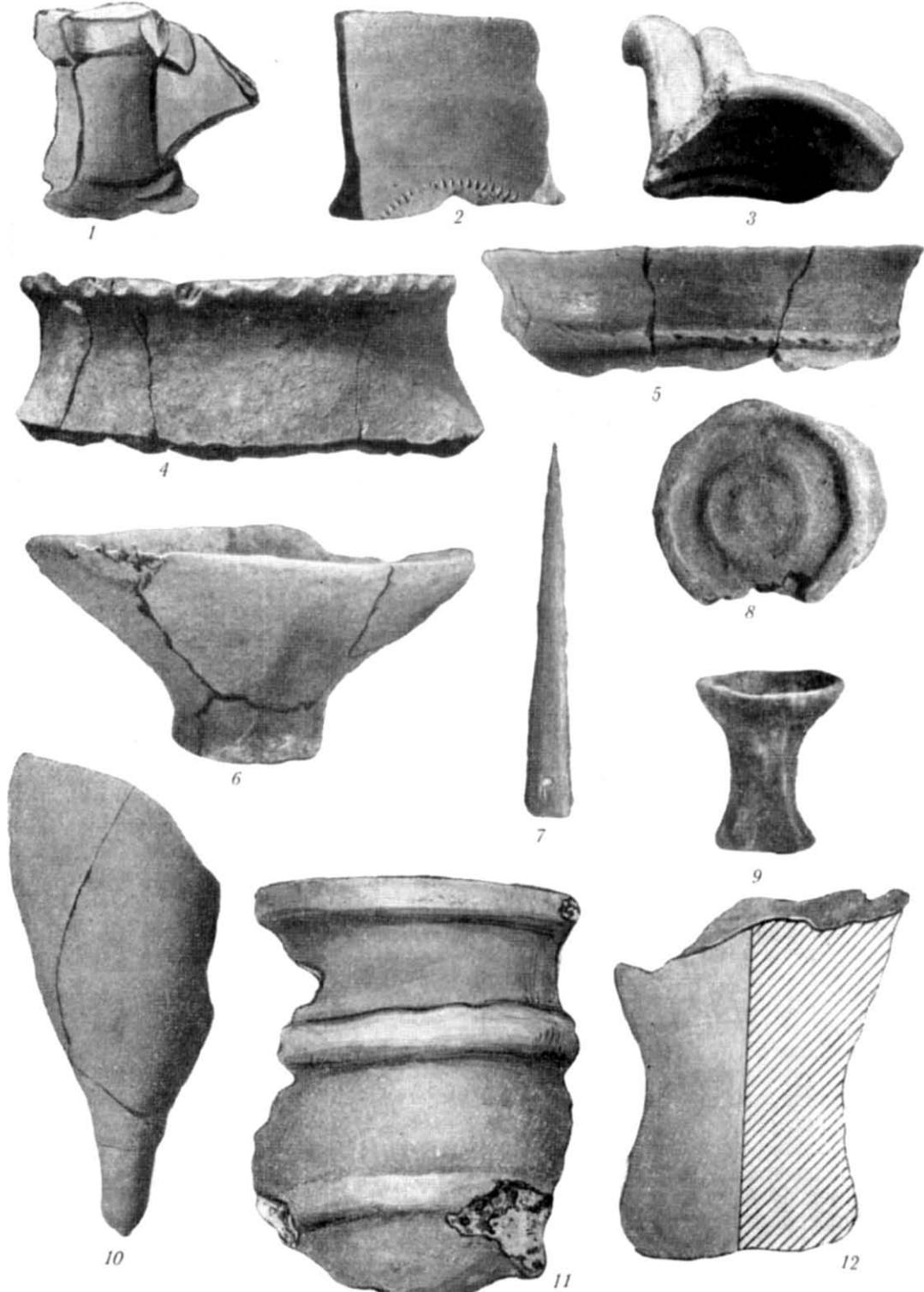

Табл. II. Уламки кераміки та кістяна проколка з ділянки В на Золотобалківському поселенні.

розділена вимостка площею $4,5 \times 4$ м. На 0,3 м нижче рівня її залягання виявлена велика господарська яма 1 глибиною 3 м (рис. 1). Вона мала грушовидну форму: з глибини 2 м стінки її розширювалися. Площа верхньої частини ями $2,3 \times 2,25$ м, нижньої — $2,8 \times 2,5$ м. В ямі було сім горизонтів каменів, між якими траплялись окремі знахідки. З глибини 2 м від горловини заповнення ями складалося з великої кількості стінок, днищ та ручок амфор (серед яких значне місце займають двостворальні ручки від амфор, виготовлених із світложовтої глини), фрагментів червоноолакових посудин, а також ліпних — простих і з лощінням, кусків печини. Крім того, знайдені кістяна проколка (табл. II, 7), фрагмент невиразного залізного предмета, пряслице. В значній кількості виявлені кістки та луска риб.

Ліпна кераміка різноманітна: фрагменти плошок, лощених мисок, чашок, великих посудин, деякі з яких прикрашені валиками з ямками на плічках (табл. II, 4, 5) та ямками по краю. Становить інтерес знайдена тут верхня частина ліпної курильниці з лощеною поверхнею (табл. II, 11).

Будівлі 18 і 19 та господарські ями, розташовані поблизу них, відносяться до одного будівельного періоду. Це підтверджується будівельною технікою і виявленим під час їх розчистки керамічним матеріалом.

Дослідженні в північно-західній частині ділянки, поблизу північної стіни-огорожі, будівельні залишки, що були перекриті зольником, свідчать про існування на поселенні в Золотій Балці ще одного, ранішого будівельного періоду. Тут було розкопано лише одне приміщення 20, від якого збереглась північно-західна частина (рис. 1), де відкрито три-чотири, а місцями п'ять рядів каменів північної стіни. Довжина стіни 4,5 м, товщина 0,4, висота 0,9 м. Стіна збудована з невеликого каміння. Верхній ряд її кладки, що зберігся, знаходився на рівні нижнього ряду каменів стіни огорожі. Розміри північної частини західної стіни: довжина 0,5 м, висота 0,5 м. Гадані розміри приміщення $4,5 \times 3,75$ м. На його площині розкопані залишки вогнища, яма при ньому і маленьке кам'яне вмістилище, подібне до відкритого в будівлі 19.

Під час розчистки приміщення знайдені фрагменти амфор та вінця і стінки ліпних посудин (серед яких є орнаментовані пальцювими заглиблennями по краю і наліпними валиками), фрагментовані та цілі плошки (табл. II, 9), чорнолощені фрагменти чашок з масивними ручками, уламки червоноолакових посудин, п'ять пряслиць (з них чотири — із стінок червоноглинняних і червоноолакових по-

судин), причому одне — конусоподібної форми. Тут же знайдені п'ять заготовок для пряслиць, астрагал з наскрізним отвором, біконічної форми намистина, кістки тварин і риб.

У 7 м на схід від приміщення 20 на рівні підошви його північної стіни розчищена яма 6 (рис. 1), що була, як і приміщення 20, перевернута зольником. Яма в плані овальної форми, площа її $1,7 \times 1,5$ м, глибина 1,4 м. В східній частині ями була приступка, що мала довжину 1,1 м, ширину 0,65 і висоту 0,3 м.

Заповнення ями складалось із золи, фрагментів амфор і ліпної кераміки та поодиноких уламків червоноолакових посудин, серед яких найбільший інтерес становить фрагмент блюда з низьким бортіком та товстим плескуватим дном. Лак густий, яскравочервоного кольору. Траплялися тут і окремі кістки тварин та риб (табл. III, 3—5).

У центральній частині ділянки залишки верхнього будівельного періоду не виявлені. Тут розкопаний невеликий завал каміння, що залягав у гумусованому суглинку. При розчистці каміння знайдені фрагменти червоно-глинняної миски та червоноолакової посудини початку I ст. н. е. Можливо, що цей завал і приміщення 20 відносяться до одного будівельного періоду.

У північно-західній частині ділянки розкопаний зольник. Більша частина його досліджена в 1951 р.¹ У 1952 р., під час завершення дослідження зольника, знайдені уламки амфор, ліпних посудин (простих і з лощеною поверхнею), прикрашених різним орнаментом, два пряслиця: одне — конусоподібне, друге — плоске, зроблене із стінки амфори. Серед фрагментів кружальної кераміки слід відмітити уламок стінки чорнолакової посудини з металевим блиском і вінця буролакової посудини, що були прикрашені рослинним накладним орнаментом, виконаним білою фарбою (табл. III, 1, 2). Ці фрагменти датуються пізньоелліністичним часом.

Червоноолакова кераміка представлена вінцями дворучного горщика з округлими стінками на кільцевій підставці², фрагментом дворучного кубка з вертикальними стінками, які часто прикрашали орнаментом, виконаним в техніці барбатин (датуються вони I ст. до н. е. — початком I ст. н. е.). На жаль, на цьому фрагменті орнамент майже не зберігся. Лак на зовнішній поверхні коричнюваточервоного кольору, на внутрішній — червоний, блискучий, з поясками врізних ліній. Під краєм посу-

¹ Див. статтю О. Г. Шапошникової, вміщену в цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР».

² Т. Н. Кипович, вказ. праця, стор. 305, рис. 5, 1.

Табл. III. Зразки кераміки, знайденої на ділянці В Золотобалківського поселення.

дини є наскрізний отвір, який свідчить про те, що посудину ремонтували. Інші уламки являють собою денця червонолакових посудин — переважно чашок на низькій кільцевій підставці.

Для з'ясування меж поселення були закладені в південному та західному напрямках метрові траншеї.

Найбільш цікавий матеріал знайдений у прокладеній із заходу на схід траншеї 1 (рис. 4), довжина якої становила 55 м. На глибині 0,4—0,6 м трапилися буролаковий флякончик (табл. III, 9) пізньоелліністичного часу та уламки вінець ліпних посудин з ямковими вдавленнями по краю. На глибині 0,7 м від рівня сучасної поверхні виявлена частина житла, можливо внутрішня загородка, від якої збереглися чотири поставлені на ребро камені. Біля них знайдені куски печини з відбитками прутів, поруч розчищені дві ліпні миски корчватівського типу (табл. III, 7, 11), маленька ліпна одноручна посудина з плоским денцем (табл. III, 6), фрагмент посудини, орнаментованої соскоподібними виступами (табл. III, 10), ліпна посудина з плоским денцем, косими стінками, що розширяються доверху, та обідком, який виступає майже посередині посудини. Висота її 6,5 см, діаметр краю 9, денця 6 см (табл. III, 8). Тут був знайдений і фрагмент кружальної червоноглиняної миски.

Траншея 2 (довжина 67,6 м). На глибині 0,2—0,6 м знайдені поодинокі уламки амфор. На глибині 0,5 м виявлені окремі скучення каміння.

Траншея 3 (довжина 37 м). На глибині 0,45 м від рівня сучасної поверхні в східній частині розкопана група каменів, у зв'язку з чим зробили прирізку на південь. У 1953 р. тут були зосереджені основні роботи.

Якщо описані вище траншеї були закладені паралельно ділянці В і на південь від неї, то траншея 4 знаходилася на захід від ділянки. Довжина її 43 м. У східній частині траншеї на глибині 0,35 м був виявлений завал каміння, який, треба гадати, являв собою розвал стін будівлі, що знаходилась на захід від будівлі 17. В траншеї знайдені уламки кераміки, типової для Золотобалківського поселення.

Уесь керамічний матеріал, знайдений на ділянці В, можна поділити на дві основні групи: ліпний та кружальний, причому переважає перша група.

Ліпний посуд представлений трьома основними формами: плошками, горщиками, мисками. Зустрічалися також поодинокі фрагменти невеликих глечиків та одноручних чашок. Плошки являють собою неглибокі конічної

форми посудини на високій або середній за розмірами ніжці. Горщики мають різні розміри. Вони здебільшого погано випалені, в глині є домішка шамоту, зовнішня поверхня нерівна. Горщики середнього та великого розміру частіше орнаментовані ямками по краю високого вінця та валиками.

Окремо слід відмітити ліпні посудини з лощеною поверхнею. Зроблені вони більш ретельно, випал кращий і майже всі вони орна-

Рис. 4. Залишки будівельного комплексу та ліпний посуд в траншеї 1 на Золотобалківському поселенні.

ментовані. Найчастіше під вінцями посудини проходить трикутний в перерізі валик, на якому розміщаються ямкові заглиблення. Стінки таких посудин прикрашались паралельними гладкими валиками з невеликими круглими виступами між ними, підковоподібними наліпами та наліпами у вигляді літери А із заокругленими кінцями. Знайдені фрагменти посудин з врізним орнаментом у вигляді спіральних завитків. Слід відмітити, що серед фрагментів ліпних посудин знайдена й циліндричної форми ніжка (табл. III, 12), що повторює форму ніжки амфор. Цей факт свідчить про впровадження в місцеве гончарське виробництво форм імпортної кераміки.

Кружальна кераміка представлена двома основними типами: амфорами, що використовувались як тара, та червонолаковим парадним посудом.

Серед фрагментів амфор переважають уламки шийок з двоствольними (рідше овальними) ручками від світлоглиняних амфор. Знайдено одну вузьку шийку амфори з реберчастою ручкою і уламок реберчастої ручки. Лише одне днище за глиною та формою слід віднести до групи коських амфор. Більша частина знайдених амфорних фрагментів належить до групи амфор, які вироблялися, мабуть, в одному з центрів Південного Причорномор'я.

Червоноолакова кераміка представлена блюдами, тарілками, дворучними кубками, фрагментами чащок на низькій кільцевій підставці.

Знайдені поодинокі фрагменти буролакових чаш, прикрашених накладним рослинним орнаментом. За сюжетом і способом виконання орнаменту та за формою ручок вони належать до типу пергамських чащ і датуються пізньоелліністичним часом, тобто кінцем II—I ст. до н. е.

Більша частина червоноолакових посудин датується кінцем I ст. до н. е.— початком I ст. н. е. Серед них можна виділити один фрагмент, що за формою та якістю лаку належить до посуду італійського походження.

Крім указаних двох типів кружальної кераміки, були ще знайдені незначна кількість уламків червоноолакового посуду та поодинокі фрагменти сіроглинняних лощених посудин (наприклад, край шийки та вита ручка глека, уламок стінки посудини, прикрашеної сітчастим орнаментом з пролощених ліній).

Таким чином, дослідження великої площа ділянки В показали, що Золотобалківське поселення входить у систему городищ нижнього Дніпра. На рубежі нашої ери тут з'являються оборонні споруди. Відкрита розкопками 1952 р. північна стіна служила огорожею південної, основної частини поселення з півночі, а східна огорожувала прибережну частину. Північна стіна була внутрішньою огорожею, оскільки на північ від неї, за Крутую балкою, також відкрито будівельні споруди того самого часу. Крута балка могла служити для північної стіни оборонним ровом.

Наступні дослідження, можливо, підтверджать це припущення, якщо будуть виявлені такі споруди на південні та заході поселення.

Керамічний матеріал, знайдений при розчистці захисних стін, дає змогу висловити припущення про те, що вони були збудовані на рубежі нашої ери в неспокійний для всього Північного Причорномор'я час.

Кам'яні будівлі розміщалися перпендикулярно до берега Дніпра. Розкриті будівельні залишки на цій ділянці є рештками жител. Залишки приміщення 20 і яма 6, перекриті зольником, на якому збудована західна частина пів-

нічної стіни, свідчать про наявність на поселенні двох будівельних періодів.

У зольнику та ямах 3 і 5 знайдений невеликий за кількістю керамічний матеріал пізньоелліністичного часу (II—I ст. до н. е.).

Чимала кількість привізної кераміки, представлена фрагментами амфор, червоноолакового, червоноолакового та частково сіроглинняного посуду, свідчить про наявність торговельно-мінових відносин з античними містами Північного Причорномор'я, переважно з Ольвією. Через указані міста сюди потрапляли не тільки ремісничі вироби цих міст та продукція з центрів Південного Причорномор'я, з якими вони були в той час найбільше зв'язані, а й вироби віддалених ремісничих центрів Середземномор'я. Відсутність monet указує на те, що ці відносини були натуральними.

Різноманітність форм ліпного посуду та наслідування ним зразків кружальної привізної кераміки дають підставу твердити про наявність місцевого керамічного виробництва.

Форми та техніка ліпної кераміки зв'язують Золотобалківське поселення з деякими поселеннями біля Ольвії (Козирка) та пам'ятками зарубинецько-корчуватівської культури. Деякі близькі форми знаходять при розкопках шарів раннього римського часу в самій Ольвії і Тірі та на таких віддалених поселеннях, як Пояни на території Румунії.

Поодинокі форми посудин — глеки та горщики, що прикрашалися різними наліпами, — свідчать про запозичення деяких елементів сарматської культури, яка наклала свій відпечаток на культуру всієї території Північного Причорномор'я в той час.

Знайдені на поселенні речі свідчать про різноманітну діяльність населення. Уламки зерновиків, знайдені під час розбирання завалів каміння, та велика кількість ям, частина з яких могла служити для зберігання зерна, свідчать про розвиток землеробства, кістки свійських тварин — про наявність скотарства. Численні кістки та луска риб, знахідки риболовних грузил указують на значне місце, яке займало риболовство в господарстві населення.

Роботи 1952 р. показали необхідність вичерпного дослідження цієї пам'ятки.

К. А. БРЕДЕ

РОЗКОПКИ ГАВРИЛІВСЬКОГО ГОРОДИЩА РУБЕЖУ НАШОЇ ЕРИ

I

Гаврилівське городище, розташоване в 2 км на північ від с. Гаврилівка, Ново-Воронцовського району, Херсонської області, на правому березі Каховського моря¹, займало площину близько 20 га.

Городище із заходу — з боку степу — було захищено досить міцною системою оборонних споруд, що складалися з основної кам'яної стіни та рову, які оточували його центральну частину (акрополь), другої кам'яної оборонної стіни та рову, що прикривали верхню і надрічну частини городища, та земляного валу, який оточував усю ту частину городища, що знаходилася за межами другої кам'яної стіни. Друга оборонна стіна і вал своїми кінцями сягали ярів, розташованих з північного і південного боків городища (рис. 1).

Гаврилівське городище обслідувалося двічі. В 1907 р. на ньому побував В. І. Гошкевич, який склав його план і дав про нього невелику публікацію². В 1938 р. городище було обслідуване експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом І. В. Фабрициус³. Ничого нового в порівнянні з матеріалами В. І. Гошкевича це обслідування не дало.

Необхідно зазначити, що територія городища за час, який минув від відвідання його

В. І. Гошкевичем і до початку наших досліджень, в результаті розмивів і обвалів прибережної тераси і ярів зазнала значних змін. Вибирання каміння¹ зруйнувало основну оборонну стіну, а заорювання привело до зникнення західної частини земляного валу.

Першочерговим завданням робіт 1951 р.² було глибоке розвідкове обслідування всієї пам'ятки. З цією метою на різних ділянках городища було закладено ряд шурфів, в результаті чого досить ясно визначились його стратиграфія і планування.

Виявилось, що основною підстеляючою породою є вапняк, на якому залягають лесові відклади, а на останніх — культурні нашарування. Культурний шар верхньої частини городища в основному змітий, причому залишки кам'яних будівель, що збереглися тут, ледве прикриті дерном. Культурний шар нижньої частини городища, навпаки, досягає значної глибини (місцями до 1,5—2 м). У цьому шарі простежено два нашарування: одне, більш раннє, товщиною від 0,15 до 0,25 м і друге, пізніше, товщиною від 0,6—0,7 до 1 м і більше.

Шурфуванням, проведеним у різних місцях, встановлено, що кам'яні будинки розташовува-

¹ Вибирання каміння провадилося протягом тривалого часу. Ще О. С. Афанасьев-Чужбинський, який побував на Гаврилівському городищі сто років тому, описуючи його, повідомляв, що «це більш нічого як обширний квадрат, оточений кам'яними валами, одягненими землею. Вали ці тепер частково розриті, частково розриваються, і з них виймають каміння, перепалюючи на вапно» (Поездка в Южную Россию, ч. 1, СПб., 1863, стор. 240).

² До складу загону, що провадив роботи на Гаврилівському городищі, входили: начальник загону К. А. Бреде, науковий співробітник Р. І. Ветштейн, лаборант Н. Богданович і Г. Булкін та фотограф А. Щепинський.

³ В. И. Гошкевич, Древние городища по берегам низового Днепра, ИАК, в. 47, 1913, стор. 141.

⁴ И. В. Фабрициус, Обследование скіфских городищ в 1938 г., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

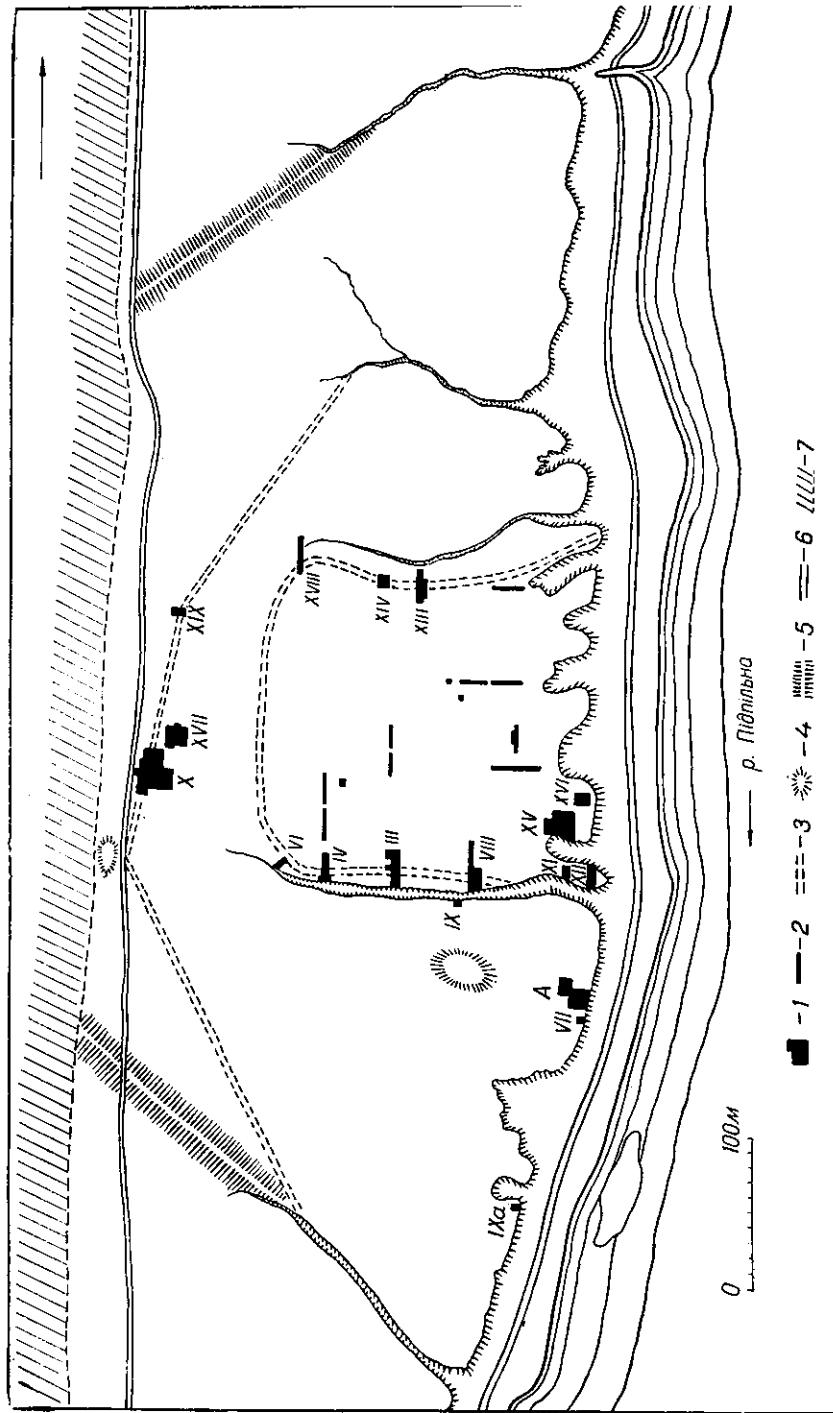

Рис. I. План Гавриївського городища.

лись здебільшого за межами акрополя, а в акрополі ж вони розміщались переважно поблизу головної оборонної стіни. Центральна частина акрополя в основному була зайнята будівлями легкого типу (глиnobитними).

II

Можна припустити, що Гаврилівське городище спочатку було захищено двома земляними валами: першим, що оточував центральну його частину, і другим, що прикривав усю територію городища, включаючи нижню, надрічну, і верхню, що прилягає до степу, частини. Пізніше навколо центральної частини городища — внаслідок зрослих вимог військової техніки — на старому валу було споруджено міцну оборонну кам'яну стіну, конструктивно дуже близьку до стін одночасних скіфських городищ Криму. Дослідження, проведене в 1951 р., показало, що ця стіна мала двобічний панцир з великих плит вапняку, а її середина була забутована дрібним камінням. Товщина стіни біля основи досягала 3,8—4 м; поблизу ж в'їзду, де, видимо, знаходились башти, стіна значно розширювалась.

Перед оборонною стіною, що оточувала акрополь, був споруджений рів шириною 7—8 м і глибиною до 2 м¹.

Чи мала основна оборонна стіна сторожові башти, відомі нам на Недвиговському² і Козацькому³ городищах, а також на одночасних городищах Криму, сказати поки що важко.

Розвал каміння дає змогу висловити припущення, що з внутрішнього боку був збудований пандус для сходження на стіну.

Ще пізніше, мабуть не раніше I ст. н. е.⁴, коли зовнішній земляний вал втратив своє значення, було збудовано другу кам'яну оборонну стіну з ровом перед нею. Друга стіна значно нижча і тонша за першу, але конструктивно дуже своєрідна і свідчить про високий рівень тодішнього фортифікаційного мистецтва.

Щоб вирішити питання про характер цієї стіни, в розкопі X перпендикулярно розвалу каміння був зроблений розріз, що виявив ряд цікавих конструктивних особливостей другої оборонної стіни городища. Розвал великих плит вапняку з одного зовнішнього боку свід-

чив, що друга оборонна стіна мала лише зовнішній панцир. Виразно виявилося дно розташованого перед стіною рову, що мав 4,5 м завширшки і 1,5 м завглибшки.

Визначити товщину стіни по її основі через зміщення каменів важко, але вона може бути намічена в межах від 1,2 до 1,3 м. На північ від розкопу X було зроблено другий розріз оборонної стіни (розкоп XIX), який дав в основному ту саму картину — з невеликою різницею ширини і глибини рову.

Земляний вал, що оточував свого часу всю територію городища, а пізніше втратив своє оборонне значення, можливо, був використаний для поховань. На цю думку наводить поховання, виявлене в шурфі, закладеному на розораній частині валу¹.

Оборонні споруди Гаврилівського городища загалом, судячи з публікації В. І. Гошкевича, схожі з оборонними спорудами Козацького городища. Незважаючи на свою зруйнованість, вони є дуже яскравою і виразною пам'яткою військового будівельного мистецтва рубежу нашої ери.

III

У 1951 р. на території Гаврилівського городища було закладено кілька розкопів: на прибережній терасі на південь від акрополя, у верхній частині городища (на ділянці між основною і другою оборонними стінами) і на південно-східній ділянці акрополя. Крім того, з метою дослідження основної оборонної стіни, на останній також було закладено кілька розкопів.

Прибережна тераса на південь від акрополя становила інтерес у тому відношенні, що тільки тут могла знаходитися пристань для навантажування і розвантажування суден. Разом з тим тут мала пролягати дорога від пристані до в'їзду в акрополь.

Шурфування, проведене на цій терасі, показало, що в найближчій до акрополя частині тераси кам'яні будівлі були відсутні. Можна було відмітити лише слабкі сліди глиnobитних будівель раннього періоду і досить великий зольник. Залишки кам'яних будівель виразно простежувались на ділянці напроти спуску до річки і по розташованому напроти нього схилу верхньої частини городища. Південний край тераси, що межує з яром, від вершини якого беруть початок друга оборонна стіна і земляний вал, навпаки, не містив будь-яких слідів будівель.

¹ Про дослідження оборонних споруд, що оточували центральну частину городища, див. статтю Р. І. Вестштейн, вміщенну в цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР».

² Т. Н. Кніпович, Тананс, М., 1949.

³ В. І. Гошкевич, вказ. праця.

⁴ Таку дату дає змогу встановити знайдена під розвалом стіни розбита амфора з двостворчою ручкою I ст. до н. е.—I ст. н. е.

¹ Саме поховання в зв'язку з припиненням роботи загону було знову засипане і лишилось недослідженім.

Розкопочні роботи були початі на східному краю берегової тераси. В обрізі окопів, що зигзагоподібно пересікали терасу з півдня на північ і з заходу на схід, простежувався ряд каменів вапняку, які справляли враження вимостки. В береговому обриві і в осипах унизу траплялись уламки як місцевої, так і привезеної кераміки. Разом з тим в обрізі берегового обриву на фоні лесовидних відкладень досить

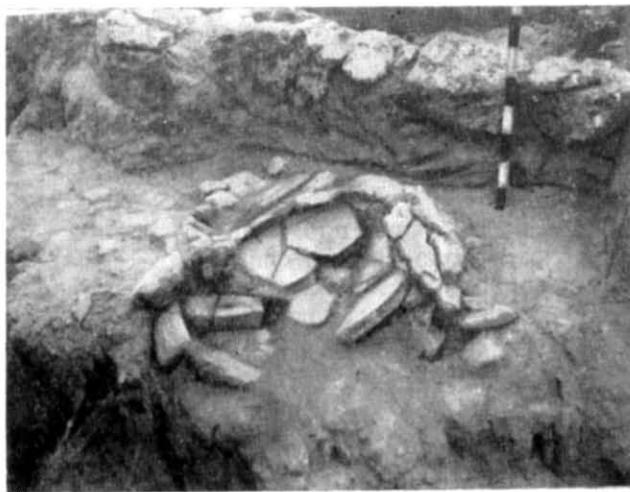

Рис. 2. Гаврилівське городище, розкоп I. Залишки вогнища відкритого типу.

чітко вимальовувались обриси двох ям, заповнених культурними залишками, що містили попіл.

Тут було закладено три розкопи (I, II і V), які під кінець злилися і утворили один розкоп A.

У розкопі I (площою 8×8 м) розкрито завал дрібного і середнього каміння, розкиданого по всіх квадратах розкопу, за винятком його північно-західної частини. Одержана в результаті зачистки розвалу картина не дала змоги зробити які-небудь певні висновки. Можна лише припускати, що на цій ділянці були розташовані легкі будівлі глинобитного типу з кам'яною основою. Тут виявлено черінь вогнища, викладений дрібним камінням і обмазаний глиною. Черінь був оточений великими каменями, що надавали йому форми овала, довга вісь якого досягала 1,1 м, а разом з обкладкою — 1,3 м. Глинна обмазка збереглася лише місцями. Вогнище це відкритого типу: ніяких ознак верхнього перекриття не виявилось (рис. 2).

Необхідність дальнього дослідження розвалів каміння, що тягнулися на північ і захід, зумовила закладку нових розкопів. У розташо-

ваному з північного заходу розкопі II (площою 8×8 м) розвал каміння знаходився в основному в його південній частині.

Закладений з півночі розкоп V (площою 8×4 м) у східній частині дав безладний розвал каміння, який ішов у північному напрямку. При цьому виявилось, що на всьому своєму протязі він був порушенний окопом, прокладеним вздовж берегового обриву.

У двох місцях цього розкопу виявлено залишки порушеного поховання, що складалися з розрізних частин кістяка і розбитого черепа. В одному місці, на глибині 1 м, знаходились частини стегнової і гомілкової кісток, а також дві невеликі ліпні посудини; більш на схід, на береговому обриві, виявлено кілька інших кісток і череп.

На береговому обриві на глибині 1,1—1,2 м розкопано рештки двох зруйнованих кістяків, від яких збереглися лише частини кісток і два розбитих черепи, що лежали в безладі серед каміння. Орієнтування кістяків визначити не вдалося.

Яма, що простежувалась на цій же ділянці в обрізі берегового обриву, до глибини 1,5 м була заповнена культурними залишками, нижні пласти яких містили уламки ліпної кераміки без орнаменту.

Проведена на схід від розкопу I зачистка смуги берегового обриву виявила невеликий відрізок основи стіни, що тягнулась на схід і також була зруйнована обвалом берегового обриву.

Дослідження на всіх трьох ділянках розкопу А не дали, на жаль, змоги встановити ні планування, ні призначення розташованих тут будівель. Додаткове розкриття сусідніх площ, можливо, дозволить розв'язати це питання.

Друга з помічених у береговому обриві ям знаходилась на південь від розкопу А. Для з'ясування її характеру було розбито невеликий (площою $2,5 \times 2,5$ м) розкоп VII. У верхніх горизонтах виявлено керамічний матеріал, що складався з уламків амфор і місцевого ліпного посуду, а також частину точильного бруска з отвором для прикріplення до пояса. Нижче насиченість ґрунту речовим матеріалом збільшилась. З'явилися також кістки свійських тварин. Ще нижче виявилися уламки червоноглиняної амфори і уламок кружальної посудини. Нарешті з'ясувалось, що від ями збереглась лише незначна західна частина. Зачистка її до глибини 2 м дала такі знахідки: три уламки червонолакових посудин, пряслице з уламка посудини та уламки ліпних посудин з нігтевим і пальцевим орнаментом на вінцях. Нижні пласти в межах від 2 до 2,6 м містили невеликі уламки доскіфської кераміки і кісткові

рештки свійських тварин та риб. Окремі пласти культурного шару містили попіл і досить багато вугілля.

Насиченість культурного шару в розкопі А речовим матеріалом загалом була вище середньої, але залягав він нерівномірно, причому уламки одного і того ж типу кераміки виявлялись як у верхніх, так і в нижніх пластиах. Це пояснюється тим, що культурний шар був порушеній при копанні окопів, а, можливо, й раніше, при обробітку ґрунту.

Привізна кераміка з розкопу А представлена амфорним матеріалом і кількома невеликими уламками посуду, покритого лаком поганої якості, а місцева — уламками ліпних посудин з нігтевим або пальцевим орнаментом по вінцях. Ліпні посудини здебільшого являли собою горшки та миски.

У числі інших знахідок виявилися глиняна голівка барана, точильні камені, уламок зернотерки, півкруглий камінь, чотири кремені та намистинка.

Кісткового матеріалу траплялось досить багато, і складався він, головним чином, з розбитих кісток свійських тварин (коней, корів і овець), а також з хребців риб.

У верхній частині городища, між основною і другою оборонними стінами, були помітні розвали якихось кам'яних будівель, що трохи виступали на поверхні. Вся ця ділянка за переднє століття була вкрита коліями шляхів, що сполучали Гаврилівку з Михайлівкою.

Кілька закладених шурфів дали змогу простежити напрямок розташованої тут другої оборонної стіни. Культурний шар на цій ділянці виявився в основному знищеним і лише там, де було відсутнє каміння, він заглиблювався до 0,3—0,4 м, а на захід від другої оборонної стіни, тобто за межами залишків будівель, досягав глибини в 1 м.

Для з'ясування ряду питань, зв'язаних з технікою спорудження і конструктивними особливостями будівель і оборонної стіни, в місці зближення їх розвалів було закладено розкоп Х площею 7×7 м. Ґрунт виявився твердим, злежаним. При вийманні ґрунту і зачистці знайдені дві кістки коня і один уламок вкритої світлокоричневим лаком посудини. Первісний розмір розкопу дав змогу виявити лише низ західної стіни однієї з будівель і розвал невеликого відрізу оборонної стіни. З метою розкриття залишків усієї будівлі в цілому і щоб збільшити відкриту частину оборонної стіни, до основного розкопу були прирізані нові ділянки таких розмірів: з півдня 4×7 м, із сходу 4,5×11 м і з півночі 4,5×8,5 м.

Насиченість ґрунту речовим матеріалом на досліджуваній площі виявилась слабою. Знахідки являли собою звичайний керамічний матеріал: уламки ліпних посудин без орнаменту і уламки амфор.

При зачистці південної ділянки біля основи виявленої там стіни кам'яної будівлі був знайдений ліпний глек з ручкою, перекритий уламком великої ліпної посудини без орнаменту (рис. 3). Всередині глека виявилися один

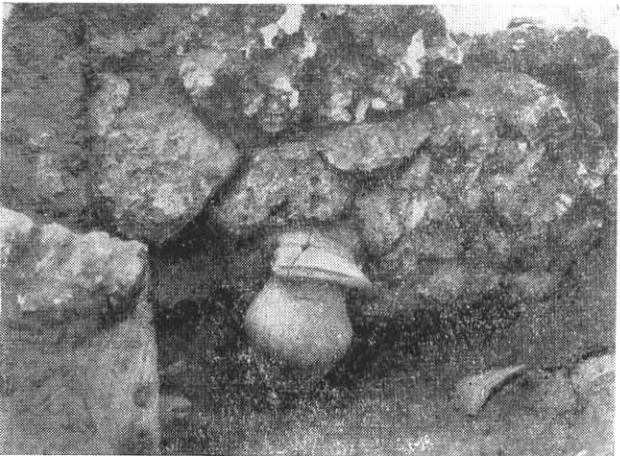

Рис. 3. Гаврилівське городище, розкоп X. Ліпний глек біля основи кам'яної стіни.

невеликий цілий світильник та другий розбитий з сімома або вісімома сосковидними наліпами на верхній частині корпусу. Глек поставлений, безперечно, з ритуальною метою.

Після розчистки розвалів виявилися залишки стін будинку, розташованого вздовж оборонної стіни (рис. 4, будинок 1). Він мав у плані скошену форму, зближуючися своїм північно-західним рогом з оборонною стіною і віддаляючися від неї в іншому кінці. Стіни збереглись на висоту 0,4—0,7 м. Товщина їх варіює в межах від 0,5 до 0,65 м. Враховуючи, проте, деформацію залишків стін, можна гадати, що первісна товщина їх не перевищувала 0,5 м.

Всередині будинку не відмічено жодних культурних залишків. Зустрінуто лише кілька кусків глиняної обмазки. В південно-східному, тобто найближчому лівому від входу кутку будинку розчищено вогнище трохи овальної в плані форми. Черінь його на 10—12 см підносився над рівнем підлоги і з двох боків був обкладений невеликими поставленими на ребро плитками вапняку; двома іншими боками вогнище упиралось у стіни будинку. Черінь був викладений камінням, обмазаний глиною і ото-

ченій глиняним валиком. Площа чіреня $0,75 \times 0,85$ м. Влаштування вогнища в найближчому лівому кутку будинку, як встановили потім, було свого роду традицією.

Підлога будинку глинобитна. В північно-західній його частині виявлені залишки основ

нього боку мала висоту на 0,15—0,2 м більшу, ніж із зовнішнього. Стіни будинку, судячи по ширині розвалу, були невисокими.

Слідів покрівлі виявлено не було. Можливо, що її настилали із соломи та очерету.

Внутрішня площа будинку 39 m^2 . Вхід був

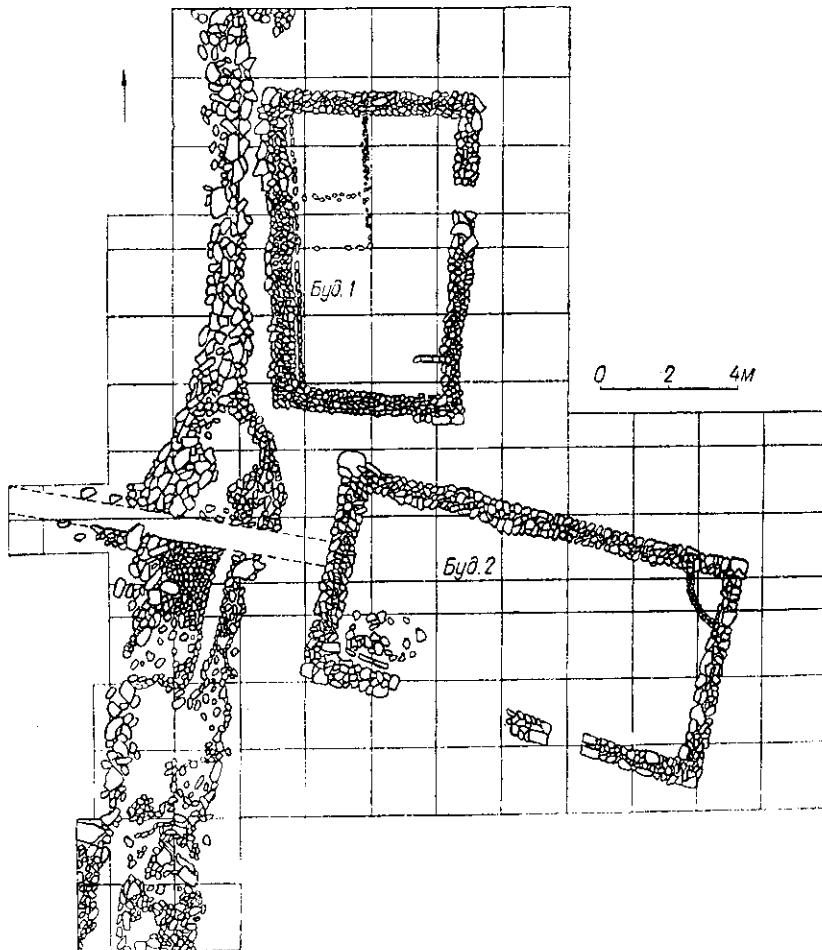

Рис. 4. Гаврилівське городище. План розкопу X.

якихось перегородок легкого типу, що відгороджували від решти приміщення невеликі ($2,73$ і $4,55\text{ m}^2$) квадратної в плані форми камери, можливо засіки (в одній з них знайдено кілька пшеничних зерен). Вздовж західної стіни, на відстані 10 — 15 см від неї, покладений ряд плоских каменів, поставлених на ребро. Призначення їх неясне.

Як в'яжучий розчин вживався чорнозем. Лицьові і внутрішні боки стін викладені з великого каменю-вапняку, а середина заповнювалась більш дрібним камінням. Підошва зовнішнього боку стін цього будинку лежала на денній поверхні, а внутрішнього — на рівні підлоги будинку. В результаті стіна з внутріш-

із східного боку. Ширина прорізу для дверей $0,8$ м.

За $1,25$ м на південь від першого будинку виявився ріг другого будинку. Щоб розкрити цей будинок повністю, зробили прирізку двох ділянок до розкопу X: з півдня площею $7 \times 14\text{ m}$ і з південного сходу — $6,5 \times 10\text{ m}$. В результаті такої прирізки розкопом охоплювався весь другий будинок, а сам розкоп сполучався з раніше закладеним на розвалі другої оборонної стіни шурфом 7. Остання обставина створювала безперервність розкритої лінії розвалу оборонної стіни на протязі 28 м, а зроблена слідом за тим прирізка смуг (площею $4 \times 0,5$ і 11×1 м) із західного боку розкопу давала змо-

гу простежити ширину розвалу і з'ясувати його характер.

На більшій частині прирізаних ділянок розвал каміння був прикритий лише дерном. У місцях, вільних від каміння, ґрунт був вибраний на глибину до 0,5 м. Насиченість ґрунту речовим матеріалом виявилась слабкою. Кераміка представлена двостворчою ручкою амфори, двома уламками ліпних посудин (одного з пальцевим орнаментом по вінцях) і пряслицем із стінки амфори.

Друга будівля мала площину 58 m^2 (рис. 4, будинок 2). Кладка стін того ж характеру, що й в першому будинку. Необхідно лише зазначити, що в другому будинку роги закріплені величими плитами. Це свідчить про більш високий в порівнянні з першим будинком технічний прийом, але разом з тим у третьому відрізку південної стіни зустрінута кладка нижнього ряду з поставленими на ребро плит. Нижній ряд кладки тут не має уступчастості, що була відмічена в першому будинку.

Досить великий відрізок південної стіни виявився розібраним. Вхід у будинок з півдня. Ширина прорізу для дверей 0,8 м. З його лівого боку зовні виявилась невелика кладка у формі відгалуження від стіни будинку, що йшла на південь. Такого роду кладки-відгалуження виявлені на поселенні в Золотій Балці. Про їх призначення судити поки що важко.

Вогнище відкритого типу, як і в першому будинку, було розташоване в південно-західному кутку, тобто в найближчому лівому від входу.

У північно-східному кутку будинку виявилась загородка, викладена з дрібного каміння на висоту 0,4 м, що відгороджувала невелику замкнуту площадку розмірами $0,8 \times 1,14 \text{ м}$.

При зачистці шурпу 3, розташованого на північний схід від розкопу X, розкрито ріг кам'яної будівлі. Оскільки вона знаходилася по сусіству з раніше відкритими будинками і, видимо, становила складову частину цього будівельного комплексу, було вирішено дослідити також і її. Для цього на місці вказаного шурпу розбили розкоп XVII площею $12 \times 14 \text{ м}$.

Після зняття дерну на більшій частині розкопу виступив розвал стін. Після розчистки розвалу були розкриті залишки третього будинку (рис. 5, будинок 3). Він, як і перший, мав у плані форму неправильного прямокутника. Південна стіна своєю середньою частиною при муруванні була дещо зсунута в зовнішній бік. Кладка стін цього будинку аналогічна кладці стін будинку 2. Із східного та південно-східного боків залишки стін були деформовані проїзджою дорогою, що проходила тут у недавній час.

Підлога будинку глинобитна. Залишків вогнища не виявлено, але у східній частині приміщення знайдені розрізнені куски печини. Площа будинку 35 m^2 . Вхід до нього влаштований з півдня. Із сходу і південного сходу до будинку прилягали прибудови, досліджені лише частково.

Розкритий у верхній частині городища комплекс будівель служив, можливо, для торгово-господарських цілей.

На південно-східній ділянці акрополя при шурфуванні виявлено ряд вапнякових плит, що

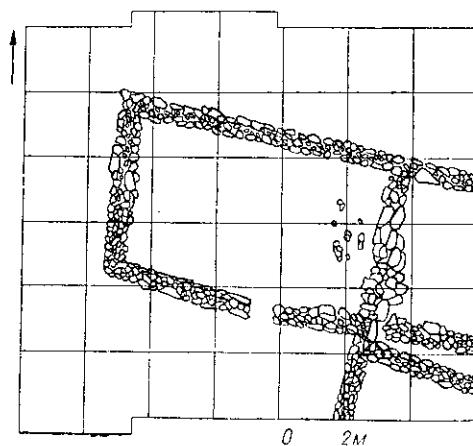

Рис. 5. Гаврилівське городище. План розкопу XVII.

йшли в східному напрямку і спрямляли враження вимостки. Поруч з ними знайдено 24 уламки посудини з чорним покриттям. Площа, обмежена із сходу береговим обривом, займала місце між зольником на північному сході і яром на півдні. В цьому яру простежувались такі самі плити. Для проведення тут досліджень було закладено розкоп XV, що складався з двох ділянок площею $6 \times 12 \text{ i } 8 \times 8 \text{ м}$.

Характер знахідок тут виявився звичайним для городища. Слід лише відмітити деяке зростання кількості уламків привізного посуду (амфор). У центральній і південній частині розкопу виявився розвал каміння. При зачистці розвалу трапились уламки ліпних посудин (із звичайним нігтевим і пальцевим орнаментом і без нього), уламок глиняної кружальної посудини (типу миски), три уламки посудин, вкритих поганим лаком, і днище амфори. Тут же знайдено чотири пряслиця (два з них зроблені з уламків привізного посуду), кілька кусків глиняної обмазки з відбитками прутів¹,

¹ При розкопках на городищі досить часто, здебільшого в нижніх пластах, траплялись куски глиняної обмазки з відбитками прутів або очерету. В ряді випад-

уламок точила і уламок трапецієвидної довгастої підставки з глини з виступом на кінці у формі невеликого прямого рога.

При зачистці з'ясувалось, що каміння розвалу лежить в один ряд. У південно-західній частині розкопу простежені залишки основи стін якоїсь невеликої будівлі квадратної в плані форми. Сліди стін відмічені й в інших частинах розкопу. Оскільки розвал каміння йшов у північному напрямку, вирішено було прирізати до розкопу з північної сторони ділянку площею 16×6 м.

Після виїмки перших пластів ґрунту на глибину до 0,6 м на східному краю ділянки виявилися залишки печини, а також фрагменти кераміки, з яких можна відмітити уламок привізної посудини (типу невеликої амфори) та уламки ліпних посудин (з орнаментом у вигляді наліпного завитка або вертикально поставлених валиків-ребер).

Пласти в межах від 0,6 до 0,8 м дали фрагменти ліпних посудин (зокрема, типу миски із сосковидним наліпом) та уламок посудини, вкритої червоним лаком. У місцях, де було відсутнє каміння, розкоп поглибили і зачистили. Керамічний матеріал представлений тут уламком сіроглинняної посудини, зробленої на гончарському крузі, уламком краю глинняного блюда, уламками ліпних посудин з орнаментом на плічку з двох горизонтальних ліній та кутів між ними, що входять один в одній, а також з пальцювим орнаментом по верхньому краю і кількома уламками посудин, вкритих лаком. Крім того, знайдено глиняне пряслице і маленький футляр з кості з отвором для прикріплення.

Зачищений в північній частині розкопу розвал каміння мав більш безладний характер, ніж у південній частині. Все ж і там можна відмітити наявність півкруглої форми основи для якоїсь споруди. Розкоп становить інтерес, але через пізній час дослідження його відкладали до наступного року.

По сусіству з розкопом XV, на північний схід від нього, був зачищений давній шурф на місці зольника. У верхніх пластих закладеного на ньому розкопу XVI знайдено глиняну голівку тварини, що являє собою уламок кінця трапецієвидної підставки. У залігаючих нижче пластих, крім кераміки та кісток тварин, тра-

ків ці куски мали сліди випаленості. Куски обмазки, безперечно, свідчать про наявність на городищі наземних жителів, стіни яких були зроблені з прутів, обмазаних глиною. Можна гадати, що житла будували як в ранній період існування городища, так і пізніше,— як і на городищах нижнього Дону,— в перших століттях н. е. Див. Т. Н. Кипович, вказ. праця; А. А. Міллер, Краткий отчет о работах Северо-Кавказской экспедиции ГАИМК в 1924 и 1925 году, СГАИМК, I, 1926.

пився кусок сильно окисленого заліза. Тут же, на глибині 0,85 м, виявлено поганої збереженості кістяк дитини трьох-чотирьох років, від якого збереглася частина грудної клітки, плечові кістки, ключиця і розколотий череп. Ніякого інвентаря при кістяку не виявилось.

На глибині 1—1,2 м, поряд із звичайною керамікою, знайдено уламок сіроглинняної посудини з ручкою. Посудина мала на плічку три горизонтальні лінії, а нижче — орнаментальний знак у формі перевернутої літери В. З інших знахідок слід відмітити ще один кусок сильно окисленого заліза і кулю від праці.

IV

У шурфах і розкопах на городищі розкрито кілька різновидів вогнищ відкритого типу. В одному разі черінь вогнища являв собою вимостку з дрібного каміння, обмазану глиною і оточену каменями. В іншому черінь був оточений суцільним глинняним валиком, що утворював у плані овал або круг. Обмазка череня, коли робилася непридатною, звичайно перевривалася новим шаром глини, утворюючи кінець кінцем наріст товщиною 15—20 см.

Крім вогнищ такого типу, на городищі знайдені залишки великих круглих «жаровень», виготовлених з глини з домішкою рубленої соломи. Діаметр іх дорівнював 0,7—0,72 м, а товщина 4—6 см; по краю ішов бортик висотою з внутрішнього боку 6—7 см, а із зовнішнього 10—12 см, з невеликими челюстями. Така «жаровня» могла служити як для обігрівання житла, випікання коржів або підсмажування зерен, так і для ритуальних цілей. Біля одного з таких вогнищ виявилось багато підсмажених водяних горіхів, відомих ще в давнину як харчовий продукт¹.

В обрізі окопу, що перерізав другу оборонну стіну, виявлені уламки «жаровні», які лежали на 0,5—0,55 м нижче розвалу цієї стіни. Навколо них знаходилися уламки місцевої ліпної кераміки і куски глинняної обмазки з відбитками прутів і дерева. Більша частина обмазки обгоріла. Ці знахідки, очевидно, вказують на те, що «жаровня» знаходилася всередині легкої будівлі з плетених прутів, обмазаних глиною.

¹ Проф. Н. А. Троїцький люб'язно повідомив, що водяні горіхи споживають у місцях, де він росте в значній кількості («Горіхові озера» в Брянській та Горьківській областях, гирло Волги та інші місця). Купи його шкаралупи знаходять біля будівель на паях. У Латвії в торфі на місці стоянок періоду людини знайдені спеціальні знаряддя (дерев'яні товкачі) для розбивання водяних горіхів; в їх тріщинах застрияли осоколки його шкаралупи.

На відміну від інших виявлених на городищі «жаровень» цю «жаровню» оточує поставлений похило пояс з глини. Ширина його 0,35—0,4 м, діаметр по нижньому краю досягає 1 м. Кінці пояса прости челюстів «жаровні» обриваються, утворюючи проріз.

Поряд з вогнищами описаного вище типу і «жаровнями» в шурфах зустрінуті невеликі вогнища з поставлених на ребро плит вапняку, розташовані звичайно поруч з «жаровнями». Найімовірніше, що ці вогнища служили для задоволення повсякденних потреб сім'ї. Те саме відмічає і В. Ф. Гайдукевич при описі печей Ілурата¹. Можна також гадати, що жар з такого роду вогнищ використовувався для нагрівання «жаровень».

«Жаровні» Гаврилівського городища повністю аналогічні «жаровням» Неаполя скіфського. Такого роду «жаровні» побутують довго. «Жаровня» півовальної в плані форми відкрита на поселенні VII—VIII ст. (розкопки Д. Т. Березовця в с. Волинцеве, Сумської області). «Блюдо», зустрінуте на Великому Боршевському городищі (IX—X ст.), являє собою також «жаровню»¹.

V

Кераміка Гаврилівського городища складається як з місцевого, так і з привізного посуду. Місцева кераміка представлена в основному уламками ліпних посудин, серед яких переважають горшки і миски. Посуду, виготовленого на гончарському кругі, небагато. Він навряд чи виготовлявся на місці, а, найімовірніше, являв собою привізну продукцію ремісничого виробництва.

Серед привізної кераміки панівне становище займають амфори і — в порівнянно незначній кількості — посудини, вкриті лаком.

Якщо зіставити кількість уламків місцевої кераміки і привізної, то місцева становить до 68% всієї кераміки. Незважаючи на всю свою відносність, цей показник все ж свідчить про те, що в побуті міського населення використовувався головним чином місцевий ліпний посуд. Привізний посуд використовували до останньої можливості. На уламках часто трапляються сліди ремонту.

Уламки найраніших посудин зустрінуті на лінії берегового обриву, в зольниках і осипах. Невеликі розміри уламків не дають можливості встановити форму цих посудин, але ор-

намент і характер тіста дозволяють віднести їх до доскіфського часу (табл. I, 1, 2, 4).

Серед ліпних посудин найбільш розповсюдженою формою є горшок з орнаментом і без нього. Орнамент — нігтівий і так званий пальцівий — напесений або по верхньому краю вінець, або по їх зовнішній частині (табл. I, 6, 7, 17). Тісто містить грубі домішки. Вінця трохи відігнуті, плічка похиля. Трапляється досить багато уламків горшків із закопченими стінками, що свідчать про використання їх як кухонного посуду.

На городищі знайдені два цілих ліпних глечики і верхня частина третього із слідами відбитої ручки. Перший з них з лощеною поверхнею, слабкого випалу, знайдений розбитим у полі зольника. Він має висоту 14,5 см і діаметр шийки 8,5 см. Третій виготовлений з досить доброї глини і цілком задовільно випалений. Діаметр його шийки 14 см.

Група ліпних глечиків представлена різної форми ручками (табл. I, 12, 14), зокрема витою червоноглиняною (табл. I, 11)¹.

При розкопках зустрінуто досить багато світильників на ніжці із заглибленням (табл. I, 10). Розмір їх різний. Всередині одного з глечиків, про який згадувалося раніше, лежав світильник висотою 2,8 см і діаметром 5 см, але звичайно вони мали висоту 7 см і діаметр по верхньому краю 11 см, а іноді були й вдвічі більшого розміру. Характерною особливістю багатьох з них є те, що на внутрішній їх поверхні, приблизно до половини висоти, помітні сліди якоїсь рідини, що наливалась у світильники. Виготовлені вони з глини грубого замісу, поверхня їх шорстка, незагладжена.

В ужитку у населення було багато сіролощених мисок. Стінки їх широко розходяться догори, а край розташований вертикально, утворюючи гостре ребро. Вінця півкруглі або плоскі, рівномірно товщені (табл. I, 5). Вживались також ліпні миски (табл. I, 8, 9).

Уламків великих посудин з наліпним валиком зустрінуто два: один належав посудині з гладким неорнаментованим валиком по плічку, другий — посудині з валиком під горлом, орнаментованим пальцівими вдавлинами (табл. I, 3).

Особливо слід відмітити знахідку уламків якогось ліпленого від руки глиняного виробу, що мав угнуту форму і внутрішній бік якого був вкритий грубо прорізаними жолобками. Намдалося зібрати так багато цих уламків, що в результаті підбирання і склеювання було одержано бочкоподібної форми предмет

¹ В. Ф. Гайдукевич, Новые исследования Илурата, КСИИМК, в. XXXVII, 1951.

¹ П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, МИА, № 8, 1948, стор. 37.

¹ Глечики з такою ручкою Т. М. Кніпович датує II—III ст. н. е.

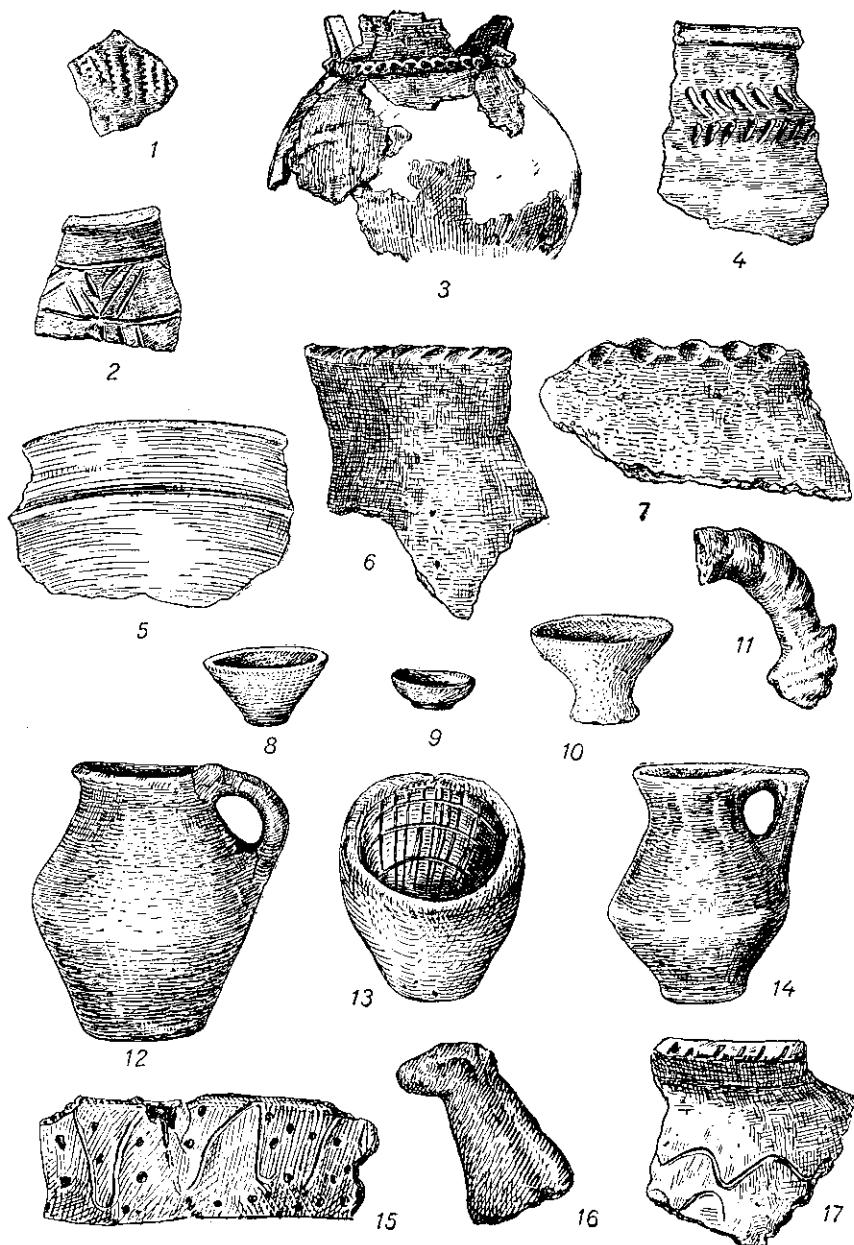

Табл. I. Із пінай посуд і вироби з глини, знайдені на Гаврилівському городищі.

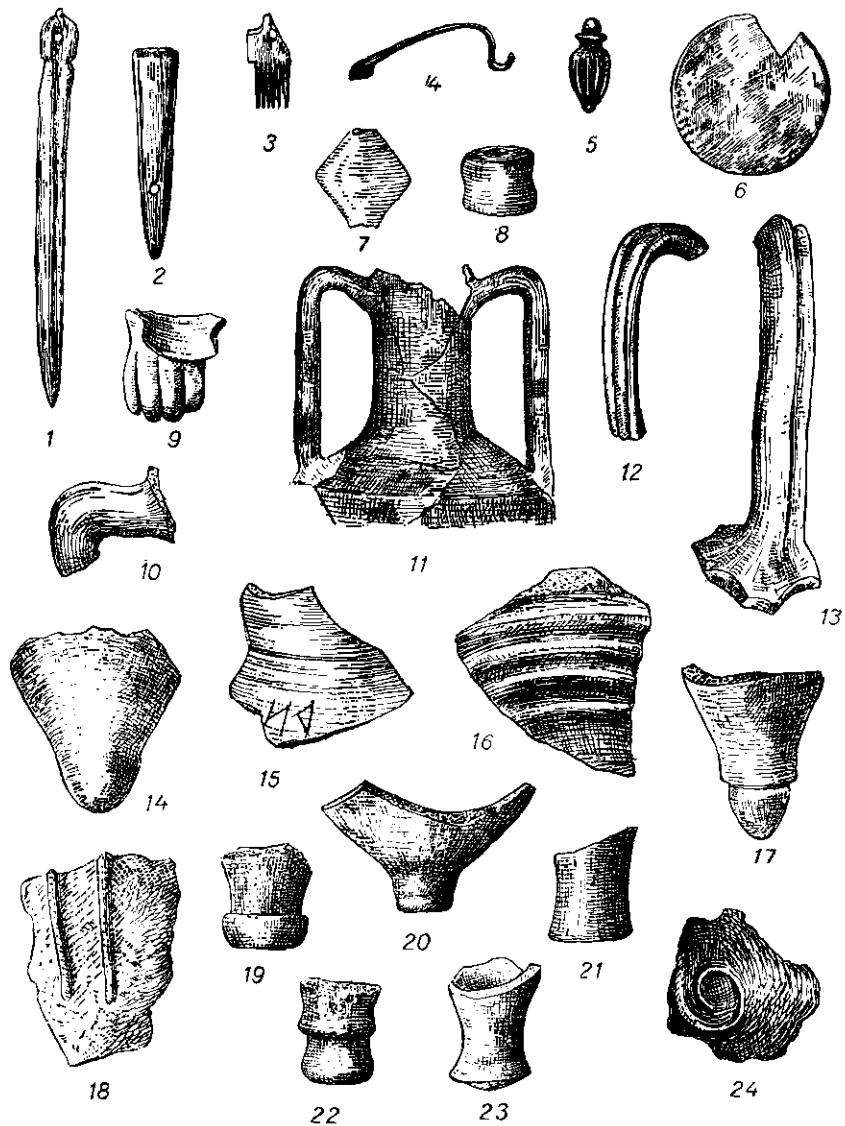

Табл. II. Ліпний та аморфний посуд, вироби з кістки, металу та скла, знайдені на Гаврилівському городищі.

(табл. I, 13), обидва кінці якого виявилися відкритими: один, ширший, мав діаметр 17 см, другий — 12,2 см. Можна гадати, що цей виріб служив для віджимання рідини із закладеної в нього якоєю маси, винограду тощо.

Серед привізного посуду основне місце занимали амфори. Більшість відповідних уламків належить амфорам з місцевих причорноморських центрів. Днища амфор дають не менше восьми типів, більшість яких відноситься до I ст. до н. е.—I ст. н. е. (табл. II, 9—15, 17, 19—23). Поряд з ними трапилось днище червоноглинної амфори, аналогічне днищу боспорської амфори¹ і близьке за формою екземпляру, знайденому в Ольвії, який датується кінцем IV — початком II ст. до н. е. На одному з уламків амфори продряпані літери (табл. II, 15).

У числі амфорних фрагментів є уламок корпусу пізньоримської амфори з жолобчастою поверхнею (табл. II, 16), датованої кінцем III — першою половиною IV ст. н. е.², а також ряд уламків невеликих амфор римського часу.

Уламків посудин, вкритих лаком, порівняно небагато. Вся ця кераміка дуже фрагментована, має сліди ремонту і після остаточного виходу з ладу використовувалась за іншим призначенням. Уламки належать посудинам, вкритим лаком різного відтінку, переважно поганої якості. Жодної цілої посудини знайти або скласти не вдалося. Серед фрагментів є уламок верхнього краю чорнолакової посудини III ст. до н. е.

В одному з шурфів виявлені 24 уламки кружальної посудини з гладкою чорною поверхнею. Питання про те, чи є її поверхня результатом якогось покриття або ж лощіння, виявилося спірним. Слід, однак, зазначити, що лощена посудина такої ж форми, знайдена в Кантемирівці, Полтавської області, відноситься до культури полів поховань. За час розкопок на городищі в 1951 р. знайдено кілька уламків лощених посудин з валиковим орнаментом, виліплених від руки (табл. II, 18, 24), а також виготовлених на гончарському крузі.

З інших знахідок насамперед слід відмінити три глиняні голівки тварин (табл. I, 16). В Золотій Балці, а потім і на Гаврилівському городищі знайдені двобічні трапецієвидні глиняні підставки з голівками тварин на кінцях. Одна з таких підставок була орнамен-

¹ И. Б. Зеест, К вопросу о внутренней торговле Прикубанья с Фанагорией, МИА, № 19, 1951.

² О. Э. Лонговая, Позднеримская амфора из Мирмекия, СА, VII, 1941; В. Д. Блаватский, Харакс. МИА, № 19, 1951.

тована хвилястою лінією з крапковими проколами в проміжках між окремими хвилями (табл. I, 15).

Призначення цих підставок неясне, але голівки можна вважати оберегами. Голівка коня за характером виконання нагадує голівки коней на скіфському житлі з двосхилою покрівлею, висіченому у формі невеликої ніші в стіні одного з склепів (склеп № 9) Неаполя скіфського. Можливо, що глиняні голівки коней є реальним підтвердженням тієї давньої скіфської традиції, в силу якої в російських селах до цього часу встановлюють на гребені даху різьблені голівки коней («коньки»).

Дуже часто траплялися пряслиця (табл. II, 7, 8), як ліпні біконічної форми, іноді прикрашені проколами, так і виготовлені з днищ амфор або стінок привізного посуду.

Знайдено кілька уламків брусків, а також один невеликий брусков з отвором для носіння на поясі. Інші вироби з каменю представлені уламками зернотерки і каменем півкруглої форми (діаметром 15 см), з ямкою на поверхні.

Металевих речей знайдено дуже мало. Серед них два залізних триперих наконечники стріл сарматського типу, що датуються початком нашої ери, уламок бронзової фібули (табл. II, 4) і невелике дзеркальце-підвіска (діаметр 4,6 см) з боковим вушком (табл. II, 5), із світлого білуватого сплаву. Дзеркала такого типу відносяться до перших століть н. е.¹ Монет знайдено не було.

Знахідки речей з кості також нечисленні. Тут ми маємо велику голку (табл. II, 1), маленькі піхви (табл. II, 2) і уламок гребінця (табл. II, 3). Піхви у нижній своїй частині мають отвори для закріплення невеликої речі, яка в них вкладалась або для підвішування їх до пояса.

Кістковий матеріал представлений, головним чином, рештками свійських тварин: коней, корів і овець.

Сkrізь на городищі траплялися рештки риби. Частота і велика кількість цих залишків (особливо красної риби) свідчить про те, що в харчуванні населення і, мабуть, у вивозі риба відігравала важливу роль.

VI

Розшуки некрополя городища по місцях відслонень (берегові кручі, краї ярів, окопи та ін.) не дали результатів. Шурф, закладений у західній частині валу, виявив поховання. У

¹ П. Рау відносить їх до III—IV ст. н. е., а Т. М. Кніпович пов'язує їх скоріше з II, ніж з I ст. н. е.

зв'язку з цим можна зробити припущення про використання для поховань земляного валу (у пізній, принаймні, період існування населеного пункту).

Як уже зазначалось, на території городища під час розкопок зустрінуто кілька випадкових поховань, у тій чи іншій мірі зруйнованих.

Крім того, в обріві яру, що утворився на місці стародавнього рову, на глибині 1,7 м від сучасної поверхні були виявлені (розкоп IX) два порушені кістяки. Частина кісток, що збереглася від тих скелетів, була в безладному стані, в зв'язку з чим визначити їх орієнтування виявилось неможливим. Це поховання, судячи по знайденому під час його зачистки зализному тригранному наконечнику стріли, слід віднести до I ст. н. е.

У розкопі А виявлені залишки зруйнованого поховання, причому кістяк у своїй основній частині був викинутий на берегову кручу, а на місці поховання залишились тільки частини стегнової і гомілкової кісток. Між ними і поруч з ними лежали дві невеликих ліпних посудини: одна — банкового типу (висота 4 см, діаметр 7,5 см), друга — такої ж висоти — із загнутим верхнім краєм.

На береговій кручі розкриті останки двох кістяків, що складалися з двох роздавлених черепів і кількох кісток, які лежали безладно між камінням. Тут знайдено дві бусинки (одна з них янтарна) і два крем'яних вістря.

В обрізі берегової кручі південної частини городища простежені кінці зогнилих колод поховальної споруди. У закладеному тут розкопі IXa виявлені залишки поховального ящика з дерев'яних колод. Бокові колоди мали товщину від 4,5 до 5,2 см, а дно складалося з двох колод 7,5 см завтовшки, 26—27 см завширшки. Усі колоди наколоті з одного дерева, а потім обтесані. Колоди скріплювались дерев'яними шпеньками. На колодах дна збереглися залишки трав'янистих рослин, якими воно було вистелене. На одному з рогів ящика знайдено зігнутий під прямим кутом шматочок дуже окисленого заліза, а поруч, у ґрунті, — гвіздок оббивного типу. Яма для поховання була викопана на місці невеликого зольника. Останки кістяка і похоронний інвентар не були виявлені.

Судячи з матеріалів розкопок, найбільший розквіт міста припадає на останнє століття до н. е. і перше століття н. е. У той час місто було зв'язане широкими торгово-господарськими операціями з рядом причорноморських центрів.

Численний кістковий матеріал укажує на розвиток скотарства. Знахідки рибних залишків свідчать про наявність риболовства і, мабуть, про вивіз риби. На підставі знахідки зерна пшениці і зернотерки можна говорити про землеробство.

На основі матеріалів першого року розкопок немає можливості ставити питання про етнічну належність місцевого населення. Не можна, проте, забувати, що письменники елліністичного і римського часу, торкаючись півдня нашої країни, писали про сарматські племена, зберігаючи для племен Малої Скіфії, тобто степової частини Криму і Нижнього Придніпров'я, колишню назву скіфів¹.

Цілком правильним здається погляд М. І. Артамонова, який відмовляється вбачати в городищах нижнього Дніпра грецькі факторії і вказує на належність їх місцевому скіфському населенню². Помилково було б думати, що велика низка городищ і поселень, розташованих у цій частині Дніпра, служила тільки для торговельних зв'язків з кочівниками. Слід вважати, що господарською основою місцевого населення, очевидно, було землеробство. У політичному відношенні городища не могли бути ізольованими і, найімовірніше, спиралися на скіфську державу³, що тоді існувала.

Можна вважати, що Гаврилівське городище пережило два етапи свого розвитку: ранній, дніпровський, коли ставкою скіфських царів, можливо, було Кам'янське городище⁴, і більш пізній, кримський, коли городища на Дніпрі, у тому числі й Гаврилівське, являли собою укріплений західний рубіж скіфської держави.

¹ Страбон, География, VII.

² М. И. Артамонов, Скифское царство в Крыму, Вестник ЛГУ, 1948, № 8.

³ Ольвія у той час була слабка і сама підкорялась верховній владі скіфських царів.

⁴ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, КСИИМК, в. XIII, 1946; його ж, Никопольская экспедиция, КСИИМК, в. XXI, 1947.

Р. І. ВЕТШТЕЙН

РОЗКОПКИ ВНУТРІШНОЇ ЛІНІЇ ОБОРОННИХ СПОРУД ГАВРИЛІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 1951 р. під керівництвом автора проведено розкопки оборонних споруд Гаврилівського городища, що оточували із заходу, півночі і півдня центральну, надрічну частину городища, площа якої становила $250 \times 240\text{ м}^2$ ¹.

Досліджувані нами оборонні споруди складалися з кам'яної стіни і рову. Тепер ця стіна має вигляд земляного валу, на поверхні якого простежуються лише окремі камені². Місцями під стіною простежувалися і залишки розпливчастого валу. Загальна протяжність усієї стіни 690 м; довжина західної її частини 210 м, північної і південної — по 240 м.

Для розкопок були вибрані північна і південна частини стіни, що краще збереглися. Дослідження стін проводилося шляхом поперечних розрізів, які доводились до материка. Всього тут було закладено дев'ять розкопів загальною площею 1225 м². На більшості ділянок серед величезної кількості кам'яних завалів збереглися тільки незначні залишки зовнішнього і внутрішнього панцирів та забутовки стін.

Детальне вивчення всіх залишків оборонної стіни, що збереглась *in situ*, дає можливість вияснити її будову. Фундамент стіни лежав на лесовій підсипці, яка утворилася при спорудженні рову, розташованого з напільному боку.

¹ Загальний план городища з позначенням розкопів див. в статті К. А. Бреде, вміщений в цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР».

² В кінці XIX і на початку ХХ ст. оборонні споруди були по-хижакському зруйновані поміщиком Фальцфейном, який використав камінь для господарських потреб. Сліди вибирання каменю у вигляді численних заглиблень та ям простежуються вздовж усієї лінії оборонних споруд. Незначні залишки стін тепер інтенсивно руйнуються ярами.

Значна частина стіни розташована на стрімкому схилі верхньої тераси. Підошва північної частини стіни у північно-західному куті залагала на 31 м вище підошви її східного кінця, а підошва південної частини стіни у південно-західному куті — на 25 м вище її східного кінця.

Товщину оборонної стіни та характер її кладки можна визначити на підставі залишків північної її частини, що краще збереглась (розкоп XIII; рис. 1). Тут виявлено *in situ* двадцять рядів внутрішнього панцира довжиною до 4 м, кілька плит зовнішнього панцира і забутовку між ними. Цей фрагмент оборонної споруди добре визначає напрямок північної стіни та її товщину, що досягає в цьому місці 3,7 м. Всі панцирні камені великих розмірів ($75 \times 50 \times 15\text{ см}$; $50 \times 40 \times 22\text{ см}$), досить правильної форми з частково обробленою поверхнею.

Важче встановити товщину південної частини стіни, яка в значній мірі зруйнована яром. В південно-західному куті південної стіни (розкоп VI) збереглись один-два ряди великих плит зовнішнього панцира, продовження якого простежено ще в двох місцях далі на схід, на розкопах III і IV (рис. 2 і 3). Два-три ряди внутрішнього панцира південної стіни відкрито із західного боку стародавнього в'їзду (розкоп VIII, рис. 4 і 5). З протилежного, східного, боку, по цій же осі, від внутрішнього панцира південної стіни збереглась *in situ* лише одна плита.

Питання про товщину стіни поблизу в'їзду важко вирішити в зв'язку з надзвичайною фрагментарністю її залишків. Але тут, серед рушенів каменів, розташованих на 3,9—4 м на південь від внутрішнього панцира, звертає на

себе увагу велика плита прямокутної форми. Якщо ця плита належала до зовнішнього панцира, тоді товщина стіни поблизу в'їзду досягала 4 м, і, отже, південна стіна мала таку саму товщину, як і північна.

Слід зауважити, що відстань із заходу на схід між ямами, що є місцями вибирання каменів західної оборонної стіни, також дорівнює 3,7—3,8 м¹.

Визначити висоту стіни тепер неможливо. Проте численні великі розвали і завали цих

Рис. 1. Гаврилівське городище, розкоп XIII. Залишки північної оборонної стіни.

стін, що складаються з кількох рядів каменів (розкопи III—VIII) і великі завали, що заповнили місцями рів (розкоп XVIII), свідчать про те, що ця величезна кількість каменів складала численні ряди високої стіни.

Майже всі розвали і завали виявлені з пільного боку². Всі ці камені лежали щільно, місцями в три—десять рядів. Камені розвалів і завалів мали різні форму і розмір. Поряд з великими панцирними плитами з обробленою поверхнею траплялось багато дрібних бутових каменів.

Серед усіх розвалів і завалів звертає на себе особливу увагу група каменів, розташована в розкопі III, на північ від трьох великих плит (рис. 2). Довжина всієї групи 7—8 м, ширина — 4, висота 0,6—0,7 м. Характерною особливістю цього розвалу є те, що всі його п'ять—сім рядів каменів прилягали щільно один до одного. Таке особливе положення каменів, можливо, свідчить про те, що внаслідок яко-

гось сильного поштовху камені цієї частини стіни впали одночасно.

В'їзд у городище з боку річки виявлений в південній частині стіни на відстані 80 м на захід від берегової смуги (розкоп VIII; рис. 4 і 5), де, як уже зазначалося, збереглися незначні залишки внутрішнього панцира південної стіни. Вимостка в'їзду, орієнтована з півночі на південь, довжиною 16 м і ширину 4 м, складалася з невеликих каменів. Північна частина цієї вимостки збереглася краще, деякі камені

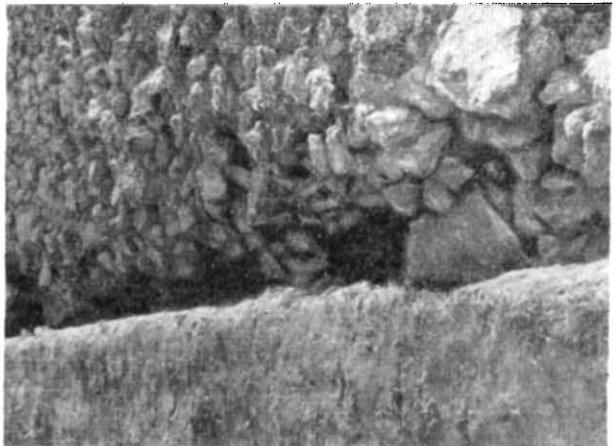

Рис. 2. Гаврилівське городище, розкоп III. Фрагмент облицьковки оборонної стіни.

тут лежали *in situ*. Вимощений камінням в'їзд був з боків (із заходу і сходу) архітектурно оздоблений двома рядами великих тесаних плит. Вони мали таке саме орієнтування, як і вимостка в'їзду.

Вище вже зазначалося, що з обох боків в'їзду збереглися залишки внутрішнього панцира стіни. На відстані 6 м на південь від цієї частини панцира з обох боків вимостки в'їзду виявлені два завали каменів, облямованих півкільцем з великих (розмірами 75×65×20 см; 80×65×25 см та ін.) тесаних плит. Довжина західного завалу 7,5—8 м, висота 0,6—0,8 м; довжина східного завалу 4,5—5 м, висота 0,4—0,5 м. Можливо, що ці два завали, виявлені в найважливішому в оборонному відношенні місці, є залишками двох башт, які фланкували в'їзд до городища.

Із зовнішнього боку всі три частини внутрішньої оборонної стіни були захищені ровом. Тепер значна його частина (на півночі та півдні) дуже зруйнована ярами. Порівняно краще збереглася західна частина, але внаслідок того, що рів у цьому місці дуже заплив, його напрямок можна визначити лише по малопоміт-

¹ Камені вибиравалися, мабуть, переважно біля панцирів стіни.

² Лише на одній з ділянок південної стіни (розкоп III) завал каменів знаходився поблизу внутрішнього панцира.

ній западині, розташованій паралельно щодо західної оборонної стіни.

Дослідження рову проведено на ділянці біля північно-західного кута оборонної стіни, де, як уже зазначалося, збереглися рештки зовнішнього панцира (розкоп XVIII). Ширина ро-

Рис. 3. Гаврилівське городище, розкоп IV. Залишки зовнішнього панцира південної оборонної стіни.

ву тут досягала 13—14 м, глибина — 3 м (від підошви північно-західного рогу стіни). Південний схил рову був значно стрімкіший за північний.

До внутрішнього боку оборонної стіни прилякали житла, рештки яких були відкриті поблизу неї в північній та південній частинах городища.

Від першого приміщення, розташованого в північній частині городища (розкоп XIV), зберігся фундамент трьох кам'яних стін, що залягав на одному рівні з підошвою панцира оборонної стіни. Це приміщення мало в плані форму прямокутника шириною 2,5 м. Довжину його встановити не вдалось, оскільки південна частина приміщення ще не розкопана. Довжина виявленої частини його східної і західної стін дорівнює 2 м.

Друге приміщення, розташоване на відстані 20 м на схід від першого (розкоп XIII), збереглося значно гірше. Крім завалу каменів від його стін, відкрито частину глинобитної долівки і численні куски обмазки з відбитками лозин.

Незначні залишки жител були поблизу південної стіни. З обох боків в'їзду (із заходу і сходу) збереглись *in situ* рештки вогнищ та численні куски печини і обмазки.

На відстані 40 м на схід від в'їзду недалеко від берегового обриву, де оборонна стіна

Рис. 4. Гаврилівське городище, розкоп VIII. В'їзд до городища.

цілком зруйнована яром¹, серед завалу каменів удалось виявити залишки фундаменту одного житла (розкоп XI).

На відстані 15 м на схід від цього житла виявлено залишки ще одного приміщення (розкоп XII), значна частина якого зруйнована південним яром. Частково збереглись тільки фундаменти двох суміжних стін, що утворювали південно-західний кут будівлі.

Численний речовий матеріал був знайдений, головним чином, при розкопках жител. Більшість знахідок становлять уламки кераміки, як місцевої, так і привізної.

Місцева ліпна кераміка має шершаву або лощену поверхню.

Серед ліпного посуду з шершавою поверхнею найбільше горщиків (рис. 6, 4, 5), миски і плошки знайдені в меншій кількості.

Горщики плоскодонні, з опуклими стінками і високими прямими або відгинутими назовні вінцями, прикрашеними ямками або насічками. Розміри: діаметр устя 25—30 см, висота вінець 2—4, товщина стінок 1—1,5 см.

Миски конічної форми з плоским денцем і прямим, іноді трохи ввігнутим краєм. Обріз

¹ Поблизу ріки яр значно ширший і глибший, ніж біля західної частини городища.

край звичайно округлий або плоско зрізаний. Рідше трапляються миски з різко виділеним високим плічком.

Плошки мають стінки, що розширяються доверху, і невеликий піддон на кільцевій ніжці.

У весь цей ліпний посуд випалений нерівномірно, внаслідок чого злом черепка часто має бурі і чорні прошарки. Глина темносіра або чорна, погано відмучена, з домішками кварцу і вапна.

Ліпна кераміка з лощеною поверхнею повторює форми попередньої групи. Вона пред-

Рис. 5. Гаврилівське городище, розкоп VIII. В'їзд до городища. Деталь.

ставлена поодинокими уламками горщиків і значною кількістю мисок конічної форми з невеликим вигином високого плічка (рис. 6, 1). Менше знайдено мисок з округло-ввігнутим верхнім краєм.

Серед уламків лощеного посуду трапляється досить багато ручок різних розмірів і форми, з широким поздовжнім жолобком. В одному випадку верхній кінець вертикальної чотирикутної в перерізі ручки прикрашений двома схематичними ріжками тварин. Analogічні ручки відомі серед сарматської кераміки.

Поверхня ліпної лощеної кераміки має темносірий або чорний, рідше рожевий колір, глина відмучена, посудини рівномірніше випалені.

Можливо, що посудини з лощеною поверхнею були столовим посудом, а з шершавою — кухонним.

Серед привізної кераміки найбільше уламків амфор, значна частина яких датується II—I ст. до н. е. Найчисленнішими є двоствольні амфорні ручки, в тому числі й від амфор косского типу II—I ст. до н. е. (рис. 7, 7—9) з довгим витягнутим корпусом і низькою ніж-

кою¹. Рідше трапляються уламки фасоських амфор з розширенням донизу шийкою, веретеноподібним корпусом і високою різко профільованою ніжкою (рис. 7, 11). Слід ще відмітити поодинокі уламки жовтоглинняних амфор

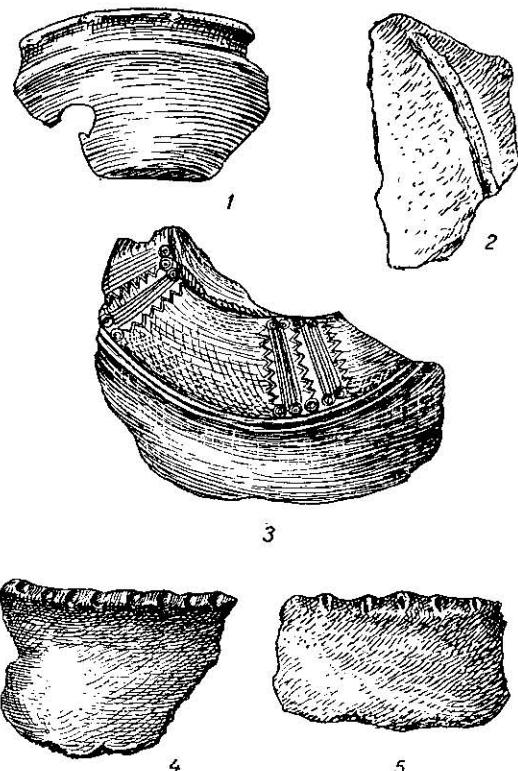

Рис. 6. Фрагменти кераміки з Гаврилівського городища.

1, 2 — ліпні посудини з лощеною поверхнею; 3 — сіроглиняний глек з лощеною поверхнею; 4, 5 — ліпні горщики.

перших століть н. е. з вузькою шийкою і реберчастими ручками (рис. 7, 2, 4).

З кружальної кераміки, крім амфор, знайдена невелика кількість червоноглинняного і сіроглинняного столового посуду.

Серед поодиноких, дуже дрібних уламків сіроглинняного посуду з лощеною поверхнею слід відмітити миску з різко зігнутим високим плічком та миску з угнутим витонченим краєм. Analogічні миски були поширені в перші століття н. е. в Ольвії.

На особливу увагу заслуговує фрагмент великого глека з плавно розширенням донизу округлим плічком (рис. 6, 3), оздобленим широким концентричним поясом (шириною 8 см). Всередині пояс поділяється на окремі поля, що

¹ И. Б. Зеест, К вопросу о внутренней торговле Прикубанья с Фанагорией, МИА, № 19, 1951, рис. 5, 2.

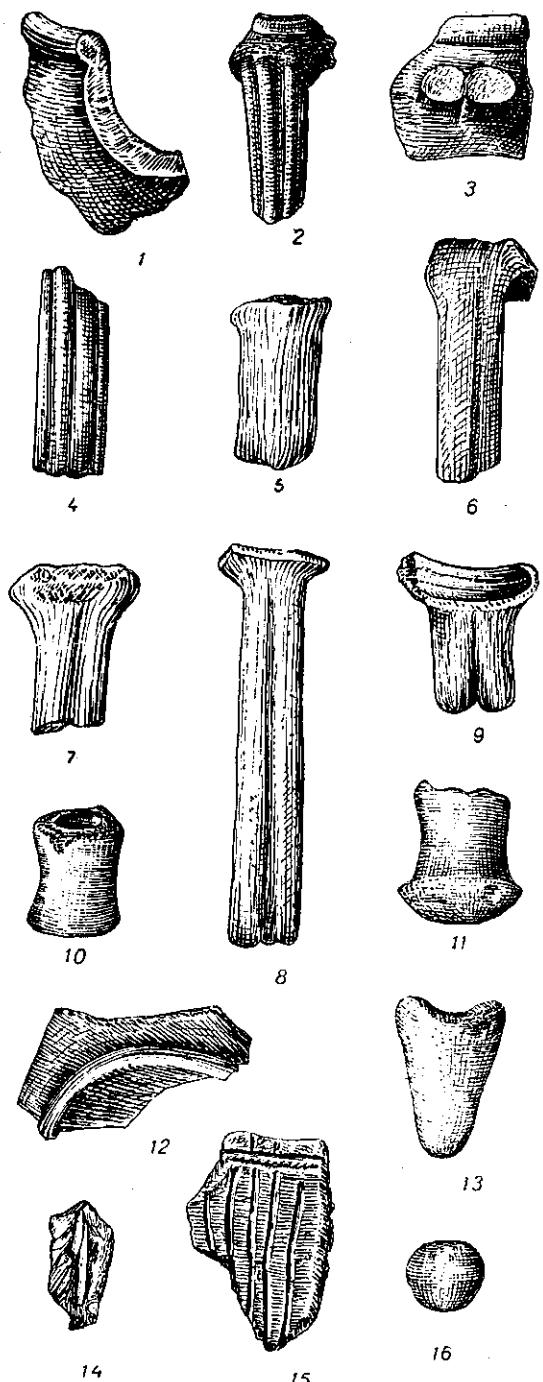

Рис. 7. Фрагменти кераміки з Гаврилівського городища.

1—13 — уламки амфор; 14 — уламок теракоти; 15 — фрагмент ліпного виробу; 16 — пряслице.

складаються з прямих і зигзагоподібних врізаних вертикальних ліній, які зверху і знизу упираються в невеликі спіралеподібні кружки. Зверху пояс облямований невисоким концентричним валиком з косими насічками.

Червонолаковий посуд представлений поодинокими дрібними уламками чашок і блюдець з досить товстими стінками і нечітким профілюванням окремих деталей. Тъмяний лак буруватокоричневого або сірого кольору нерівномірно вкриває поверхню посудин; значна частина їх поверхні, особливо нижня половина, залишалась невикритою лаком. Усі ці зразки червонолакової кераміки за формою і технікою виготовлення аналогічні червонолаковому ольвійському посуду перших століть н. е.

Слід ще згадати два дуже дрібних уламки чорнолакових посудин, які за тъмяним лаком можна датувати III—II ст. до н. е.

Серед речового матеріалу, крім кераміки, при дослідженні приміщень знайдені поодинокі уламки глиняних жаровен з невисокими вертикальними стінками і широким плоским денцем, пряслице біконічної форми (рис. 7, 16), дуже фрагментований уламок теракоти (рис. 7, 14).

Заслуговують на увагу уламки стінок великих глиняних ліпних виробів з поздовжніми борозенками на внутрішньому боці (рис. 7, 15). В одного з них зберігся край з плоским обрізом, а вертикальні стінки мають невелику ввігнутість. Глина груба, на зломі темносіра, буруваточервона або чорна з домішками крупних зерен кварцу і вапна. Форма цих уламків свідчить, що вони належали не посудинам.

Знайдені в приміщеннях речі подібні знахідкам на всьому городищі, які датуються останніми століттями до н. е. і I—II ст. н. е.

При розкопках оборонних стін між кам'яними завалами знайдена невелика кількість кераміки, що не відрізняється від кераміки з описаних вище приміщень. Аналогічні знахідки дають змогу вважати, що оборонні споруди будувались у той самий час, що й житла, виявлені на території городища.

Потужні оборонні кам'яні споруди, крім Гаврилівського городища, відомі й на інших городищах нижнього Дніпра¹.

В. І. Гошкевич своєю часу встановив, що на деяких з цих городищ (в тому числі й на Гаврилівському) були двох типів оборонні споруди: внутрішні, більш високі, що в плані мають форму прямокутника, близького до квадрата, з ровом із зовнішнього боку, і зовнішні, нижчі, що охоплюють городище майже з усіх боків, іноді й з прибережного боку.

Площа всередині високих прямокутних огорож звичайно незначна (2—3,5 га), в той час, як загальна площа городищ, обмежена зовнішніми низькими огорожами, досить велика (7—22 га).

¹ В. И. Гошкевич, Древние городища по берегам низового Днепра, ИАК, в. 47, 1913, стор. 142—143

В гирлі Дніпровсько-Бузького лиману кам'яні оборонні споруди, датовані тим же періодом, відомі на Пітухівському городищі¹. Слід, проте, зазначити, що оборонні стіни в Пітухівці значно товщі (14 м) і збудовані з каменів, які залягають гніздами в сирцевій кладці. Спорудження потужних укріплень на ряді городищ нижнього Дніпра збігається в часі з будівництвом оборонних споруд в інших районах Північного Причорномор'я, наприклад, в містах Боспору (Мірмекій, Тірітака, Німфей, Кітей, Ілураг) ² і на городищах Криму (Айрчі, Поповка, Тарланчі, Джанбаба, Акметечеське, Євпаторійське, Караджинське та ін.³).

¹ А. Л. Еспенко, Петуховская оборонительная система, КСИИМК, в. XXXIX, 1951.

² В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М., 1949, стор. 154 і далі; його ж, Новые исследования Илурага, КСИИМК, в. XXXVI, 1952, стор. 196.

³ П. Н. Шульц, О работах Евпаторийской экспедиции, СА, III, 1937.

Специфічною особливістю городищ нижнього Дніпра, що відрізняє їх від таких причорноморських фортець, як, наприклад, Ілураг, є наявність подвійної системи оборонних споруд, при якій незначна за розмірами територія внутрішньої частини городища захищалась кам'яними стінами, а основна площа його оточувалась валами. Речовий матеріал, і в першу чергу керамічні знахідки, здобуті в 1951 р. при розкопах Гаврилівського городища, зокрема його оборонних стін, дають можливість вважати синхронними внутрішні і зовнішні огорожі, що свідчить про їх різне функціональне призначення. Можливо, що зовнішні огорожі були призначенні для захисту господарських приміщень (для сільськогосподарських продуктів, худоби та ін.) не тільки жителів городища, а й населення сусідніх районів. Внутрішні кам'яні огорожі і рів захищали мешканців самого городища.

Т. Д. БЄЛАНОВСЬКА

РОЗКОПКИ ПОСЕЛЕННЯ ПЕРШИХ СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ в с. ДУДЧАНАХ

Одним з пунктів робіт Нікопольсько-Гаврилівської експедиції в 1951 р. було с. Дудчани, де в результаті розвідки, що провадилася під

лельно дорозі, яка проходила по берегу р. Підпільної. Він був розташований на першій надзаплавній терасі на відстані приблизно 18 м від

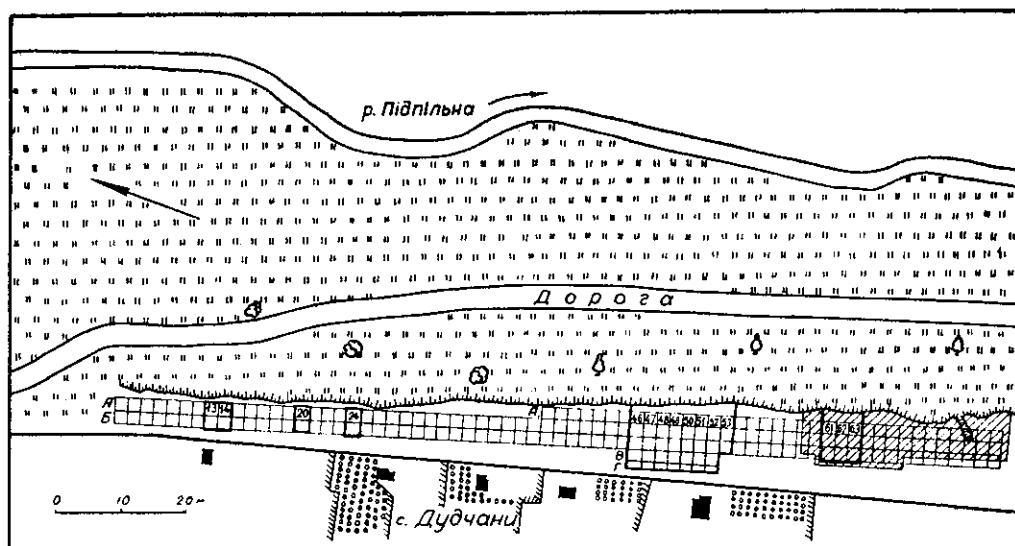

Рис. 1. Схематичний план території в с. Дудчанах, де проводилися розкопки поселення перших століть н. е.

керівництвом А. В. Добривольського, було виявлено стародавнє поселення.

Дудчанський загін¹ Нікопольсько-Гаврилівської експедиції зосередив свої роботи біля рову, виритого в період Великої Вітчизняної війни. Рів тягнувся вздовж села, майже парал-

ельно до річки, яка проходила по березі р. Підпільної. Він був розташований на першій надзаплавній терасі на відстані приблизно 18 м від берега річки. Звідси відкривався вид на долину р. Підпільної — протоки Дніпра. Лівий берег річки високий, він переходить у плато, правий — низький, тут знаходилися заливні луки, вкриті мілколіссям (рис. 1). Довжина рову становила 542 м, ширина 4,9, глибина 1,4 м. На всьому протязі орієнтування рову не змінне (15° на північ-північ-захід). Західна стіна рову стрімка, східна — похила. В західній стіні місцями, на нерівних відстанях, простежувалися камені і кістки.

Для з'ясування залігання культурного шара

¹ У роботі загону в 1951 р. брали участь начальник загону Т. Д. Белановська, студенти-практиканти історичного факультету Ленінградського державного університету Н. Д. Путинцева і Д. М. Машарова та кресляр — студентка Київського інженерно-будівельного інституту Л. Н. Загоруй.

ру західна стіна рову була зачищена на протязі 500 м. Після зачистки встановлено таке залягання шарів землі: від 0 до 0,06 м — верхній ґрутовий шар, від 0,06 до 0,35 м — слабо гумусований шар, від 0,35 до 0,5 м — сильно гумусований шар, від 0,5 до 1,3 м — трохи гумусований шар, від 1,3 м і глибше — чистий суглинок.

Культурний шар залягав в основному в трохи гумусовому шарі і суглинку. Найбільша

кістки належать домашньому бику, козі або вівці, домашньому коню¹.

Другий розкоп закладений в квадратах А/20, Б/20; в цьому місці в західній стіні рову на глибині 2 м також простежувалися камені. Знахідки, представлені виключно кістками і зубами тварин, почали траплятися з глибини 0,85 м. Аналіз остеологічного матеріалу показав наявність тієї ж фауни, що й в першому розкопі.

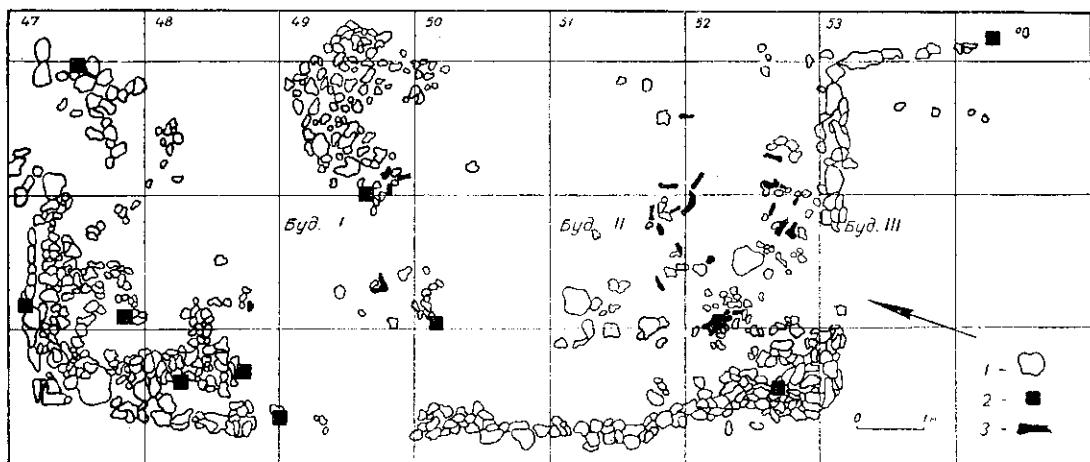

Рис. 2. План розкопу IV на поселенні перших століть н. е. в с. Дудчанах

кількість знахідок виявлена на глибині 2 м, окрім знахідки траплялись починаючи з глибини 0,4 м.

Перший розкоп був закладений біля західної стіни рову, де простежувались камені (кв. А/13—14, Б/13—14).

На глибині 1,95 м в розкопі виявлено кілька каменів і кістки, що лежали на цих каменях. У ґрунті, що перекривав їх, на різних глибинах від 1,35 до 1,95 м знайдено сім уламків кераміки, 16 кісток тварин, луска риби і кістяна про-колка з дуже відшліфованою поверхнею. Робочий кінець її загострений, протилежний кінець обламаний (рис. 3, 5).

Знайдена тут кераміка характерна для культури полів поховань черняхівського типу; показовим щодо цього є уламок вінець товсто-стінної посудини сірого кольору. Край вінець відгинутий під прямим кутом, тісто містить великі зерна кварцу. Товщина стінки 1,3 см (рис. 4, 5). Для перших століть н. е. характерним є уламок вінець посудини світложовового кольору з навислим карнизиком, по краю вінець проходить ледве помітний вузенький жолобок. Товщина стінки 0,6 см (рис. 4, 6).

Третій розкоп закладений в квадратах А/24, Б/24. В розрізі західної стіни рову в квадраті А/24 і частково в квадраті А/23 простежувалася яма, заповнена більш м'якою і пухкою землею, ніж оточуючий ґрунт. Після зняття верхнього шару землі на глибині 0,2 м виявилась незначна пляма у формі неправильного сегмента розмірами 0,4—0,2 м. Дослідження її показало, що основна частина плями зруйнована ровом, тому визначити її призначення не вдалося.

Трапились поодинокі знахідки: на глибині 1,1 м — кістка тварини, на глибині 1,15 м — ще дві кістки і на глибині 1,2 м — уламок вінець посудини світлосірого кольору, з трохи потовщеним краєм, без орнаменту. Кістки належать домашньому коню.

При зачистці в цьому місці борту розкопу на глибині 1,4 м знайдено уламок стінки кружальної червоноглиняної посудини епохи культури полів поховань, орнаментованої двома широкими смугами, які складаються з паралельних прокреслених ліній, що місцями перериваються.

¹ Визначення кісток проведено доктором біологічних наук І. Г. Підоплічком.

Тісто компактне, товщина стінки 0,6 см (рис. 3, 8).

Основний—четвертий—роздягав квадрати А₁/46—53, А/46—53, Б/46—53, В/46—52 і частково заходив у квадрати Г/46—52. На площині цих квадратів виявлені залишки трьох будівель дуже поганої збереженості, орієнтованих з північного заходу на південний схід (рис. 2). Простежено основу північно-західної стіни першої будівлі довжиною 7,75 м

будівлі складалася з рядів каменів, покладених плиском; основу стін третьої будівлі становили камені, що лежали окремо,— частина їх була поставлена на ребро. Ніякої зв'язуючої речовини між каменями, очевидно, не було.

Найбільша висота збереженої частини основи стін дорівнювала 0,5 м, середня ширина 0,4 м. Слідів печей або вогнищ не виявлено.

Кераміка, знайдена на розкопі IV, відноситься, в основному, до культури полів похо-

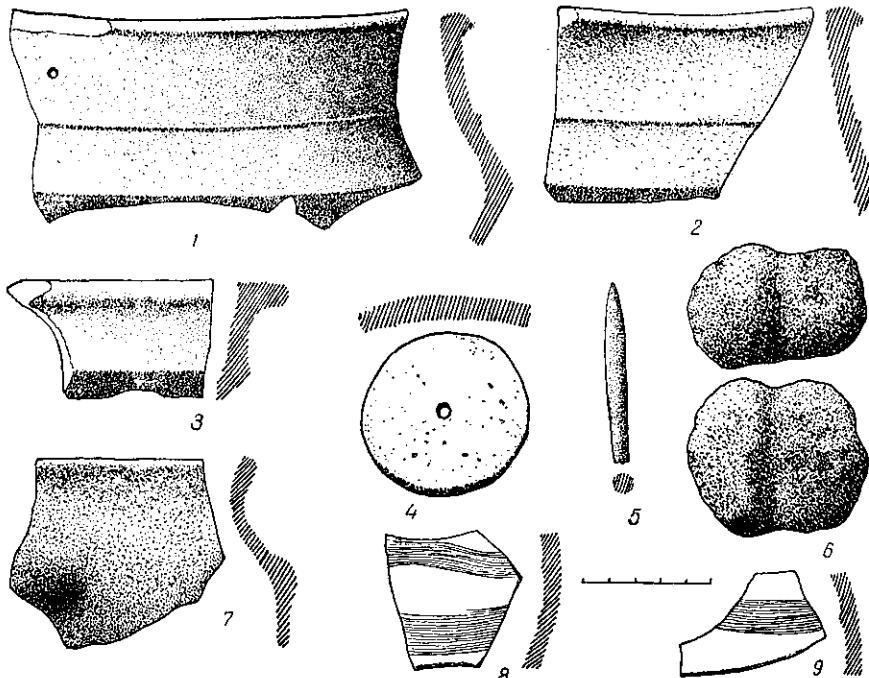

Рис. 3. Знахідки з поселення в с. Дудчанах.

(з розривом у 1,45 м) та північно-західний кут її. Від південної стіни збереглись тільки окремі камені.

Від другої будівлі залишилася частина основи стіни, що йшла вздовж західного борту розкопу на протязі 6,6 м, а також частина східної стіни довжиною 1,55 м.

Від третьої будівлі залишився тільки один кут — частина північно-східної стіни довжиною 3,1 м і частина північно-західної стіни довжиною 2,1 м.

Будівлі, очевидно, мали прямокутну в плані форму і майже впритул примикали одна до одної. У зв'язку з дуже поганою збереженістю основи стін визначити більш точно планування будівель і місце розташування входів не вдалось. Умовно можна вважати, що розміри будівель становили від 10 до 17 м².

Застосовувалися різноманітні способи кладки стін. Залишки першої будівлі представлена плитами, які стоять похило; основа стін другої

відповідно; крім того, є деяка кількість уламків посуду епохи пізньої бронзи.

Кераміка, що відноситься до культури полів поховань, може бути поділена на три групи.

Перша група, найчисленніша, представлена десятма уламками сіролощених посудин. Тісто компактне, без помітних домішок, злом шаруватий, орнамент у вигляді рельєфного пояска. Вінця широкі, вздовж їх основи з зовнішнього боку йде порівняно слабо виражений широкий жолобок (рис. 4, 1). Краї вінця відігнуті майже під прямим кутом (рис. 3, 3), іноді трапляються прямі широкі вінця із закругленим краєм (рис. 3, 2). Дно плоске, з виступаючим піддоном (рис. 4, 9), трохи ввігнуте, на підставці, з внутрішнього боку в центрі є опуклина діаметром 1,8 см (рис. 4, 10). Знайдено уламок дна на кільцевій підставці та уламок плоского дна. Трапились також два уламки з насірізними отворами (рис. 3, 1), на-

несеними із зовнішнього боку. Діаметр їх зовнішньої частини трохи більший, ніж внутрішньої (6—7 та 3—4 мм).

Ця група кераміки характерна для пам'яток культури полів поховань черняхівського типу.

Друга група представлена лише одним екземпляром — уламком стінки кружальної червоноглиняної посудини з орнаментом у вигля-

гнутим краєм, округлою опуклиною на поверхні, поганого випалу, із значною домішкою дрібнотовченого кварцу в глині (рис. 3, 7), та уламком днища посудини коричневого кольору, поганого випалу, дно якої трохи вистуває з-під стінок (рис. 4, 8). Уламки кераміки епохи пізньої бронзи траплялись на різних глибинах аж до 2 м. Таке її розміщення можна пояснити розташуванням пам'ятки на схилі тераси та

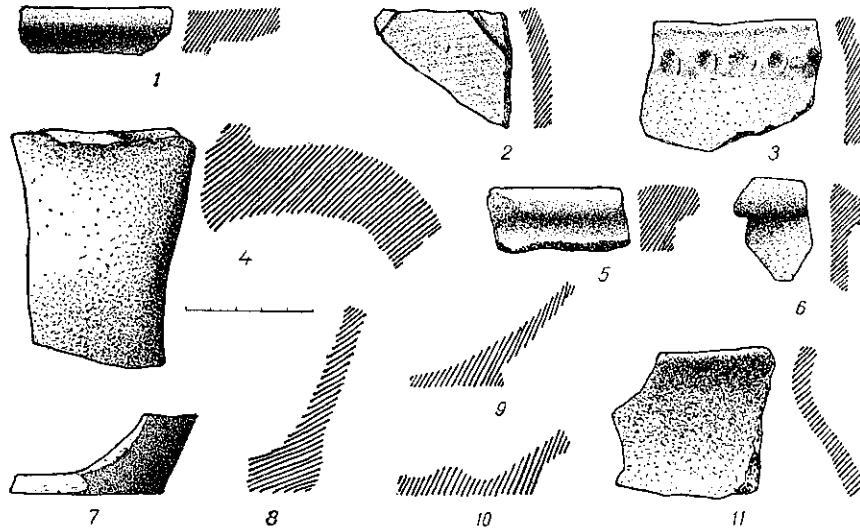

Рис. 4. Знахідки епохи пізньої бронзи і перших століть н. е. в с. Дудчанах.

ді широкої смуги, що складається з паралельних прокреслених ліній (рис. 3, 9).

Третя група представлена двома уламками неорнаментованої ліпної кераміки. Один з них являє собою уламок стінки темносірого кольору. Випал поганий, глина із значною крупно-зернистою домішкою. Другий уламок належить плоскому дну світложовтого кольору, глина без помітних домішок (рис. 4, 7).

До того ж часу належать уламок стінки невеликої посудини світложовтого кольору з пористого тіста та уламок великої ручки від червоноглиняної амфори (рис. 4, 4).

Кераміка, що відноситься до епохи пізньої бронзи, представлена поодинокими уламками ліпних посудин: характерним уламком стінки посудини світложовтого кольору, поганого випалу, з розчесами та слідами поглиблених смуг на поверхні (рис. 4, 2); уламком трохи відігнутих вінець світложовтого кольору, поганого випалу, з ледве помітними слідами косих розчесів на поверхні (рис. 4, 11); уламком вінець посудини світложовтого кольору, поганого випалу, із значною домішкою товченого кварцу, орнаментованої округлими заглибленнями, виведеними на поверхні (рис. 4, 3); уламком вінець посудини темносірого кольору, з віді-

руйнуванням культурного шару в процесі різноманітних господарських робіт жителів с. Дудчан.

Із знахідок у розкопі IV безперечний інтерес становить пряслице, зроблене з уламка посудини оранжового кольору, виготовленої на гончарському крузі. Тісто грудкувате, з поодинокими великими зернами, по ребру помітні сліди вирівнювання. Розміри пряслиця $6,5 \times 6 \times 3$ см, діаметр отвору, що знаходиться в центрі, 0,4 см (рис. 3, 4).

Після закінчення розкопок на всіх ділянках було зроблено прокопування ще на 0,2 м. Ніяких знахідок при цьому не трапилося.

Останній, п'ятий розкоп був закладений в квадратах А₁/61—63, А/61—63, Б/61—63, площа його 6×6 м. На глибині 0,4 м почали виявлятися контури кам'яної кладки, проте вона не була досліджена в зв'язку з закінченням роботи загону.

В результаті розкопок можна зробити такі висновки. Наявність залишків кам'яних стін говорить про те, що тут жило осіле населення, яке, очевидно, займалось землеробством. Про це свідчать знахідки частини зернотерки та товкачика для розтирання зерна. Велике значення мало скотарство. Майже всі кістки належ-

жать свійським тваринам, кількісно переважають кістки домашнього бика, далі йдуть кістки коня, кози-вівці, собаки. З диких тварин представлений заєць.

Мало місце також риболовство. На користь цього говорить розташування поселення на березі річки, знайдення грузила у вигляді округлого каменя з поглибленою борозенкою посередині для прив'язування (рис. 3, б) та кісток риб (коропових).

Жителі стародавнього поселення займались також прядінням, про що свідчить знахідка пряслиця. Було розвинуте й гончарство.

Наявність ручок амфор указує на зв'язки з грецькими колоніями Північного Причорномор'я.

На підставі знахідок кераміки, характерної для пам'яток культури полів поховань черняхівського типу, поселення можна датувати першими століттями н. е.

Окремі фрагменти кераміки епохи пізньої бронзи свідчать про те, що тут існувало поселення цього часу.

Погана збереженість пам'ятки пояснюється розташуванням її на схилі, на дорозі, поблизу жилих будинків. Великого руйнування завдав також рів.

За відомостями місцевих жителів, на березі р. Підпільної за кілька років до наших розкопок були знайдені кістки мамонта. Місце цієї знахідки розташоване в 0,5 км на північ від розкопу. Проте зачистка, проведена тут, нових знахідок не виявила.

М. І. ВЯЗЬМИТИНА

ПОСЕЛЕННЯ II—IV СТОЛІТЬ НАШОЇ ЕРИ в с. ДУДЧАНАХ

У 1952 р. Дудчанський загін¹ Нікопольсько-Гаврилівської експедиції продовжував розкопки поселення перших століть н. е. на північно-східній околиці с. Дудчани.

Для розкопок було обрано ділянку на першій надзаплавній терасі, на південнь від закладеного в 1951 р. п'ятого розкопу², яка підносилася над рівнем безіменного струмка на 5—6 м. З метою виявлення стратиграфії досліджуваної ділянки зроблено контрольну зачистку західної стіни рову, який прорізав східну частину тераси на глибину 1,2—1,4 м. Зачистка показала, що гумус залягає на глибину до 0,7—0,8 м від сучасної поверхні. Нижче, до глибини 1,2—1,3 м, йде гумусований суглинок, що має сіруватий відтінок. Далі він поступово переходить у чистий лесовидний суглинок.

Під час зачищення рову на глибину до 1 м знайдено кілька фрагментів червоноглиняних амфорних посудин середньовічного часу. На рівні 0,9—1,2 м в сірому гумусованому шарі спостерігались окрім великих каменів.

Загальна площа розбитого на двометрові квадрати розкопу, до якого ввійшла й незакінчена ділянка 1951 р., становила 244 м². Поверхня розкопуваної ділянки на протязі 8 м поступово знижувалася із заходу на схід на 0,43 м.

В результаті розкопок виявлено три культурних шари, які відповідають трьом хронологічним періодам: верхній — середньовічний, що

залигає в гумусі на глибину до 0,6—0,7 м від сучасної поверхні; середній, датований першими століттями н. е., який залягає в сірому гумусованому шарі на глибину до 1,2 м і нижній — епохи пізньої бронзи, що знаходиться вже в лесовидному суглинку на глибині 1,6—1,7 м.

Яких-небудь значних залишків кам'яних будівель у середньовічному шарі не виявлено. В різних місцях південної частини розкопуваної площині, на горизонті середньовічного періоду, лінію якого можна чітко простежити в розрізі західної стінки розкопу, на глибині 0,6—0,7 м, відкрито окремі великі і дрібні камені, а також скupчення каміння. Одне з таких скupчень являло собою невелику частину кладки, можна думати, від основи панцирної стіни товщиною 0,5 м, яка проходила з півночі на південь і складалася з великих необроблених каменів, поставлених на ребро у два ряди, простір між якими був забутований дрібним камінням. На захід від стіни на відстані близько 2 м залягала обпалена глина, можливо, від зруйнованого вогнища. У південно-східній частині розкопу виявлено дві вимостки, викладені з каменів різного розміру. Одна, округлої в плані форми, діаметром 1,15 м, складалася з щільно укладених в один ряд каменів; друга овальної форми, трохи меншого розміру (рис. 4).

Із знахідок у верхньому шарі переважають фрагменти кружального червоноглиняного посуду, головним чином від стінок амфор, що служили тарою. Знайдено також кілька фрагментів ручок овальної в перерізі форми; одна з таких ручок високо виступає над шийкою (табл. I, 6). З інших форм знайдені уламки глека з плоским дном (табл. I, 5) і невеликого

¹ У роботі загону в 1952 р., крім автора, брала участь Н. В. Лінка.

² Див. статтю Т. Д. Белановської, вміщено в цьому томі «Археологічних пам'яток УРСР». На рис. I в її статті косою штриховкою позначене площа, розкопувану в 1952 р.

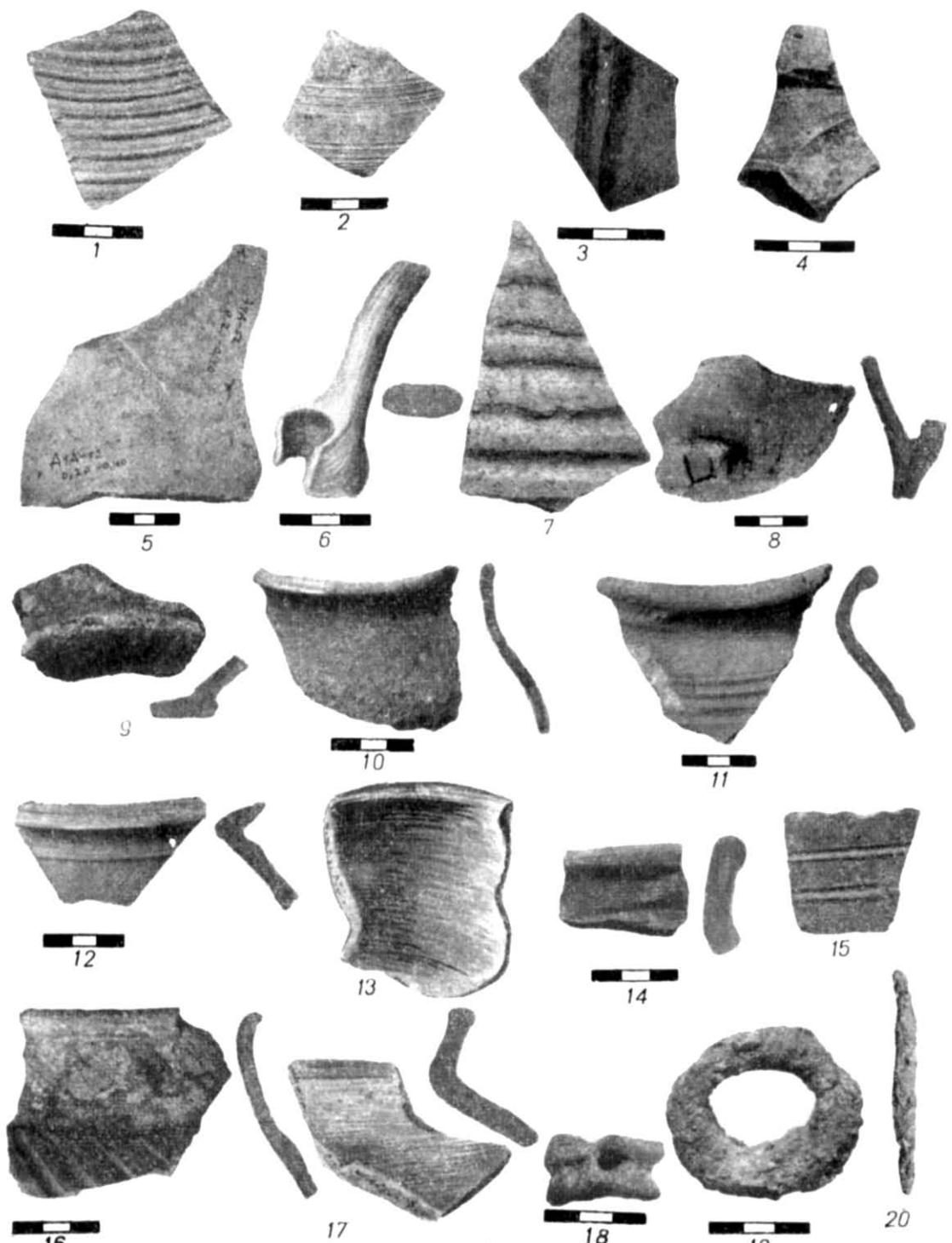

Табл. I. Знахідки з розкопок в с. Дудчанах.

2—7 — уламки середньовічного посуду; 8—20 — знахідки в ямах II—IV ст. н. е.

глечика з широким плоским валиком по краю вінець (табл. I, 4).

Усі знайдені в середньовічному шарі фрагменти посуду можна поділити на три групи: 1) фрагменти, вкриті горизонтальними широкими жолобками (табл. I, 1); 2) фрагменти посудин, орнаментованих темночорвоними смужками, наведеними щіточкою по червоному фону (табл. I, 3), та 3) фрагменти з лінійним зональним рифленням, що утворюється з ритмічного розміщення на деякій відстані одна від одної горизонтальних смужок з 10—11 тонко прокреслених ліній (табл. I, 2). Ця орнаментація була поширена в середньовічний час і досить довго застосовувалася в орнаментально-му оформленні стінок глеків і амфорних посудин. Посудина з такою орнаментацією відома з розкопок Любимівського городища¹, а за останні роки посуд із зональним рифленням знайдений у великій кількості на місці його виготовлення — в гончарських печах, відкритих у районі Судака, поблизу Чобан-куле². Цей посуд, що має яйцевидний корпус, досить високу розширену донизу шийку з відгинутими назовні вінцями і дві масивні ручки з поздовжнім ребром, датується VIII—IX ст.³ Аналогії йому, крім Чобан-куле, знаходимо в середньовічних шарах Тірітаки⁴, на Тамані⁵ та в інших містах Північного Причорномор'я⁶, а також на поселеннях роменського типу на Десні⁷.

У другому культурному шарі з глибини 0,9 м виявлені рештки кам'яних споруд, що являли собою розвали каміння та основи стін, викладені з необробленого понтійського і сарматського вапняку (рис. 1).

Вияснення загального плану відкритих споруд утруднено зруйнованістю пам'ятки в цілому і наявністю тут пізнішого рову, що відрізав усю їх східну частину. Крім того, в середньовічні часи вони могли бути пошкоджені й внаслідок періодичного вибирання каміння для потреб будівництва.

¹ Зберігається у фондах Інституту археології АН УРСР. Уламки стінок із зональним рифленням знаходимо й на інших городищах (Золота Балка, Гаврилівка та ін.).

² А. Л. Якобсон, Раннесредневековые гончарные печи в восточном Крыму, КСИИМК, в. 53, 1954.

³ А. Л. Якобсон, Средневековые гончарные печи в районе Судака, КСИИМК, в. 60, 1955, стор. 106, рис. 47.

⁴ Ю. Марты, Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки, МИА, № 4, 1941, рис. 43.

⁵ Н. В. Анфимов, Средневековые амфоры с нефтью с Таманского полуострова, КСИИМК, в. XLIX, 1953, стор. 152, рис. 52.

⁶ Ю. Марты, вказ. праця, рис. 43.

⁷ М. Воеводский, Городище Десни, АП, т. I, 1949, стор. 108, рис. 2.

Виявлені рештки становлять лише невелику частину якогось комплексу кам'яних споруд, що були розташовані вздовж берегової смуги і, можливо, йшли і вище по схилах, зайнятих до останніх років садибами колгоспників Дудчан.

На досліджуваній ділянці відкрито залишки трьох приміщень (I—3) і відрізок потужної кам'яної стіни. Найкраще збереглося при міщення I, що знаходилось у центральній частині комплексу (рис. 2). В плані воно має форму чотирикутника із заокругленими кутами, площею 36 м², орієнтованого з південного заходу на північний схід.

Довжина північної стіни дорівнює 6,4 м, південної і східної — по 5, західної — 6,8 м. Зовнішній панцир стін складений з великих неброблених каменів, поставлених на ребро і заглиблених у ґрунт на 0,1—0,2 м. Усі камені мають нахил назовні, за винятком східної стіни, де частина їх нахиlena всередину. Розміри каменів у середньому становлять 60×80 см; товщина їх 10—30 см. Ширина завалу каміння, що примикає із середини до панцира стіни, дорівнювала 0,8—1,4 м. окремі камені лежали в центрі приміщення. Завал цей не спирався враження падіння цілої кам'яної стіни. Можливо, що стіна мала лише кам'яну основу, на якій підносилася глиnobитна конструкція, яка включала окремі камінці. Внаслідок деформації стін, про що свідчать похилені зовнішні плити, вони завалилися всередину приміщення.

На півночі, заході і півдні в стінах приміщення були прорізи, які, можливо, служили входами. Підлога приміщення відповідно до рельєфу місцевості мала похилу поверхню і знижувалася на схід на 0,43—0,45 м. Жодних решток обмазки на ній не простежувалось. У центральній частині виявлено пляма обпаленої землі, діаметром 0,4 м і глибиною 7 см.

З півночі до описаного вище приміщення прилягало при міщення 2, площею близько 42 м². Від нього залишились основи стін, що оточували його з півночі і заходу. Східна їх частина зрізана ровом (рис. 3). Північна стіна цього приміщення, що збереглася на відстані 7,5 м, мала досить міцну кам'яну основу з вертикально вкопаними кам'яними плитами і горизонтальних рядів кладки. Розміри плит зовнішнього панцира 60×20×10 см. Вони вкопані в ґрунт на 0,1—0,2 м. Ширина розвалу стіни, в якому чітко простежувався гребінь розвалу, дорівнює 1 м.

Від стіни, що примикала із заходу, зберігся лише відрізок довжиною 3,8 м. Її зовнішній панцир також складався з поставлених на ребро каменів. Можливо, що вхід до приміщення

був із західної сторони, де в кладці стін спостерігається розрив.

Усередині все приміщення було усіяне кістками свійських тварин (бик, вівця), що суцільним шаром вкривали підлогу разом з невеликими камінцями, вугликами, грудками обпаленої глини. Більшість кісток тварин із слідами

жиною 10 м і товщиною 1,5—1,8 м. Стіна за круглялася на схід. Вона складена з великих кам'яних плит, поставлених на ребро у два ряди, простір між якими забутований дрібним камінням. Над ним ішла кладка з горизонтально покладених плескуватих плиток. Деталі кладок найкраще можна простежити на пово-

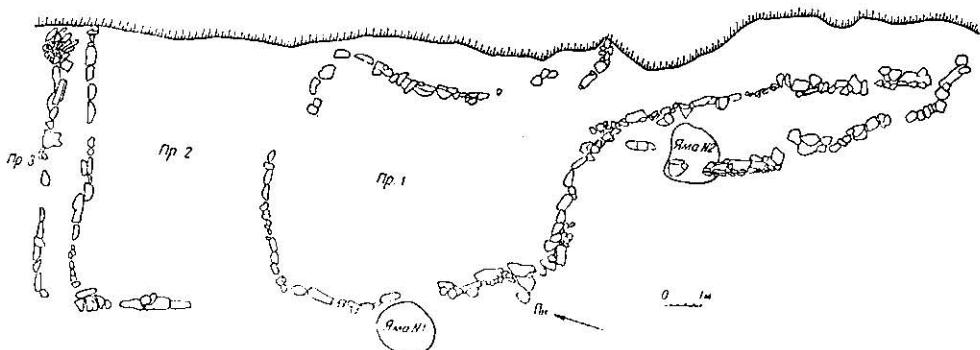

Рис. 1. Загальний план кам'яних споруд на поселенні II—IV ст. н. е. в с. Дудчанах.

перебування у вогні. Крім кісток тварин у західній частині приміщення виявлені окремі фрагменти трьох чоловічих черепів. Усередині

поті стіни, де місцевість значно знижувалась, у зв'язку з чим тут знаходились великі кам'яні плити (рис. 4) розмірами 70×75 см. Анало-

Рис. 2. Приміщення 1 на поселенні II—IV ст. н. е. в с. Дудчанах. Вигляд з північного сходу.

приміщення знайдені щелепа і кістки рук. Можливо, все це залишки від зруйнованих поховань бронзової доби.

Поруч з приміщенням 2 з півночі було, можна думати, ще одне приміщення (3), від якого залишилася тільки основа його південної стіни, кладка якої аналогічна кладці стін приміщення 2. Відстань між обома приміщеннями становила 0,4 м (рис. 3).

З південного сходу до приміщення 1 примикала міцна кам'яна двопанцирна стіна дов-

гічний прийом кладки простежувався і в середній частині описаної стіни, де поверх великих, поставлених на ребро плит горизонтальними рядами покладені плескуваті камені (рис. 5).

На всій площі досліджених приміщень (1 і 2), а також вздовж зовнішнього боку двопанцирної стіни виявлені чорні плями обпаленої землі, вуглики, дрібні грудки обпаленої глини та перепалених камінців. Деякі з панцирних плит також зберегли сліди дії вогню.

Зовні західної стіни приміщення 1, на відстані 0,4 м від входу до нього, на глибині 1,3 м від сучасної поверхні відкрито яму 1, діаметром 1,4 м. Глибина її від денної поверхні того часу становила 0,9 м. На дні ями було невеличке заглиблення, діаметром 0,5 м і глибиною 0,3 м, розташоване ексцентрично, в напрямку на північний захід. Стінки заглиблення були

Рис. 3. Приміщення 2 на поселенні II—IV ст. н. е. в с. Дудчанах. Вигляд з північного сходу.

випалені до червоного кольору і вкриті коричневочорним нагаром. Західна частина стінок ями вгорі мала зольносірій наліт і була насичена дрібними вугликами та золою. Яма була заповнена пухкою чорною землею, перемішаною з жовтою глиною, золою, вугликами і дрібними уламками кісток тварин.

На глибині 0,1 м від краю ями знаходились невеликі камені із закопченою поверхнею. На глибині 0,5—0,8 м у північно-східній частині ями в анатомічному порядку лежали кістки задніх ніг коня, а в південно-західній — череп і коніта молодого бика. Кістки коня і бика знаходились і в інших місцях засипки ями.

У заповненні ями було 24 уламки кружальних і п'ять уламків ліпних посудин з шершавою поверхнею темносірого та буруватого кольору з грубої, погано випаленої глини, що містила кварцові зерна. Кружальний посуд представлений фрагментами чорнолощених сіроглиняних посудин, серед яких можна відмітити уламок стінки з основовою плоскою ручкою, посередині якої проходить широкий жолобок (табл. I, 8), і уламок денця на плоскій підставці із закрайкою (табл. I, 9), а також п'ять

уламків амфорних стінок III—IV ст. н. е. з горизонтальними жолобками (табл. I, 7).

На відстані 0,7 м на схід від ями, у прорізі західної стіни приміщення 1, на рівні основи ка-

Рис. 4. Будівельні залишки II—IV ст. н. е. і середньовічного часу на поселенні в с. Дудчанах.

м'яних плит відкрито скupчення спресованої золи, товщиною 0,3 м. У золі знайдені фрагменти ліпних, чорно- і сіролощених посудин, а та-

Рис. 5. Будівельні залишки на поселенні II—IV ст. н. е. в с. Дудчанах. Деталь кладки.

кож уламки кісток тварин (вівця-коза, бик); деякі з цих уламків були перепалені. У верхній частині зольного шару, під великим фрагментом стінки потрісканої і перепаленої ліпної посудини півкулястої форми, лежала щелепа бика. Під шаром золи, на рівні основи західної стіни, знайдено також уламок амфорної стінки з горизонтальними жолобками, цілком тодіжною із знайденою в ямі. Цей факт свідчить, що описана яма синхронна приміщенню 1.

На південь від приміщення 1, нижче рівня двопанцирної стіни, що примикала до нього з північного сходу, в її західній частині виявлено яма 2, яка знаходилась на тому ж рівні, що й яма 1. Над цією ямою, в північній її частині, простежена вогнищна пляма діаметром 0,8 м. Яма округлої, розширеної донизу форми; глибина її 1 м, діаметр угорі із заходу на схід 1,4 м, а з півночі на південь 1,15 м, діаметр dna 1,7 м.

Заповнення ями складалось з пухкого чорнозему, змішаного з жовтою глиною, прошарків золи, вугликів, камінців, великих і дрібних кусків печини, грудок глиняної обмазки і уламків кісток (деякі з них були горілі). У верхній частині ями знайдені уламки глиняних посудин. На самому dnі лежав шар золи, з одного боку товщиною 15 см, з другого — 3 см. В ньому були вуглики, горілі кістки, грудочки глини. Трохи вище знайдено грубе залізне заіржавіле кільце (табл. I, 19) діаметром 4,5—4,8 см та чотири кусочки залізного шлаку.

У засипці ями знаходилось 28 уламків приблизно від дев'яти ліпних і кружальних посудин. Серед уламків ліпних посудин було двоє вінець від горщикоподібних посудин бурувато-сірого кольору, з трохи відігнутим назовні краєм (табл. I, 10, 14) і уламок стінки з частиною dna від невеличкої мисочки (табл. I, 13) жовтуватого кольору, в тісті якої містяться кварцові зерна (цілком подібні за тістом вінця знайдені в ямі 1). Знайдені в ямі уламки кружальних посудин належать до двох груп посуду, характерних для черняхівської культури: з шершавою (табл. I, 11, 15, 17) і залощеною поверхнею (табл. I, 12, 16). Посуд з шершавою поверхнею представлений уламками горщика з низькою шийкою та відігнутими назовні вінцями, прикрашеного на плічках рядом паралельних борозенок (табл. I, 11), що повторюються і нижче на корпусі (табл. I, 15), і уламком горщикоподібної посудини з прямыми вінцями (табл. I, 17). З лощених посудин цікаві дві глибокі миски з характерним ламаним профілем; одна з них світлосірого кольору, має відігнуті під прямим кутом назовні широкі вінця, рельєфний обідок у верхній частині стінки і орнамент з низки пролощених похилих ліній, що розходяться під кутом у протилежних напрямках (табл. I, 12). Друга миска з чорно-лощеною поверхнею має високу, дещо звужену догори шийку з трохи навислими назовні краями вінця і скісними жолобками на плічках (табл. I, 16)¹.

З решток свійських тварин в ямах 1 і 2 знайдені кістки бика, кози, два баранячих астрагали; з решток диких тварин — кістки благородного оленя. Крім того, в ямі 2 трапилася кінцівка немовляти.

На підставі описаних вище чорно- і сіролошених посудин, а також амфорних стінок з горизонтальними жолобками комплекси матеріалів з ями 1 і 2 можуть бути датовані в межах II—IV ст. н. е., можливо, самим початком V ст. До того ж кола пам'яток належить і кераміка, виявлена в приміщеннях, в основному на рівні підлоги кам'яних споруд, під завалом стін.

Знайдені тут керамічні уламки належать кружальним посудинам з шершавою і лощеною поверхнею. З фрагментів кружальної лощеної кераміки тут, зокрема, виявлені уламки денець сіроглинняних посудин з плоскою підставкою (табл. II, 4) і кільцевою ніжкою (табл. II, 5), уламок широкого борта глибокої миски черняхівського типу (табл. II, 6) і уламок плескуватої ручки посудини з широким жолобком на зовнішній поверхні (табл. II, 9).

Крім сіроглинняних посудин у цьому культурному шарі виявлено й фрагменти імпортних світло- і червоноглинняних амфор та уламок dna червонолакової чащечки, можливо, ольвійського походження.

Найранішим датуючим матеріалом є фрагменти світлоглинняних вузьких амфор, від яких збереглися в основному уламки стінок і три фрагменти ніжок з округлою опуклістю на зовнішній поверхні dna високого піддону (табл. II, 3), що датуються в основному II—III ст. н. е. Кераміка ранішого часу представлена уламком двостворчої ручки I ст. до н. е.—I ст. н. е. До посудин пізнішого часу (III—IV ст. н. е.) належать два днища червоноглинняних амфор: одне у формі перевернутого донизу конуса з округлою вершиною (табл. II, 1) і друге такої ж форми з невеликим потовщенням на кінці від амфори з горизонтальними жолобками на стінках (табл. II, 2). Остання форма деякою мірою нагадує амфори з поховань III—IV ст. н. е., виявлених у Хараксі².

Описана вище група сіроглинняної лощеної кераміки, хоч має близьку схожість з керамікою культури полів поховань, але в той же час, має ряд особливостей, які зближають її з ольвійським посудом². Таким чином, у цілому вона являє собою особливий варіант, характерний

дніпровський»; див. Э. А. Симонович. Памятники черняховской культуры степного Поднепровья, СА, XXIV, 1955, рис. 12, 11.

¹ В. Д. Блаватский, Харакс, МИА, № 19, 1951, стор. 273, рис. 13, 2, 3.

² Аналогічної форми глибокі миски із скісними жолобками відомі в Ольвії.

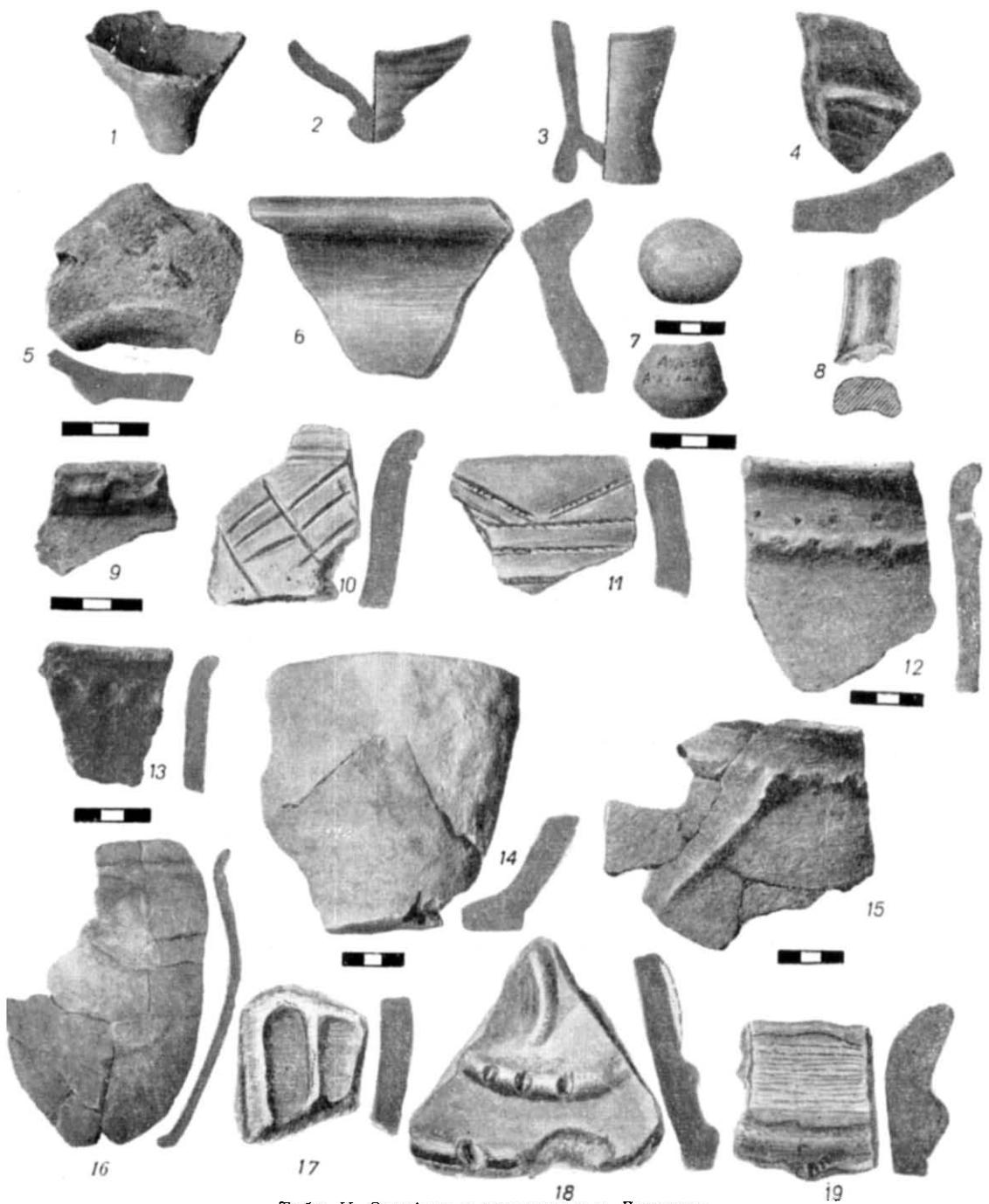

Табл. II. Знахідки з розкопок в с. Дудчанах.

для поселень перших століть н. е. Нижнього Подніпров'я, які стали відомі завдяки розкопкам останніх років.

На рівні залягання кам'яних споруд другого культурного шару було багато кісток свійських тварин¹. Серед них переважають кістки бика, далі за кількістю кісткових решток ідуть кінь і вівця-коза. Поодинокими є знахідки кісток свині, собаки, а з диких тварин — кабана. Дуже багато кісток знайдено в приміщенні 2. Серед них близько третини перепалені (переважно бика і кози). Там же виявлено невелику кількість риб'ячої луски.

Аналіз керамічного матеріалу, знайденого в ямах і приміщеннях, дає змогу датувати відкрите поселення II—IV ст. н. е. Появу на ньому кам'яних споруд можна віднести до ранішого часу, тобто до рубежу нашої ери, про що свідчить знахідка двостворчої амфорної ручки.

Розташування ями 2 під двопанцирною стіною (две плити зовнішнього панцира звисали над північним і південним краями ями) свідчить, що ця стіна була прибудована до приміщення I пізніше. Цікаво зазначити, що кладка її відрізняється від кладки стін приміщень. Можливо, що вона є частиною якоєї міцної опорної огорожі, кладка якої була пристосована до рельєфу місцевості.

Наявність на всій площині в приміщеннях і навколо них великої кількості плям обпаленої землі і обгорілих кам'яних плит у кладці стіни, а також велика кількість перепалених кісток тварин і уламків посуду свідчить про те, що розкриті споруди загинули від пожежі або що на їх площині, престо на землі, розпалювали багаття з якоюсь спеціальною метою. Загибель будівель від пожежі мала б своїм наслідком наявність більшої кількості побутового інвентаря і цілих посудин, чого в даному разі не спостерігається. Виявлено лише ненасичені рештки глиняного посуду, в основному невеликі його уламки. Будівлі руйнувалися, мабуть поступово, природним шляхом, внаслідок запустіння.

Описані вище кам'яні споруди, датовані першими століттями н. е., були збудовані на місці якогось поселення епохи пізньої бронзи. Про це свідчить матеріал, що підстиляв ці споруди; він виявлений здебільшого нижче рівня підлоги приміщень — на глибині до 2 м від сучасної поверхні. Поодинокі уламки траплялись і нижче. Не виключена можливість, що якось частина будівельного матеріалу епохи бронзи була використана пізніше.

Щоб вияснити характер культурних нашарувань під спорудами, всередині приміщення нижче рівня підлоги було закладено дві контрольні траншеї (1 і 3). При поглибленні на 1,5 м від сучасної поверхні в центральній частині приміщення 1 виявлено роздавлена ліпна посудина банкового типу, що лежала на боці; стінки її були сильно перепалені, на зломі черепок чорного кольору і легко кришиться. Поруч з посудиною лежали великий астрагал і перепалена фаланга ноги вівці. Тут же знайдено кілька уламків перепалених кісток тварин і яскравочервоні грудки розтрощеного каміння.

Траншея, прокладена з півночі на південь через вогнищну пляму в центральній частині приміщення 1, була поглиблена до 2,2 м від сучасної поверхні. В ній знайдені поодинокі уламки ліпних посудин і кісток тварин. Друга траншея, прокладена в розкопі нижче приміщення 3, була поглиблена до 3,1 м. До глибини 2,9 м в ній траплялись поодинокі уламки стінок ліпних посудин із слідами загладжування травою.

Знайдені в нижньому культурному шарі уламки глиняних ліпних посудин дають форму і орнаментацію, характерні для епохи пізньої бронзи — раннього заліза. Це прості, банкового типу посудини з розширеними вгорі стінками і плоским дном із закраїною (табл. II, 15) та великих розмірів посудини, видовжених пропорцій, з досить нечітким контуром плічок і трохи відігнутими назовні вінцями та трикутним у перерізі відігнутим валиком із скісними насічками, що прикрашає шийку посудини нижче краю вінець (табл. II, 16). Там же знайдені уламки, прикрашені валиком з круглими й овальними нігтьовими вдавленнями, розташованими під самим краєм вінець (табл. II, 10) або нижче їх (табл. II, 13). Знайдено деяку кількість фрагментів з круглими ямками на місці валика (табл. II, 14). На одному з фрагментів вище валика є наколи, які на внутрішньому боці утворюють потовщення, так звані перлини (табл. II, 13). На другому фрагменті фестончастий валик навколо шийки посудини звисає донизу довгим загостреним кінцем (табл. II, 16). Знайдено вінця із врізаним лінійним орнаментом (табл. II, 11) і цікавий зразок поєдання шнурового із штампованим зубчастим орнаментом (табл. II, 12) ранішого часу. Виявлено значну кількість уламків стінок ліпних посудин з грубого тіста, чорних на зломі, поганого випалу, з шершавою поверхнею, вкритою з обох боків вапняковим нальотом. Деякі стінки мають залощену поверхню, на інших помітні сліди загладжування травою.

¹ Визначення кісток проведене доктором біологічних наук І. Г. Підоплічком.

Описані вище мотиви орнаментації, особливо валик із скісними насічками, мають прямі аналогії на ряді поселень епохи пізньої бронзи на правому¹ і на лівому берегах Дніпра, на р. Молочній² та і в інших місцях. Ряд елементів характерний для переходного періоду від епохи бронзи до скіфського часу (табл. II, 10, 13). Серед уламків, орнаментованих валиком, зустрічаються і поодинокі зразки кераміки епохи середньої бронзи або переходу від середньої до пізньої бронзи (табл. II, 18, 19).

З металевих виробів відмітимо знахідку мідного шильця довжиною 5 см (табл. I, 20). Крім того, знайдено два уламки кременю і три пращних камені (табл. II, 7).

Дослідження залишків кам'яних споруд на північно-східній околиці с. Дудчан і знайденого в них керамічного матеріалу дає змогу зробити такі висновки.

1. Виявлені на першій надзаплавній терасі залишки кам'яних стін і розвали каміння, що належать чотирьом приміщенням, являють собою зруйновану частину якогось будівельного комплексу, розташованого в давнину вздовж берега ріки, а можливо, й вище по схилу.

2. З огляду на сильну зруйнованість кам'яних споруд і повне знищення частини комплексу, неможливо тепер точно встановити його загальний план і первісну конфігурацію окремих приміщень.

3. Залишки кам'яних стін належать трьом приміщенням II—IV ст. н. е., з яких найкраще можна визначити план південного приміщення, що в плані утворює неправильної форми прямоугольник із заокругленими кутами і трьома (?) входними прорізами.

4. Міцна кам'яна стіна, що прилягає до будівельного комплексу II—IV ст. н. е. і відрізняється від нього характером кладки, прибудована до цього комплексу трохи пізніше і за своєю конструкцією належить до типу опорних огорож.

5. На захід і на південь від приміщення 1 під стіною огорожі виявлені дві, можливо, жертвовні (?) ями, на дні і частині стін яких є сліди обпалення. В одній з них (яма 1), з округлим заглибленням на дні, знайдено череп бика і кістки задніх ніг коня, які лежали в анатомічному порядку.

6. З огляду на цілковиту неможливість від-

творити загальний план виявленого будівельного комплексу важко з певністю говорити і про його призначення. Відкриті споруди є частиною якогось поселення. Ряд таких поселень відомий вздовж берегів Дніпра і його протоків. Жителі цього поселення займалися землеробством, риболовством, розведенням великої і дрібної рогатої худоби, коней та свиней, полюванням на оленів і диких кабанів. Вони вели товарообмін з причорноморськими містами, зокрема, з Ольвією.

7. За технікою кладки стін і конструктивними особливостями кам'яні споруди мають ряд аналогій в кам'яному будівництві на південно-му Дніпрі, Інгульці, Південному Бузі та в інших місцевостях. Цікаво відмітити розташування окремих приміщень впритул одно до одного або на невеликій відстані. Таке планування може свідчити про наявність великих колективних жилих будинків. Проте для підтвердження цієї думки немає досить переконливих даних. Особливий інтерес викликає приміщення 1 із заокругленими кутами. Загальний план його і характер, відсутність в ньому точно локалізованих печей, цілковита відсутність господарського інвентаря, виявлення поруч з ним жертвовних ям, наявність слідів вогню на стінах всередині і зовні, велика кількість кісток свійських тварин, у тому числі значної кількості обгорілих, не дозволяють віднести описание приміщення до звичайного типу жител. Можна висловити припущення про якийсь зв'язок цієї споруди з ритуальними жертвоприношеннями.

8. Знайдені в ямах і приміщеннях сіроглиняні посудини, що мають певну схожість з керамікою черняхівського типу і деякими рисами наближаються до ольвійського сіро- і чорнолощеного посуду, являють собою особливий варіант кераміки, характерний для поселень перших століть н. е. Нижнього Подніпров'я.

9. Описані кам'яні споруди, датовані II—IV ст. н. е., були розташовані на місці поселення епохи пізньої бронзи, що характеризується наявністю ліпного посуду банкового типу з валиковим орнаментом і нігтівими вдавленнями. Ці споруди, при збудуванні яких, очевидно, використаний і матеріал попередньої епохи, пережили період довгочасного запустіння і були перекриті культурним шаром середньовічного часу, від якого залишилися тільки незначні рештки кам'яних кладок і уламки червоно-глиняних кружальних посудин амфорного типу з жолобчастим корпусом, лінійним зональним рифленням та розписом червоною фарбою, що служили в основному тарою.

¹ А. В. Бураков, Поселення епохи пізньої бронзи в с. Зміївка, Херсонської області, АП, т. X (друкується).

² М. І. Вязьмітіна та ін., Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермен», АП, т. VIII (друкується).

А. О. ЩЕПИНСЬКИЙ
РОЗВІДКИ НА БЕРЕЗІ р. ПІДПІЛЬНОЇ

Поряд з основними роботами, що полягали в розкопках Гаврилівського городища, розташованого на березі р. Підпільної біля с. Гаврилівки, Ново-Воронцовського району, Херсон-

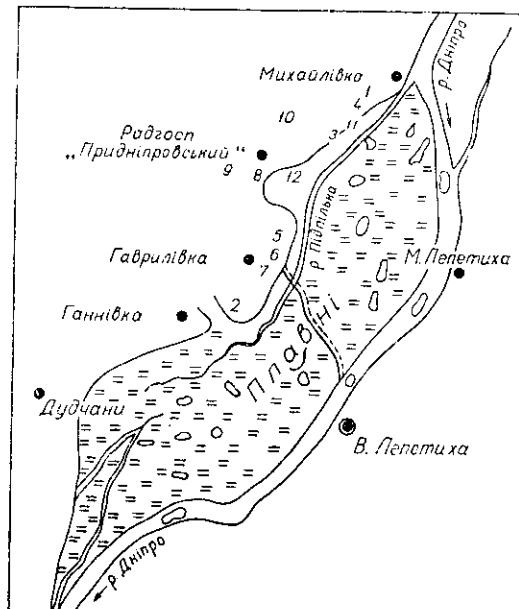

Рис. 1. Розміщення археологічних пам'яток по берегу р. Підпільної.

ської області, в околицях села проводилися і невеликі археологічні розвідки з метою виявлення нових, не зареєстрованих раніше пам'яток.

Обслідування робилось, головним чином, на правому березі р. Підпільної, що до утворення Каховського моря була одним з численних протоків Дніпра. На відміну від лівого, низького берега, який затоплювався весняними водами, правий берег Дніпра досить високий, а міс-

цями і досить крутій, а також дуже горбкуватий і порізаний численними ярами, багато з яких заросли густим чагарником.

На північний захід, на захід і на південь від цього берега простягається степ, а на схід і південний схід широкою смугою тягнулися вздовж Дніпра важко прохідні плавні.

В результаті проведених розвідок виявлено низку різночасних археологічних пам'яток, що красномовно свідчать про те, як густо була заселена ця місцевість у різні історичні періоди.

Вздовж берега ріки на протязі 20—25 км відкрито понад десять археологічних пам'яток (рис. 1).

1. Найбільш ранньою і цікавою з виявлених пам'яток є поселення епохи ранньої бронзи, розташоване в 3,5 км вище за течією р. Підпільної від Гаврилівського городища, не доходячи 2 км до с. Михайлівки. Тут біля підніжжя невеликої височини, на березі річки, знайдена ліпна кераміка з орнаментом, характерним для епохи ранньої бронзи.

У північному кінці схилу, в невеликому обриві, добре простежується культурний шар, що містить багато золи; тут же виявлено великі камені, можливо, залишки споруд.

Ще вище по схилу і на самому майданчику, який закінчується височиною, крім кераміки, нами зібрани крем'яна зброя і дрібні осколки кременю.

Височина на сході закінчується крутими схилами до річки, а на півдні і півночі — глибокими ярами. Вільний доступ є тільки з північного заходу, з боку степу, по вузькому (6 м) перешийку між ярами. На північному заході, захід і південному заході на ділянці, де яри не такі глибокі, по краю майданчика простежуються залишки кам'яної кладки, що виходять на поверхню. Залишки кладки спосте-

рігаються також і в найвужчій частині перешейка.

Довжина поселення вздовж берега річки (з півночі на південь) понад 110 м, ширина (з заходу на схід) у найширшій частині 40 м.

Найбільшу кількість кераміки і крем'яного інвентаря зібрано вздовж берегової кручині і в південно-західному кінці поселення. Тут у невеликому окопчику воєнного часу культурний

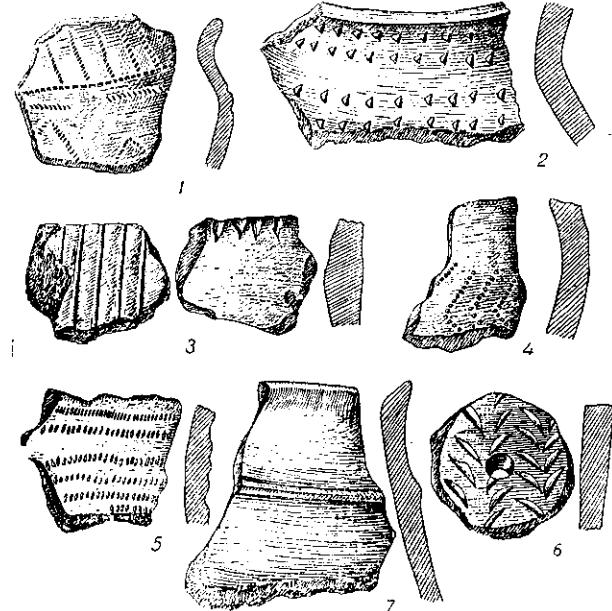

Рис. 2. Кераміка епохи ранньої бронзи (1—6) та скіфського часу (7). $1/5$ н. в.

шар простежувався на глибину понад 0,35—0,4 м. У шарі, крім кераміки, траплялися невеликі розщеплені кістки тварин, іноді із слідами вогню.

Серед підйомного матеріалу переважає кераміка з вірьовочним орнаментом. Тут, зокрема, знайдений великий (9×10 см) уламок ліпної посудини, орнаментованої відтиснутими вірьовочкою косими лініями, що йдуть по вінцях і шийці, нижче яких, по корпусу, проходить поясок із двох смуг, і ще нижче — трикутники, повернуті вершиною вгору (рис. 2, 1).

Трапляється також кераміка, на якій поєднується вірьовочний орнамент з глибоко продавленими трикутними ямками (рис. 2, 2). Одні з вінців із зовнішнього боку орнаментовані вертикальними лініями, а з внутрішнього боку — глибокими насічками по краю (рис. 2, 3).

Устрічаються уламки ліпного глиняного посуду з глибоко вдавленими круглими і довгастими ямками (рис. 2, 4, 5), а також зовсім без орнаменту.

Знайдено двоє пряслиць, зроблених із сті-

юк ліпного посуду, одне з них орнаментоване (рис. 2, 6).

Тут же були знайдені крем'яні скребачки на відщепах, уламки знарядь з ретушшю і дрібні осколки кременю¹.

2. На південній околиці с. Гаврилівки, на невеликому мисі, обмежованому з південного сходу невисоким, але крутим берегом р. Підпільної, а з південного заходу — таким самим схилом у нешироку балку, що відділяє с. Гаврилівку від с. Ганнівки, знаходиться невелике поселення.

У стінках траншей на глибину 0,65—0,7 м простежується культурний шар, що містить дрібні кістки тварин і уламки глиняного посуду. Кераміка зустрічається на протязі 35—40 м вздовж берега і приблизно на такій же відстані на північний захід у бік степу. Крім невеликих уламків амфор та іншого посуду, зробленого на гончарському кругі, в значно більшій кількості зібрана ліпна кераміка, серед якої слід відмітити уламки посуду з наліпним валиком по корпусу (рис. 2, 7). Тут же знайдено кераміку, що датується кінцем епохи бронзи. Серед знахідок є також уламок корпусу посудини, характерної для культури полів поховань.

Судячи по цих знахідках, можна думати, що поселення біля Гаврилівки є багатошаровою пам'яткою, яка містить матеріал епохи бронзи, скіфського часу і культури полів поховань.

3. На невеличкій галлявинці в 1 км на північний схід від Гаврилівського городища розташоване поселення, з півночі і півдня обмежоване невеликими ярами, а з північного сходу і заходу — невеликою височиною.

На сході, вздовж берегової кручині, у стінках траншей виявлена як ліпна кераміка, так і зроблена на гончарському кругі. Вздовж берега вона трапляється на протязі 150 м.

Культурний шар добре виявлений у південному кінці поселення, де він простежується на глибину до 1 м. У верхній частині, зразу ж під дерном і до глибини 0,2 м, він складається з попелу, насыченого риб'ячою лускою і кістками. Тут же є прошарок з випаленої глини.

У центрі поселення в борту однієї з траншей воєнного часу виявлена кам'яна стіна товщиною 0,8 м і висотою до 1 м.

На давній поверхні у кількох місцях також простежуються залишки кам'яних стін, а вся галлявина вкрита безліччю каміння.

Більшість зібраної кераміки встановлять

¹ Розкопки цього поселення, що виявилося тришаровою пам'яткою, проводилися Інститутом археології АН УРСР у 1952—1955 рр.; див. статті О. Ф. Лагодівської, О. Г. Шапошникової та М. Л. Макаревича в КСІА, в. 4, 1955, стор. 119—125; в. 5, 1955, стор. 13—18.

уламки ліпного посуду; з кружальної кераміки звертають на себе увагу два амфорних уламки з просвердленими дірочками — слідами ремонту, а також уламок днища товстостінної грубої амфори.

Крім цих добре виражених поселень, виявлені й поодинокі місцезнаходження кераміки скіфського періоду.

4. У 100—150 м на північний схід від вівчарні радгоспу «Придніпровський» (3-й відділок), на галевині, у купах землі, викинутої кротами з нор, часто трапляються невеликі уламки ліпного посуду.

5. На північно-східній околиці с. Гаврилівки, в кручі берега р. Підпільної, виявлені на глибині 2 м уламок ліпної посудини із слідами штриховки і великий кремінь з півкруглим оббитим краєм, а також дрібні кістки тварин (деякі з них із слідами вогню).

Можливо, що ці знахідки можна датувати ще доскіфським періодом.

6. В півкілометрі нижче за течією річки від місцезнаходження 5, у відслоненні берега, на глибині 0,3—0,35 м від поверхні, на протязі кількох метрів простежувався 5—8-сантиметровий зольний шар, що містив уламки ліпного посуду дуже темного і чорного кольору, а також дрібні кістки тварин із слідами вогню та шматочки пропаленої глини.

7. Ще нижче за течією р. Підпільної високий і крутий берег з боку с. Гаврилівки прорізував глибокий яр, по дну якого протікає струмок. У верхній частині кручині простежувався культурний шар, з якого вибрано кілька уламків ліпного посуду і дрібних кісток тварин.

8. Невеликі уламки ліпного посуду були виявлені й на західній околиці парку Гаврилівського мисливського господарства. На поверхні землі тут простежувалися великі каме-

ні, що, можливо, являють собою залишки кам'яних споруд.

9. Приблизно за 2—2,5 км від Гаврилівського городища у степу оглянута група курганів — так званий Стомогильник. Тут налічено 15 курганів, що добре збереглися, і п'ять розораних, які майже не простежуються.

10. Були також оглянуті найближчі до Гаврилівського городища кургани, що тягнуться низкою по вододілу з півночі на південь вздовж Дніпра. У цій групі добре зберігся великий курган, який зветься Баб'яча Могила; як розповідають старожили, у недалекому мицулому на його вершині стояла кам'яна баба.

11. За 100—150 м на південний захід від вівчарні радгоспу «Придніпровський» (3-й відділок), на березі р. Підпільної, у стінці невеликої водостічної канави, на глибині 0,75 м, знайдені уламки світлокоричневого пощеного посуду, зробленого на гончарському крузі, в тому числі фрагмент вінець блюда, уламок корпусу посудини із складним орнаментом і верхня частина канельованої ручки. Знайдено також кілька уламків невиразного ліпного посуду і дрібних кісток тварин. У цьому ж простінку простежується 2—3-сантиметровий зольний шар і шматочки випаленої глини. Найбільша кількість кераміки зустрічається у нижній частині канави, на протязі 25—30 м. Судячи із зібраної тут кераміки, ця пам'ятка належить до черняхівської культури (II—III ст. н. е.)¹.

12. У парку Гаврилівського мисливського господарства оглянуто дві дуже пошкоджені кам'яні баби і уламок середньовічного надгробного напису з різьбленим орнаментом.

¹ Розкопки цієї пам'ятки проводилися Е. О. Симоновичем; див. КСІА, в. 4, 1955, стор. 43.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АП — Археологічні пам'ятки УРСР.

ГАІМК — Государственная Академия истории мате-
риальной культуры.

ІАК — Известия Археологической комиссии.

КСІА — Краткие сообщения Института археологии.

КСІІМК — Краткие сообщения Института истории ма-
териальной культуры.

ЛГУ — Ленинградский государственный университет.

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.

ОАК — Отчет Археологической комиссии.

СА — Советская археология.

СГАІМК — Сообщения Государственной Академии
истории материальной культуры.

ЗМІСТ

Від редакції	3	лення рубежу нашої ери в 1951 і 1952 роках	141
В. Д. Рибалова, Могильник епохи бронзи в с. Осокорівці	5	Р. І. Вісажев, Роботи на ділянці Б поселення в с. Золотій Балці	166
Є. В. Махно, Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янці	14	О. Г. Шапошникова, Роботи на ділянці В Золотобалківського поселення в 1951 році	176
Д. Т. Березовець, Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут	39	А. І. Фурманська, Дослідження на ділянці В Золотобалківського поселення в 1952 році	180
I. П. Костюченко, Могильник епохи бронзи поблизу хут. Хмельницького	88	К. А. Бреде, Розкопки Гаврилівського городища рубежу нашої ери	191
Д. Т. Березовець, Є. Ф. Покровська, А. І. Фурманська, Кургани епохи бронзи поблизу с. Мар'янського	102	Р. І. Ветштейн, Розкопки внутрішньої лінії оборонних споруд Гаврилівського городища	204
В. А. Іллінська, Г. Т. Ковланенко, Є. О. Петровська, Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомайки	127	Т. Д. Белановська, Розкопки поселення перших століть нашої ери в с. Дудчанах	210
[А. В. Добровольський] , Розкопки ділянок А і Г та могильника Золотобалківського посе-		М. І. Вязьмітіна, Поселення II—IV століть на- шої ери в с. Дудчанах	215
		А. О. Щепинський, Розвідки на березі р. Під- пільної	224

Археологические памятники УССР, т. IX (На украинском языке)

Редактор видавництва *Б. Л. Зуц*

Технічний редактор *О. О. Кадашевич*

БФ 09220. Зам. № 2333. Вид. № 239. Тираж 1000. Формат паперу 84×108¹/₂. Друкарськ. аркушів 14,25. Обл.-видавн. аркушів 23,9. Підписано до друку 2.II-1960. Ціна 16 крб. 85 коп.

Коректори *М. М. Друченко, В. В. Чурилова*

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 2.